

ՎԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

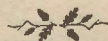
ՀԱՅԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ

ԵՐԲՈՐԴ ՏԵՐԷ

ԳԻՐԿ Բ.

1898

ՅՈՒՆԻՍ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Յարսահի և ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1898

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 16-го Іюня 1898 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սուրբ Էջմիածին. ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ	1
Գէորգ անտարան. ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՑ	3
Դլմիկներ. Ա. ՄԿՐՏՉԵԱՆ	49
Դեւի արտասուքը. Ա. ԿԱՅԺՈՒՆԻ	59
Անգլիական դպրոց. Հ. Լիցի. Թարգմ. Ա. ՍՊԱ- ԲԱՊԵՏԵԱՆ	72
Կաշառք. Պօտապէնկոյի. Թարգմ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍ- ՏԱՆԵԱՆ	98
Մշոյ աշխարհ.	131
Գիւղի այրին. ՅԱՐ. ԶԱՀ. ԺՈՒՂՈՒՐԵԱՆ	176
Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց	193
Վարակիչ հիւանդութիւններ. գերմ. Թարգմ. ԲԺՂ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՑ.	210

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ

Կորին վարդապետ եւ նորին Թարգմանութիւնք. ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻՒԶԱՆԴԱՅԻ	232
---	-----

ՊԵՏՄԵԿԱՆ

Պատառիկներ.	247
Նիւթեր դպրոցական պատմութեան	249
Ս. Նազարեանի նամակներ	252
Տիւզեանց պատմութիւն	258

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Գաւառաքառեր.—երկրագործ. սայլի վերաբերեալ	270
Կալի եւ իւր գործիքների	272

Անդաստանի	273
Զիթահանքի Գ. ա. ք Ա.	275
Վանի կեանքից. — Դոմշաթող	278
Մանկախաղ	279
Հարսանիքի երգ	280
Դովք վիճակին.	281
Ժոյլ աղջկայ երգ	282
Վիճակի երգեր.	283
Հանելուկներ	285
Հայկավանք	286
Հայկաքերո	287
Բելուայ սար	»
Լէզք	288
Հայկի որդիք. — Ժողովեց ԳիհՏ Ա. ԶԱՀ.	
ԱՂԱՆԵԱՆՑ	»

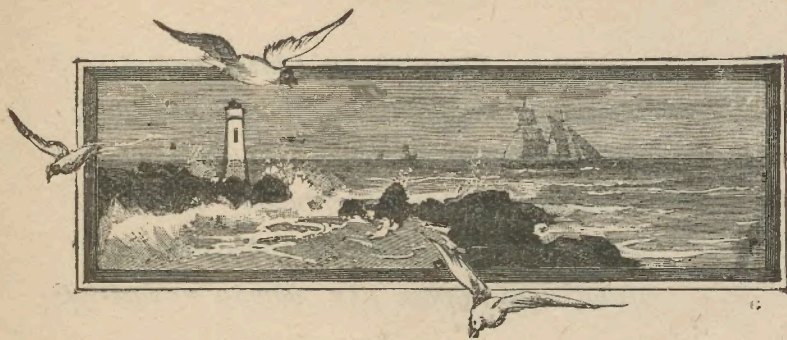
ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Խ. Արովեանի յիսնամեակ	290
Գլաղստոն. Կ.	291
«Դիւան»-ի նոր հատորը	296
Ս. Էջմիածնի գրչագիրների ցուցակ	298
Գիտական նորութիւն. թարգմ. ԼԵՒՈՆ Մ.-Ա.	299
Վանքի միաբանութեան որոշում	305
«Լուսայ» նուիրողներ.	307
Ստացուած գրքեր	308
Խմբագրութիւնից	309

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԵԼՈՒՆԸ

Մօրէի իշխան. թ. Վ. ծ. վ. ԲԱՍՏԱՄԵԱՆ. 49—110

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻՆՃԻՆ

սկալ Մասիսի սիգապանծ կրծքին
 Դարերից ի վեր մի սուրբ
 մրմնջիւն,
 Ինչպէս կարկաչը անվախ աղ-
 բիւրին,
 Լսուում է մեղմիկ, յառեւ սի-
 րասուն,

Լսուում երգեհոնն ետուն սրտերի,
 Փառաքանութիւն մահուան Յաղթողին,
 Քաղցրալի շշուկն արքոց խնկիկի,
 Աշխարհի համար աղօթք Արարչին:

Եւ ինչպէս վառ աստղ պայծառ ծամանելով.
 Խաչը փրկչական աշնտեղ շողջողում,

Եւ սուրբ Միամնի ոսկեհոռո ջահով,
 Խառարը անցած, վառ լուսով փայլողով:
 Անշեջ կրակով բոռովստ է ընկած,
 Անուշեհոտ կեդրոսին անսպառ ծխով,
 Կենսաշից բոյրը մինչ նրկինք հասած,
 Ամեն տեղ առատ սեր, կեանք սքփողով:

Էջմիածինն է, սուրբ Էջմիածին,
 Հագար վեց հարիւր տարի անընկճուն
 Կանգնած է այնտեղ՝ Մասիսի կրծքին,
 Ինչպէս կիպարիս յառեւ դադարուն:

Իւր աշխարհասփիւռ որդւոց տննչարան,
 Լուսազէն պատնէջ ընդդէմ՝ Խառարի,
 Միխթարութեան այդ վեհ շտեմարան,
 Մեծանունն նախնեաց արձան պանծալի:

Այնտե՛ղ սուրբ գեղարդ, քաջ հարանց մասունք,
 Հետ Անմահ Տիրոջ կենսարար Խաչի
 Դեռ ջընջում՝ են յոյսերի մրմունջը
 Եւ դեռ պիտ նրգեն հետ վառ արեւի:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ

Գ Է Ո Ր Գ Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Վարուց փափազ ունէր թեմական տեսուչը գնալ Ս. գիւղը՝ Գէորգ աւետարանին ուխտ։ Ոչ սպիտակ աքաղաղ, ոչ սև գառն և ոչ հրկու տարեկան չալիկ-մալիկ, աչքերը ճղրիկ արջաւ կամ մոմ ու խունկ էր խոստացել նա այն տնային սրբութեանը, Նրան դէպի այդ նոր աւետարանը գրաւողն աւետարանի տարօրինակ անունն էր։ Տեսուչն ուղում էր իմանալ, թէ այդ նոր աւետարանին հղած պարականոնների թւումն է՞, թէ ժողովուրդն է իւր սիրած սրբութեանն այդ անունը յատկացրել։ Թէ չէ՝ ո՞վ էր լսել Գէորգ աւետարան։

Բացի հարցասիրական ձգտումից, մի այլ պարտականութիւն ևս մղում էր թեմական տեսչին ուրիշ շատ ուխտագնաց աւետարանների թւում՝ Գէորգ աւետարանին նմանապէս այցելել։

Մեր խօսքը պարզաբանելու համար՝ սլիտի մատնացոյց անենք Հոգևոր ծայրագոյն իշխանութեան մի հրամանը, որով թեմական տեսչին իրաւունք էր տրւում տըներից ու գոմերից հեռացնել աւետարան, մատուցել, հաճախիլներ, խաչեր և այլ ուխտագնաց անուն կրող սրբութիւնների և գնել տեղական եկեղեցին ու նրանց արգիւնքը փոխանակ անրանութիւնի ու ծուլութիւնի վարժուած մի գիւղացու, կամ ժողովրդի մոլեռանդութիւնը

շարունակ վառ պահող մի քահանայի փորին կերակուր տալու, յատկացնել ծխական ուսումնարանին, ուր գիւղական մանուկները գրագիտութեան հետ՝ և իւրեանց «Հայր մերն» են սովորում:

Թէկուզ կրկնութիւն ևս լինի, բայց և այնպէս անհրաժեշտ է յիշեցնել, որ շատ քիչ տեղ և գիւղ կայ մեր հայ աշխարհումը, ուր առ նուազն երեք ուխտագնաց անունով սրբութիւն չը լինին պահում:

Ուխտասէր հայ ժողովուրդը, որ իւր ուխտատեղիներին յատուկ և յարմար ժամանակ է որոշել — այն է՝ գարունը գործից քիչ թեթեանալից յետոյ և աշունը ցանքերի ու այգեբանի վերջին, — ընդհակառակն տների ուխտագնացների համար զոհ է բերում և իւր ոսկի ժամանակը: Բաւական է, որ մի կաշառուած պառուկի, կամ մեկամաղձոտ ընկնաւորի խելքին փչեց երազ տեսնել և ազդել իմ ու քո վրայ, և ահա մենք գութանն արտումը բանախափան կանկնք, արտն առանց հնձելու և այգեպտուկն առանց վերերելու (ժողովելու) կըթողենք ու մի մատաղ կը շալակենք, գերդաստաններս առաջ կանկնք և կշտապենք երազատեսի տեսիլքը կատար ածելու: Հակառակ դէպքում «տնային սուրբը մեր երեխաների բերանի պատառը — մեր ամբողջ տարուան դառն և հալալ բրտլները կըոչնչացնի և մեզ էլ տեղով բարձով տարին բոլոր պետնին գերի կանի»: Այսքան է ժողովրդի հաւատը դէպի տնային ուխտագնաց սրբութիւնները:

Նորութիւն չէ, որ մեր ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն աշխատում է կռուել հայ գեղջուկի, անգամ և քաղաքացու սնահաւատութեան դէմ, բայց ամեն ժամանակ մեծամեծ արգելքների է հանդիպել և՛ հանդիպում է և՛ հանդիպելու է՝ մինչև այն ամենիս ցանկալի օրը, երբ ռամիկն իւր մեռելական թմբութիւնից կըզարթնի:

Երկար ձանձրութիւն չը պատճառելու երկիւղից՝

կարճ կապենք. որքան և աշխատում էր թեմական տեսուչն իւր գնալը յանկարծակի և անակնկալ կատարել և առանց տհաճութիւնների վերջացնել վզին դրած դժուարատար բեռը, անհնար էր լինում: Կանխապէս նրա գալուստն իմացւում էր և միջոցներ էր ձեռք առնւում խիստ գիմագրութեան:

Չատ տեղ գիտմամբ չէին թագցնում իրանց սրբութիւնները և յօժարութեամբ համաձայնում էին ուխտագնաց սուրբ տանից եկեղեցի փոխադրել, միայն այս և եթ նպատակով, որ տեսչի հեռանալուց յետոյ՝ կրկին դարձնեն տուն՝ աւելի փառաւոր հանդիսով:

Պառանկերը գիւղերում հռչակում էին, թէ իրանք բաց աչքով տեսան, երբ այս ինչ ընտանիքի ուխտագնաց սրբի առաջին՝ եկեղեցու դռների փականքները ինքնաբերաբար բացուեցան և սուրբն աղանի դառաւ լուսաւոր ճառագայթներով զարդարուած՝ թե առաւ թռաւ, և եկաւ իւր տիրոջ երթկովը տուն մտաւ ու բազմեց իւր պապական կայանումը:

Եւ ինչ էր կարծում, ինչպիսի տեղեր են յատկացրած այդ ուխտագնացներին. — ոչ մի մարդու անկիւն. գոմերի մսուրքներում, անասնոց զարչահոտութեամբ և աղբով լի մի խորշում, կամ միտոտ հացատան մի անկիւնում և կամ հացատան մէջ բացուած մի փոքրիկ խոտածածկ ու աղբալից հիւղի մէջ:

Այսպէս թէ այնպէս, թող թեմական տեսուչն իւր ուխտը կատարէ:

Ա.

Ոսկեգոյն էջմիածնական նժոյգը հեծած, գործակալ հօր և իւր թուանքու ուղեկցութեամբ հանդիսաւոր մուտք

գործեց տեսուչը Ս. պարսպապատ գիւղն և իջաւ արժանապատիւ ծերունի Պետրոս քահանայի միակ սենեակում: Միակ եմ տսում իւր նմանն ամբողջ գիւղումը չլինելու համար:

Դրան չափը, լուսամտների լայնութիւնը և առ հասարակ տան ձեր տէր հայրը վերցրել էր այն սենեկից, որ օրիցս վաթսուն և մէկ տարի, տասն և մէկ ամիս և հինգ օր առաջ՝ մի մեծափառ հիւրի մի գիշեր իջեանելու համար՝ շինուած էր գիւղի արեւմտեան կողմը:

Կարգին հաստատ մնայ տէր Պետրոս հայրը, գոնէ մի քանի ժամով ազատեց տեսչին ծուխ ու վարչահոտութիւն կուլ տալուց. մաքուր սենեակում, հասարակ, բայց յստակ մահճակալի վրայ՝ կարճ միջոց կարողացաւ նա իւր ջարդուած ու յոգնած անդամներին հանգստութիւն տալ:

— Տէր հայր, անուշահամ ձուածեղն և տապակած հաւը մաքրաղարգելուց յետոյ՝ դառնում է հիւրասէր տան տիրոջը կիսապաշտօնական խօսքերով տեսուչը. լսել եմ, որ ձեր գիւղումը մի տարօրինակ անունի տէր աւետարան կայ. ճշմարտութիւն է ուրեմն, որ բացի չորս աւետարանիչներից՝ մենք հինգերորդ գանձն ես ունեցել ենք. դու տեսել ես Գէորգ աւետարանը:

— Այո, պարոն տեսուչ: (Փակագծենք, որ շատ սակաւներն այդ կոչումով էին վերապատուում տեսչին. քնդհանրութիւնը աղայ սովորական խօսքն էր գործ ածում. և նա չէր փրւում, կամ վիրաւորւում. ժողովրդի համար աղայ են եասաւուկից բռնած՝ մինչև գաւառապետն և աւելի վեր. գրպանումդ հինգ կոպէկ ունիս, կամ նշանազգեստիդ վրայ մի գունաւոր շերտ, կամ երկու հատ դեղնազդնձի կոճակ ունիս, ամենամեծ աղան հրամանքդ ես:

— Ի՞նչպէս, տէրտէր, ուրեմն Գէորգ աւետարան կայ, կրկնեց տեսուչը:

— Այո, այո, պարոն տեսուչ, կայ և շատ զօրաւոր

ու հրաշագործ, բայց էն վաղ էր, որ ես իմ ձեռքով էի բաց անում ուխտաւորների համար, քանի էս իմ ընկերս՝ նորընծայ տէր Գիրակոսը ձեռնադրուել է, իմ ոտն էս աւետարանի դուռը չի գնացել:

— Խնդրեմ՝ պատուով խօսան, ծեր քահանայ ես, կաթիլդ ու միրքիդ պատինն եմ պահում, թէ չէ հիմի բերանս բաց կանեմ ու չարն սատանին խուճկ ու մոմ կը վառեմ, ընդհատեց ծերունի քահանային իւր միաբանակից Գիրակոս քահանան, որ լսելով թեմական տեսչի գալուտը, շտապել էր արժանին յարգանքը մատուցանելու իւր ներկայութեամբ: Խաղք ու խայտառակ մարդ, աւելացրեց տէր Գիրակոսը, չի ամանչում, 15 տարուէն սրբազան X եպիսկոպոսի ձեռնադրած քահանային նորընծայ է կանչում:

— Ի հարկէ կը ձեռնադրուէիր, բողաղիդ չոր հուլ տային՝ հրկու այր չէր ընկնիլ ու մի քրդի կարպետի մէջ փաթաթուեցիր, սրբազանի փիլոնի տակը մտար. քրդի կարպետը չը լինէր՝ քեզ պէս տաւարի ցանն իմ վզովս սև օձի պէս չէր փաթաթուիլ, աչքիս զրոյ, դէ վեր կաց, իմ ոտանից դուրս գնա, թէ չէ, գէլսեղդ շունս վրէժ բաց կը թողամ, քեզ մաս մաս անել կըտամ: Գետինն էլ չի մտնում, իր հօր ընկերն եմ, ու կանգնում է ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ՝ լուսի պէս ճերմակած միրքիս ցեխ քսում:

— Կռիւներդ ուրիշ ժամանակի պահեցէք, տէր-տէրներ, մէջ ընկաւ թեմական տեսուչը, և միայն իմ հետաքրքրութիւնս գոհացրէք. ինչպէս թէ, տէր Գիրակոս հայրը քրդի կարպետի մէջ փաթաթուեց ու X սրբազանի փիլոնի մէջը մտաւ, ես չեմ հասկանում, ընչի՞ պիտի ձեռնադրուողը քրդի կարպետում կոլոլուէր:

— Ներիր, աղայ տեսուչ, պատասխանեց տէր Գիրակոսը. դա ծերացել՝ խելքը յետ է տուել, իր ասածը չի

հասկանում, կուղեմ՝ էս գիւղականներից հարիւր հոգի բերեմ վկայ, որ ժամ ու պատարագ անելու կարողութիւնից ընկել է, խնդրեմ գրես, տեղը հասցնես, որ սրան տէրտէրութիւնից յետ կանգնացնեն:

— Բայց դուք հեռանում էք հարցմունքիցս, տէր Կիրակոս հայր, ասաց տեսուչը, դուք, խնդրեմ, ինձ դեռ բացատրեցէք, թէ ինչո՞ւ էիք փաթաթուել քրդի կարպետի մէջ:

— Օօօօ... դու ի՞նչ յետ եկածն ես, հեռու լսողաց՝ ի՞նչ զալումն ես, պարոն տեսուչ, ծերի իրաւունքով կատակ արեց տէր Պետրոսը, որպէս թէ Հնդկստանից ես եկած՝ ոտներդ փոշեթաթախ՝ ու թո պապենական խօսքը չես հասկանում. Դաւիթ մարգարէն ասում է. «բաց տեսեմ, ոչ ամանչեմ». քրդի կարպետը հարիւր մանէթանոց թղթադրամն է, որ երկնքումը պապազցող կանանչ ու կարմրից շատ գոյներ ունի, հինգ տարի որ մտիկ տաս, աչքդ չի կշտանալ, էսպէս ենք աղամորդիքս, մի բուռը սև հողը կը կշտացնի մեր աչքը:

— Հոգուդ առջևը գայ, ինչքան դու ճշմարիտ ես խօսում, միջամտեց տէր Կիրակոսը:

— Ես ոչ խաշուեմ, եթէ խօսքումս սուտ լինի. դու մի կարմիր եղը կաշառք տուիր ողորմին կողքովն անցկացած տանուտէր Սարոյին ու նրա միջնորդութիւնով Ա. գիւղի անքուն ցեցերի ու հարստութիւնի տէր կիստակեր Մինաս ալից հարիւր մանէթանոցը պարտք վերցրիր ու գիշերը՝ մութը որ աշխարհքը բռնեց, ինձանից թագուն՝ տանուտէրի հետ ձի նստեցիք ու մի քրդի կարպետ աջահամբուրով միւս օրը կոշում առար և երբորդ օրը ձեռնադրուեցիր ու եկար Փահրատի փշի պէս աշրումս ցցուեցիր ու էն օրուանից՝ բերանիս թիրէն կրտրեցիր և ինձ քաղցած թողիր. տէրտէր դառած օրիցդ՝ ոչ ժողովրդի մէջ է ջերմեռանդութիւն մնացել, ոչ աչքս

Ժամոց ու դանձանակ է տեսնում, բոլորը կլանում ես, քիչ է մնում՝ ինձ էլ կուլ տաս։ Լաւ աչքդ տնկել ես, ձեռքերդ երկինք բռնած՝ գիշեր ցերեկ Աստծու փէշը չես թողնում ու աղօթք ես անում, որ Գաբրիէլ հրեշտակը գայ, հոգիս առնի, տանի, որ երկու ծէրն էլ քեզ մնայ, բայց մուրազախափան կլինես, ես դեռ սրանից յետոյ՝ հարիւր տարի էլ կեսնք կունենամ (տէր հայրն 80 տարեկան էր), ասած է՝ «շատ փարչեր կժի առաջին կը դուրսին» ջահէլութիւնովդ մի պարծենար։

— Հերիք է, տէրտէրներ, դուք պիտի սիրով ղինիք, որ ժողովուրդն էլ ձեզ տեսած՝ սէր ու միաբանութիւն պահի իրար հետ, գործակալ հօրն ես կրխնդրեմ, որ ձեր մէջ հաշտութիւն կայացնէ, իսկ առ այժմ՝ ծերունի տէր Պետրոս հայր, դուք ինձ Գէորգ Աւետարանի մասին խօսեցէք, ասացիք՝ զօրաւոր է, ուրեմն և շատ եկամտաւորն է, կարելի է տեսնել այդ ուխտն և համբուրել։

— Չուզողի աչքն էլ չես հանիլ, էս լոպէիս վեր կայ, քեզ տանեմ գլխին կանգնացնեմ։ Ասում են՝ մեր գիւղումն ուսումնարան ես ուզում բաց անել. այ քեզ արգիւնք. ձեռքիդ իրաւունք կայ, գնա, տիրոջ ու մի ուրիշ մարդի աչքը դուրս փորի, խլի, տար ժամը գիր, բանալին ձեռս տուր, եթէ տարեկան երկու հարիւր մանէթ օգուտ չը տամ, արի տուն ու տեղս վեր գրիր։

— Էն քո ասած ուրիշ մարդը քո աչքը կը հանի, քո առանց էն էլ՝ մէջը լոյս չըմնացած պիպիկը (քիւր) դուրս կը փորի ու մինչև քո աւետարանն էդ դօլաբիցդ (դարակ) դուրս չը հանի, եկեղեցին չը գնի, ինքը քեզ չի թողալ ոտ փոխելու. պատասխանեց ծերունի քահանային ջահել տէրտէրը. իմացիր, ազայ տեսուչ, որ դրա ասած ուրիշ մարդն ես եմ, դարձաւ նա տեսչին. ես քեզ յայտնում եմ, որ մեր գիւղումն երեք ուխտագնաց կայ. մէկը հէնց էս սենեակին է, որտեղ հրամանքդ իջել ես։

էդ սեղանի վրայ, որ դու հաց կերար, շաբաթը մի քանի անգամ բաղմացնում է «Տէրտէրենց» աւետարանը: Էդպէս է կոչւում դրանց հնուց մնացած ուխտագնաց սուրբը, մէկէլը՝ հրամանքիդ հարցրած Գէորգ աւետարանն է, որ եթէ դրանը կըխիս, ժամը կըդնես, իրաւունք ունիս՝ էն էլ տանելու, եթէ գեղացիք համաձայն լինին, իսկ երրորդը՝ մի խեղճ մարդի կորած, մոլորած խնկամանն է, որի դուռը հինգ տարէն մի անգամ մի արլոր չեն մատաղ տանում. չեմ հակառակիլ, կիրականամտերին՝ վախտ վախտ՝ մի մին ճրագ ձէթ ու մի հրկու սլտուղ խունկ բերողներ պատահում են:

— Սատանի պէս սուտ ես խօսում, ընդհատեց ընկերին Դերունի քահանան, իմ պապնական աւետարանը տանը չի, ժամումը սեղանի վրայ է դրած, որ քո կոյր աչքովդ չես տեսել, բայց ինչ եմ ասում, սեղան բարձրանում ես, որ տեսնես, սեղանի պատիւն էլ ոտնատակ ես տուել, ժամհարին ես իրաւունք տուել, որ բարձրանայ լոյս վառի: Էլ ուր է իմ աւետարանի ուխտաւորը, էն օրից, որ դու գեղի դարվազէն (մեծ դուռը) կտրած ամեն հկողին քաշ ես տալիս, տանում Գէորգ աւետարանի դուռը, ու քո ձեռով բաց անում սուրբը «Պահպանիչն ու Հոգւոցն» ասում և ուխտաւորներին կոյտալտում, աւետարանի տիրոջ կոյր աչքերը հող ու մոխիր փշում, հինգը քո ջէքը քցում, մէկը տիրոջը տալիս, էն օրից, ասում եմ, իմ դրան ուխտաւորը կտրուեց. ես էլ մեղք համարեցի սուրբը տանս պահել, տալայ, բաղմայրի ժամի սեղանի վրայ:

— Ասած է, աղայ տեսուչ, ստի ոտքերը կարճ կը լինի. համեցէք՝ վեր կաց էդ տօլաբը բաց արա և քո բարի աչքովդ տես, եթէ «Տէրտէրենց» աւետարանն եօթը գոյն աղլուխների մէջ փաթաթած՝ էդ տեղ դրած չըլինի, ասա՝ ամօթ քեզ, տէր Կիրակոս, թէ չէ թող սուտ խօ-

սողի երեսը սևանայ: Վեր կաց, թէ իմ կարգը կըսիրես, անդեց ջահէլ տէրտէրը:

— Էլ պարոն տեսչին նեղութիւն մի տալ, մէջ մտաւ ծեր քահանան, թող գործակալ հայրն իր օծած աշուղ տօլարս բաց անի, եթէ իմ մաշտոցից ու մասնատուփից աւել բան լինի, մնացածն իր չարը տանի. իսկ եթէ չը լինի և էս բոսէլին գնանք տեսնենք աւետարանը ժամումը բազմած է, դու չորէչոր կըգաս, ոտքս կըհամբուրես թէ ոչ:

Ծերունի տէր հայրը հանեց գրպանից մի բանալի և տուեց գործակալին:

Բ

Դօլար կամ տօլար ասածդ պատերի մէջ գուրս փորած մի խուլ պատուհան է՝ երկփեղկեան դռներով փակուած, ուր ընտանիքի գլուխը պահում է իրենց գնոջ (թանկագին) իրեղէնները:

Այդ պատուհանն առ հասարակ ընտանիքի բոլոր մնացած անդամների համար մի մութն աշխարհ է, նահապետական տներում գերդաստանի անդամներից ոչ ոք իրաւունք չի համարում յանդգնիլ և հետաքրքրութեամբ ձգտիլ եթէ ոչ զգալապէս, գոնէ մտաւորապէս ներս թափանցիլ պատուհանի խորքում. պահուած առարկաներն ուսումնասիրելու. այդ տան մեծի պատիւը ոտնատակ տալու առաջին աստիճանն է, այդ լինում է, երբ գերդաստանի մէջ հրկապառակութիւն է ընկնում և բաժանրաժանութիւն է յառաջ գալիս:

— Բո գլխինդ լաչակ է, փափախ չէ, նենգելով յանդիմանում են եղբայրների կանայքն իրենց ամուսիններին. մեծ եղբայրդ տանն եղած չեղածը յափշտակել է ու տօ-

լաբի միջին պինդ փակել, դու գնա մինչև իրիկուն իշի մը-
շակի պէս շարձարուի, աշխատածդ բեր իրիկունը մեծ
եղբորդ (կամ հարսիդ, կամ մօրդ) տուր, որ նա բանա-
լու տակ դնի, տօլաբումը պինդ փակի ու մտքումն ասի՝
Աստուած ինձ կթի էշ է տուել, Խեղճ մարդիկն ինչ
անեն, մի օր, երկու օր, տասն օր լսում են իրանց կա-
նանց նախատանքները և վերջը՝ համբերութիւնից դուրս
գալիս ու գերդաստանի գլխից պահանջում, որ տօլաբի
դուռը բաց անեն, միջինն իրանց ցոյց տան:

— Ափսոս չէն օջաղ, հոգւոց է քաշում տան գլուխը
և բանալին շարտում: Միկնոյն է այնուհետև, բաց անեն
տօլաբի դուռը կամ ոչ՝ մեծ օջաղի մէջքը կոտրեց, շատ
շի քաշում՝ լսում են, որ ամեն կողմից համբաւ է գալիս.

— Լսել էք... Ֆլան ֆլաններ բաժանուում են, հետն էլ
այս առաժն են աւելացնում. «պղինձը վեր ընկաւ, չը
կոտրուեց՝ բայց ձայնը վեր ելաւ»:

— Համ կոտրուեց, համ փշուր փշուր եղաւ, պատաս-
խանում են լսողները. գիւղի սիւներից մէկն էլ փթեց:

Ահա, այս տօլաբներից մէկի բանալին էր, որ գոր-
ծակալի ձեռքով շրջուեց փակի մէջ և նուիրական դուռը
յետ բացուեց:

Զուր՝ յալթութիւն տարած արաղաղի նման՝ գլուխը
թափահարեց և հետևաբար թշնամու վրայ ծաղրալիր ու
անարգահայեաց ժպիտը շեշտեց ծերունի հայրը. գնդը
էր, նմանապէս, տէր Նիրակոսի տարակուսանքն ու չփո-
թուիլը. թեմական տեսչի ծոցատետրում վաղուց ցուցա-
կադրուած էր Ս. գիւղի երեք ուխտատեղերի թւում և
մեր հիւրասէր ծերունի տէր հօր աւետարանը: Ամսով յա-
ռաջ՝ տեսուչն իր տանը նստած ժամանակ, գրաւոր, կամ
բանաւոր կերպիւ միառմի իմանում էր, թէ որ գիւղում
բանի ուխտադնաց սրբութիւններ կան. որ եկեղեցին ինչ-
քան փող ունի և ում ձեռքին են կորչում հոգևոր իշխա-

նութիւնից թագցրած եկեղեցական դրամագլուխն ու անշարժ կալուածքների եկամուտները: Գալտնի հետախուզութիւն չէր հարկաւոր հասարակական ախտերը բաց անելու համար. հասարակութեան ցեցերն ու տգրուկներն իրանք էին ընկեր հարեանների քարը ծովը ձգում:

Բաւական էր, որ գիւղական ձրիակերներից մէկն ու մէկի անկուշտ որկորին բաժին չըհասնէր հասարակական գումարից և ահա նա դործ ու աշխատանք յետ թողած, շտապում էր մէկին հինգ բարդած բաց անել իրեն բաժին չըտուող, իրեն նման հարամկերների արարքները: Որքան կուզես՝ աշխատիր վերջ տալ այսպիսի ստոր և պախարակելի սովորութիւններին, անկարելի է, գիւղի առաջաւորներ կոչուած, գիւղը քանդող և նահապետական անկեղծութիւնն իւր անձնական շահերին զոհող դասակարգը ոչինչ ներելի և աններելի միջոցներ չի խնայիլ հասարակական եկամտին իրեն մասնակից չանող, իրանից աւելի սրատամ գազաններին վնասելը:

Միակ միտթարականն այս է, որ այդ քաղցած գայլերի թիւը մատներով կարելի է հաշուել. դառն աշխատանքով ընտանիքի հացը ձեռք բերող գեղջուկը, ինչպէս մահացուցիչ ժանտախտից է փախչում հասարակական եկամտներն իւրացնելու շար ցանկութիւնից և միայն քչերն են, որ ծաղրելով գեղջուկի անկեղծութիւնը՝ ասում են. «օձի փուշը լակլակը կըմարսի» ու անխղճաբար վատնում են ընդհանուրի սեպհականութիւնը: Տանուտէր, տէրտէր երեցփոխ և առ առաւելն չորս հինգ գազաններ. (այս խօսքով է մեծաբանում գիւղացին իր առելի գիւղ քանդողներին) սրանց մէջն է փշանում ու փոշու նման օդը ցնդում ժողովրդի արեան քրտինքով կազմուած ամենատեսակ գումար: Եկեղեցական մուտք, հարկերի աւելցուկներ, դպրոցական արդիւնք, բոլորը բոլորը վատնուած են վերոգրեալ մի քանի մարդոց ձեռքով: Իսկ սրանց հա-

մերաշխութիւնը կատարեալ է, մինչ հարազատ հղբայր-
ների նման բաժանում են հասարակական փողերն իրանց
մէջ, խախտուած է նրանց միջի միաբանութիւնը՝ եթէ
աւելի ուժեղներն իսպառ զրկում են իրանցից թոյլերին:

Ի պատիւ վերջիններիս, պիտի ասենք, որ երկրոր-
դական լափողները պատրաստ են անձամբ առիւծի բա-
ժինը իրանցից զօրեղին տալու, միայն թէ իւրեանց բա-
ժինը մէջ տեղը կուլ չըլնար:

Այս միջանկեալ տեղեկութիւնը հարկաւոր էր մեզ՝
տէր Կիրակոսի և իրենից աւելի ատամնաւոր մեծ տէր-
տէրի թշնամութեան բուն առիթն իմանալու համար:

Տէր ծերունի հայրը չի ուզեցել մասնակից անել իւր
նորընծայ միաբանակցին գիւղում եղած ուխտագնաց սըր-
բերի եկամուտներին և անհեռատեսութեամբ զրկուել է
Գէորգ աւետարանի տուած օգտից:

Տէր Կիրակոսն իւր կողմը ձգելով գիւղի տանուտէ-
րին, երեցփոխին և իշխաններին, ծերունի տէրտէրի ա-
ւետարանի եկամուտը կարողացել է բաւականին պակա-
սացնել:

Մասամբ իրաւ էր ծերունի տէրտէրի այն խօսքը,
թէ տեսայ, որ իմ դրան ուխտաւորները պակասեցին,
տարայ աւետարանս գրի եկեղեցին, մասամբ եմ ասում,
որովհետեւ նա կանխապէս իմանալով տեսչի գալը՝ այդ
միջոցն էր գործ գրել, թէ չէ հնար կար. նա իւր հո-
գուց կըզրկուէր ու արգիւնքից ոչ:

— Ուրեմն, ծերունի տէր հայր, ժպտալով առաջար-
կեց տեսուչը, մարդ ուղարկեցէք՝ թող տանուտէրը դայ
և հետը բերի Գէորգ աւետարանի տիրոջը. իշխանութեան
հրամանն է, որ բոլոր ուխտագնաց, տնային սրբերը պի-
տի տեղափոխուին եկեղեցիները, պիտի միանգամայն կըտ-
րել ջերմեռանդ ուխտաւորների ոտքը ուխտատէրների գո-
մերից ու աղբանոցներից. եկեղեցին է միակ տեղը, ուր

մենք կարող ենք դիմել և մեր խնդրուածքն Աստծուն մատուցանել: Ես շնորհակալ եմ, որ բարի օրինակն առաջինը հրամանքդ ևս տուել, քո աւետարանը տանդ պահելու փոխարէն՝ Աստծու սեղանի վրայ ես բազմացրել:

— Էլի չեմ հաւատում դրա ասութեանը, աղայ տեսնուչ, մէջ մտաւ տէր Գիրականը, դա, երեւի, վաղուց իմացել է հրամանոցդ դալը և առաջիկ լաւ մարդ երեւալու համար՝ մի երկու օրով իր աւետարանը տարել ժամն է դրել, էն էլ շատ չէ, երէկ կամ այսօր, [Թէ չէ կիրակի օրն, ինքս իմ ձեռքովն եմ վառել սեղանի մոմերը և իմ աչքովն աւետարան չի ընկել:

— Հօ տարել եմ, հօ իմ տանս չէ, դէ՛ դու էլ բո Գէորգ աւետարանը բերել տուր, երկուսն էլ դնենք ժամ, յետոյ խօսիր, ասաց ծեր տէրտէրը. Ժամհար, Ժամհար, ձայն տուեց նա, էս թուլէին գնա տանուտէրին ու երէցփոխին կանչիր, ասա՝ [Թեմական տեսուչն եկել է, [Թող առնեն Գէորգ աւետարանի տէր Ղազարին ու գան էստեղ:

Ծերունի տէրտէրը դեռ չէր վերջացրել իր պատուէրները Ժամհարին, որ տէր Գիրականը շտապեց դուրս գընալ. նա ներս եկաւ, երբ Ժամհարն արդէն գնացած էր:

— Հը՛, գնացիր չարխաշութիւնդ (խարդախութիւն) բանացրիր, ով գիտէ՝ Ժամհարին ի՞նչ պատուիրեցիր. [Թէ դու լաւ մարդ էիր, ընչի՛ դուրս գնացիր. դարձաւ տէր Գետրոսը դէպի իւր ընկերը:

— Հրաման բեզ, լաւ գտար, ես Ժամհարի ականջումը փսփսացի, բայց գիտե՞ս ինչ:

— Սատանէն գիտէ մտքինդ, երեւի, տանուտէրին ապրստարել ևս, որ ժողովուրդ հաւաքի, պարոն տեսչին հակառակի, կամ [Թէ ղրկել ևս Գէորգ աւետարանը [Ժապցնել տուել:

— 2է, չը հասկացար, ես բո ընութիւնդ գիտելով

Ժամհարին զրկեցի, որ մեր տանից երկու լաւ ճուտ բռնի, բերի, ձեր տունը տայ, թէ չէ մինչև գերեզման մտնելոյ մեր գլուխը կը ցաւացնես՝ թէ աղայ տեսուչն եկաւ ու դու միայնակ պատուեցիր, ծախսերի տակ քանդուեցիր։

— Զնոյր զլիսիւ, տէր Պետրոս, որ քո դրան կրունկը կէս ժամ հանգիստ չի մնում եկող գնացողի ձեռքից ու հիմի պիտի քո ազգի զաւակների ցաւը քաշողի համար դուռդ ծածկես, նեղացաւ տէր Պետրոսը, իսկ դու, ասա տեսնեմ, փիլոն ծածկած օրիցդ մինչև էս օր քանի՞ շահի ու բիստի ես քսակիցդ դուրս տուել հիւրի կամ աղբատի անունով, չէ, սիրելի տէր Կիրակոս, դու կամ սուտ ես խօսում, հոգիդ սեպնում, կամ դեռ քո աւագ քահանային լաւ չես ճանաչում. ես իմ բերանի թիբէն կը կտրեմ ու մեր տեսչի պէս մարդկանց հրամանը գետին չեմ քցիլ. լսիր, ուրեմն, որ էս օրուանից՝ ես իմ յօժար կամքովս մեր պապենական աւետարանի տուած օգուտը թողում եմ պարոն տեսչի իրաւունքին. խեղճ է մեր գիւղը, չորս կողմերքս լուսաւորուեցին, գրաճանաչ եղան, իսկ մեր հարիւր տուն յայտնի գիւղում այբի ետևից գնդակ են ձգում, բացի ինձանից՝ երկու տող գրքով ոչ ոք չը կայ. անունն էն է, դու իմ թոռի տեղն ես, անունդ էլ տէրտէր ես դրել, ու ժամի կարգացուածքից աւելի ոչինչ չը գիտես. թող, ուրեմն, մեր պարոն տեսուչը մի ուսումնարան բաց անի մեր գիւղի երեք ուխտագնաց սրբերը ժամը հաւարի, Էդպէս աւելի լաւ կը լինի, մէկ՝ որ սրբի դուռն եկողն երեքի ողորմութեան էլ արժանի կը լինի և երկրորդ, որ արդիւնքն իմ ու քո կոկորդից կը խլուի, մեր գիւղի երեխանց վրա կը ծախսուի։

— Ասենք, ես չեմ հաւատում, պատասխանեց տէր Կիրակոսը, որ կամ դու քո հատ փողից ձեռք քաշես,

կամ աւետարանի տէրերն իրանց հայրենական սրբերը տներից դուրս թողնեն, բայց խօսքերիդ մէջ ոչ մի բառը ճշմարտութիւն չէ, դու հիմի ազայ տեսչի ներկայութեամբ կեղծաւորում ես ու օրն էգուց՝ սրա գնալուց յետոյ՝ քո ձեռքովդ եփած կերակուրը կը թափես, կը քաշես աւետարանդ, տունդ կը կոխես:

— Սուտ ես ասում:

— Սուտն ի հօրէ սատանայ է, բայց ի՞նչ ենք դուր ջուրը սանդն ամել, ծեծում, քանի դեռ տանուտէրն ու գիւղացիք չեն եկել, արի երկուսս մեր ձեռքով ստորագրութիւն տանք ազայ տեսչին, որ մեզանից ով որ բարի գործին վնաս տայ, իր փիլոնից զրկուի:

Հայր գործակալը բաղմակողմանի ժպտաց, ինչպէս վերջն իմացայ, մի օր յառաջ տէր Պետրոսն ասել էր նրան, թէ քանի շունչս եղունգիս ծայրին է, մեր գիւղումը ոչ ոք չի կարող սատանի բնի (դպրոցի) հիմք դնել:

— Էդ ինչպէս է, դու իմ խօսքին չես հաւատում, մի մատը թղթի կտորի վրայ խզբզած ձեռքիս ես հաւատում, անհաւատ Թովմաս, բարկացաւ տէր Պետրոսը:

— Անհաւատ Թովմասը դու ես:

— Անհաւատ Թովմաս էլ ես ու մատնիչ Յուդա էլ:

— Հէնց դու ես...

— Հէնց դու ես...

— Հէնց դու ես...

Գ.

Քահանայից կռիւն ընդհատուեց փողոցում բարձրացած աղմուկի և աղաղակի ձայնից: Տէր Պետրոսի բազի դուռն ուժգնապէս յետ բացուեց և ահագին բաղմութիւն ներս խուժեց. ծեր, երիտասարդ, մանուկ, պատանի,

ձեռքերն օդումը տարուբերելով՝ գոչում էին. «չէ՛նք ուզում, չէ՛նք տալ, չէ՛նք կարող, մեր գիւղն ընչի էք բանդում...»

Մի կողքը դուրս ձգած պառաւ կին, մանաւանդ՝ բոլորիցն աւելի էր ճշում ու ծղրտում. նա ամբոխից հինգ քայլաչափ յառաջ անցած՝ դեկավարում էր խուժանին. մէկ՝ երեսը դարձնում նրանց կարգադրում էր «չէ՛նք ուզում» գոռալ և մէկ՝ դառնում էր դէպի լուսամուտը, որտեղից դարմացած նայում էր տեսուչը. պառաւը ճղճղում էր. ով որ մեր գիւղի հիմքն արեին ցոյց տալու պատճառ է դարձել, նրա տան հիմքը շրջուի, աղայ ջան, տեսուչ ջան, ասա ամէ՛ն, հասարակութիւն, ձէ՛ն տուէր՝ ամէ՛ն:

—Ամէ՛ն, ձայնակցում էր ամբոխը:

—Աղայ տեսուչ, մօտեցաւ և տկանջին փոփսաց գործակալը, էս տեղ դաւաճանութիւն կայ, տէրտէրների սարքած բաներն են, զգուշութեամբ վարուի, թէ չէ վերջը վատ կերթայ:

—Իսկ ո՛ւր է տանուտէրը, հարցրեց տեսուչը գործակալին:

—Ահա, աջ կողմը՝ մի ատրճանակը կողքիցը քաշ մարդու հետ խօսուղն է, իսկ մարդը ոչ այլ որ է, եթէ ոչ աւետարանի տէրը. հրազէնը դիտմամբ են կախել տուել, այդ մարդը մինչև օրս դանակ չի բռնած՝ ո՛ւր թէ գէնք. մանաւանդ՝ իրաւունք էլ չունի գէնք վերցնելու, դրա սուրբն իրաւունք չի տալիս, արիւնոտ ձեռներով Գէորգ աւետարանի առաջը քնալ չի լինիլ, այսպէս է հաւատացած բոլոր ժողովուրդը:

Տեսուչը ձեռքը վեր բարձրացրեց օդի մէջ և տանուտէրին ձեռքով անելով՝ յառաջ կանչեց:

Ինչպէս մի եռման ջուր, որ քլքլթալով կաթսայի ավիներից թափուելու ժամանակ, սառը ջուր լցնես ու

ձայնն ու եփը կտրես, նոյնը մի ակնթարթի մէջ կատարուեց խաժամուծի վրայ: Տեսչի ձեռքի ոյժը մի կուժ սառը ջրից աւելի էր:

— Մօտ արի, տանուտէր, և պաշտօնապէս պատասխանիր ամէն մի հարցմունքիս, հրամայեց տեսուչը:

— Հրամայի, գլխիդ մատաղ, աղայ ջան:

— Այս ի՞նչ աղմուկ ու իրարանցում է, որ բարձրացրել ես գիւղումը, ո՞վ է կողքիդ կանգնած մարդը, որ չէնքից շնորհքից երևում է, թէ ձեռքից հաւ մորթել չի գալ, իսկ հիմա ատրճանակ ես կախել տուել. ես կանչել եմ քեզ, իրիցփոխին և Գէորգ աւետարանի տիրոջը, իսկ դու ամբողջ գիւղը ոտքի ես հանել, ի՞նչ կայ, ընչո՞ւ համար: Ես ինքս միտք ունէի քեզ հետ խօսելուց յետոյ՝ ժողովուրդ հրաւիրել և հայր ու որդիաբար իմ սիրելի հասարակութեան ցաւերի վրայ մտածել, իսկ դու խռովութիւն ես սիրմանում:

— Աստծուն յայտնի է, աղայ, որ ոչ հասարակութիւնը մեզ ունի էս գործում և ոչ մենք, դէ, չոր խոտի դիզի տակը որ ձիթով լիքը վառած ճրագը զնես, բոցն երկինքը կըբարձրանայ, և թէ որ մի բարակ քամի էլ հետը փչելուս լինի՝ Աստուած հեռու տանի. դաշտի դէզ դրած բոլոր խոտերը կէս ժամում մոխիր դառնալու համար՝ մի մին պէժ է հարկաւոր, որ ընկնին գէգերի գլխին:

— Ընչո՞ւ են վրդովուել սրանք, ինչ են ուզում:

— Թող տանուտէրը ձէնն իրան քաշի, աղայ ջան, յառաջ եկաւ մի ծերունի, ես ինչպէս էս գիւղի առաջաւոր իշխաններից մէկը, և բոլորիցը տարիքով գզգզուած և ոտս գերեզմանի դռանը դրած հալիւորը՝ հրաման տուր՝ ես ինքս պատմեմ մեր ցաւերը:

— Համաձայն եմ, ծերունի հայրիկ. լռիր, տանուտէր, թող ալևորը խօսի:

Սրանք բոլորն էլ ճշմարիտ մարդիկ են, աղայ, խօ-

սից արևոր Գաւիթը (այսպէս էր անունը), բոլոր ասածս էս Աստծու գառներն, էս Լուսաւորչու երինջները չըկարծես, խօսքս քո մօտ նստած տէրտէրների, տանուտէրի, իրիցփոխի, էս հոգին սատանին ծախած պառաւի ու էդ ատրճանակը կողքիցը կախ՝ երկու իշի համար գարի բաժին անելու շնորհք չունեցող միամիտ եղբօրս՝ Ղազարի մասին եմ արգայ անում:

Բանն էս է, որ օրը կիրակի էր, գեղականը պարապ էր. հաւաքուել էինք ամէնքս ժամի առաջի լայն հրապարակն ու ասուլիս անում. մէկէլ՝ երեսում է մեր տանուտէրը՝ ետեից քցած էդ Աստծու անիծած պառաւին, իրիցփոխին ու Գէորգ աւետարանի տէր՝ ճպոռտ ջրատար Ղազարին և դալիս յայտնում է, որ պառաւն երազ ունի տեսած՝ պիտի պատմի: Ես իսկոյն իմ մէջս ասացի. Աստուած բարին վրայ բերի, մէջ տեղը հատիկ կայ թափելու, որ պառաւին երազ են տեսնիլ տուել:

—Ի՞նչպէս թէ երազ են տեսնել տուել, ընդհատեց տեսուչը:

—Գլխիդ մեռնեմ, ինն ամիս ի՞նչպէս դիմացար մօրըդ փորումը, ախար մի բիշ համբերութիւն ունեցիր, որ ամեն բան տեղն ու տեղը քեզ հասկացնեմ, ասենք՝ դու գրից էլ ես տեղեակ ու գրչից էլ, քո ոտը մեր գլխիցն աւելի իմաստուն է, բայց չէ որ ասած է՝ «ինչքան շատ զիտենաս՝ մի տգէտից էլ հարցրու». դէ ինձ պէս տգէտ ռամիկն արևի տակին որտեղ կճարես, լեզուս է, որ մի բիշ ճապատում եմ, մէջս հօ ոյժ ու շնորհք չը կայ. լեզուս որ կտրես՝ ազգաներն աչքերս կը հանեն:

—Ես մեղայ Աստուծոյ, ծերունի Գաւիթ հայր, խօսքըդ շարունակիր, շատ հետաքրքրական է:

—Ասածս էս է, որ էս դժոխքի վերի պուճախումը, հուրըն յաւիտենական, տնքալու արժանի պառաւը՝ տարէն մի

քանի անգամ, երբ որ մեր գեղի ուխտագնացները մօտ շատ ուխտաւորներ են ժողոված լինում, ընկնում է:

— Ի՞նչպէս թէ ընկնում է, դարձեալ ընդհատեց տեսուչը:

— Էնպէս, որ Էնքան գլխի վրայ պտիտ է գալիս, որ աչքերը շաղւում են, բերանը փրփրակալում է, ուշքը թռչում է ու դրմփալով կաշում է գետնին. այ, հէնց էս բազումը, իր կեանքումը հարիւր անգամ ընկած կը լինի:

Ուխտաւորների բազմութիւնն երկրպից ջուր է մագւում, յոռւմ են և սպաւում, որ տեսնեն, թէ ի՞նչ հրաման պիտի տայ ընկնաւորը: Մէկ էլ Էն տեսար, երբ որ գլխի պտոյտն անցկացաւ, պառաւը միջքի վրայ երկար ու մէկ փռուեց, աչքերն երկինք ձգեց ու խօսքերը կուլ տալով ու ձգձգելով՝ ասեց. — Աւետարանը հրամայում է բերած կապէկներդ յետ չը տանէր, տէրտէրի ժամոցն ու աջահամբոյրը չը խնայէր. եկող տարի մէկէլ էս օր՝ ֆլան գեղացի աղայ ֆլանը մի մեծ սև շիշակ դօշ (խոյ) առաջ արած՝ դայ իմ դուռը, այս ինչ մարդը մի գառը բերի, ֆլան փէշմաքեանը (այս ոքը) երեք հատ սպիտակ նիկօլա մանէթ իմ մաղի մէջը բցի, որ մինը տէրտէրին լինի, մէկն իմ տիրոջը, երրորդը տանուտէրին ու իրիցփոխին. վերջը ում միտքն է մնում, թէ ինչքան հրամաններ է դուրս գալիս դրա բերանից՝ սրբի կողմից տուած: Տակից դուրս է գալիս, որ հրաման ստացողները բոլորն ունևոր մարդիկ են, ոչ մի խեղճ ու անճար մարդ չը կայ մէջ տեղը. ի հարկէ հասկանում ես, որ բերաններն իւզոտ լինողների հնարած խաբերայութիւններն են, թէ չէ սուրբը, ծառայ եմ իր զօրութեանը, ընչի՛ պիտի քարասիրտ լինի, ընչի՛ մի անգամ էլ աղքատին ու տնանկին ողորմութիւն անելու ցաւը չը քաշի:

— Մենք ուխտաւոր չենք, ընչի՛ են ուրեմն նեղու-
թիւն քաշել ձեր բարի մարդիկը, խօսեց տեսուչը:

— Նրա համար են արել, աղայ ջան, որ քո մօտիցդ համբաւ է վերելել, թէ դու եկել ես մեր գիւղի Գէորգ աւետարանը տեղահան անես, տանես ժամումը բազմացնես ու արդիւնքը գրի ու հաշուի տակ դնես:

— Այո, պատասխանեց տեսուչը, որպէս զի այդ ուխտերի եկամտով ձեր տեղումը մի ուսումնարան բացուի, գիւղի երեսալքը կարդալ, գրել ու Աստծուն փառաբանել սովորեն և փոխանակ երկու երեք մարդի՝ ամբողջ գիւղն օգտուի: Լաւ չեմ ասում, ժողովուրդ:

— Լաւ ես ասում, լաւ ես հրամանք անում, կեանքդ երկար լինի, ձայնի տուեց ամբոխը:

— Գժուել էր, թէ Աստծու բարկութիւնը ձեր վրայ է իջել, գոչեց պառաւը. Գէորգ աւետարանն ասում է, որ եթէ թողար, որ ինձ զօրով իմ տեղիցս հանեն, ես ձեր գեղը սև մահ կը բերեմ, գոռացէ՛ք՝ «չե՛նք ուզում», ձեռքերը շարժելով՝ խուժանին ձեռքով յորդորում էր պառաւը:

— Սնուտ ես ասում, անպիտան պառաւ, բարկացաւ տեսուչը, աւետարանի համար եկեղեցու սեղանն աւելի յարգի տեղ է, թէ գոմերն ու մոուրքները. Աստծու տունը եկեղեցին է, Աստծու խօսքն եկեղեցուց պիտի ժողովրդի վրայ ներգործի. Աստծու սիրելի ժողովուրդ, ասացէ՛ք՝ «ուզում ենք»:

— Ուզում ե՛նք, ուզում ե՛նք, ձայնակցեց ամբոխը:

— Ուրեմն, սիրելիքս, դարձէք եկեղեցու դուռը, ես մի քիչ ժամանակ ձեր գիւղի սրբատէրերի հետ խօսեմ ու շուտով ինքս կը գամ, ձեզ մի ուրախ աւետիս ունիմ տալու, գոչեց տեսուչը:

— Գնանք, հասարակութիւն, գոչեց առաջին ատենախօս ծերունի Դաւիթը, Աստուած երկար կեանք տայ արա պէս բարի մարդին:

Խուժանը նոր ուզում էր ծերի ետևից վերադառնալ,

որ մի թրքիոց լսուեց բազումը:

Երազատես պառաւ կի՛նն ուժգնութեամբ դիպաւ գետնին և ոտ ու ձեռքով սկսեց քացի քացի անել:

Այս դէպքը կատարուեց այն բողբոջին՝ երբ երկու տէր-տէրը, երեցփոխն ու տանուտէրը աչքով նշանացի արին պառաւին:

— Սասս... սարսափահար սուացրեց ամբոխը և ամբողջ բազը բռնեց մեռելութիւնը: Երևում էր, որ մի ներքին նեարդային ցնցում համակել է գիւլականներին. շատերն երեսներին խաշակնրեցին և կանգնած տեղերը դողում էին:

— Սուս կացէ՛ք, հասարակութիւն, տեսներ աւետարաններն ի՛նչ հրաման են տալիս, ձայն բարձրացրեց նենգաւոր հայեացքով տանուտէրը:

— Մեր գիւղի սրբերը, բերանը փրփրակալացնելով՝ երկար ժամանակ ոտը ու ձեռք օդում խաղացնելուց յետոյ՝ լորձուէք թափելով՝ բարբառնջել սկսեց պառաւը. մեր սրբերը հրամայում են, որ իրանց տեղահան անողը ձիաթափ կը լինի և...

— Չեր սրբերը հրամայում են, ընդհատեց և շտապով լուսամտից բազը ցատկեց ինքը տեսուչը, որ ես բեզ նման խաբեբաներին պատժել տամ, որ միւս անգամ գայթակղութեան պատճառ չը դառնար. թուանքչի, հրամայեց տեսուչն իւր ետեից մտրակը ձեռքին լուսամտից դուրս թռչող ձիաւորին, դադիր էս խաբեբայի կակուղ տեղերը և տեսներ՝ ի՛նչ պատգամ կը տայ մեզ իւր երկակայական սրբերից:

Մէկ, երկու, երեք՝ և մտրակի հարուածները շարունակում էր գարկել տեսչի ձիաւորը:

Ցաւը խիստ զգալի էր, պառաւը, որ գուցէ իւր թելադրողներից օգնութիւն էր սպասում և չստացաւ, — «վայ ես մեռայ» գոչելով՝ վեր թռաւ տեղից, պատառեց

ամբոխի բազմութիւնը և երկու դարի փոխարէն՝ չորսը փոխառաւ՝ փախաւ զոռնէ գուրս։ Ոչ թէ ուժահատ պառաւ էր նա այն բոպէին, այլ մի կտրիճ, ոտքերից ճարպիկ երիտասարդ։ Մինչև անգամ իւր կուզիկութիւնը մոռացաւ և ձիաւոր երիտասարդի առաջին փախչում էր՝ նման մի ալուէսի, որին հաւաքնից հաւ գողանալուս՝ հալածել էին որսկան բարակները։

Մի քրքիշ, մի ընդհանուր ծիծաղ բարձրացաւ ամբոխի մէջ։

— Սիրելի ժողովուրդ, ձայն տուեց տեսուչը, տեսա՞ր ձեր աչքերովը, թէ սրտեղ էր թագնուած սատանան ինքը, ընկնաւոր պառաւը, որ, իբր թէ, սուրբ աւետարանների հրամանը պիտի ասէր և ցոյց էր տալիս, թէ ինքը վերացած է, ոչինչ չի հասկանում՝ իմ ձիաւորի երեք զարկից ուշքի եկաւ. ուզում եմ ասել, թէ ցաւը սրբերին մոռացրեց. նա մտրակի զօրութիւնն աւետարանների զօրութիւնից աւելի համարեց. նա ուզում էր ասել, որ եթէ ես գոմերից սրբութիւնները հանեմ և սուրբ եկեղեցումը բազմացնեմ, սրբերն ինձ կը պատժեն, ձիաթափ կանեն, ձիուց վայր կը ձգեն, իւր սպառնալիքներով ուզում էր ինձ պաշտօնավարութիւնից յետ կանգնացնել։ Մի վախէք, սիրելիք, սրբերը Աստծու մօտ մարդու համար բարեխօսողներ են և ոչ թէ պատիժ տուող և ինձ էլ չեն պատժիլ, եթէ ես իրանց եկեղեցի փոխադրեմ։

— Ներիր, պարոն տեսուչ, խօսեց մեծ տէրտէրը. ես արդէն հրամանոցդ յայտնեցի, որ իմ աւետարանը ժամն եմ դրել և էս գործում մի կոպէկի շահմունք չունիմ, բայց ես պիտի քեզ ասեմ էն, ինչ որ հարիւր անգամ տեսել եմ։ Սրբերը պատժում են իրանց հակառակուողներին ու անհաւատներին, առաջինը հրամանքդ չես, որ ուզում ես մեր ուխտագնաց աւետարանները տներից

եկեղեցի դնել, լուսահոգի ներսէս աշտարակցի կաթուղիկոսն էլ հրամայել էր խել բոլոր գիւղերի աւետարաններն ու խաչ ու մասունքները և տանել էջմիածին: Տասը մարդ էր ցրուել Կաթուղիկոսը սրբերը հաւաքելու, նրանցից մի բանիսին յաջողեց տանել, միւսներին ոչ, բայց ամիս չը բաշեց՝ էդ մարդկանցից որը ձիուց վէր ընկաւ մեռաւ, որն աւաղակի ձեռքն ընկաւ, մի երկուսին աւետարանի տէրերը ճանապարհին խաչել տուին, մինն էլ իրիկունը ողջ առողջ պառկեց ու էլ տեղիցը չը վերկացաւ, բացուեց լոյսն և անկողնում մեռած դտան: Աման, պարոն տեսուչ, դու ափսոսս ես, ջահէլ ես, ջիւան ես, ազգին պէտքական անդամ ես, արի քո ծերութիւնից հոգևոր հօրդ խիբ, մեր Գէորգ աւետարանի բարկութիւնից ազատուիր. ես քեզ սկզբումն ասացի, որ շատ զօրաւոր է, մեռնեմ նրա սուրբ զօրութեանը: Տէր Պետրոսն երեսին խաչ քաշեց:

Բոլոր ժողովուրդը հետեցին բահանայի օրինակին: —Աղայ տեսուչ, յառաջ եկաւ փոքր տէրտէրը —տէր Կիրակոսը, հրամանեղ լսեցիր, որ մեր տէր Պետրոս հայրը Գէորգ աւետարանից մի հատ փող օգուտ չունի, ուխտաւոր ընդունողն էլ ես եմ, աւետարանը բազմացնողն էլ. մեղաւորն ինքն է՝ աշխարհս փոխ հաց է, ինքն իր աւետարանի արդիւնքից մեզ մաս չի հանում, ուրիշների ունեցածից էլ պահանջել իրաւունք չունի, բայց այս խօսքով տէր Պետրոս հայրն իրաւ է, Գէորգ աւետարանը քո ասած ներողամիտ սրբերից չէ, իր կամքը չը կատարողին խիստ է պատժում. ժողովուրդ, դարձաւ նա դէպի խուժանը, յիշում էր թուրքի գլխին եկածը, որ ձիով ճանապարհ դնալուս, նա ասել էր, թէ ես չեմ հաւատում Գէորգ աւետարանին, թող ինձ պատժի, ու խօկոյն նրա ձին մի բարափից խրտնել էր, երկու ոտքի վրայ կանգնել ու վէր քցել տիրոջը, ոտնատակ տուել, ջարդ ու

բուրդ արել: Հինգ ամիս մհալի մէջ սնդշի (ոսկրաբոյժ), մօլլա, տէրտէր, գրբաց ու գարի բցողներ չեն մնում, չեն կարողանում օգնել. վերջը մի երազատես պառաւասել էր, որ մինչև հիւանդին իրան սայլի վրայ չը պառկացնէք, մի մատաղացու ոտնատակին, մինը գլխավերեր ոտները կապած չը դնէք ու չը տանէք Գէորգ աւետարանի դուռը, ոտի տակի ոչխարը թուրքի մորթիլ տաք, գիւղի թուրքերին բաժանէք (գիւղի կէս ժողովուրդը հայ էր, կէսը թուրք), գլխավերերին հայի մորթիլ տաք ու հայերին տունէ տուն բաժանէք, մինչև այս ուխտը չանէք, ձեր հիւանդին բժշկութիւն ու փարատում չը կայ: Ի՞նչ ես կարծում, աղայ տեսուչ, մեր հասարակութեան աչքի առաջին անդամնայոյժ թուրքն եկաւ ու իր ոտքովը ողջ առողջ ճանապարհ ընկաւ, գնաց: Էն օրից դէսը՝ տարէն մի անգամ ուխտ է գալիս Գէորգ աւետարանին. ի՞նչ թէ միայն նա, մեր գիւղի ու մեր շրջակայ գիւղերի թուրքերն էլ Գէորգ աւետարանի դուռը միշտ գալիս են: Սուտ եմ ասում, տանուտէր, իրիցփոխ, էնպէս չի, որ մեր Գէորգ աւետարանի պէս զօրաւոր ուխտագնացներ շատ քիչ տեղ կան, ծառայ եմ նրա սուրբ զօրութեանը:

Տէր Կիրակոսը նմանապէս երեսը խաչակնքեց և ոչ միայն իւր վկայ կոչած անձինքը, այլ բոլորեքեան խաչքաշեցին երեսներին և գլխով ու աչքերով հաւանութիւն ցոյց տուին: Մի մարդ միայն մի կողմը քաշուած՝ ժըպտում էր: Այդ նախկին ատենախօս ծերունին էր, որին դարձաւ տեսուչը:

— Ծերունի Դաւիթ հայր, դու ի՞նչ ես ասում, դու էլ ձեր տէրտէրների, երեցփոխի, տանուտէրի և աւետարանի տիրոջ հետ համաձայն ես, որ աղբոտ դոմերն եկեղեցուց գերադաս համարենք:

— Հը՛ր՛մմ, խելօք ես, աղայ, խելօք, հասկանում

եմ, թէ ինչո՞ւ էսքան բազմութիւնի միջից, աչքդ միայն ինձ առաւ: Նրա համար, որ քո ասելիքն ես ասեմ:— Լսեցէք, հասարակութիւն, մենք էնպէս մարդի առաջի չենք կանգնած, որ սրա սուր աչքիցն ասեղ անգամ կարողանանք թագցնել, սուտ չէ, շատ աղաներ ու զուլուլի մարդիկ են գալիս գիւղերը և բռի ու կոպիտ գիւղացին իր անտաշ խօսքովը նրանցից շատերին արածացնում է, ծարաւ տանում աղբիւրն ու յետ է բերում, բայց էս մարդը, երեւում է, գիւղացու ճուտ է, մեր շարժմունքներից հասկանում է մտքներինս: Զուր էր, տէրտէրներ, ձեր մեծ պասից երկար ճոռոմաբանութիւնը, որ ուզում էիք սրան վախացնիլ Գէորգ աւետարանի զօրութիւնովը, դուր էր ձեր ու էստեղ կանգնած մի քանի հոգու ընկնաւոր պառաւին աչք ու ունքով ընկնել տալը. ես իմ ծեր տեղովս ձեզանից սուր աչքեր եմ ունեցել: Իմացէք, տէրտէրներ, տանուտէր, իրիցփոխ ու մեր գիւղի մի քանի առաջաւոր իշխաններ, աղայ տեսուչը ձեր պառաւին աչքով անելն իր բարի աչքովը տեսաւ ու կարողացաւ իր ժամանակին ձեր վրած աւանատը (որոգայթ) հողի տակից հանել, չպրտել, տեսա՞ք՝ ո՞ւր թուցրեց ձեր ընկնաւորին, որի ձեռքով դուք տարին բոլոր հրաշքներ էք անում. տեսա՞ք՝ թէ ինչպէս խաբեբայ պառաւը, որ ոտ ու ձեռով քացի քացի անելով՝ բերանը փրփրացնելով, աչքերն երկինք բարձրացնելով՝ ուզում էր ասել, թէ ինքը միայն մարմնով է էս աշխարհըումս ու հոգւով երկնքումը հրեշտակներին է տեսնում ու Գէորգ աւետարանի հետ է խօսում և չի էլ հասկանում, թէ էսքան բազմութիւնն իր չորս կողմն ընչի՞ են հաւաքուած, տեսա՞ք՝ ո՞նց երկու երեք մտրակի դաղոցից իր անձի ազիզութիւնն իմացաւ ու հրեշտակներին երկնքումը, Գէորգ աւետարանին իր տեղումը հանգիստ թողեց ու գլուխ առաւ կորաւ. Հն, իմ գլխի տէրէր, իմ աչքի լուսեր, էս մարդը ձեր բոլոր

սարքած հնարքները տեսաւ ու հասկացաւ և բանն էն է, որ էսքան մարդի միջից միայն ես նկատեցի, ու սա տեսաւ, ինքն էլ հասկացաւ, որ իր տեսնելը միայն ես նկատեցի և . . .

—Այդ թող, ծերունի Դաւիթ հայր, դու իմ խօսքիս պատասխան տուր, ընդհատեց տեսուչը, սուրբ աւետարաններն աղբանոցներից հեկեղեցի տանելն աւելի լաւ է, թէ վատ:

—Դէ, աղայ ջան, էնպէս մի հարցմունք տուիր, որ էս բոլոր բազմութիւնը, թէկուզ մէջտեղը շահմունք ունեցողներն էլ՝ չենք կարող հակառակ պատասխան տալ. աղբանոց սիրողը խոզն է, հօ չենք կարող խելքներս հացի ետ ուտիլ ու ասիլ, որ խոզանոցը լաւ ու յարգի տեղ է:

—Հա, սիրելիքս, թէպէտ ես ձեր Դէորդ աւետարանի տեղը դեռ չեմ տեսել, բայց ուրիշ շատ տեղերի հետ լաւ ծանօթ եմ. ամենից աւելի արժանաւոր տեղն իմ տեսած ուխտագնացներից՝ մեր այս տէր Պետրոս հօր սենեակն է, բայց այս տեղ էլ անվայել է սրբութիւնը բազմեցնելու համար: Տէր Կիրակոս հայրն ինձ ասաց, որ մեր հաց կերած սեղանի վրայ է բազմեցնում տէր Պետրոսն ուխտաւորների համար իր աւետարանը, մի այնպիսի սեղանի վրայ, ուր կերուխում է լինում, արբեցութիւն կարող է պատահիլ, գինի կարող է թափուիլ և հազարումէկ պակաս խօսքեր ու հայհոյութիւններ կը կատարուին: Եթէ ամենալաւն այս է, միւսները ձեզ եմ թողնում գիտենալը, և գիտէք, ու շատերն էլ տեսել էք:

—Եթէ էդպէս է, աղայ ջան, կամբը բռնն է, մէջ մտաւ ալևոր Դաւիթը, իմ կարճ խելքովս՝ մեր գիւղականն էլ չի նեղանալ քո անելու կարգադրութիւնից, միայն մի խօսք ասա, մեզ հաւատացրու, հօ ժամի անունով մեր սրբերը վերցնելու չես՝ էջմիածին տանելու:

—Ո՛չ, սիրելիք, ո՛չ, այս բոլորիս ես կը կարդամ,

կամ աւելի լաւ՝ թող հայր գործակալը կարդայ իշխանութեան հրամանը և դուք ձեր ականջովը լսեցէք, թէ ինչ պիտի անեմ:

— Թուանքէ՛ր, հրամայեց տեսուչն իւր ձիաւորին, բեր իմ գործերի տետրակը:

Գործերի միջից գործակալը բարձր ձայնով կարդաց Սինօղի հրամանը, որով թեմական տեսչին՝ համաձայն իւր յայտարարութեան՝ իբաւունք էր տրուում փոխադրել տներում գտնուած բոլոր ուխտագնաց կոչուած որբութիւնները տեղական եկեղեցիքը և արդիւնքն յատկացնել տեղական ծխական հոգևոր դպրոցին, եթէ կայ այդպիսի ուսումնարան, չեղած տեղում պիտի աշխատէր նորը բաց անել:

— Ուրեմն, աղայ ջան, խօսեց ընթերցումը վերջանալուց յետոյ՝ ծերունի Գաւիթը, դու մեզ համար նոր Մեսրոպը թարգմանիչ ես եկել, որ ասում են՝ մեր գիրը գտաւ ու վայրենի հայերիս մեր լեզուով ու գրով Աստծու վառաբանութիւնին արժանացրեց: Ես հօ կարդալ չըզիտեմ, խոզանց եմ ասում, մի անգամ Օշական էի գնացել, սուրբ Մեսրոպը թարգմանչի գերեզմանն էիտեղ է, ծառայ եմ իր զօրութիւնին, նրանց տէրտէրն ինքն ինձ բոլոր բաները պատմեց, նա ասում էր, որ Մեսրոպը բաց առաջ մեր ժամերումն օտարների լեզուով էին կարդում և կարդացածից ժամաւորը ոչինչ չէր հասկանում ու Մեսրոպըն առաջինն եղաւ, որ բոլոր հայերին այդ բնը սովորցրեց: Հիմի էլ՝ ասենք, վայ ինձ, վայ իմ հոգուն, Աստծուն դժուար չըգայ (տհաճ չլինի), անունն էն է՝ մեր տէրտէրները ժամումը հայերէն են կարդում, բայց ոչ իրանք են իրանց կարդացածը հասկանում՝ ոչ մենք ենք երկու խօսք իրարից ջոկում, զլլացնում են, լեզուի տակով թուցնում ու դեռ հինգ ծունր դրած չես լինում, ժամը դուքս են բերում: Հօ մեր տէրտէրների կարդա-

ցածը՝ հօ Բէրզէնի ու Նասրանու լեզուով բլբլացրածը՝ մին է։ Բայց սրանից յետոյ՝ էդպէս չի լինիլ, դու որ մեր գիւղերումն ուսումնարան բաց կանես, գիւղի կէսը որ գրաճանաչ կլինի, նա ինքն իր կարգացածը կը հասկանայ, տէրտէրն էլ չի համարձակուիլ ջուր տու քշի անել (ըշտապել)։ Ես, հօ, էսօր կամ, էգուց ոչ, մի ոտս գերեզմանումն է, բայց հոգիս կը հասկանայ ու կուրախանայ։

— Եւ եթէ այդպէս է, հարցրեց տեսուչը։

— Թէ որ էդպէս է, աղայ ջան, առաջինն ես համաձայն եմ, որ իշխանութիւնի հրամանը կատարես և ես գիտեմ, որ իմ գիւղացիք էլ չեն հակառակիլ և ուրախ կը լինին։ Էնպէս չէ, ընկեր-հարեաններ։

— Էդպէս է, ուրախ ենք, լուեց ժողովրդի մեծամասնութեան համերաշխութիւնը։ Լոեցին ու ձայն չը հանեցին օգուտից զրկուող գլխաւորները։ Վերջիններին կարգից դուրս եկաւ միայն Գէորգ աւետարանի տէրը, որ համարձակուեց ասել, թէ իր գնդակին զոհ կը լինի այն մարդը. որ կը վստահանայ իւր շեմքն անցկենալ և իր սլապենական սեպհականութիւնը յափշտակել. «գոգով ոսկի են թափել իմ լուսահոգի սլապերը՝ մինչև կարողացել են աւետարանը գերութիւնից ազատել անօրէն Օսմանցուի ձեռքից, առաջ, բերէք, սռռալով բռնումս համարեցէք ու յետոյ իմ ապրանքին տէր կանգնեցէք, ձեր իշխանութիւնն էլ ջնջուի, ձեր գիւղն էլ կոտորուի, ձեր երիւթէքն էլ սև մահի գան, իմ շատ հոգան է, թէ ուրիշների կոտորուելու լակոտները չեն կարգալ։

— Տանուտէր, լսում ես գիւղացուդ խօսքերը, խոժոռեց տեսուչը, երեք մարդ ներկայացրու ինձ՝ վկայ լինելու և ես այժմ կարճանագրեմ, որ քո ներկայութեամբ, թոյլ ես տուել օրէնքի ընդդէմ խօսքեր արտասանելու։

— Գլուխը քարը տուեց, աղայ ջան, միջնորդեցին ամէն կողմից, խնդրում ենք՝ ներես և ինչ որ քո բարի

կամբը կը ցանկանայ, Էնպէս անես:

Տանուտէրը մօտեցաւ աւետարանատիրոջը և արմունկով հրելով նրա կողքին, աչք ու յօնքով հասկացրեց ներողութիւն խնդրել, որ և կատարեց՝ չորելով տեսչի առաջին:

— Ուրեմն, սիրելի ժողովուրդ, տնօրինեց տեսուչը, դուք գնացէք եկեղեցու մօտ սպասեցէք, մինչև մենք կը բերենք Գէորգ աւետարանը, իսկ տէրտէրենց աւետարանն արդէն ժամումն է:

— Ընչի՞, Ղուկոյենց խնկամանը վերի արտի ցորե՞նն է, որ ձեռք չէք տալիս, մէջ ընկաւ և պահանջեց Գէորգ աւետարանի տէրը:

— Չատ լաւ ես ասում, այն էլ կը բերենք, և փոխանակ ուխտագնաց անելու, կը տանք տէրտէրներին, մէջը խոնակ կածեն, ժամումը կը ծխեն:

Դ.

Ս. գիւղն Արարատեան աշխարհի այն շէներից մինն է, որի փողոցները լայն են, տներն իրարու չեն կպած կտուրներով: Երեք տեսակ գիւղեր կան Արարատեան աշխարհումը: Մեր խօսքը չին Հայաստանի աշխարհագրական բաժանմունքին չէ վերաբերում, երբ Արարատեան նահանգն առաջինն էր Հայաստանի տասն և հինգ նահանգների մէջ՝ իւր բաւականին մանր ու մեծ քաղաքներով ու գիւղերով, բազմամարդութեամբ և բաղադրական բաժանմունքով:

Ներկայումս՝ բուն Արարատեան նահանգ կարելի է ընդունել Մասեաց ոտքում տարածուած լայնադիր տափարակը, որի արևելեան ծայրին Նախիջևան Նոյաշէն քաղաքն է նստել, արևմուտքումը՝ Կողբայ անսպառելի աղահանքի լեռներն են իրանց համեզ աղով ամբողջ Կով-

կասցիներիս կերակուրը քաղցրացնում, հարաւից՝ Մասեաց լեռնաշղթաներն են պատնէշացիլ՝ իրենց ետևը թողնելով տաճկահայքն ու պարսկահայքը, իսկ հիւսիսից՝ Արագած պատմական լեռն է իւր շուրջ բոլորած Արագածոտն գաւառով ու Ջիրակի մի մասով՝ Մասիսների հետ քաղցր օդ և առողջարար կլիմայ սլարգելում երկրի բնակիչներին:

Մի նահանգական և երկու գաւառական քաղաքներ այսօր ընկնում են Արարատեան աշխարհի շրջանի մէջ, որոնցից և ոչ մէկի բնակիչները ընիկներ չեն, կազմով, լեզուով, բարբառով, սովորութիւններով, հագուստի տարազով, ծէսերով անգամ և բնաւորութիւնով միմեանցից որոշում են: Երևան, Նախիջևան և Ալեքսանդրապօլն են այդ քաղաքները: Գալով գիւղերին՝ փոքր ինչ անհամանմանութիւն ենք գտնում: Մի քանի գիւղեր՝ այն էլ մեծ և յայտնի գիւղեր՝ պահել են իրանց մէջ դարերով իրանց հայրենի հողի վրայ արմատ ձգած ընիկներին՝ իրանց նախնական կեանք ու կենցաղով, բարբառով, սովորութիւններով, առաւելութիւններով ու պակասութիւններով: Մնացած գիւղերից՝ լեռնայիններն, աւելի դէպի հիւսիս ընկած՝ լցուել են դարուս առաջին քաւորդին՝ տաճկահայքից եկած գաղթականներով, իսկ դաշտային տափարակի վրայ փռուած գիւղերի մի կէսը խառնուրդ է բլնիկների և տաճկահայքի գաղթականների, իսկ միւս մասը պարսկահայքի գաղթականութիւնն է: Ուրեմն, ըստ էութեան, Արարատեան աշխարհի գիւղերն էլ երեք կարգի են բաժանւում: Բնիկների գիւղերի փոզոցները, թէև, նեղ են, բայց շինութիւններն աւելի չքեղ են. սովորական հացատան և մի քանի ուրիշ տնտեսութեան համար անհրաժեշտ ծածկերից աւելի՝ նրանք ունին մի մաքուր սենեակ, ուր թոնիր չկայ, բուխարի, կամ, նոր ժամանակներս, թիթեղի վառարանն է տաքացնում և բաւական յարմարութիւն ունի տան սլատուելի անդամների,

կամ հիւրերի հանգստութեան համար: Այսպիսի սենեակները, մեծ մասամբ, վերնայարկումն են շինուած:

Լեռնային գիւղերը հողաբլրի նման՝ միմեանց հետ անբաժան միացած են, գետնափոք են, մի երկու լայն փողոցներ, թէև, ունեն՝ սայլով դրան ճիշդ առաջը գալու համար, բայց առհասարակ շրջելու, իրար մօտ գնալ-գալու և շալակով բերքերը տուն բերելու համար՝ կտուրներն են պէտք գալիս: Գիւղի մի գլխից բարձրացիր առաջին կտուրը և կտրէ կտուր գնալով՝ իջիր վերջին տան դրանը: Օրանց ապրուստը, նիստ ու կացը, ննջարանն և ամենայն ինչը միտտ ու ակտտտ հացատունն է, իսկ հիւրանոցը՝ գարշահոտ գոմի սարուն, կամ օղէն: Խառնուրդաբնակ գիւղերը տեղ տեղ լայն և տեղ տեղ նեղ փողոցներ ունին, իսկ տները գետնից բաւականին բարձր են կանգնած և իրանք՝ երկրորդների համեմատութեամբ՝ աւելի մաքրակեցեալ և աւելի աչքաբաց են. տան գլխաւորների համար ձմեռները թէև բացի գոմի օղայից ուրիշ յարմարաւոր տեղ չունեն, սակայն սրանց օղաները համեմատաբար աւելի մաքուր և յարմար են, իսկ ամառուան համար՝ տների առաջներին ընդհանրապէս մի մեծ սրահ ունին, որ բակի կողմից բոլորովին բաց է, իսկ ետեւի կողմից միացած մի կարգի ընկած հացատան, մառանի, գոմանոցի և այլ շէնքերի արտաքին պատին: Չատ տներ միանգամայն առանց բազի են. փողոցի շարունակութիւնն ուղղակի միանում է սրահի հետ:

Ահա, այս խառնուրդաբնակ գիւղերից մէկն էր Ս. գիւղը՝ Արարատեան աշխարհի արևելքում՝ Երասխի ձախակողմեան ափերից ոչ հեռու:

Տունը, ուր դաբաւոր ժամանակներից բնակարան էր դարձել Գէորգ աւետարանին, նմանապէս բազ չունէր:

Մտաւ թեմական տեսուչն իւր հետևորդների հետ սրահը և մնաց կանգնած, ըստ որում նրանց առաջնորդող տան տէրն առաջինն ինքը կանգ առաւ սրահի տակ և անխօսմնաց:

— Զը՛, ինչ եղաւ, ընչո՛ւ չես ներս մտնում, ո՞ր դրան միւս երեսին է հանգստանում Գէորգ աւետարանը, մի քանի հարցեր ուղղեց տեսուչը:

— Աղայ ջան, իմ ոտներս յառաջ չեն գնում, դու ինքդ, ո՞ր դուռը կուգես՝ բաց արա, թէ Գէորգ աւետարանը քեզ ընդունելու լինի, ո՞րտեղից մտնես, իրան մօտ կերթաւ:

— Չատ լաւ, բազմակողմանի ժպտաց տեսուչն և առաջին դուռը հրեց: Նա ստիպուեց մի առ մի հրել և՛ երկրորդ և՛ երրորդ և՛ չորրորդ դռները. բոլորը պինդ փակուած էին:

— Ի՞նչ կը նշանակի այս, հարցրեց տեսուչը:

— Կը նշանակի, որ Գէորգ աւետարանը վրադ բարկացել է, պատասխանեց տանտէրն և ներս չի թողում:

— Ուրեմն, պարոն տեսուչ, մէջ մտաւ տէր Պետրոսը, ափսոս ես, արի՛ յետ դարձիր, Գէորգ աւետարանին մի մատաղ խոստացիր, որ եկող տարի բերես, մորթես, թէ չէ սրա բարկութեան տակն ընկնողը չի վայելի:

— Ուղիղ է հրամանը անում, աղայ, համաձայնեցին տանուտէրն ու մի քանի առաջաւորներ՝ խկապէս նրանք, որ օգուտից մասն ունէին: Տեսուչը նրանց չէր հրաւիրել իւր հետ գնալու, բայց նրանք չէին կարող չը գնալ:

— Աղայ տեսուչ, շատ ուղիղ է ասում տէր Պետրոս հայրը, փորձուած մարդ է, սրան պիտի լսենք, հաստատեց տէր Կիրակոսը:

— Վաղմեց է, տէր Կիրակոս հայր, որ դու հաւատ ես ընծայում քո միաբանակցիդ խօսքերին. մոռացել ես մի ժամ յառաջ ասածներդ, հեգնելով հարցրեց տեսուչը:

— Ձեմ մոռացել, բայց մի քիչ վիրաւորուած էի, մի երկու խօսք աւելորդ խօսեցի, մեր հայրն է, կընքի իր անառակ որդուն. եթէ կամենայ՝ թող այսուհետեւ ինքը գայ բազմացնի Գէորգ աւետարանը, ես բոլորովին չեմ մօտենալ:

— Ես էլ էն ժամանակն իմ աւետարանի արդիւնքից ժին կըհանեմ քեզ, տէր Կիրակոս եղբայր, խօսեց տէր

Պետրոսը, ես հայր՝ դու որդի, մեր մէջն ում է բաժանել. չըլսեցիր, որ պարոն տեսուչն ասաց, թէ մենք պիտի սիրով լինինք, որ ժողովուրդը մեզանից օրինակ առնի:

— Լսում ես, հայր գործակալ, հեգնեց տեսուչը. էս էլ Գէորգ աւետարանի զօրութիւնն է, որ տարիներով միմեանց միս են ծամում ու այսօր աւետարանի դրանք հաշտում են:

— Այո, լսեցի, ժպտաց գործակալը, մեր — տէրտէր-ներին պարանովը հոր մտնողը կըսխալուի, սրանց չեմ մեղադրիլ, ամենքս էսպէս ենք, մեր շահին մտիկ կըտանք՝ հաշտ, թէ խռով ապրել իրար հետ:

— Գատողութիւնների ժամանակ չէ, տանուէր, ասա էս մարդին, թող դուռը բաց անի, սառը դէմք առաւ տեսուչը:

— Որ չի թողում, ինչ բաց անեմ, ուսերը վեր բաշելով արգարացաւ աւետարանի տէրը, տունն էլ իրանն է, տնեցիքս ու ես էլ իր դուլերն (ծառայք) ենք:

— Ո՛ւր են քո ընտանիքդ, բարկացաւ տեսուչը:

— Ես որ եկայ, տանն էին, հրեի տանիցը՝ դուրս է արել, չօրերը քցել, ես ինչ գիտեմ՝ թէ ուր են:

— Տանուտէր, պատուիրեց՝ տեսուչը, մարդիկ կանչիր, բահ ու բրիչ բերել տուր, սրա բոլոր դռները կրնկահան արա, ես եմ պատասխանատուն:

Տեսուչը նստեց սրահի տակ սիւնաքարին և սկսեց գրել, կամ ըստ տանուտէրի հասկացողութեան՝ արձանագրութիւն կազմել. Երեւի, այս միջոցն ազդեց, որովհետեւ տանուտէրն ակնարկով հասկացրեց աւետարանի տիրոջը պատասխանատուութեան դժուարութիւնն և նա վիզը թերած՝ ասաց.

— Ոչինչ մի գրիլ, աղայ տեսուչ, գնամ տեսնիմ, եթէ մերոնք հարեանների մօտ են, բանալին բերեմ:

Յամենայն դէպս՝ տեսուչը մինչև աւետարանի տիրոջ գալը՝ չըզադարեց գրելուց, որ ինչպէս վերջն իմացուեց՝ ուխտագնաց աւետարանի տեղագրութիւնն էր, որից մենք քաղուածք ենք անում:

Մի կարգի ընկած հինգ դռներից՝ արևմտեան կողմինը ոչխարագոմն էր։ Հարց ու փորձից երևաց, որ աւետարանի տէրը ոչ մի կողմից ոչխարի չի տուել, իսկ այժմ հարիւր գլուխ ոչխար ունի և տարեկան մօտ յիսուն գառը ծախում է։ Այդ հօտը կազմուել է այն մատաղացուներից, որ ջերմեռանդ ուխտաւորները բերել են Գէորդ աւետարանին ու տիրոջ խնդրանքով՝ չեն մորթել, կենդանի թողել են, որպէս զի եօթը շաբաթ, ամեն կիրակէ՝ աւետարանի տէրն աւետարանի տան գլխովը պլտոյտ տայ ու յետոյ ինքը մորթի, ուխտաւորի կողմից բաժանի գիւղացիներին, բայց, ինչպէս տեսնում ենք, ոչ մէկը չի մորթուել, իւր հօտն է ստուարացրել։ Այս գործնական միջոցն աւետարանների տէրերի գլխաւոր արդիւնքներից մէկն է, բայց ի ցաւ Գէորդ աւետարանի տիրոջ սրտի, պիտի ասենք, որ շատ «սառնասիրտ և անհաւատ» ուխտաւորներ պատահում են, որ աւետարանի տիրոջ բարեխօսութիւնները չեն ընդունում և իրանց ձեռքով մորթում են բերած մատաղն ու եփում, մեծ մասն իրանք են ուտում, փոքր մասը գիւղացիներին բաժանում։ — Ես, ի հարկէ, երեսներին բան չեմ ասում, պատմում էր աւետարանի տէրը, բայց հաստատ գիտեմ, որ էդպիսի աչքածակ մարդի ուխտն անկատար է մնում, հետն էլ գոռողանալով՝ աւելացնում էր յայտնի առածը. «խաչն իմն է, զօրութիւնն ես գիտեմ»։

Ոչխարանոցին կպած դուռը մտնում է տաւարագոմը, որի մուտքի մօտից սկիզբն է առնում օդէն, կամ սարուն։ Երկը գաղաչափ տարածութիւն է այս՝ երկու աստիճանով բարձրացած տաւարի տեղից և բաժանուած փայտեայ վանդակով։ Այս է ձմեռ ժամանակուայ հիւրատունը՝ լեռնային և խառնուրդալոյնակ գիւղացիների համար։ Իբրեւ բացառութիւն, պիտի ասենք, որ Գէորդ աւետարանի տիրոջ օդան սովորականներից երկու անգամ մեծ էր։ Ամառ ձմեռ նրա տանից ուխտաւորներ անպակաս էին։

Ընդհանրապէս գիւղացիք առանց տաւարի չեն կարող ապրել: Գէորգ աւետարանի տիրոջ տաւարն: Կսորիչներից աւելի էր: Այս դէպքում՝ արդէն ջերմեռանդ ուխտաւորին բռնադատելու կարիք չըկայ. երկնջ, կամ արջառ մատաղ տալու ցանկութիւն ունեցողը մի քանի ամսով յաճաջ ուխտում է և մատաղացուի աջ ականջի ծայրը խաշաձի նշան անում, կտրում է, որ ամեն մարդ իմանայ, թէ այս կենդանին ուխտեալ է: Որոշեալ ժամանակը՝ ուխտողն իր մատաղն առաջ արած՝ բերում է ուխտատեղն և ողջ ու կենդանի իր ձեռքով քշում գոմն անում:

Միջին գուռը տանում էր հացատունը: Մի մեծ ծածկ էր այս, որի կեդրոնում հաց թխելու մեծ թոնիրն էր իջեցրած, դէպի գոմի պատը՝ մի ուրիշ փոքր թոնիր կար, որ ամառ ձմեռ վառւում էր՝ կերակուր պատրաստելու և այլ ընտանեկան պիտոյքների համար:

Թոնիրն իջնելուց յետոյ՝ ուզում եմ ասել—վառել վերջացնելուց յետոյ՝ բերանը մեծ խփով ծածկւում է, ձմեռը բուրսին է դրւում, իսկ ամառը ազատ է թողնւում և թոնրի շուրջը ընտանիքի անդամներն են ուտում, խըմում, նստում, ելնում, բնում, դարձնում:

Զընայած՝ որ աւետարանի տէրը մեծ ընտանիքով էր չըջապատուած, որոնք բոլորեքեան մեծ տանն էին պարտակում (բովանդակւում), բայց և այնպէս այս հացատունն էր այն ճանապարհը, որ տանում էր դէպի նուիրական սրբութիւնը:

Տան արևելեան անկիւնում մի փոքրիկ դռնակ էր բացւում: Ներս էիր մտնում, և ահա, մի փոքրիկ հիւղ, այնքան փոքրիկ, որ հինգ մարդ ազատ չէին կարող շարժուիլ, լուսաւորւում է մի բոլորակ ծակով, որի միջով մի հաստ ու գիրացած կատու գծուարութեամբ է կարող ել ու մուտ անել: Մի ուրիշ պաշտօն ևս ունի այս լուսոյնակը. տան տիրոջ ասութեամբ՝ գիշերներն աւետարանը

սիրտն ուզած ժամանակ՝ թեւաւորում է, դուրս է գնում, զբօսանքներ է կատարում և վերադառնում նոյն ծակովը: Չգիտեմ՝ ուխտաւորների գլուխը միշտ խոնարհ պահելու համար, թէ ուրիշ նպատակով, կամ գուցէ բոլորովին անգիտակցաբար և աննպատակ, այս խրճիթի առաստաղն երկու գաղ ու մի չարէք բարձրութիւն ունի. ուզի չուզի բարձրահասակ ուխտաւորը՝ գլուխը խոնարհացրած պիտի ներս մտնի, խոնարհացրած և դուրս գայ: Գալով խրճիթի դռնակին՝ ես կանխօրէն պարտք եմ համարում զգուշացնել, որ ով չի ցանկանում ճակատը պատռուած ունենալ, թող խիստ կռանայ, թէ չէ՝ դռնակի վերնաշէնքի բարի անկիւնը շատ սուր է տաշած. գաղով չեմ չափել, բայց մօտաւորապէս կասեմ, որ մի գաղ բարձրութիւն, երեք չարէք լայնութիւն հազիւ ունի դռնակը:

Խրճիթի արևելեան պատի տակ մի հողաթումբ է բարձրացած, այսինքն՝ ոչ թէ սեղանաձև կտրուած է, ոչ, այլ բլրաւորորոտի նման վերևից աստիճանաբար իջնում է բարձրութիւնը մինչև յատակը:

Մի հասարակ փայտեայ արկղ՝ խնկի, ձիթի և մոմի ծխերից սևացած, ապուխտացած՝ դրուած է հողաթմբի վրայ: Եւ որովհետև տակը հաւասար չէ, արկղը կարող էր մի կողմի վրայ թեքուիլ ու չըջուել, առաջի կողմից երկու հատ բար դրուած են արկղի անկիւնների տակ:

Միայն արկղը չէ սևացած, խրճիթը բոլոր մխի ձեռից պատերով, առաստաղով, յատակով սևով է պատուած:

Թեմական տեսուչն էլ կարիք չըտեսաւ մանրամասնօրէն նկարագրելու սրահում եղած միւս երկու դռները, բաւական էր, որ իմացաւ, թէ մառանատուն և կաթնատուն էին:

Իւր հետևորդների հետ մտաւ նա հացատունն և առանց ուշադիր լինելու ուճուլ-պուճուլի, ճանկաճուտերի (երեխաների) խփվածոյին, գնաց դէպի խրճիթի դռնակը: Բայց դեռ ներս չմտած՝ միտքն եկաւ, որ ինքը միայն տեսաւ տանտիրուհուն, որ ամուսնու կոչելով՝ եկաւ հարեանի տանից և դուռը բաց արաւ. ներս մտաւ: Ուստի և հարցրեց աւետարանի տիրոջը:

— 2-րդ քո կէնդ միայն եկաւ և դուռը բաց արեց, այսքան երեխայքը ճրտեղ էին, որ մենք չտեսանք:

— Է՛հ, աղայ տեսուչ, քչփշաց գործակալը, դուք ներս մտէք աւետարանի տեղը, ի՛նչ էք հարցնում, ես ձեզ ամէն բան յետոյ կը պատմեմ:

Երեւի տեսչին տուաջին անգամը չէր այսպիսի սրբատներ մտնելը, նա փորձուած էր, ապա թէ ոչ, շատերի փորձանքին նա էլ կը հանդիպէր. ճակատը կը տուժէր տիրոջ յանգփութեան փոխարէն:

Կռացաւ տեսուչը, ներս մտաւ, հրաւիրեց իւր հետ գործակալին, տանուտէրին և ծեր տէր Պետրոսին ու առաջինին խնդրեց՝ շտապով արկղի երեսի տախտակը յետ բաց անել:

— Ո՛ւր է մաղը, հարցրեց գործակալն և պատերին նայեց:

Պատասխան հարկաւոր չեղաւ, ինքը ձեռքը տարածեց և աջակողմեան պատի վրայից վերցրեց մեխին կախուած մի սևացած մաղ:

Տէր Պետրոսն իւր կողմից մօտեցաւ արկղի վերեւ պատի մէջ փորուած խուլ պատուհանին, ուր թափուած էին մի բանի կոծատ մոմեր, լուցկիք, մի ճրագ ձէթ և խնկի պտուղներ, վերցրեց լուցկին և վառեց ձիթի ճրագը:

— Ի սէր Աստուծոյ, տէր հայր, գոչեց տեսուչը, մոմ վառիր և ձիթի ճրագը հանդգրու, առանց այն էլ՝ այստեղ գարշահ... հ'հ'հ'... ծանր օդից կարող ենք մենք խեղդամահ լինիլ: Մեկարժիր, տեսուչն ուզում էր ասել գարշահոտութիւնից և զսպեց իրեն՝ գայթակղութեան առիթ լինելու երկիւղից:

Մինչ գործակալը կը հանէր գոյնզգոյն կերպասեայ թաշկինակների մէջ փաթաթած աւետարանը, տեսուչը մատիտն ու թուղթը ձեռքին համառօտիւ գրի անցրեց խրճիթի նկարագրութիւնը:

Գործակալն երկիւղածութեամբ համբուրեց աւետարանը, դրեց մաղի մէջ և կամեցնում էր փաթոյթները յետ բաց անել:

— Ոչ, տէր հայր, այս խրճիթը շատ նեղ է, աւելի լաւ է, դուրս տանենք սրահը, աղատ օդի մէջ բաց անենք:

— Ես չեմ թողալ, որ իմ աւետարանն իւր տեղից դուրս տարուի, հացատանից գոչեց տէրը, բայց տանուտէրը շրջուեց, աչքով ականարկ արեց և լռեցրեց:

Երևում էր, որ բարկացաւ տեսուչը. նա խեց գործակալի ձեռքից աւետարանը, ինքը դուրս եկաւ և հրամայեց տանուտէրին վերցնել, դուրս բերել արկղը. իսկ գործակալին յանձնեց ժողովել խրճիթի ներսն եղած բոլոր աշտանակները, մոմերը, խունկն և սփռոցները, որոնց մասին մենք մոռացանք յիշել: Խրճիթի չորս պատերի մէջ էլ խուլ պատուհաններ էին փորուած, որոնց մէջ փռուած էին ասղնէգործ սփռոցներ և վրաները դրուած էին մի քանի մոմակալներ:

Գործակալն այդ բոլորը լցրեց իւր ֆարաջայի փէշը, իսկ տանուտէրը չրվստահացաւ մօտենալ արկղին, ներս հրաւիրեց տէր Կիրակոսին ու նրան խնդրեց դուրս բերել:

— Սպասեցէք, տէրտէր, ձայն տուեց աւետարանի տէրն և երկու կթոց ձեռքերին դուրս եկաւ սրահ:

Կթոցները կարգով դրուեցան, տէր Կիրակոսը դրեց վրաներն արկղն և կամենում էր ծածկել, որ մաղը դրուի արկղի կափարիջի վրայ և աւետարանը բացուի մաղի մէջ:

Տեսուչը չթողեց ծածկել. նա խնդրեց ծերունի տէր-տէրին միառմի հանել արկղի միջի իրեղէնները:

Բազմաթիւ խառ ու խամ թաշկինակներ, մի լտրաչափ մեծ ու մանր մեղրամոմեր, կտորներով մոմեր, բաւականին խոունկ, տասը—քսան բամբակի կաժեր (մանուածքներ), մի քանի փարիլ (քուլայ) բամբակ, փոքրիկ պղնձէ խաչեր և այլ պիտանի ու անպէտք մանր ու մեծ իրեր դուրս տուին արկղի միջից և կիսեցին մի կապերտի վրայ:

— Այժմ, տէր Կիրակոս հայր, ծածկիր արկղը, իսկ դու տէր՝ գործակալ՝ դիր մաղն արկղի վրայ և միջին բաց աւետարանը, տուեց տեսուչը սրբութիւնը գործակալին:

«Հայր մերով», աղօթքով և երկիւղածութեամբ մէկ մէկ քակում էր գործակալը թաշկինակների կապն և փռում մաղի մէջ:

Վերջապէս յետ բացուեց և այն թաշկինակը, որ արժանացել էր սրբազան բամբակին, որի մէջ տաք տաք պառկել էր մեծահոշակ, հրաշագործ Գէորգ աւետարանը:

Խօսք չկայ, որ բոլորեքեան գլխաբաց և խոնարհութեամբ աչքները տնկած՝ նայում են. Բամբակը զգուշութեամբ մի կողմը տարաւ գործակալը և ծունկ չորեց ու

համբուրեց սրբութիւնը և վերցրեց ձեռքն ու «Պահպանիչով» տեսաւ նազրեց ներկայ եղողներին: Ամենեքեան ծնկի եկած համբուրեցին կարգով: Տեսուչն իւր ցանկութեամբ բոլորից վերջը համբուրեց և գործակալի ձեռքիցն առաւ:

—Աշխարհականի ձեռք չըպիտի մօտենայ, հեռուից տրտնջաց աւետարանի տէրը, բայց տեսուչն ուշադրութիւն չըդարձրեց:

Նա դեռ նայեց կազմը և արտաքինը:

Օտաւորապէս վեց ռուսական վերշոկ երկայնութեամբ և չորս վերշոկ լայնութեամբ ու երկու վերշոկ հաստութեամբ գիրք էր այն՝ կաշուեայ կազմով: Արծաթեայ ճանշաւոր և ականալուռ մի խաչ ամրացած էր երեսին: Հասարակ էթանագին գոյնզգոյն քարեր և, ոչ իսկական գոհարներ էին նրանք:

Դիրքը, որ տեսուչը կարծում էր, թէ Յիսուսի մանկութեան պարականոն աւետարաններից մէկն ու մէկը կրկնէր, իսկական աւետարան էր՝ մագաղաթի վրայ՝ երկաթեայ բոլորագրերով՝ 1500 թուականների սկզբնական տարիների գործ: Ոչ սովորական գունաւոր ներկերով և դած պատկերներն և ոչ ծաղկազրերը զեղարուեստական կամ հնագիտական տեսակէտից՝ արժանիք չունէին: Վերջումն եղած յիշատակարանն ևս բովանդակութեան կողմից սովորականներից ոչնչով չէր զերազանցում:

Երկար ժամանակ թերթում էր տեսուչն և ուսերը տարակուսանքով վեր քաշում:

—Ի՞նչ ես մտմտունքի հետ ընկել, պարոն տեսուչ, հարցրեց ծերունի տէր Պետրոսը:

—Գլխաւորն այս է, տէր հայր, որ սրա մէջ ոչինչ յիշատակութիւն չըկայ իւր անուան վերաբերութեամբ, ինչ առիթից արդեօք անուանել են սովորական աւետարանը Գէորգ աւետարան:

—Էդ պատմութիւնը դու ինձ հարցրու, պարոն տեսուչ, ասաց տէր Պետրոսը, Աստուած հանգիստ արքայութիւն տայ ձեր ծնողացը՝ իմ լուսահոգի պապ՝ մեծ տէր Պետրոսի թոռան թոռ տէր Պետրոսին: Էն ժամանակն ես կրկնէի 18—19 տարեկան, անունս Գասպար էր, երբ տարի էր պսակուած էի, մի տղայ էլ ունէի, որ ծա-

ղիկը տարաւ: Հրամանոցդ արգա անեմ, որ յաւիտեանս յաւիտենից՝ Նոյ նահապետից մինչև էս օր՝ պապենական, տատենական մեր տանից տէրտէրն անպակաս է եղիլ ու բոլոր տէրտէրները ուրիշ անուն են ունեցել և ձեռնագրուելու օծուել են տէր Պետրոս:

—Այ տէրտէր, քիչ քամի արա, ժպտաց տեսուչը, Նոյի օրով տէրտէր չի եղած:

—2է, չէ, իմ կարգը վկայ, Նոյը չլլինի, [Թող Նոյի որդին լինի, շատ վաղուց է, հարիւր, երկու հարիւր տարի կլլինի, որ մենք տէր Պետրոսենց տունն ենք. [Թէ կուզես՝ կերթանք ժամ, մեր աւետարանի կողքին գրուած է. «յիշեցէք զստացողս սօրին զտէր Պետրոսն»...

—Շատ լաւ, շատ լաւ, դու խօսքդ մի մոռանար, Գէորգ աւետարանի անունի մասին խօսա:

—Հա, պապս լսել էր իր հօրից, պապից, որ էս մեր Ղազարենց (աւետարանի տիրոջ) տանը մի վարդապետ են ունեցել՝ Գէորգ անունով: Էդ վարդապետն ինքն է գրած լինում իր ձեռով աւետարանը:

Մի ժամանակ [Թուրքերը գալիս են, նրանց վանքը կողոպտում: Աւետարանն էլ ուրիշ եկեղեցական սրբու- [Թիւնների հետ գերի են տանում:

Վարդապետը վեղարն ու ֆարաջէն հանում է, աշխարհականի չոր է հագնում ու եօթր տարի երկրէ երկիր ման գալով հարց ու փորձ է անում. չի կարողանում իմանալ, [Թէ իր գիրքն ում ձեռքն ընկաւ, կամ ուր մնաց: Վերջը, մի գիշեր՝ աւետարանն ինքը վարդապետին երազ է գալիս, [Թէ ես Հաջումը (Մեքքա) Փլան Ղազու տանն եմ. Ղազին ինձ պատուով պահում է ու առաջիս ամեն գիշեր լոյս վառում: Ես Ղազու միտքը լուսաւորել եմ, ուզում է քրիստոնեայ դառնալ, բայց յայտնի վախում է, ծածուկ էլ ոչ որ չըկայ, որ իրան մկրտի: Դու [Թուրքի մօլլայի հագուստի մէջ մտիր, արի Հաջը (Մեքքա), Ղազու հետ բարեկամացիր: Ես սրան երազում կասեմ, [Թէ դու ուզես. սա էլ կըմկրտուի, քրիստոնեայ կը դառնայ ու ինձ կըյանձնի քեզ:

Գէորգ վարդապետն աւետարանի հրամանը կատարում է, գտնում է աւետարանը և շատ է զարմանում,

երբ տեսնում է, որ իւր աւետարանի երեսին ակն ու մարգարիտներով խաչ է շինուած: Ղազին պատմում է, թէ ինքը Ստամբոլ շահուումը մի հայ զարգարի (ոսկերիչ) է շինել տուել. զազու պատմածով՝ հինգ քիսա փող է տուել էսքան թանգագին ակնեղէններին:

— Տէրտէր, չափազանցութիւնդ թող, չեշտեց տեսուչը, այս բոլորն երկու մանէթ չափեն, հասարակ ապակի են, ես շատ լաւ եմ ճանաչում:

— Խոստովանք լինի, պարոն տեսուչ, ես ինքս էլ գիտեմ, որ հասարակ չուէք են. մի քանի լաւ հասկացող զարգարի ցոյց եմ տուել և իմացել, բայց չենք կարող ժողովրդի մէջ յայտնել. էնպէս չէ՞, սիրելի Ղազար, Թաւրիզից եկած ջաւահիրչին (ականազործ) քեզ մօտ չառնց, թէ հասարակ քարեր են:

— Ի հարկէ կառէր, բերիր, երկու գիշեր տանդ պահեցիր, պատասխանեց բարկութեամբ աւետարանի տէրը, բո աւետարանի պղնձէ խաչը ոսկի հրատարակեցիր, ուտացրիր, խմացրիր ու սովորցրիր, որ իմ աւետարանի անունը կոտրելու համար թանգագին քարերը չուշա հռչակես: Հիմի կանգնել ես, աղայ տեսչի մօտ կեղծաւորութիւն անում, թէ ժողովրդի մօտ պիտի սրբի պատիւը բարձրացնենք. տօ, դու չես, որ ամեն եկող ուխտաւորների մօտ իմ աւետարանի անունն ուզում ես կոտրել, ակն ու մարգարիտներն, ասում ես, հասարակ չուշա են: Սուտ եմ ասում, տէր Գիրակոս հայր, տանուտէր Սարգիս, վկայ կանչեց աւետարանի տէրը:

— Զուր իրար ետխից ձաւար մի հաւաքէք (միմեանց մի մեղադրէք), մէջ մտաւ գործակալը, ոչ մէկդ միւսին պակաս տեղ չէք թողում, գեղերն ընկած՝ ամէնքդ ձերն էք գովում, միւսինը պարսաւում. գիւղ չըկայ՝ որտեղ ձեր երազատեսները չունենար և...

— Այդ բոլորն ինձ քաջ յայտնի է, թող միայն տէր Պետրոսն իր պատմութիւնը վերջացնի, ընդհատեց տեսուչը, տեսնինք՝ վերջն աւետարանն ի՞նչպէս Գէորգ անուն է ստացել:

— Վարդապետը բերել է ու փոխանակ վանքը տալու, աւետարանը տուել է իր հղբայրներին և ասել է,

որ աւետարանը հրամայել է, որ այսուհետեւ իր անունը լինի Գէորգ աւետարան և միայ իր ազգականներին սեպհականութիւն, շարունակեց տէր Պետրոսը:

— Հասկանալի է, խօսեց տեսուչը, վարդապետը մեծամեծ հրաշագործութիւններ վերագրելով իւր աւետարանին, շինել է ուխտագնաց և արդիւնքը յատկացրել է իւր ազգականներին, իսկ այսուհետեւ սա և տէր Պետրոս հօր աւետարանները կգանձան Ս. գիւղի սեպհականութիւն, իսկ արդիւնքը կը յատկացուի ձեր գիւղի մանուկների ուսման գործին:

Առաց տեսուչն և գետեղեց կրկին աւետարանն իր ձեռքով արկղի մէջ և գործակալի գիրկը տալով՝ յառաջ ձգեց դէպի եկեղեցին ու հրամայեց շրջապատողներին հետեւել իրեն:

— Զիաթափ կըլինիս, ձիաթափ, լսուեց սրահից, երբ բաւականին հեռացել էին տանից:

Ամենքը յետ նայեցին:

Երազատես պառան էր, որ թաղնուած է եղել աւետարանի տիրոջ դոմուսը: Առանց ուշադարձութիւն անելու և առանց ինչ տհաճ դէպքի նրանք եկան եկեղեցին, ուր ժողոված սպասում էր Ս. գիւղի հասարակութիւնը:

Ե.

Երկար ու ձիգ պատմութիւնների կարիք չըկայ տեսուչը գործակալին Գէորգ աւետարանով «պահպանիչ» անել տուեց ժողովրդի գլխին, Ս. գիւղի ապագայ դպրոցի համար հոգաբարձութիւն հաստատեց, երկու աւետարանի արդիւնքը դպրոցին յատկացրեց, աւետարանների տներն ուխտաւորները գնալն արգելք դրեց, ժապաւինեալ մատան տուեց ուխտերի եկամուտը գրելու համար և ժողովրդի օրհնութիւնն առնելով՝ հեծաւ ձին ու գործակալի և իւր ձիաւորի, կամ թուանքշու ուղեկցութեամբ՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի մերձակայ Գ. գիւղը, ուր գործակալի բնակարանն էր:

Ս. գիւղի կողքովը մի լայնադիր, բայց ծանծաղ առու է հոսում: Երեկոյեան պահն է: Տեղական սովորութեան համաձայն՝ մի պատանի նստացրել էր առուի մէջ գոմէշն ու եռանդով լուանում:

— Դուք կամաց կամաց գնացէք, ասաց տեսուչը զոր-
ժակալին և իւր ծառային, ես այս պարզորակ առուով իմ
ձիուն ջրեմ և կգամ ձեզ կհասնեմ:

Նա րչեց ձին, մտաւ առուի մէջ, կանգնեց պատա-
նու մօտ և հրամայեց հանել ձիու գլխից սանձը, անց-
կացնել սլարանոցը, մինչև ձին ջուր խմէր և ապա սանձել:

Պատանին կատարեց տեսչի հրամանը, բայց սանձը
փոխանակ ձիու վիզն անցկացնելու, իւր ձեռքին բռնեց:

— Ի՞նչ ես անում, տղայ, ասաց տեսուչը, վիզն ան-
ցրու, թէ չէ կարող է փախչել:

— Ո՛չ, ալայ, այսպէս աւելի ազատ է, ջուր խմե-
լուց յետոյ կըսանձեմ, պատասխանեց պատանին:

Դու ո՛չ մեռնես, պատանին հազիւ էր խօսքը վեր-
ջացրել, որ գոմէջը գլուխը բարձրացրեց ու ձիու աչքե-
րին նայելով փնջացրեց:

Խրտնեց կատաղի նժոյգն և փախս առաւ... Ընդար-
ձակ տարածութիւն և խրտնած ձիւ. արշաւում է այնպէս,
որ արարակտն մեծահոշակ նժոյգը չի կարող ետևից հասնել:

Ի՞նչ անէր տեսուչը, ինքն առանց մտրակի, ձին ա-
ռանց սանձի: Հէնց որ տեսնում է, որ ձին մօտեցաւ մի
խանդակի, որի գլխովը կամ թռչել անցնելու էր և կամ
ինքն իւր հեծեալի հետ գլխիվայր դահալիժուելու, նա
իւր աջ ու ձախ ապտակներով ձիու ընթացքը փոխում
էր ուրիշ կողմը:

Տարաբաղդաբար, ոտքերին նա հազած ունէր ճանա-
պարհորդական երկայնապարանոց կօշիկներ, որոնք ամրա-
ցել էին ասպանդակի մէջ և չէին դուրս գալիս, թէև տե-
սուչն սմենայն զօրութեամբ աշխատում էր դուրս քաշել
ոտքերն ասպանդակից: Աջ ոտը որպէս և իցէ մեծ դըժ-
ուարութեամբ դուրս քաշեց. իսկ ձախը վռուել (սեղ-
մուել) մնացել էր ասպանդակի մէջ:

Ամենից վտանգաւորն այն էր, որ ձախ կօշիկ պա-
րանոցը խիստ նեղ էր և մեծ դժուարութեամբ էր հանում:

Այս անյաջող հանգամանքներն էին, որ թոյլ չէին
տալիս հեծեալին ձիու շունչ առած ժամանակ ցած թռու-
չել: Ի տեղեկութիւն ասենք, որ ձին որքան և կատաղա-
բար փախչելուս լինի, երբեմն երբեմն նա չափաւորում

է իւր թափը և թալէաբար մեղմում է արշաւը՝ վայրկե-
նապէս հանգիստ առնելու. ամեն մի փորձուած ձիաւոր
գիտէ ձիու այս բնաւորութիւնն և տեղին ու ժամանա-
կին օգտուում է:

Չատ ապտակներ կերաւ սանձարձակ նժոյգը, շատ
պտոյտներ արաւ, մի քանի տեղ առաջի ոտքերի վրայ
բարձրացաւ և բացի բացի արաւ, բայց չկարաց
վայր ձգել վրան նստածին: Անպիտական թամբի վրայ թեր-
ուել էր տեսուչը և գրկել ձիու պարանոցը:

Էլ չիմացաւ նա որքան ժամանակ տևեց իւր տան-
ջանքը, մէկ էջ աչքերը բացեց և իրան գտաւ գիւղի դար-
բասի առաջին թիկունքի վրայ հողի մէջ ձգուած:

Մի քանի վայրկեան տևեց, մինչ նա յիշողութիւնը
գլուխը ժողովեց:

Առարկան, որ առաջին անգամն առաւ նրա աչքին,
իւր ձախ ոտքն էր:

Կօշիկ չկար ոտքին, սալտակ գուլբան էր, որի ծայ-
րը չորս մատնաչափ արիւնագոյն կարմրած էր:

— Դիցուք, ոտքս ջախջախուել է, մտածեց տեսուչը,
հապա կօշիկս ինչպէս է գուրս եկել հագիցս, որ ծառան
մեծ դժուարութեամբ հինգ թալէումը հաղիւ էր հանում:
Ուրեմն ձին ինձ թրեւ է, մակաբերեց տեսուչը: Բայց
ոչ, նա կարողացաւ նստել:

— Հա, հա, հա, ծիծաղեց նա, ես էլ կարծում էի,
թէ անոտք եմ մնացել, բոլորովին մոռացել եմ, որ գուլ-
բաս Աբարանցի Մելիք Մանուկի մօր ընծան է և տեղա-
կան սովորութեան համաձայն՝ թաթերը կարմրով են գոր-
ծած: Ըհը, էս լաւ բան է. ոչ մի տեղս չի ցաւում: Եւ
տեսուչն արագութեամբ վեր թռաւ տեղիցը:

Ոչ մի փոփոխութիւն իւր վրայ՝ բացի անկօշիկ ձախ
ոտքից և փոշիթաւալներին նմանողութիւնից:

— Ահա և կօշիկս, բացականչեց նա և տառը քայա-
չափ տեղ գնալով՝ վերցրեց հատ կօշիկը, նստեց գետնին
և սկսաւ հագնել:

— Հապա ձիս ուր է, բարձրաձայն հարց տուեց ինրն
իրան տեսուչը:

— Զիդ, աղայ ջան, գիւղի գլխովն երեք անգամ պը-

կամբովը բռնուեց: Դիտես՝ սրտեղ:—Մեր Ղազարի տանը: Հա՛, աղայ ջան, մեր Ղազարի ընտանին ասում էր, որ եկաւ ձին, մտաւ սրահի տակը, մօտեցաւ, գլխով տուեց, հացատան դուռը բաց արեց ու վնաց աւետարանի խցի դռանը խեղճ խեղճ կանգնեց: Ղազարի ընտանին պարանը վիզը դրեց ու տարաւ գոմումը կապեց:

—Մատաղն իր ոտովն եկաւ, տունս ընկաւ, պարծեցաւ Ղազարը: Թող աղայ տեսուչը յիտ գայ եկեղեցին, աւետարանս նորից իր ձեռքով բերի տունս, իր տեղը բազմացնի ու ես խնդրեմ աւետարանին, որ ձին իրան բաշխի:

—Քեզ, Ղազար, էդպէս է ձեռնտու մեկնելը, իսկ լսիր, տես՝ ես լինչ եմ տեսնում էս գործում: Աստուած ձեզ պարզ հասկացրեց սրանով, որ տներն ու դոմերն անասունների տեղն են, իսկ եկեղեցին՝ սրբութիւնների: Դու չատ լաւ կանես, որ բո գարշահոտ խրճիթը չինես երկոտանի անասունների գոմ, որոնց կառավարիչը դու լինիս, քեզ մօտ եկողներին տանես խրճիթի մէջ կթես ու ճանապարհ դնես: Այո, սիրելիք, Աստուած ինձ ձիուց վեր ձգելով և անվնաս պահելով՝ հասկացրեց, թէ ամեն բան իր տեղն ունի, եթէ այդպէս չըլինէր, այժմ իմ մեծ կըտորն ականջս պիտի մնացած լինէր՝ երկու մարդով հողիւ են ձախ կօշիկս ոտքիցս հանում: Իսկ հիմա ծառայի պաշտօնն ասպանդակն է կադարել, թափ է տուել, կօշիկս ոտքիցս հանել է, որ ձին ինձ թրեւ չըտայ: Ահա, թէ ուր է Աստուծոյ անպատմելի տնօրէնութիւնն և խնամքը:

—Մեռնիմ Աստուծոյ զօրութեանը, ձայն ձայնի տուեց ժողովուրդը:

Սանձը փոխեցին, տեսչի ձին սանձեցին և նա հեծաւ ու սրընթաց արշաւելով, գնաց, հասաւ իւր ուղեկիցներին:

Ճամարտութիւնից չըշեղուելու համար ասենք, որ տեսչին ձին ոտնատակ տուած է եղել, բայց ոչինչ զգալի վնաս չի պատահել:

Սկզբումը չըհասկացաւ տեսուչը, վերջը երբ իւր տաքացած անձը սկսեց ընական ջերմութեան աստիճանին իջնել, նա զգաց մի քանի տեղ ցաւ, բայց անվտանգ: Այսօր նա ողջ առողջ ձեզ հետ խօսում է:

ՊԵՐԺ ՊԹՕՇԵԱՆՅ

Դ Լ Մ Ի Կ Ն Ե Ր

Բնակավայրը, ինչպէս են իրանք իրանց անուանում և ինչպէս են կոչւում հարեան ազգերից, պատական տեղեկութիւն Դլմկաց մասին. լեզուն. կրօնը. դասակարգելը՝ շէյխ, թուռն (աղա), թուռնուհի. ըրայե. իւրաքանչիւրի կենդաղավարութեան մասին ակնարկներ. տարագ. գերդաստանի իրաւաբանական յարաբերութիւնը. ամուսնական օրէնքը. նորա յարաբերութիւնը դէպի հարեան ազգերը. Դլմիկը գաղթելու սովորութիւն չունի. նրա սերտ կապակցութիւնը հայրենիքի հետ. Բինգէօլի, նրա հայրենիքի նկարագրութիւնը. բանաւոր գրականութիւնը. Տամբուրայ ածելու սովորութիւնը. տնտեսական գրութիւնը. նրա աղօթավայրը:

Բնակավայրը. — Դլմիկները ապրում են Խնուս գաւառի արեւմտեան ծայրում, այն է, Բիւրակնեան լեռան ստորգտում:

Անուն: — Հայերից կոչւում են Դմիկ կամ Զազաբիւրդ, կամ Զարբքի. իրենք իրենց անուանում են Տըմըլի:

Այս ժողովուրդը ոչ միայն Խնուս գաւառումն է գրտնւում, այլ և Խանգրէզի, Վարդոյի ¹⁾ գաւառներում և նոյն իսկ Փոքր Հայքում:

Պատմական տեղեկութիւն. — Սոյն ժողովրդի մասին մեր մատենագիրներից, բացի Թովմա Արծրունին ²⁾, ոչ ոք

¹⁾ Այո երկու գաւառները պատկանում են Մշու նահանգին:

²⁾ «Յաւուրս յայնստիկ մասն ինչ Դլմկաց հասեալ ի քաղաքն Հագամակեւոտ եւ ի գաւառն Աղբազ, գերփեալ զինչս եւ գերեալ զկանայս եւ զտղայս որչափ եւ ձեռն հասանէ: Եւ զայն լուեալ աւքայի՝ հրաման տայ զօրաց իւրոց հետամուտ լինել զինի նոցա քաջի առնձիոյ, որոց առեալ զհրաման յարքունուտ՝ վազազայն ածապարեալ ժամանին նոցա յանհողս լինելով յաշխարհին Անձեւացեաց, եւ ի դեմի հարեալ քաջամարտիկ նիզակասառն Դիլմկացն զօրաց՝ կոխան իբրեւ զխուլ գաշտաց յոտս երկվաւրումս Բ. 4

ոչ մի տեղեկութիւն չէ տալիս: Դոքա արշաւել են (Արծրունեաց Գագիկի թագաւորութեան ժամանակ) Հայաստանի հաւաքային մասերը և Արծրունիք մեծ յաջողութեամբ յաղթել են դոցա:

Ըստ մի բանասիրի ¹⁾ այս ժողովուրդը Տելմաստանցի է և Տուզըրիի արշաւանքների ժամանակ է Հայաստան գաղթել:

Լեզուն. — Դիմիկները, բացի իրենց ազգային սեպհական լեզուից, որ կազմում է բրդաց և պարսից լեզուի խառնուրդ, և որը ամեն մի Դիմիկ պարտաւոր է գործածել իր ընտանիքում՝ խօսում են և բրդաց լեզուով իրենց հարեանների հետ յարաբերութեան մէջ մտնելիս:

Կրօնը ²⁾. — Դիմիկների կրօնը զրադաշտական, քրիստոնէական և մահմեդական կրօնների մի խառնուրդ է ներկայացնում:

րացի Հայոց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին իրեւ Ս (2000) եւ առեալ զբանակս նոյա յաւարի, փրկեալ և զգերեալսն՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ:

¹⁾ Տես «Լույս» 1897 թ. «Մշտ աշխարհ» յոդ.

²⁾ Վեբերի և Ֆրանսիացի գիտնականի առածները թարգմանուած են «Արեւելեան մամուլ»-ի մէջ, որոնք մենք, յարմար համարելով, առաջ ենք բերում:

«Արեւելքն է բոլոր կրօնների դրութիւնների օրրանը. ինչպէս Վեբերը գրում է, եթէ արեւելեան ժողովուրդներն են, որ ամենախոր կերպով խոկացած են արարածի եւ արարչի յարաբերութիւնների մասին, և հասած են այնպիսի եզրակացութիւնների, որոնց ոչ մի ազգ չէ կարողացել գերազանցել: Մի ուրիշ ֆրանսիացի գրում է, եթէ արեւելքն է կրօնի աշխարհ, ինչպէս Յունաստանը արուեստի աշխարհ, Հռոմը՝ քաղաքական կեանքի: Ճշմարիտ է, եթէ փիւնիկեցիք հզոր եղան առեւտրով, պարսիկները՝ պատերազմներով, բայց կրօնական դասերը՝ տիրապետում են եւ կը տիրապետեն անբեւեռ ժողովրդի մէջ: Եգիպտոսի բուրժուար, Պարսկաստանի մոգերը, Բաբելոնի քաղաքացիներն առաջին կարգ են զանուած հին բնկերութիւնների մէջ: Ասդ հզոր մարմինները իրենց սեփականելով քաղաքական իշխանութիւնը, գիտութիւնը՝ միշտ առաջնորդի դեր են կատարել:

Իսկպէս, պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, որ արեւելեան ժողովուրդներն ունին վառ երեւակայութիւն, կրօնական փիլիսոփայութիւնը շատ զարգացած է արեւելիսն ազգերի մէջ, ամեն մի ժողովուրդ, ամեն մի ազգ նայելով իր տեմպերամենտին, շրջապատ

Նոքա, Դլմիկները յայտնի են իբրև աղանդաւորներ, և պատկանում Մուսմ Սոյնտրան կամ Զրա-Սոյնտրան աղանդին։ Ի՞նչ է կազմում այս աղանդի հիմունքը, յեռակէտը, որի վերայ հաստատուած է նոցա գաւառնանքը։

Տարին մի անգամ, գարնան ժամանակ, երեկոյեան, Դլմիկները հաւաքուում են մի տան յարկի տակ, ուր իրենց շէյխի առաջնորդութեամբ աղօթքը վերջացնելուց յետոյ՝ ճրագը հանգցնում են և սկսում խառնուել թէ այր և թէ կին, թէ երիտասարդ և թէ աղջիկ՝ և, պատահմամբ միմեանց բռնողները, լինին քոյր և եղբայր, մայր և որդի՝ խառնուում են։ Ահա այս պատճառով նոքա կրօնով կոչուում են Մուսմ կամ Զրա-Սոյնտրան։

Արեւապաշտութեան հետքերը մնացել են Դլմիկների մէջ. առաւօտեան երբ արեգակը նոր է սկսում ծագել, և տակաւին նորա ճառագայթները չեն մատուցել սիրոյ ողջոյնը լայնալանջ և բարձրագագաթ լեռներին՝ այդ պահուն Դլմիկը կանգնում է կտուրի վրայ, երեսը դարձնում դէպի արեւելք մատները խաչաձև գնելով՝ մի քանի անգամ երկրպագութիւն է տալիս արեգակին։ Դլմիկները նմանապէս առանձին պատկառանքով և երկիւղածութեամբ են վերաբերում դէպի ս. Սարգիսը, ի պատիւ որին պատ են պահում։ Նոյնպէս պահել են տալիս և տաւարներին, որոնց ցուկը 3 օր կապելով առաստաղից՝ կեր չեն տալիս նոցա։

Դասակարգներ. — Դլմիկներին կարելի է բաժանել երեք դասակարգերի, ա) շէյխ, բ) թոռն, գ) ըրայէ։

Շէյխը նոցա հոգևոր պետն է, որը բարոգում է նոցա ընդհանուր ժողովարանում։ Այն մոլեռանդ ֆախիները, որոնք գոյութիւն ունին Տաճկաց և Քրդաց մէջ, և որոնք հակակրօնական, կրօնամոլութեան խրախոյս կարգաւոր՝ տա-

սող հանգամանքներին, զանազան ազդեցութիւնների՝ ստեղծել է իրեն մի կրօն, եւ եթէ ուշի ուշով դիտենք, կը տեսնենք, որ այն ազգերը, որ մտաւորապէս բարձր են եղել, նոցա կրօնը աւելի վերացական բնաւորութիւն ունի, իսկ, ընդհակառակն, մըտաւորապէս ստոր ազգերի կրօնը՝ աւելի շոշափելի, մատչելի է եղել։

1) Մուսմ-Սոյնտրան էամ Զրա-Սոյնտրան տաճկերէն բառեր են, եւ նշանակում են ճրագ հանգցնող։

ձիկ և բիւրդ մոլեռանդ տարրերը թշնամացնում են բրիտանեայ տարրի հետ՝ բարեբաղդաբար Դլմիկների մէջ գոյութիւն չունին:

Թորոն. — Թոռները բնաւորութեամբ ազատասէր, բաշ են, իրենք բացարձակապէս տիրում են ըրայէ դասակարգին, պարապում են վաճառականութեամբ (ոշխար, կով, եզ, ձի, ևայլն), մեղուաբուծութեամբ, որսորդութեամբ, երկրագործութեամբ: Իրենց հարստութիւնն է կով, ձի, ոշխար, այծ և մեղու, որոնց աճման և բազմանալուն նպաստում են Բիւրականն (Բինգէօլ) լեռները, ուր ամեն տարի ամառ ժամանակ գնում են զոզան, իսկ ձմրանը իջնում նոյն լեռների ստորոտները, ուր շինուած են նոցա ցիր ու ցան գիւղերը: Խնուսի անտառները, որ սկսում են խնուսի բերդի արևմտեան կիրճից և տարածւում են մինչև Բիւրականն լեռները, դոցա են պատկանում, և անպայման դոցանից մեծ արդիւնք են վայելում, փոխարինելով փայտը՝ ցորենի և աղի հետ: Խնուսի գեղջուկներին: Դոքա նոյնպէս հարկատու են թուրք կառավարութեանը: Ամառը, Խնուսցի, Բաղշէցի վաճառականները իբրև միւլթէզիմներ ¹⁾ գնում են դոցա մէջերը, և բազմիցս զարմացմամբ պատմել են այն հիւրասիրութեան մասին, որ ցոյց են տալիս դէպի օտարականը, նա մանաւանդ դէպի հայն: Ըստ իրենց սովորութեան ամենից առաջ հիւրի կօշիկներն են հանում և ոտքերը տաք ջրով լուանում, ապա իրենց թանկագին կերակուրներով, — մեղրով, սերով, կարագով, հիւրին հիւրասիրում են: Եւ այնքան հաւատ են ընծայում, որ հիւրին միւսնոյն տան յարկի տակ են քնեցնում, ուր իրենք են ննջում:

Մի անգամ բարեկամս հետևեալ հետաքրքիր տեղեկութիւնը հաղորդեց ինձ դոցա մասին: Գիշեր ժամանակ բարեկամս ջերմել է. ջերմը այն աստիճան զօրեղ է եղել, որ սկսել է զառացանքների մէջ ընկնել: Դլմիկները անով տեղով զարթնել են և շրջապատել հիւանդին և ըստ իրենց սովորութեան սկսել «Տամբուրայ» ածել (Դլմիկները տամբուրայ ածում են միայն ազիզ մեռելների վրայ և ոչ հասարակ) և միւսնոյն ժամանակ բարձր ձայնով սկսել են լաց ու

¹⁾ Կապալառու.

կոծ անել: Տաքութիւնը անցնելուց յետոյ բարեկամս լաւանում է և ի զարմանս իւր տեսնում իւր շուրջը կատարածը. հարցնում է պատճառը և նորա պատասխանում են, թէ իրեն կարծել են մեռած:

Հայերը անտարակոյս մեծ օգուտ են ստանում Ղլմիկներից, ամառ ժամանակ ամեն մի արհեստաւոր, դարբին, կօշկակար և այլն, գնում են դոցա մէջ և հարուստ աշխատանքով վերադառնում են: Իրենց ձմերային ուտելիքը՝ իւղ, կարագ, սեր Ղլմիկներից են բերում: Մի խօսքով նոցա յարաբերութիւնները միշտ լաւ են լինում հայերի հետ: Ղլմիկ թոռները ասում են, որ իրենք սկզբում հայ են եղել, բայց երբ կորցրել են իրենց ազատութիւնը՝ կրօնաւիժն են եղել՝ իրենց անկախութեան դրօշակը բարձր պահելու համար: Իրան իբրև փաստ կարող են ծառայել նոցա դիմագծերը, սովորութիւնները: Քիւրդը հիւրասիրութեան մասին Ղլմիկի հայեացքը չունի, նա (քիւրդ) պահում պահպանում է հիւրին՝ երբ նա գտնւում է իր յարկի տակ, բայց երբ տանից դուրս է գալիս հիւրը, քիւրդը պատրաստ է նրան կողոպտել, սպանել: Սակայն Ղլմիկը բոլորովին հակապատկերն է ներկայացնում. նա ճանապարհ է ձգում իր հիւրին, վտանգաւոր տեղերից ազատելու համար՝ հիւրին ուղեկցում է, մի խօսքով այն բոլոր ճանապարհի պիտոյքները, որ հարկաւոր են ճանապարհորդի համար՝ նա տալիս է: Քիւրդը իր գոյութեան գլխաւոր պայմանները համարում է գողութիւնը, սպանութիւնը, ուրիշի քրտինքով ապրելը, իսկ Ղլմիկը՝ իր ապրելու գոյութեան հիմքը ընդունում է. «Քըրտամբ քո կերեցես զհաց քո»: Աերջապէս կրօնական այն մոլեռանդութիւնը, որ թուրք և քիւրդ ունին դէպի առ հասարակ քրիստոնեաները. բոլորովին բացակայում է, գոյութիւն չունի Ղլմիկների վերաբերմամբ:

Թոռները պճնասէր են. նոցա վայելուչ և բարեձև հասակին շատ սազ է գալիս քրդական հագուստը, գլխին դնում են թիֆթիթ քօլոս շատ ծոպերով թաշկինակներ կապելով շուրջը, հագնում են թանկագին չուխայից վարտիք. կրում են ընտիր գոտիներ, մի խօսքով նոցա տարազը նման է քիւրդ թոռների տարազին:

Ձէնքերը շատ հասարակ են, կրում են դաշոյն, աս-

պար, տէգ, հասարակ ձևի հրացան. յանդուգն ու համար-
ձակ կռուողներ են, իրենց կեանքը վտանգի մէջ են դնում
ազատութիւն պահպանելու համար, և Բիւրակնեան լեռ-
ները տուել են նրան ազատութեան ու անկախութեան ու-
գին: Կիլի, Խուզուլջան, Չար. Սանճար, Տուժիք, ուր Դլմիկ-
ները կան, համեմատաբար՝ յաճախ ապստամբութեան դրո-
շակ են բարձրացնում:

Առաջնորդութեան գործը վարում են թուները, նո-
քա են վճռում րայէների մէջ ծագած կռիւները, իւրա-
բանջիւրի իրաւունքը որոշելով:

Թողնուհի. — Թողնուհիները գեղեցիկ են և միևնոյն
ժամանակ աշխատասէր. բացի մածուն, իւղ, պանիր և այլն
պատրաստելուց՝ գործում են չուաններ, հակեր, կապերտ-
ներ: Պարզ իրողութիւն է, որ մարդ քանի վայրենի գրու-
թեան մէջ է, այնքան էլ նա պճնում է փայլուն իրեղե-
ներով. այդ կողմից կարող ենք ասել, որ թողնուհիները
հարուստ են պճրանքներով: Պնջներին խարաֆիլ են անց-
կացնում, ճակատին ոսկիներ կապում, բազուկներին՝ բլա-
զուկներ կրում, մատներին՝ մատանիներ, ոտքերին՝ յուլունք-
ների շարք, գլխին՝ բոֆի ¹⁾ մի քիչ բարձրութեամբ և տրա-
մագծով:

Ըրայէ. — Դոցա կեանքը շատ գծուծ և վատ է. ապ-
րում են հոլքների (խրճիթ) մէջ. պարագում են խաշնա-
րածութեամբ, ծառայութեամբ, երկրագործութեամբ և ա-
նասնաբուծութեամբ: Դոքա են մշակում, ցանում թողների
արտերը իրանց հսկողութեամբ: Իրենք համարեա գործ ու-
նին ոչխարների, կովերի, եզների և այլն հետ. համարեա
միշտ բնակութիւն են հաստատում Բիւրակնեան ձիւնապատ
լեռներում, ուր շինուած են Չարքցիների գոմեր: Հագնում
են բրդեայ կոշտ ու կոպիտ գործած հագուստներ, վրայից
կրում են հովուական թանձր կուլապ, որ թէ ամառ և թէ՛
ձմեռ նրանց ամենասիրելի վերարկուն է: Իրենք շատ կեղտոտ,
անասնավայել կեանք են անցկացնում, հանդերձները ամիս-
ներով ջրի երես չեն տեսնում: Ըրայէները յամառ, չար-
քաշ, խստապարանոց մարդիկ են:

¹⁾ Գլխարկ.

Չարքցիների գոմերը, որ հաստատուած են Բիւրակ-
նեան լեռներում՝ բոլորովին գետնափոր են ծածկուած դե-
րաններով, մարտակներով ¹⁾ և ցախերով. վրայից էլ, հար-
կաւ, հոգ: Ոչխարներին ձմեռ ժամանակ տալիս են ամառուա-
նից պահուած կեղևներ, իսկ սովորականից ոչ վատ եղա-
նակներին՝ թողում են ոչխարներին տարածուել ձիւնապատ
լեռների վրայ, և ձիւնից դուրս ցցուած ցախերի և փշերի
ծայրերը կրծել:

Դերդառտանի իրաւաքանական յարաբերութիւնը.
— Դլմիկների ընտանիքներում հայր և մայրը կաղմում են այն
առանցքը, որի շուրջը խըւում են ընտանիքի միւս ան-
դամները. բոլորն իրենց գլուխները խոնարհեցնում են այս
երկու սեանը: Նոցա պատուէրը, հրամանը միւսների հա-
մար ծառայում են իբրև պատգամ: Դոցա մեռնելով մեծու-
թեան իրաւունքը անցնում է մեծ որդուն և նորա կնոջը:
Երբ մի որ և է խռովութիւն, դժգոհութիւն է պատահում,
եղբայրները կարող են բաժանուիլ իրենց ստացած ժառան-
գութիւնը բաժանելով իրանց մէջ հաւաստրապէս, իսկ հօր
կենդանութեան ժամանակ, երբ որ և է որդին ուղղում է
դուրս գալ, այս դէպքում նրան ժառանգութիւնից զրկե-
լու կամ չզրկելու բացարձակ իրաւունքը հօրն է տրուած:

Ամուսնութիւն. — Դլմիկները ամուսնական յարաբե-
րութեան մէջ են մտնում իրենց մօտիկ ազգականների հետ:
Խիստ հակառակ են անբարոյականութեան, և եթէ իրենցից
մէկը յաւակնութիւն ունենայ խախտել իրենց աւանդական
կարգ ու կանոնը, ընդհանուրի ձայնակցութեամբ կամ պիտի
սպանուի կամ արտաքսուի հայրենիքից:

Յարաբերութիւնը դէպի հարեւան ազգերը. — Նոցա
մէջ գոյութիւն չունի թլպատութիւնը: Դլմիկները սարսա-
փելի զզուանք են զգում դէպի Մուհամմետը և ծայրայեղ
ատում են «Ղուրան»-ի դաւանանքը: Մահմետականների ներ-
կայութիւնը՝ Դլմիկների վրայ խիստ վատ տպաւորութիւն է
թողնում:

Դաղթ. — Դլմիկը երբեք իր բաղբը չէ որոնում օտար
արևի, օտար լուսնի և երկնքի տակ: Այն անկիւնը, որ Ա-

¹⁾ Երկար ձող.

րարիչը չնորհել է նրան անհուն բնութեան մէջ իբրեւ բնական վայր՝ նա ամենաազնիւ սիրով սիրում է այդ անկիւնը, ուրիշ խօսքով, իր հայրենիքը։ Նա պաշտպանում է իր հայրենիքը ամենայն քաջութեամբ արտաքին յարձակումների դէմ։ Հայրենիք, այդ բազմապարունակ խօսքը նրա համար էլ սուրբ, նուիրական, վեհ և պաշտելի է։ Նա սերտ կապով կապուած է իր հայրենիքի հետ։ Բիւրականեան հրաշալի լեռները, որ օժտուած են բնութեան բոլոր գեղեցկութիւններով՝ նրան ներշնչել են այդ հոգեկան կորովը։ Թողնենք հանդէս գայ ինքը, մեր անմահ Սրուանձաեանցը և իր դիւթիչ գրչով նկարագրէ Բիւրականեան լեռների հրաշալիքները. —

Բինգէօլ. — Բինգէօլը (հաղար լիճ) դժնդակ տարտարոս մ' է ձմեռան եղանակին, և դրախտ բացեալ ի գարնան և ամրան, Բինգէօլը վեհ և ահաւոր չէ, թագաւորի չի նմանիր, այլ թագուհւոյ, քնքուշ է և փափուկ, կոյս է պճնազարդ, փափկասուն, չնորհաց լեռն է բան թէ բաջաց և դիւցազանց, ասոր համար իւր համար եղած վէպերը ոչ թէ ազնաւոր են և ոչ դեւ... այլ սիրոյ զուարճութեան...»։ Այո՛, հրաշալի է Բինգէօլը։

Այնտեղ ջինջ և կապուտակ երկինք. առողջարար և ուրախ օդ, որի մէջ ճախրում, սաւառնում են զանազան թռչուններ մի գեղեցիկ և քաղցր համերգ կազմելով. այնտեղ հեռո՛ւ արագիւր թռչելը թափահարելով և ոտքերը հորիզոնական ուղղութեամբ պահելով պանում է օդի մէջով։ Ճնճղուկի ճլոցը, սոխակի դայլայլիկը, առուակների կարկաչիւնը, ոչխարի մայոցը, կովի բառաչիւնը, հովասուն սիւքը, վայրի ձիու խրխիւղը և խօլ ոստումները, Դլմիկ հովուի սրինգը — այդ բոլորը միախառնուելով թնդեցնում են օդը, և դոյնգոյն երփներանգ ծաղիկները, որ զարդարում են այդ չքնաղ վայրը՝ ծածանման մէջ են, զեփուռը քնքշաբար կպում է նրանց ու կամացուկ համբուրում. ամբողջ Բինգէօլը անուշահոտութեան ովկիանի մէջ է։ Բինգէօլը անման և աննկարագրելի է լուսնկայ գիշերին։ Լուսինը երկնքի այդ չքնաղ և հրապուրիչ թագուհին սահում է երկնքի կապուտակ կամարով. երբեմն թագնուելով նոսր ամպերի տակ, երբեմն դուրս գալով, առկայծում են հազա-

րաւոր աստղեր և միանգամից արտացոլում են Բինգէօլի լճակների մէջ: Գիշերուայ անդորրութիւնը խանգարում են մի միայն առունների գլգլոցը և հովուի սրինգը, միւս բոլոր կենդանիները անբոյժ քնի մէջ են ընկղմուած: Այս բոլոր ախորժ տրամագրութիւնների ներքոյ, մարդու սիրտը ազնուանում է, հոգին բարձրանում և դու գնում ես մի այլ աշխարհ: ուր չկայ ոչ չարութիւն, ոչ ատելութիւն և ոչ կոյր նախանձ, մի այլ իդէալական աշխարհ, ուր թագաւորում է անսահման երանութիւն:

Դլմիկը կապուած է իր հայրենիքի հետ սերտ կապով. դրան ապացոյց են այն կռիւները, որ նա մղում է շրջակայ քիւրդ աշիրաթների հետ և երկչոտութեամբ չէ թողնում իր հայրենիքը և փախչում: Այսօր էլ Բինգէօլը մի դրախտ է Դլմիկների համար՝ ինչպէս հնումը դրախտ է եղել հրէաների համար, և երբ մարդ մտածում է, որ հրէաները սկզբում եղել են մի թափառական հովուական ժողովուրդ, այսօր ևս կարելի է արգարացի համարել, որ նոքա Բինգէօլը ներկայացնէին իբրև մի դրախտ:

Բանաւոր գրականութիւն. — Դլմիկները չունին գիր, բնականաբար չեն ունենայ և գրականութիւն, բայց ունին բանաւոր գրականութիւն, որի մէջ արտացոլում են նոցա ներքին կեանքը, նոցա հասկացողութիւնը, աշխարհայեացքը, և բանաւոր գրականութեան մէջ Դլմիկը հանդէս է գալիս իր ամբողջ էութեամբ: Բանաւոր գրականութեան տարրը կազմում են զանազան սիրային, պատերազմական երգեր, հեքեաթներ. բայց ամենից մեծ տեղ են բռնում հարսանիքի, թաղման երգերը:

Դլմիկը գտնուելով քաղաքակրթութեան ամենաստոր աստիճանի վրայ, տակաւին չէ հասկացած ուսման նշանակութիւնը: Նոքա իրենց սրտոց էլ իրենց նման են մեծացնում:

Տամբուրայ. — Ամեն ընտանիք իր տանն ունի տամբուրայ, որ աղօթք անելիս են նուագում, և ընտանիքի բոլոր անդամները պարտաւոր են իմանալ տամբուրայ ածելը:

Սովորութիւն ունին, երբ մի աղիզ մարդ մեռնում է,

վրան տամբուրայ են ածում նոյն իսկ յուղարկաւորութեան ժամանակ:

Գինի և օղի գործածելու սովորութիւն չունին:

Տնտեսական դրութիւնը. — Թողն Դլմիկները վաճառականական յարաբերութիւն ունին Կարնեցի վաճառականների հետ. տանում են Կարին իւղ, պանիր, մածուն, մեղր, ոչխար, գոմէշ, եզ և այլն և վաճառում են, իսկ տեղը իրենց համար ապրանքներ գնում:

Պանիր, եղ, մածուն և այլն պատրաստելու եղանակը շատ ստոր վիճակի մէջ է գտնւում, բայց և այնպէս նոցա պատրաստածը չափազանց համեղ և սննդարար է, շնորհիւ երկրին, և շնորհիւ այն բանին, որ Դլմիկները պանիր պատրաստելու ժամանակ սերը կաթի երեսից չեն վերցնում, ինչպէս այդ անում են տեղացի Հայերը: Երկրագործութիւնը շատ վատթար վիճակի մէջ է. ճիշտ ասած անտաշ և կոպիտ են երկրագործութեան մէջ, բայց և այնպէս համեմատած քրդերի հետ՝ Դլմիկը աւելի բարձր է նոցանից: Թէպէտ Դլմիկները հակառակ են իսլամութեան, բայց յաճախ կառավարութեան կողմից շէյխեր են գնում նոցա բարոզելու:

Աղօթաւայր. — Նոքա մզկիթ չունին, այլ լոկ մի հասարակ բնակարան, ուր հաւաքւում են աղօթելու:

Պէտք է ասել, որ Խնուսի Դլմիկը լեռնաբնակ լինելով՝ այնքան վարժ չէ ձիավարութեան մէջ, և մի որեւէ տեղ գնալիս հազիւ է ձի գործածում:

Դլմիկների կեանքի ուսումնասիրութիւնը շատ բաների հետ մեզ կը ծանօթացնէ, ուստի ապագային ենք թողնում այդ, երբ հնար կունենանք տարիներով յարաբերութիւն ունենալ նոցա հետ: Այս ծանօթութիւնները մերք տուեցինք, հիմնուելով այն տեղեկութիւնների վրայ, որ ձեռք ենք բերել մեր հայրենիքում՝ Խնուս եղած ժամանակ:

Ա. ՄԿՐՑՁԵԱՆ

ԴԵՒԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Աշխարհի ստեղծագործութիւնից առաջ՝ Աստուծոյ գահը շրջապատող հրեշտակապետների շարքում կանգնած էր և Սաղայէլը։ Նա սուզուած մտքերի մէջ, լուռ դիտում էր Ամենակալ Տիրօջ փառքը և հետզհետէ վառւում նեխ նախանձով։

«Ձուր եմ խոնարհուել, չորեկ և փառաբանել Նրան և քանի աշխարհը չէ ստեղծուած մօտեցնեմ իմ աթոռը Նրա գահին և թէ երկնքի բնակիչներին, թէ ստեղծուող աշխարհին ցոյց տամ, որ Նա մենակ չէ, որ ես ևս հաւասար կամ Նրա հետ»։ Այսպէս էր մտածում գոռ Սաղայէլը և երկար ժամանակ դեգերում այսպիսի ժանտ մըտքերով։

Ամենազէտ Աստուածն ի հարկէ հասկացաւ ամբարտաւանի միտքը և Նրան եօթներորդ երկնքից միանգամայն անդունդ գլորեց։

Դղղղացին դժոխքի խորքերը, հրեղէն լեզուները կայծակնալից մինչև երկինք բարձրացին և Սաղայէլը սթափուելով, նետուեց ամեն անկիւն, անցաւ դժոխքի բոլոր բաժինները, հուրը բորբոքեց, սանդրամետի սառուցները ճաթճթեց, ժանտահոտեց ճահիճները, ապա ժողովեց բոլոր դեերին, խրատներ ու յորդորներ կարդաց, օրէնքներ սահմանեց և հրամայեց ամենքին խստիւ վերտրերուիլ Աստուծոյ արարածների հետ և գէթ այնու-

հետև ցոյց տալ, որ որքան մեծ ոյժ կայ երկնքում, նոյն-
քան և անդունդի խորքում:

— Այսուհետև, ասաց Սադայէլը, մեր, Աստուծոյ ա-
րարածների և գլխաւորապէս մարդկային ազգի մէջ ահ-
ռելի վիճ է բացւում, նրանց պէտք է միշտ մեր ճիւղան-
ներում պահել, մեր ցանցերում կաշկանդել և դժոխքի բա-
ժիններում տեղաւորել. — մենք կզուարճանանք, տեսնելով
նրանց այրուիլիս, մթութեան մէջ ատամ կրճելիս, սա-
ռուցների վրայ դողալիո, ճահիճների մէջ զեռունների
խայթելով հեծեծալիս, օձերի և վիշապների խաղալիք
դառնալիս:

Սատանաները սարսափելի ճգնաճեղքով իրանց պատ-
րաստականութիւնը յայտնեցին և զզուելի դուարճութեամբ
դժոխքի այս ու այն անկիւնները նետուելուց, դուրս ե-
կան և անցան հրկրի խորքերը:

Անիծեալ Սադայէլը իւր անդրանիկ չարութիւնը ըս-
կսեց նախաստեղծների հետ և լուսեղէն կեանքից սթա-
փեցրեց նրանց, մերկացրեց և Աստուծոյ բարկութեան
արժանացրեց: Նրա շնորհիւ ոչ միայն նախաստեղծները
սաստիկ պատիժ կրեցին, այլ և ծանր անէծքի արժա-
նացաւ օձը, վասնզի նախաստեղծներին նրա կերպարան-
քովն էր երևացել նզովեալ դեր: Դրանից յետոյ նա իւր
չարութիւնների ծրագիրներն ընդարձակեց, որոնք մի առ
մի պատմելով սատանաներին շարունակ գովեստներ ու
խրախոյս էր վայելում նրանցից:

«Պէտք է մի ծանր թշնամութիւն հաստատեմ եղ-
բայրների մէջ»: Մտածեց նա և իւր այդ միտքն իրա-
գործելու, դիմեց աշխարհի անդրանիկ եղբայրներին:

Եւ այն ժամանակ, երբ Կայէնը սրտով դառնացել
էր՝ Աստուծուն իւր մատուցած ընծայի առթիւ և իւր
մէջ ատելութիւն էր տածում դէպի եղբօրը, որ արժա-
նացել էր Ամենակալ Տիրօջ շնորհին, մօտեցաւ նենգամիտ

դեր և ասաց նրան. «տեսար թէ Աստուած որքան նախատեց քեզ, ճշ, այդպիսի պարտութեան անկարելի է հանդուրժել, դու մեծ եղբայրն ես, դու պէտք է ցոյց տաս քո մեծութիւնը, քո վերիշխանութիւնը»:

Ես ի՞նչ անեմ, ի՞նչ միջոցի դիմեմ:

Ջնջիր աշխարհի երեսից եղբօրդ անունը, այնուհետև միայն դու կլինիս տէր բոլոր աշխարհի:

Դիւր սովորացրեց նրան սպանելու ձևը, յորդորեց շուտափոյթ կատարել այդ և ինքը հեռացաւ հանդիսատես լինելու աշխարհի անդրանիկ ոճիրին:

Այնուհետև ամբարտաւան ոգին նետուեց աշխարհի այս և այն կողմերը և մարդկային ազգի աճելու ընթացքին համարայլ՝ շարունակեց իւր ժանտամահ չարութիւնները: Եղբայրասպանութիւնից յետոյ օրէնք դրաւ և ծնողասպանութեան, ընկերասպանութեան, դաւաճանութեան, մատնութեան, աւազակութեան, դողութեան և այլն: Խօսքով անիծեալ ոգին անձանձիր շարունակում էր Ամենակալ Տիրոջ բազմառատ բարիքների դէմ մարդկանց մէջ ցանել և վանազան չարիքների սերմեր: Եւ այդպէս մարդը ծնունդու օրից ստիպուած է լինում կեանքի բոլոր ընթացքում բարութեան յենուած՝ մաքառել և չարութեան դէմ, վասնզի, ինչպէս տեսանք, բարութիւնն ու չարութիւնը տխրութեան և ուրախութեան հետ միասին են ծնւում: Եւ դէն իւր թագաւորութիւնը աւելի ազատ շարունակեց մինչև Աստուածորդւոյ աշխարհ դալը: Նրանից յետոյ թէպէտ նա հետզհետէ ընկճուեց, այնուամենայնիւ մարդկային ազգի թոյլ կողմը իսկոյն ըմբռնելով, նա միջոց էր առնում և իւր յախուռն ոճիրները առաջ տանում:

Մեծամեծ մարդկանցից շատերը ազատ չեն մնացել դիւի ճիրաններից: Սաղմոսերգու Դաւիթն էլ շատ անգամ հաւատացել է նրան: Եւ երբեմն իրրի նսեմութիւն իւր Աս-

տուածային ոգոյն քիչ ոճիրների չէ տեղիք տուել: Օրինակի համար անգամ բաւական է յիշել այն առիթը, որով գրել է «Ողորմեան ինձ Աստուած» սաղմոսը: Միայն Աստուծոյ որդին, որ Աստուած էր, իւր մարդկային կերպարանի մէջ էլ անյողողող մնաց, յանդիմանեց չար ոգոյն և նախաախնքով հեռացրեց իւր մօտից:

Սակայն Նրա ընկերը, որ աշակերտն էր և Որին այնքան սիրում էր, հետեւելով չար, անիծեալ ոգոյն, չեղուելով Սրբաւանդ պատուիրաններից, մարդկութեան մէջ սարսափելի օրինակ ստեղծեց, — օրինակ, որ յիշուի սառսուռ պատեց մարդկային բովանդակ ցեղին: Այդ օրինակը մատնութիւնն էր: Մատնեց նա Նրան, որ բաժանել է իւր հետ սրտի բոլոր զեղմունքը, երկնի և երկրի բարիքները:

Եւ լալիր չհրճուանքով դարձաւ գիւր Յուդային:

— Ինչո՞ւ համար այդքան խոնարհուած երկրպագում ես Դրան, չէ՞ որ այն փառքը, որ վայելում է Դա և որ պիտի վայելէ կարող ես և դու ունենալ:

— Ի՞նչ անեմ ուրեմն, ասա ինձ:

— Ոչինչ, մատնիր նրան ամբոխի ձեռք, ես այդ ամբոխին էլ արդէն պատրաստել եմ և մէկ մէկ ամենքին հասկացրել իմ ոյժը. մատնիր, ասում եմ, թող Նրան չարչարեն, թաւալեն արեան մէջ, մեռցնեն և ցոյց տան աշխարհին, որ Նա չունի այն զօրութիւնը, որի համար այնքան խօսում է:

Բայց Նա մեռնելուց յետոյ յարութիւն պիտի առնէ և Աստուծու աջ կողմը պիտի բազմէ:

— Սուտ է. չէ՞ որ մի ժամանակ ես էլ Նրա աջ կողմումն էի, ինչո՞ւ ուրեմն այդպիսի մի տեղեկութիւն չիմացայ, սուտ է, կատարեալ սուտ. դու գնա, Յուդա, մի ուշանար, քանի ամբոխը բորբոքուած է, գնա մատնիր նրանց ձեռք, դու դորա համար դեռ երեսուն ար-

ծաթ հս պիտի ստանաս և միշտ լւմ չնորհը պիտի վայելես:

Բայց ես, ով Սադայէլ, չեմ կարող մատնել Նրան, որ այնքան ինձ սիրել է, այնքան սիրոյն և խնամել. ոչ, չեմ կարող ես Նրան յանձնել չար ամբոխի ձեռք:

Լոկր, այդ ամբոխը չար չէ, նա իրաւացի է, արդար է, իսկ եթէ ընկերդ քեզ այդքան լաւութիւններ է արել, չէ որ այդ բոլորը միմիայն Նրա համար, որ գործիք դարձնէ քեզ իւր ձեռին, որ քեզանով պատիւ ու փառք վաստակէ, միթէ չէս հասկանում, որ Նրա մահով քո փառքը կբարձրանայ և քո անունը կյիշուի դարէդոր, Նրա անմիտ վարդապետութիւնները ոչնչացնելով, դու կոչնչացնես և աշխարհին հասանելի վտանգը, զնա, մի տատանուիր, ես քեզ հետ եմ, ես ոյժ ու զօրավիգն կլինիմ քեզ, զնա, արա ինչպէս ասում եմ, իսկ ես ահա գնում եմ նոյն ամբոխի տրամադրութիւնն աւելի վառել:

Յուդան փոքր ինչ վարանելուց յետոյ, խոնարհուեց զիս առաջ, համոզուեց, որ Աստուածորդւոյն մատնելով չարերի ձեռք, ինքը յաւիտենական փառք և պատիւ պիտի վայելէ:

Հետեւելով դիւ խրատներին, անզգամ Յուդան զնաց Կայլափայլի մօտ, յայտնեց իւր դիտաւորութիւնը, երեսուն արծաթ առաւ, ժամ որոշեց և որոշած ժամին աշխարհի Փրկչին մատնեց անօրէնների ձեռք, անարգ խաչին հասցրեց և Գողգոթայ բարձրանալուն արժանացրեց: Սակայն ժամագիր զիշերը, երբ Գեթսեմանի պարտիզում իբրև նշան մատնութեան՝ մօտեցաւ, համբուրեց Յիսուսին և երբ լսեց Նրա մեղմ և անդորր ձայնը «Յուդա, համբուրելով ես ինձ մատնում» յանկարծ դողաց ամբողջ մարմնով: Այդ վեհ, խաղաղ դէմքով և քաղցր ձայնով արտասանած խօսքերը՝ սլաքների պէս խոցոտեցին Նրա բարացած սիրտը, նա այդ իսկ լոպէին ըմբռնեց, որ յի-

բաւի Դա Աստուծոյ որդի է և Աստուած։ Սաստիկ յուզուած դուրս եկաւ Գեթսեմանից, նետուեց խաւարը, անցաւ բնութեան խորքը։ վարանեց անդադար, բայց ծանր վրդովմունքից բնաւ չկարողացաւ հանգիստ առնել։ «Նա Աստուած է.» շնչաց ինքն իրան։ Իսկ երեսուն արծաթը կրակի կտորներէ յման այրում էին նրան և նա հանեց նրանց ու թաղեց գետնի տակ։

Այդ միջոցին խորին հրճուանքով դէռ կանգնեց նրա առաջ։

— «Ի՞նչ է, Յուդա, առաց նա. ինչո՞ւ ես այդքան յուզուել։

— Ո՛հ, չար ոգի, այս ի՞նչ էր քո արածը, ես հանգիստ եմ կամենում և ահա չեմ գտնում, նրա շրթունքներից հուր թափուեց իմ ներսը, նրա խաղաղ ձայնը, քաղցր խօսքերը շանթահարեցին ինձ. ո՛հ, դու ինձ խաբեցիր, նա Աստուած է, թող, թող գնամ նետուիմ նրա ոտքերը, գթութիւն, ողորմութիւն հայցեմ։

— Զուր է, Յուդա, նա արդէն մեռած է և վերջապէս ինչո՞ւ դու ինձանից չես պահանջում հանգստութիւն։

— Տո՛ւր, տո՛ւր ուրեմն։

— Իսկոյն, ահա քեզ հանգստութեան ճանապարհը. կախուիր այս ծառից, թող մարմինդ այս անպիտան աշխարհում և որսվհետև նրա հոգին, որին դու մատնեցիր պիտի երկինք սլանայ, տուր ինձ քո հոգին, ես կտանեմ իմ ապարանքը, հուր, սառուց իրար խառնած պատուանդան կշինեմ ոտքիդ տակ, իմ բիւրաւոր խմբերը սպասաւոր կլինին քո առաջ, դու կլինիս ամենքից երջանիկը և բաղտաւոր բոլոր ստեղծուածներից։

Վերջին անգամ ես Յուդան հետեւելով դէին, կախուեց, խեղդամահ եղաւ և մեղապարտ հոգին յանձնեց դէին, որ առաւ և բորբոքուած հնոցը նետեց։

Այսպիսի նենգ յաղթութեամբ հրճուելով դեր, անցաւ դարձեալ աշխարհի գիրկը: Ուր փառք, պշրանք էր տեսնում, նետում էր այնտեղ և ճիգ թափում բոլորը անդունդ գլորելու: Դեռից խեղճերն անգամ ազատ չեն մընում, բայց այնուամենայնիւ նրանք իբրև նեխ նախանձի ոգիներ, սիրում են աւելի դէպի այն կողմն անցնել, ուր զեղուած է ոսկով, արծաթով և բեհեզով:

Եւ ահա այդպէս, երբ մի ժամանակ Հռովմը ցընծում, ժպտում էր իւր փառքով, իւր զարգերով ու անթիւ, անհամար հարստութեամբ, երբ նա կանգնած աշխարհի կրծքին իւր վեհութեամբ սքանչացնում էր ամբողջ մարդկութեան, անիծեալ դէն այդ միջոցներում նետուեց այդտեղ: Այդ այն ժամանակն էր, երբ կայսերական գահի վրայ բազմում էր Ներոնը: Դեռ Նրան իւր կողմը ձգելու դժուարութիւն չունեցաւ, վասնզի Ներոնի տրամադրութիւնը դէպի ամեն մի շարութիւն վառ էր և ծարաւի:

Եւ նա բազմելով Հռովմի գահին, իւր սրտում, բազմեցրեց անիծեալ Սադայէլին: Զինուեց զժոխքի զէնքերով և զևի թելադրութեամբ արեան ճապաղիք դարձաւ ծաղկափթիթ Հռովմը: Լեռներ, ձորեր թնդացրեց Քրիստոնէի սրտաբեկ ողբերով և մինչդեռ դէն էր իւր հողու մէջ, խղճի աննշան խայթոց չզգաց նա: Իսկ անիծեալ ոգին այնքան մնաց այնտեղ, մինչև աշխարհի պարծանք Հռովմը լացի ու սուգի տուն դարձաւ, մինչև քրիստոնէից թափած արիւնից գետեր սահեցրեց: Եւ պանծալի մայրաքաղաքը տապալելուց յետոյ միայն դուրս եկաւ այդտեղից և անցաւ աշխարհի ուրիշ խորքերը: Խաբեց անգամ թագաւորների և իշխանների, հազար տեսակ շարութիւնների հնարեց, ոճիրներ ստեղծեց և բիրաւոր անբաղտութիւնների փոսեր բաց արաւ:

Երկար շրջեց նա, այս ու այն կողմը նետուեց, աւերակ աւերակի վրայ դարսեց, սպանութիւն, աւաղա-

կուլթին, աւերումն ու թալանումն իրար վերայ բարդեց և տակաւին չհանգստացաւ, չդադարեց:

Մի անգամ նա մտաւ մի տուն, ուր ապրում էր մի մայր իւր որդու հետ: Գեղեցիկ, յաղթանկամ երիտասարդ էր որդին, բայց չգիտէր ոչ ուսում և ոչ մի արհեստ, այլ և ոչ մի գործով չպարապելով ծուլութեամբ ընկած էր մօր մօտ:

Սաղայէլը մտաւ այդտեղ, մօտեցաւ տղային, բնականացրեց իւր հետ և առաջարկեց նրան մեծ հարստութիւն:

— Ո՛ւր է, հարցրեց տղան, սրտեղից ձեռք բերեմ:

— Ես քեզ ցոյց կտամ նրա տեղը:

— Ասա խնդրեմ:

— Դէհ, ուրեմն եկ իմ ետեից:

Երիտասարդը յափշտակուած նրա խոստումով, հետեւեց նրան:

Գնաց նրա հետ դէր, մի բարձր տան առաջ կանգնեց եւ ասաց. ահա, դիտիր այս տան բոլոր մուտքերը, մտիր տիրոջ ննջարանը, նրա մահճակալի տակ պահուած են ոսկիների քսակներ, առ բոլորը, դարձիր տուն եւ եղիր ամենքից հարուստը:

— Օ՛, այդ ես չեմ կարող, այդ գողութիւն է. գոչեց երիտասարդը:

— Ի՞նչ ասել է գողութիւն, կամ թող հէնց լինի գողութիւն, չէ՞ որ այդ մի արատ չէ, եթէ արատ է, ինչո՞ւ ուրեմն Աստուած այդպիսի շնորհքն էլ տուել է իւր արարածներին, այս, այդ շնորհքը նրա տուածն է և ոչ իմ և ինչ որ նրա տուածն է, չէ՞ որ դուք, նրա արարածներդ պարտաւոր էք ընդունել, եկ, եկ իմ ետեից, ես քեզ բացի բարեքից, ուրիշ ոչինչ չունիմ անելու և հաւատա, որ այն հարուստը ես ոսկիքն ու արծաթը ձեռք է բերել իմ ցոյց տուած ճանապարհով, իսկ իմ ճանապարհները յայտնի են:

— Միթէ դու նրան ճանաչում ես:

— Հա, հա, հա, ես կարող եմ չճանաչել նրանց, որոնք տէր են դարձած իմ սիրելի ոսկուն և արծաթին, չէ որ այդ փայլուն մետաղները իմ իշխանութեան են պատկանում, արդ՝ ում մօտ պիտի լինին նրանք, որ ես չիմանամ. գնանք սիրելիս, ես կամենում եմ բարութիւն անել, բաւական է, որքան նրանք ուրախութիւն են բերում մէկին, թող այսուհետեւ էլ նրանք քեզ ուրախացնեն, ես այդպէս եմ կամենում, վաճառի իմ ցանկութիւնը բոլորին ուրախացնելն է, հասկացար:

— Իսկ եթէ ես բռնուեմ և բանտարկուեմ:

— Դու անհոգ կաց, ես միշտ քեզ հետ կլինեմ և ամեն վտանգից կազատեմ քեզ:

— Իսկ ինձ նեղութիւններ չե՞ն հասցնիլ:

— Երբէք, ընդհակառակը, դրանից յետոյ ես ցոյց կը տամ քեզ հարստութեան ուրիշ աղբիւրներ, որոնց տիրելով դու կգառնաս աշխարհիս երեսին նշանաւոր մարդ, քեզանից կվախեն շատերը, կյարգեն քեզ և միշտ խոնարհ կլինին քո առաջ:

Երիտասարդը սուզուեց մտքերի մէջ: Երկար մտածեց, մերթ համոզուեց դեի հետ, մերթ տատանուեց: Սակայն երկար տատանումներից յետոյ խոնարհուեց դեի առաջ, և հետեւեց նրան: Երբ դիշերը հառաւ և աշխարհն անցաւ Մորփէոսի գիրկը, երիտասարդը զանազան զործիքներ ձեռք բերելով, դիմեց դէպ այն ապարանքը, ուր ինքն արդէն ճանաչել է և ուր կամենում էր ձեռք բերել այն ոսկիքն ու արծաթի բաւկները, որոնց համար այնքան լսել էր դեից: Այդտեղ իւր նպատակին հասնելու համար, սպանեց մի երկու անձանց և միայն մի բանի ոսկի ձեռք բերելով կարողացաւ փախչել և կորցնել իւր հետը:

Ճանապարհին պատահեց դեր և մի խոր բրբիճով ու հրճուանքով դարձաւ նրան:

— Տեսնում ես, տեսնում ես, ինչպէս աջողեցրի, ուրեմն շնորհակալ ես, որ այդպիսի շնորհք տուի քեզ:

— Է՛, այսքանն ի՛նչ անեմ. ասաց երիտասարդը:

— Այլքանը չէ միայն, սիրելիս, սպասիր. դու պէտք է մի քանի ընկերներ ևս ունենաս, որոշիր ընկերներդ, ես կիմանամ նրանց տեղը և կսովորացնեմ, որ հետեւն քեզ:

— Ես ի՛նչ պիտի անեմ ընկերներիս հետ:

— Ահա թէ ի՛նչ, անտառի խորքով կարաւան է անցնում, բոլոր ուղտերն ու աւանակները բեռնուած են ոսկով, արծաթով ու բեհեզներով. գնա, ընկերներիդ հետ կապիր այդ ճանապարհը, կոտորիր տէրերին և կողոպտիր բոլոր ունեցածները. օ, ի՛նչքան պիտի հարստանաս:

— Բայց գուցէ նրանք կանայք, հրեխանիւր ունին, ես խղճահարում եմ, ես չեմ կարող նրանց ձեռք տալ:

— Դատարկ խօսքեր են, ընդհակառակն նրանց լացն ու ճիչը մի առանձին հանդէս են սարքում և իրանց արեան մէջ թաւալուելով գեղեցիկ տեսարան են կազմում, թող վերջապէս հրեշտակների հոգան անելանայ, թող քան այդ հոգիները տանեն ուր և կամենում են, իսկ դու իմն ես և ես միշտ քեզ հետ եմ:

Համոզուեց երիտասարդը, լսեց չար գէլին և արաւ այնպէս, ինչպէս որ նա սովորեցրել էր. թաւանեց կարաւաններ, թափեց բազմաթիւ անմեղների արիւն, թըշուառութեան հասցրեց շատ բազդաւորների և անպամ խեղճների, պղծեց սրբութիւններ, սակայն տարիներն անցան և այդ ժանտ կեանքի հոսանքները յովնածութեան կնիք դրին ճակատին:

Դենն էլ մի առ ժամանակ հեռացել էր նրանից:

Այդ միջոցներում իւր ճանկերում արևորութեան կնիքն առած երիտասարդը փոխել էր իւր սովորութիւնները։ Դեռ բացակայութեան ժամանակ հանգստացել էր խալառ։ Եւ երբեմն երբեմն իւր զոհերին յիշելով խղճահարւում էր, արտասուք էր թափում, մտնում էր Աստուծոյ տաճարը, համբուրում սուրբ քարերը և զղջումն հայցում։ Ջարականների անոյշ ձայնը, մեղեդիների թովիչ եղանակները, սաղմոսների խորհրդաւոր խօսքերը և սուրբ աւետարանի խրատները նա լսում էր և նախ՝ սառսուռւմ ամբողջ մարմնով, ապա շոքում, հայեացքն առնում սուրբ խորանին ու երկար աղօթում։ Այդ միջոցին նա քաղցր թեթևութիւն էր զգում ծանրացած սրտի և հոգու մէջ։

Մի օր նա հիւանդացել էր։ Դեն էլ լսել էր նրա փոփոխութիւնը և շտապել էր դէպի նա։ Սակայն այս անգամ նա անկարող եղաւ նրան մօտենալ, վասն զի այժմ նա ձեռին աւետարան ունէր բռնած, կրծքին խաչ կախած, իսկ շուրջը կնդրուկով բուրուած։ Կատաղել էր դէր, զրոհ էր տալիս այս և այն կողմը, կրտճում էր աւետարանը, բայց չէր կարողանում ներս մտնել։ Խաչ ու աւետարան էր այնտեղ, իսկ նա վախում, հեռանում է նրանից, ով աւետարան է առնում իւր ձեռը և խաչ կախում պարանոցից։

Դենը նայում էր պատուհանից։

Հիւանդը մերձ ի մահ էր։ Նա թեքել էր գլուխը մօր կրծքին։ Իսկ մայրը համբոյրներով և արցունքներով փայփայում էր նրան։

—Աղօթիր, գաւակս, ասում էր մայրը, զղջա՛ յանցանքներդ, փրկութիւն հայցիր։ Իտէր Աստուծոց և Նրա Փրկիչ Որդուց։ Խոստովանիր մեղքերդ և թեթևութիւն կզգաս քո սրտի մէջ, համբուրիր Խաչը, Աւետարանը, խոստովանիր Փրկչին, որ դու նրա առաջ մեղա-

ւոր ես, խոստացիր, որ այլ ես չարութեան չեմ դիմիլ, որ յանցանքներդ կը աւես խեղճի արտասուք սրբելով և Տիրոջ պատուիրանները՝ պահելով:

Հսում էր դեր և տեսնում նրա աղիոգորմ դրութիւնը, այլ և նրա քաղցր զգուանքները և այս անգամ կատաղելու փոխարէն, մայրական այդ փայփայանքների առաջ մեղմանում, ինքը ես զղջում և անգամ մօր [կաթոգին արտասուքի հետ ինքը ես արտասուք թափում:

— Մայրիկ, փրկիր ինձ, ես մեռնում եմ:

— Ո՛հ, սիրելի զաւակս. գոչում էր մայրը, ողբում, աղի արտասուքով ոռոգում որդու ճակատն ու այտերը, համբուրում, գուրգուրում այն ձեռները, որ երբեմն հարկւրաւոր կեանքի վերջ է տուել, նա սեղմում էր կլրծքին մայրական բոլոր սիրով և խանդով:

Հիւանդը հետզհետէ նրաւում էր և հանգչում: Բուպէն մօտեցել էր և մահուան մանգաղը շողում էր նրա գլխին:

Մայրը իւր ողբերով լեռներ էր թնդացնում, իսկ դեր կուչ եկած լուռ նայում էր և երբեմն արտասուում:

Այդ միջոցին հասաւ հողիներ ժողովող հրեշտակը և կանգնեց հիւանդի մօտ: Եւ երբ նա տեսաւ փոքր ինչ հեռու կանգնած դեիւն, մի արհամարհական հայեացք ձգեց նրա վրայ և ասաց. «անիծեալ ոգի, չբաւականացար որքան խաբեցիր, որքան քանդեցիր և որքան աղէտների պատճառ դարձար, դու, որ այս աշխարհում այս անմիտին խաղալիք դարձրիր և անբաղտ հոգին այսրան պատասխանատուութեան տէր շինեցիր, այժմ էլ եկել ես այստեղ. ի՞նչ ես ուզում, չէ՞ որ սուրա հոգին մինչև ահալ պատաստանը մերն է, այնուհետեւ կորոշուի ում լինիլը, կորիւր, անհետացիր ուրեմն, անիծեալ ոգի:

— Ո՛հ, գոչեց դեր, ո՛չ, չախտի գնամ, ես տեսնում եմ թէ որքան երջանիկ է սա—սա՝ որ այնքան արիւն

Թափեց, դիակներ թաւալեց, այսօր գլուխը թերել է մօր կրծքին և ահա տես, թէ ինչպէս երջանիկ է նա, տեսնում ես այդ մօրը, նրա համբոյրները, գոլանքները, ու՛մ, ու՛մ կարող է այդքան ուրախութիւն ու երջանկութիւն բերել մահամերձ որդուն, ու՛մ կարող է վշտահար սիրտը այդպիսի բերկրութեամբ զեղել, գնահատել մօտ և ասան նրան. ու՛ր է իմ մայրը, ու՛ր է, թող ցոյց տայ, ես կամենում եմ հանգչիլ, կամենում եմ թողնել իմ բոլոր գործերը և այսքան տանջանքներից յետոյ գլուխս թերել մայրական կրծքին, ջերմ արտասուք զգալ ճակատիս, զըզջալ արածներս և հանգիստ լինել, ասան, ուրեմն, ասան, ու՛ր է իմ մայրը:

Հրեշտակը լուռ էր: Նա առաւ մեռնողի հոգին և առանց խօսելու վերացաւ երկինք:

Իսկ դեռ մխիթարութիւն չտեսնելով, սրբեց աչքերը և կրկին նետուեց աշխարհի խորքը:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ

(The New-schol Abbotsholme).

Հ Ե Ր Մ Ա Ն Լ Ի Ց Ի .

Հրաշալի է երկիրը: Վաղ առաւօտ է: Արեւելքում փայլում է արշալոյսը: Չնայելով որ նոյեմբեր ամիսն է, բայց և այնպէս, կանաչ մարգագետինների վրայ փռուած արածում են բազմաթիւ ոչխարներ, կովեր և ձիեր: Առանձին հողաբաժինները բաժանուած են իրարից փշեայ ցանկապատներով, այնպէս որ անասուններն արածում են առանց որևէ հսկողութեան: Թէ և մենք բաւական հիւսիս ենք գտնուում, բայց և այնպէս ձմեռուայ նշաններ չեն երևում: Այդ իսկ պատճառով, առանց երկիւղի կարելի է անասունները գիշերները բացօդեայ թողնել: Եթէ թարմ կանաչը չի գոհացնում, տաւարին տալիս են չոր խոտ: Այս տեղերում վարելահողեր գրեթէ չկան: Ուրիշ երկրների անսպառ բերքերը բաւականաչափ արժան հաց են մատակարարում այստեղի բնակիչներին:

Ահա մենք անցանք մի փոքրիկ քաղաքի մօտից, հիմնուած դեռ Հռովմէական շրջանում և մեր առաջ բացւում է միանգամայն գիւղական տեսարան: Մարգագետների միջով — արագընթաց խոխոջուն գետակի (dové) ընթացքով, մօտենում են «նոր դպրոցի» սահմաններին: — Դա մի փոքրիկ «թագաւորութիւն է թագաւորութեան մէջ»: Արեւելեան կողմից անտառապատ բլուրներին կից մի բանի հիգտոր մարգագետինները կազմում են դպրոցապատկան կալուածքների մի մասը: Գետակը մէկ ու կէս մղոն երկայնութեամբ հոսում է դպրոցապատկան կալուածքների միջով: Գեղեցիկ,

յաճախ հազուագիւտ և բարձրաբերձ ծառերը գեղարուեստօրէն բարձրացնում են իրենց կատարները մարգագետինների կանաչի միջից: Նրանց վրայ կախած փոքրիկ նշանատախտակներից կարելի է իմանալ նրանց անունները և հայրենիքը: Թւում է — որ մենք գտնւում ենք մի մեծ բուսականական պարտիզում — եթէ ոչ դրախտում:

Պատահարակը իւր պատասխանատու գործը չի կատարում քաղաքում — ուր հազարաւոր զանազան ազդեցութիւններ գրաւում են սանիկի ուշադրութիւնը և յաճախ չեզոքացնում ուսուցչի ազդեցութիւնը, այլ բնութեան ծոցում, ուր նա կարող է ապրել լսեփական թագաւորութեան մէջ իւր աշակերտների հետ, և միմայն նրանց համար, ուր աշակերտները կարող են ազահութեամբ շնչել առողջարար օդ, առանց երկնչելու, որ այդ օդի հետ իրենց մարմնի խորքը կարող են թափանցել հազարաւոր փնսսակար բակտերիաներ, ուր մարդկային ձեռքի բազմազան շլացուցիչ արտադրութիւնները արգելադիմ չեն հանդիսանում ամեն օր և ամեն ժամ խորասուզուելու Արարչի ստեղծագործութեան, թէև շարունակ փոփոխուող, բայց յաւիտենական արարածների աշխարհը: Բոլոր շրջակայքը — բլուրները և հովիտը, դաշտը և գետը, սարը և աղբիւրը, անտառները և մարգագետինները ծառայում են երեսանների իբրև միշտ բաց դասագիրք: Ուսուցման և կրթութեան իւրաքանչիւր կարևոր վայրկեանի համար կարելի է օգտուել այս անզուգական դասագրքի որևէ երեսից:

Բաւական է որչափ հիացանք հրաշալի տեսարաններով: մտնենք այժմ նպատակայարմար կերպով կառուցուած դպրոցական ընդարձակ, օդառատ և պայծառ շէնքը: Նայեցէք պատուհանին. չկայ մի սենեակ, որի մէջ պատուհանը ամբողջապէս կամ կիսով չափ բացուած չլինի: Պատուհանի մասերը, ըստ ցանկութեան բացւում են դէպի վեր և կամ ընդհակառակն... Ընդունարանի հնոցում կրակ է վառւում, որ օգը ոչ միայն թարմ լինի, այլ և բաւականաչափ տաք: Ամեն ինչ այստեղ կառուցուած է առողջապահական կանոններին համապատասխան և գրաւիչ կերպով, ամեն ինչ տրամադրում է ձեզ փալ և ուրախութեամբ անցկացնել ձեր օրը ուսանողների հետ:

Եւթը ժամն է: Մեզ տանում են երեսանների ննջարանը: Մեծագոյն մասը դեռ ննջում է խաղաղ քնով: Մեր սանելու ժամանակ մի քանիսը արթնանում են և տրորում իրենց բնաթաթան աչերը: Բայց ահա լսուեց հնչակի ձայնը: Մի քանի րոպէի մէջ բոլորեքեան վեր կացան իրենց սպիտակ բրդեայ վերմակների տակից: Ննջարանի գրեթէ բոլոր պատուհանները բաց էին ամբողջ գիշեր և դեռ էլի բաց են: Այժմ ջուր չեն խնայում և գրեթէ բոլորը ընդունում են նստած լոգարան: Թէ փոքր և թէ մեծ աշակերտները (այստեղ կարելի է գտնել 11-ից մինչև 18 տարեկան երեսաններ) լուանում են իրենց մարմինը սառը ջրով և արագութեամբ սրբում: Իւրաքանչիւր աշակերտ ունի առանձին աւաղան իւր սպունգով: Այժմ խկ, ձմեռը, ոչ ոք չի վախենում սառը ջրից, որին ընտելացել են և որ մի տեսակ անհրաժեշտ պահանջ է դարձել նրանց համար: Այնուհետև արագութեամբ հագնում են գործնական և առողջապահական պայմաններին յարմարեցրած զգեստները, որ միևնոյն ձևի է թէ ուսանողների և թէ ուսուցիչների համար՝ բրդէ շապիկ վընոցով, բրդեայ գործուածքից կարած կարճ, մինչև ծունկը հասնող վարդիկ և նոյն տեսակ բաճկոնակ գոտիով: Այդ հագուստը կարծես տրամադրում է մարդուս վազվզելու և թռչկոտելու:

Լսուեցաւ երկրորդ զանգը. եւթից բառորդ անց է: Գրեթէ բոլոր աշակերտները հագնուած են: Մի քանի վարկեանի մէջ բոլոր երեսաններին ղուարթ և առոյգ դէմքերով տեսնում ենք խիստ կարգապահութեամբ շարուած ուսումնարանի դարպասի առաջ: Դպրոցական զօրագնդի «զօրապետը» անցնում է զօրքի առաջ և դիտում թէ, կարգի՞ն է արդեօք ամեն ինչ: Ամեն ոք իւր տեղումն էր: Լսուեցաւ «զօրապետի» և «գնդապետների» հրամանը—բոլորն արագ ուղղուեցան դէպի դպրոցական կալուածքի սահմանը և արագութեամբ յետ վազեցին այնտեղից: Զօրապետը և իւր օգնականները բոլորովին յետ չեն մնում իրենց ամենից արագավազ աշակերտներից, որովհետև նրանք մանկութիւնից մինչև այսօր ոչ մի օր յետ չեն մնացել այս վարժութիւնից:

Ամենքը հաւաքւում են պատրաստուում և գնում են ուսումնարանի մատուռը: Պատերի վրայից կախուած միշտ

կրօնական և այլ նշանաւոր հերոսների պատկերներ: Նրանցից իւրաքանչիւրը յիշեցնում է թէ սաներին թէ ուսուցիչներին իրենց պարտաւորութիւնները: Պատկերների ընտրութիւնը այն ձևով է կատարուած, որ նրանք ի մի գուսարած կարծես ամփոփում են իրենց մէջ մարդուս պարտաւորութիւնը դէպի Աստուած, մարդիկ և դէպի ինքը: Նըրանք աննկատելի բայց շատ նպաստում են պարտաճանաչութեան գիտակցութեան զարգացման: Երեխաները հանգիստ և լուրջ արտայայտութեամբ նստած են իրենց տեղերը: Նրանք սովորել են իրանց կարգին պահել անգամ երբ ոչ ոք չի հսկում նրանց վրայ: Բայց ահա եկան և ուսուցիչները երկար թիկնոցը հագին, գերմանական բահանները և պրօֆէսորների վերնազգեստների նման: Զգեստը միանգամայն համապատասխանում է իրականութեան, ուսուցիչները ուսումնարանում բահանայի պաշտօն են վարում: Աշակերտների հետ ծռնկ են չորում և երգում են անգլիական ամենապարզ և հիանալի հիմներէց մէկը: Յետոյ կարդում են աւետարանից մի կտոր (երբեմն էլ կարդում են գործ առաքելոցից կամ թղթերից): Ընթերցանութիւնը ինչքան հնար է յարմարեցնում են պատկերներին: Ուսումնական տարուայ իւրաքանչիւր շաբաթը մասնաւորապէս յատկացում է այդ հերոսներից (սրբերին) մէկին: Քրիստոսի կեանքի պատմութիւնը բաժանուած է ամբողջ տարուայ վրայ: Աերջում երգում են մի սիրուն սաղմոս — այս օր 91-րդն է, — կարճ հատուածներ ժամասացութիւնից և ապա աղօթք, որ մի պարզ խնդրուածք է, զուրկ որ և է դոգմայից, բայց հանդիսաւոր կերպով ասուած լինելով, սաստիկ զգացնում է մեզ:

Սակայն ստամոքսը սկսում է յիշեցնել իւր պահանջները: Շտապում ենք սեղանատուն, ուր ամեն ինչ պատրաստ է նրան գոհացնելու: Ամեն մէկ ուսուցչի և աշակերտի տեղում դրուած է մի մի ափսէ տաք վարսակի ապուր (porridge) շաքարով և սերով: Մենք սկզբում փոքր ինչ կասկածանքով վերաբերուեցանք դէպի այս առողջարար և սննդարար կերակուրը, բայց մի քանի գդալ բերաններս առնելով՝ շատ հաւանեցինք և միանգամից համաձայնուեցինք, նա թէյից և սուրճից լաւ է: Սև և սպիտակ հացի կոյտերը, տապակած

ձկնեղէնը, խաշած ձուն և ձուազեղը աննկատելի կերպով
 չքանում են: Իւրաքանչիւր որ ախորժ հաճութեամբ դա-
 տարկում է մի թաս կակաօ: Պակաս զուարճութիւն չեն պատ-
 ճառում քաղցրեղէնը և պտուղները: Սակայն չափազանցու-
 թիւն չի նկատուում: Ինչպէս այս օր, նոյնպէս և ամեն օր սեղա-
 նատունը զարդարուած են ծաղիկների թարմ փնջերով, որ ժողո-
 վել են ուսումնարանի բազմաթիւ ջերմոցներից: Պատից կախած՝
 Լեօնարտի և Վինչի՝ «Խորհրդաւոր ընթրիք» նկարը օրինակ
 է թէ ի՞նչ հոգով և զգացմունքներով պիտի համակուած
 լինին աշակերտները կերակրի ժամանակ: Ամբողջ շաբթ ու-
 թիշ հրաշալի պատկերներ բնականաբար ծնեցնում են մտքերի
 այլ շարքեր. նոքա ուսուցանում են, որ Ֆիզիքական կեանքը
 պէտք է հպատակեցնել բարոյական օրէնքներին: Այստեղ,
 ինչպէս ամեն ինչ, նոյնպէս և գեղարուեստը կոչուած է ծա-
 ույելու կրթութեան գործին, յաճախ նրա լեզուն աւելի
 ազդու է, քան կենդանի խօսքը, - միւս կողմից էլ խօսքը
 աւելի խիստ տպաւորութիւն է թողնում: Ամենքը միաժա-
 մանակ են սեղան նստում, որ սկսւում և վերջանում է
 երգեհոնի ձայնակցութեամբ մի կարճ աղօթքով:

Բայց ժամը ութն եղաւ: Այժմ երեսնաներին տեսնում
 ենք մի նոր գործի վրայ, որ մենք անհամապատասխան կհա-
 մարէինք նրանց համար, բայց նրանք այդ կատարում են
 մեծ հմտութեամբ և արագաշարժութեամբ, որ մի տեսակ
 ճարպիկութեան է վարժեցնում նրանց: Ննջարանը կարգի
 են բերում (Dormitory—porade) բոլոր լուսամուտները կը-
 ընկի վրայ բաց են: Բրդեայ վերմակները ձեռքից ձեռք
 են թռչում: Մեծ խնամքով մաքրում. կարգի են բերում և
 մի քանի ըրպէում ամեն ինչ պատրաստ է, պարզ մահճա-
 կալի վրայ բացի ներքնակից և վերմակից ուրիշ ոչինչ չկայ:
 Այս բոլորը կատարւում է արագ, մաքրութեամբ, կարծես
 նախօրօք որոշուած ծրագրով: Ննջարանում վայելուչ կար-
 գապահութիւն է տիրում: Այդ տեղ հսկում են, եթէ միայն
 հսկողութեան կարիք կայ, պրիֆիկտը, աւագը, որ շնորհիւ
 այդ պաշտօնի ներշնչուած է պարտաճանաչութեան և պա-
 տասխանատուութեան գիտակցութեամբ, նոյնն է կատարւում
 թէ գլխաւոր և թէ միւս շէնքերում: Աշակերտների մի մասը

ապրում է չորս այլ փոքր շէնքերում և իւրաքանչիւր շէնքում նրանց հետ ապրում է մի ուսուցիչ:

Ահա դպրոցական շէնքի բոլոր մասերում լսուեցաւ նուազածութեան ձայնը: Թէև աշակերտների վերայ առանձին հսկող չկայ, բայց նրանք մեծ բարեխղճութեամբ օգտւում են երաժշտութեան համար նշանակած 20 րոպէից:

Ութ և կէս ժամին մենք գնում ենք «գերմանական դասարանի» փոքր բաժանմունքը: Բայց այս ի՞նչ է. մի՞թէ դաս է: — Մի՞թէ մենք Անգլիայում չենք: Պ. Նէյմանը նշան անելով, մանուկները մէկը միւսի ետևից դուրս են դալիս իրենց տեղերից: Իւրաքանչիւրը մի որ և է գործ է կատարում. շրջում է, կոճկում կամ հանում է իւր կօշիկները, գլուխ է տալիս և այլն: Նա կամ իւր ընկերները իւրաքանչիւր շարժուածք անուանում են համապատասխան գերմանական բառերով: Յաճախ դիմում են երեւակայութեան և ուր ժամանակ դասատուներ փոխում դառնում է բաղնիս, սեղանատուն, ննջարան, արհեստանոց, խանութ, հիւրանոց, փոստային գրասենեակ, երկաթուղու կայարան, հրգեհատեղի և այլն: Երեխաները գերմաներէն պատմում են այն սմենը, ինչ որ այնտեղ կատարւում է: Օրինակ՝ մէկը տախտակից գործիքների համար արկղ է շինում և ասում է գերմաներէն. «Ես վերցնում եմ տախտակը, ես գնում եմ սղոցը բերելու, ես վերցնում եմ անկիւնաչափը և գծաչափը: Ես իմ առաջն եմ դնում մօդելը: Ես մօդելի վերայ չափում եմ արկղի երկարութիւնը և այդ չափը նշանակում եմ տախտակի վերայ և այլն և այլն»:

Տղաները առանց դժուարութեան և յաջորդաբար արտայայտում են բովանդակութիւնը: Այդ բովանդակութիւնը նրանց գրաւում է: Նրանք իւրացնում են բառերի մեծ պաշար, որ պէտք կգայ, երբ նրանք գործ կունենան գերմանացւոց հետ: Այստեղ լեզուն ուսուցանելու համար առհասարակ այն կարծիքի են, որ թէ մայրենի և թէ օտար լեզու կարելի է սովորել միայն այն դէպքում, երբ մարդ շատ է խօսում նրանով: Նոյն սկզբունքին հետևում են և ֆրանսերէնն ու լատիններէնն աւանդելու ժամանակ, որի դասատուութիւնը սկսւում է յաջորդ դասարանում: Խօսքը միշտ կապւում է գործի և կամ նրա արտայայտու-

Թեան հետ պատկերի վերայ: 2ի նկատում ո՛չ Թմրածու թիւն և ոչ դէմքի տեսւոյ արտայայտութիւն: Սոքա գաղափար չունին ընդարձակ քերականական գիտութեան և կանոնների բերան առնելու մասին: Մի՞թէ քերականութիւն կարելի է համարել այն, որ մանուկը մի բան որ պատմել է անցեալ ժամանակով, այժմ նոյնը կրկնում է ապառնի և կամ ներկայ ժամանակներով: Ըստ երևոյթին, այդ վարժութիւնները դուր են գալիս երեսխաններին: Յարմար առիթին ուսածը միշտ գործ է դրւում: Օտար լեզուների ուսուցիչները գրեթէ բացառապէս իրենց աւանդած լեզուներով են խօսում աշակերտների հետ: Ժամանակ առ ժամանակ երեսխանները իրենց ծնողներին նամակ գրելիս օտար լեզուով են գրում: Երբեմն ժամասացութիւնն անգամ լինում է օտար լեզուով:

Ոչ մի դաս 45 րոպէից աւելի չի տւում: Դասը ոչ միայն մեզ, այլ և աշակերտների համար էլ կարծես շատ արագ անցաւ: Բաւական երկար դասամիջոցից յետոյ, գնացինք «Փրանսիական դասարանի» փոքր բաժանմունքը (11—12 տարեկան երեսխաններ): Գրատախտակի մօտ կախուած է մի պատկեր, որ ներկայացնում է գիւղական կեանքը Փրանսիայում ձմեռը: Մանուկները Փրանսերէն լեզուով պատմում են ինչ որ տեսնում են պատկերի վրայ: Դժուար խօսքերը գրւում են գրատախտակի վրայ, յետոյ արտագրւում տետրակներում: Յետոյ պատկերի տեղ կախւում է Փրանսիայի քարտէզը: Քարտէզի օգնութեամբ մեր դասարանը մտաւորապէս ճանապարհորդում է Փարիզից Տուլոն: Ինչ ասել կուզի, որ ճանապարհին շարունակ Փրանսերէն են խօսում: Այդպէսով մենք ոչ միայն Փրանսերէն լեզուն սովորեցինք, այլ և տեղեկութիւններ ստացանք նրա պատմութիւնից, քաղաքակրթութիւնից և աշխարհագրութիւնից: Մենք բոլորովին չցաւեցինք, նկատելով այստեղ մեր բարեկամ Մարգոյի բացակայութիւնը: Քերականութիւնը սկսւում է այստեղ միայն այն ժամանակ, երբ փոքր ինչ գործնականապէս ծանօթանում են լեզուի հետ: Ծանօթ նիւթից աշակերտները աստիճանաբար դուրս են բերում լեզուի գիտութեան համառօտ կանոններ: Համաձայնութիւնից անցնում են միայն

այն, ինչով որ աւանգելի լեզուն տարբերում է մայրենի լեզուից:

Աւելի ևս լաւ ծանօթանալու համար ուսուցման այդ ձևի հետ, որ այսօրինակ զարմանալի հետեւանքների է հասցնում, մենք գնում ենք գերմանական դասարանը, տան և հինգ տարեկանների մօտ, նախօրօք մեծ դասամիջոցին կազդուրելով մեզ բիսկվիտներով և կաթով ու բաւականաչափ վազվելով գաւթում: Գասարանի պատերի վերայ մենք տեսնում ենք Խերոպայի պատմական քարտէզներ: Գրատախտակին կից, պատի վերայ, կախուած է Լոմայերի մեծադիր քարտէզը, որ ներկայացնում է «պատերազմ Գոթերի հետ Անգլովի մօտերում»: Գերմանական ուսուցիչը անգլիական դպրոցում, գերմաներէն լեզուով պատմում է Գերմանիայի պատմութեան դասը: Ինչ ասել կուզի, որ դրա համար կան և դիտողական բազմաթիւ պարագաներ: Բացի վերը յիշածներից երեխաները շատ հաւանեցին Լեմանի պատմական քաղաքակրթական պատկերները, Կնեօտելի պատմական նկարների ասղասը և այլն: Մեծ նշանակութիւն ունին նոյնպէս պատմական աղբիւրներից բաղուածօրէն կազմուած հատընտիրները: Երեխաները խօսում են գերմաներէն: Երբեմն ընկերները և ուսուցիչը օգնութեան են հասնում, բայց ընդհանրապէս գործը յաջող է ընթանում: Անգլիացի երեխաները Ալարիկին, Թէոդորիկին, Կարլոս Մարտելին, Կարլոս մեծին և այլն աւելի լաւ են ճանաչում, քան թէ գերմանացի գիմնազիստները Անգլիայի հերոսներին: Յիշեալ հերոսների պատմութիւնը արձակ պատմելուց յետոյ, աշակերտները Գանից և Լենգից ոտանաւորներ են ասում նուիրուած նոյն անձնաւորութիւններին: Բոլոր դասարանում նկատուում է մի անսովոր ոգեւորութիւն:

Ձենք տեսնում այստեղ ձեռնարկներ, որ ըստ մեր հայեցակէտի, չափազանց անհրաժեշտ են: Մեր ձեռնարկների մասին առաջարկած հարցին պատասխանեցին—ցոյց տալով դասարանի անկիւնում դրած պահարանի մէջ փոշիով ծածկուած գրքերը—ընդ նմին յայտնելով, որ նրանց տանել էին կարող: Եւ իսկապէս պատկերները և այլ պիտոյքները առաւել դիտելի և գեղարուեստօրէն են պարզում պատմական հանգամանքները, գէպքերը և բնաւորութիւնները, քան

Թէ այդ երևում է դասագրքերի մէջ և այդ իսկ պատճառով վերջիններս այստեղ աւելորդ են նկատուած: Պատմական նիւթի դասաւորութիւնը, որ այստեղ հետեանք է ընդհանուրի աշխատութեան, աշակերտները մտնում են իրենց տետրակներում — հեշտ դիտելի ծրագրի ձևով: — Երևում էր, որ պատմութիւնը աշակերտների սիրելի առարկան էր դարձած: Հարեան ազգերի պատմական կեանքից դէպքեր պատմելով. — ուսուցիչները միշտ համագրութեան մէջ են դնում պատմածը ազգային պատմութեան համանման դէպքերի հետ, որ անցնում են այստեղ երկու տարի առաջ քան Ֆրանսիայի և Գերմանիայի պատմութիւնները, այնպէս որ նա միշտ կազմում է ուսուցման կենդրոնը: — Այստեղ, այսպիսով ազգայինը ներկայանում է իբրև մի չափ, որով չափւում է օտարազգին: — Նոյն է նկատւում և լեզուի դասերին. — ամեն ուրեք մատնանիշ են անում ազգակցութեան, նմանութեան, նոյնութեան կամ թէ մայրենի և օտար լեզուների մէջ եղած զանազանութեան վրայ: Պատմական բովանդակութիւնը այն աստիճան հետաքրքրում է թէ ուսուցիչներին և թէ սաներին, որ նրանք շատ հեշտ և արագութեամբ կարողանում են յաղթահարել լեզուի կողմից առաջացած դժուարութիւնները: Գիտական և խօսակցական նիւթի այս օրինակ կապակցութիւնը օգտակար է հանդիսանում երկու տեսակէտով. — նախ հեշտացնում է պատմութեան, աշխարհագրութեան ուսուցումը և երկրորդ առաւել լաւ է իւրացւում ուսանելի լեզուն: Ուսուցման այս ձևը գործադրւում է երբեմն և բնագիտութեան դասատուութեան ժամանակ: Աշակերտները այդ ժամին կարծես մոռանում են, որ իրենք այս ինչ լեզուի դասն ունին: Այն ինչ հին եղանակով, որ գործադրւում է և այժմ մեր դպրոցներում, մանուկները գործ ունին միմիայն ձևերի հետ, որ յոգնեցնում է նրանց:

Ցաւելով պիտի ասենք, որ մենք, — ասացին մեզ այդ ուսուցիչնարանում, — չենք կարող «հռովմայեցիներին» այնքան ժամանակ նուիրել, ինչքան որ գերմանացիներին և ֆրանսիացիներին: Առաջինները աւելի աւագ են քան թէ երկրորդները և երրորդները: Այստեղ համոզուած են, որ երեխաները ամենից առաջ լաւ պիտի ուսուցնասիրեն մայրենի

լեզուն և հին լեզուների սկսելուց առաջ՝ երկու անհրաժեշտ օտար լեզուները: Ամենից առաջ պատեղ ևս աչքի է ընկնում «վարժութեանց ձեռնարկի» բացակայութիւնը, որի մէջ անկապ կոտորներով պատմւում է իրար հետ ոչինչ առնչութիւն չունեցող նիւթեր. — այնպէս որ մանուկները Ծրոպէի ընթացքում՝ անցնում են Եւրոպայից Ասիա, այնտեղից Աֆրիկա, տասներորդից 19-րդ դարը: Անկապ, ու այդ պատճառով, անօգուտ վարժութեան համար այդքան ժամանակ կորցնելու փոխարէն, նախապատիւ են համարում սաներին լեզուի ձեւերի հետ ծանօթացնելու համար նիւթ առնել նոցա հետաքրքրող, ու այդ պատճառով առաւել արժէք ունեցող նիւթերից: Տարրական դասարանում, աւսօր լատիներէն լեզուի համար իբրեւ վարժութեան նիւթ ծառայում է ուսումնարանական կեանքի նկարագրութիւնը:

Ինչպէս ֆրանսերէն լեզուի դասերին ուսումնասիրում են Ֆրանսիայի պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, նոյնպէս և լատիներէն լեզուի դասերին ուսումնասիրում են հռոմէական պատմութիւնը և քաղաքակրթութիւնը: Բայց լատիներէնի ծրագիրը այնքան ընդարձակ չէ, ինչքան ֆրանսերէնի և գերմաներէնին: Հռոմէական քաղաքակրթութեան հետ աշակերտները ծանօթանում են այն հեղինակների ընթերցանութեամբ, որոնք Անգլիայի համար առանձին նշանակութիւն ունին, իսկ մնացածը յետաձգում են մինչև համալսարան: Կիկերոնի ճառերը և հռոմէական մտքի դրնանման արտադրութիւնները սյուստեղ անծանօթ են: Լատիներէնի ուսուցումը այստեղ սկսւում է հռոմէական քաղաքակրթութեան յիշատակարանների ուսումնասիրութիւնից Անգլիայում:

Այս օրինակ բոլոր դասերը, բացի իրենց զուտ մանկավարժական նշանակութիւնից, ծառայում են որպէս միջոց աղգերը իրարու մօտեցնելուն: Աշակերտներն ընտելանում են որոշելու սեփական և հարեան աղգերի առանձնայատկութիւնները: Սովորում են նայել ուրիշ երկիրների քաղաքացւոց վրայ, որպէս ընդհանուր ընտանիքի՝ — մարդկութեան անդամների և ոչ թէ թշնամիների վրայ, որոնց հարկաւոր է կոտորել:

Մնացած ժամանակը (մինչև 1 ժամը) և այնուհետև

$4\frac{1}{2}$ Ժամից մինչև 6-ը (Ճաշից յետոյ լինում է երկու դաս) — մենք աշխատում ենք ծանօթանալ բնական գիտութիւնների և մատեմատիքայի դասատուութեան եղանակի հետ և համոզւում ենք, որ այդ առարկաները միանգամայն լաւ են դրուած այդտեղ, որ շատ էլ անսպասելի չէ, բարձր քաղաքակրթութեան հասած Ժողովրդի մէջ և ի մասնաւորի Անգլիայի նման ընդարձակ առւտրականութիւն և արդիւնաբերութիւն ունեցող մի երկրում: Այդ առարկաների դասատուութեան սկզբունքները շատ նման են այլ առարկաների դասատուութեան սկզբունքներին: Նշանաւորն այն է, որ այստեղ երկրաչափութեան գլխաւոր դասագիրքը հանդիսանում է ոչ թէ Վեմբլին կամ թէ դրա նման մի ուրիշը, այլ արհեստանոցը իւր տախտակներով, գերաններով, ստուարաթղթի զանազան ձևի և մեծութեան թերթերով և այլն — ինչպէս նաև բոլոր շրջակայքը՝ դաշտը, գետը, ճանապարհը, բլուրը, ծառը և այլն և այլն: Իրանց միջոցով են ծանօթանում մանուկները երկրաչափական ձևերի հետ. այս տեղերում են վարժւում մանուկները գործնական «երկրաչափութեան» հետ: Այստեղ, առանց գործնական վարժութեան երկրաչափութիւն չեն ընդունում, ինչպէս նաև անընդունելի է համարւում բուսաբանութիւն առանց յաճախ բուսաբանական զբոսանքների: Արհեստանոցում, դաշտում, պարտիզում աշխատելով աշակերտները իւրաքանչիւր քայլափոխում ուսանում են մատեմատիքա և բնագիտութիւն: Այդպիսով բոլոր ուսուցումը սկսւում է դիտելով և փորձով: Ձեռագործ աշխատութեան և նկարչութեան կապակցութիւնը մատեմատիքայի և բնագիտութեան հետ — իսկոյն յիշեցրեց մեզ լեզուների կապը պատմական — աշխարհագրական առարկաների հետ: Այստեղ ևս երբէք չեն զբաղեցնում երեխաներին մեռած վերացական տեսութիւններով, այլ ամեն ինչ հիմնում են գործնականի, փորձի և տեսածի վրայ, այս բոլորը կարգի և սխառմի է բերւում և վերջապէս արտայայտւում է ամենապարզ ձևով իբրև կանոն կամ ենթադրութիւն: Բազմաթիւ մատեմատիքական ֆորմուլաների և տեօրեմաների և առհասարակ բոլոր դատարկ մեքենայական և զուտ անսական գիտութիւնների անօգուտ բերան առնելը արտաքսուած է այս դպրոցից: Ոչ մի բան չէ աւանդւում

աշակերտին, որ նրան այս կամ այն կերպ պէտք չի գալ ասպագայ կեանքում: Երկրաչափութեան դասի առաջին մասը տեղի է ունենում ոչ թէ դասարանում, այլ բակում, ուր չափում են, մի քանի օր առաջ, իրանց աշակերտների ձեռքով կտրած երկու ծառեր: Չափելը վերջացնելուց յետոյ բոլոր աշակերտները ուսուցչի հետ միասին արագութեամբ վերադառնում են դասատուն, ուր գրատախտակի վրայ հաշուում են ծառի խորանարդ բովանդակութիւնը:

Առարկաների դասատուութիւնը նշանաւոր կերպով տարբերում է և նրանով, որ այստեղ հանդիպում ենք այնպիսի առարկաների, ինչպէս՝ առողջապահութիւն, քաղաքական տնտեսագիտութիւն, քաղաքագիտութիւն և օրէնսգիտութիւն: Մենք իսկոյն համոզուեցանք, որ դոքա լոկ անուններ չեն: Օրինակ առողջապահական դասին աշակերտները ուսուցչի հետ աշխատում էին որոշելու այն պատճառները, թէ ինչո՞ւ իրենց շորերն այս ձևն ունին և ոչ այլ, բընում էին իրենց ընկերի տկարութեան պատճառները և այլն: Քաղաքական տնտեսագիտութեան դասին նոցա սովորեցնում են ոչ միայն փող վաստակելու արհեստը, այլ գլխաւորապէս այն, թէ ի՞նչպէս կարելի է այն լաւագոյն կերպով գործադրել: Այդ դասի հիմք էր կազմում կրկին ոչ թէ ձանձրալի ձեռնարկը, այլ աշակերտների գրպանում եղած դրամը: Ուսուցիչը օգուտ քաղեց և այն փորձից, որ ձեռք էին բերել երկու աշակերտներ — երբ մի քանի օր առաջ յանձնարարութեամբ ուղարկեցին նրանց քաղաք մի բանկային գրասենեակ: Օրէնսգիտութեան դասին այսօր աշակերտների ուշադրութիւնը գրաւում է դատաստանական մի վէճ, որ առաջացել է դպրոցապատկան հողի մէջ անցնող մի ճանապարհի պատճառով: Դատարանում կազմակերպւում է դատարան, որ միանգամայն անաչառ կերպով բընում է գործը, համաձայն ընդունուած իրաւաբանական կարգերի, — գրւում են յայտարարութիւններ, կազմւում են արձանագրութիւններ: Քննւում են այնուհետև պրեֆէկտների կողմից առաջարկուած օրէնքները, որոնց նպատակն է միջոց տալ նրանց առաւել արդիւնաւոր կերպով կատարելու իրենց պարտականութիւնները: Հիմք առնելով դպրոցական կեանքը, աշխատում են հայրենիքի մէջ գոյութիւն

ունեցող հիմնարկութեանց ճանաչողութիւնը զարգացնելու Բնագիտութիւնը և պատմութիւնը դասականութեան երկու մեծ շրջանների կենդրոնն են կազմում: Այդ երկու շրջանները իրար հետ կապակցւում է աշխարհագրութեան ուսուցմամբ: Ըստ հնարաւորութեան բնութիւնը քննւում է իւրեւ մի ամբողջութիւն: Յաճախ միեւնոյն առարկան, թէ բարձր և թէ ստորին դասարաններում քննւում է ֆիզիքական, քիմիական և բնախօսական կողմից:

Բայց ժամանակ է և կերակրի մասին մտածելու: Առաւօտը յատկացրած է ուսման, ճաշից յետ բացառապէս ֆիզիքական աշխատութեանց և խաղին, իսկ երեկոն՝ գեղարուեստին:

Ժամը մէկին մեզ ճաշի են կանչում, որ թէև պարզ է, բայց շատ լաւ: Լսւում է երգեցողութեամբ ասուած աղօթքը: Ապա երկու աւագներ մօտենում են բուֆէտին և կտրտում են տապակած միսը. հինգ բոպէից յետոյ նոցա փոխարինում են երկու պրեֆէկտներ: Այդ պարտականութիւնը մի մի շաբաթ հերթով կատարում են բոլոր աշակերտները, այնպէս որ ամենքը վարժւում են այդ գործում: Ամեն ոք ուտելու գործի է: Առանձին հակումն են ցոյց տալիս պուդինգի վերաբերմամբ, որ պարտաւորական կերակուր է համարւում: Երկուշաբթի օրերը այստեղ կերակուրները զուտ բուսական են լինում— և առհասարակ միւս օրերն էլ բուսական կերակուրներն և ձկնեղէնը ճաշի գլխաւոր տեղն են բռնում: Ոգելից ըմպելիք չի տրւում ոչ աշակերտներին և ոչ ուսուցիչներին. այստեղ համոզուած են, որ ոգելից ըմպելիքները փնասակար աղբիւցութիւն ունին մանկական կազմութեան վրայ և որ զանազան դժբաղդութիւններ— ոճրագործութիւններ և այլն սկիզբն են առնում նրանցից. դոցա փոխարինում են կաթը, կակածն և թէյն: Բոլոր աշակերտների դէմքի արտայայտութիւնը ապացուցանում է, որ նոցա սնունդը միանգամայն բաւարար է: Ճաշից յետոյ կրկին երգւում է մի աղօթք, որից յետոյ գնում ենք մատուռը: Երաժշտութեան ուսուցիչներից մէկը մի աշակերտի հետ նուագում են դաշնամուրի և ջութակի վրայ ժողովրդական և կլասիքական եղանակներ, մատչելի մանուկների հասկացողութեան, ինչպէս նաև մեզ շրջապա-

տող գեղարուեստի և քանդակագործութեան արդիւնքները, որ միանգամայն ազնուացնում են մանկանց էստեթիքական և բարոյական զգացմունքները: Մատուռից դուրս գալիս — լըսում ենք, ինչպէս փոքրերից մէկը ասում է իրենց նուագածութեան խմբապետին՝ «Արձակուրդներին ես ծնողներիս հետ թատրոն էի գնացել և այնտեղ լսեցի Վագների «Լիոնգրինը»»: Ի՞նչ հաճութիւն և բաւականութիւն ստացայ, շատ եղանակներ ինձ ծանօթ էին, որովհետեւ մենք յաճախ նուագել ենք այն»:

Ճաշի հանգստից յետոյ մեզ տանում են հանգերձատուն, ուր աշակերտների նման հագնում ենք սպիտակ, կարճ բրդէ անդրաւարտիք, նեղ սպիտակ, կամ մոյգ կապտագոյն տրիկոյի շապիկներ և բոլորովին կարճ գուլպաներ: Աշխատում են համոզել, որ մենք չենք մըսի, որովհետեւ այժմ սկսւում է ֆիզիքական աշխատանքը:

Մեր ուղեկիցը պատմեց, որ անցած շաբաթ աշակերտները փորում հանում էին գետնից գետնախնձորը, մարգեր էին պատրաստում, ծառեր տնկում, դաշտում ձմեռուայ համար սահելատեղ էին պատրաստում: Մի քանիսը ելնելով բարձր ծառերի գլուխը՝ կտրում հեռացնում էին չորացած ձիւղերը, միւսները կտրում էին ծառերը, սղոցում և այլն: Աշակերտները շատ են սիրում այդ օրինակ գիւղատնտեսական և պարտիզպանական աշխատանքները, ուստի կարիք չի լինում ստիպելու նրանց առաւել եռանդով աշխատելու: Վատ եղանակին անգամ բացառութիւն չեն անում: Աշակերտները չեն զգւում և քաշում կեղտոտ գործից, թէեւ նրանք ամենքն էլ ունենոր ծնողների զաւակներ են, որոնց համար դժուար չէ տարեկան 1000 ուղւրի վճարել իրենց որդւոց ուսման և պահպանութեան համար: Արդեօք այս աշխատանքը ապագայում մի տեսակ կամուրջ չի՞ դառնայ, որը կմիացնէ դասական բաժանմունքը ստեղծող անդունդը, այնպէս, ինչպէս որ այստեղի լեզուների ուսումնասիրութիւնը ներկայանում է իբրեւ միջոց ազգերը միացնելու գաղափարի համար:

Պատմեցին, որ անցեալները մի խումբ աշակերտներ մաքրում էին լճակը, բայց և ոչ մէկը նրանցից դժգոհութեան նշան չի ցոյց տուել: Եթէ որեւէ գործ չափազանց

անդուրեկան է թւում, այդ դէպքումն էլ նրանք իրենց խրախուսում են այն գաղափարով, որ կերթան սիրուն կողանան և աշխատելուց յետոյ ախորժակով կվայելեն իրենց համար պատրաստած համեղ ընթրիքը և վերջապէս այն գաղափարի գիտակցութեամբ, թէ ինչքան օգտակար է առողջութեան համար այդ գործը, որին պիտի յաջորդեն գարնանային և ամառնային դաշտային սիրուն պարապմունքները, մանաւանդ խոտհարքը, որ շատ են սիրում աշակերտները: Մինչև անգամ հիւանդանոցում եղածները, որոնց թիւը, ասում են, շատ սակաւ է լինում այնտեղ, նրանք անգամ եղանները և փոցխերը շալկած մեծ բաւականութեամբ ուղևորում են խոտ հարելու: Աւելի մեծ տոնախմբութիւն չկայ այստեղի աշակերտների համար, քան երբ դաշտից տուն են բերում խոտի վերջին սայլը — բոլոր աշակերտները և ուսուցիչները նուագածունների խմբի հետ միասին ուղեկցում են այդ սայլին: Ինչ համեմատութիւն այս հանդիսի և մեր դպրոցների «գրաւոր քննութիւնների» մէջ: Եւ ես համոզուած եմ, որ այս սայլ խոտը առաւել նշանակութիւն ունի, քան բոլոր գրաւոր քննութիւնները:

Մի ժամից յետոյ բոլորս ուղղւում ենք դէպ արհեստանոցները, որ ընդարձակ և բարձր շէնքեր են: Ամեն մի տղայ իւր արկղիկից հանում է իրեն անհրաժեշտ գործիքները: մի բաժանմունք ատաղձագործարանում դազգւահի առաջ կանգնած պահարան է շինում դիտողական ուսման իրերի համար, միւսները երկրագործական գործիքներ, փեթակներ, սանդուղք, գրքերի և նոտաների դարագներ, նըստարան, սեղան և այլն: Նայելուց չի կշտանում մարդ, տեսնելով թէ նոքա բոլորը ինչպիսի ճարպիկութեամբ գործադրում են ռանգան, սղոցը, կացինը, մուրճը և այլն: Դժբաղդ դէպքեր շատ սակաւ է պատահում: Գետափին մի խումբ մանուկներ պահեստի տեղ են պատրաստում դպրոցապատկան մակոյկների համար: Մի քանի աշակերտ մինչև ծունկ ջրի մէջ են: Մի շաբաթից յետոյ տեղի կունենայ տնակի օրհնութիւնը, որին կից աշակերտների ձեռքով շինած են մեղուանոցը, թռչնոցը, մարմնամարզական իրերի համար տները և այլն: Երեխաներն իրանք պարծենում են իրենց գործերով և գլխաւորապէս այն բանով, որ ամեն ինչ

իրանք են շինում: Գետից մենք դառնում ենք մի նոր շինած կամուրջով, որ նոյնպէս աշակերտներն են կառուցել: Դրա վերայ աշխատելիս մի աշակերտ, չափազանց լարուած դուռ-
թիւնից, տկարացաւ: Այդ առիթով դպրոցում տպագրուող
թերթում ասուած է. «Նրան պատերազմի դաշտից տարան,
ինչպէս մի զինուորի, որ վէրք է ստանում իւր պարտակա-
նութիւնները կատարելիս: Մնացածները խաղաղ շարունա-
կեցին իրենց գործը»: Մեղուանոցում, որի մօտից անցանք
դառնալիս, դրուած է մօտ քսան հատ փեթակ, աշակերտ-
ների ձեռքով շինուած և այժմ խնամուող: Այդտեղից մենք
անցնում ենք թաղերի հրապարակը: Շաբաթը երկու ան-
գամ այդտեղ տեղի է ունենում զանազան բաժանմունքների
մրցութիւնը. մրցութեան վերջին ենք հասնում, բայց նկա-
տելի է թէ ինչպիսի ոյժ է գործ դնում իւրաքանչիւր խումբ,
մեծ գնդակը որոշ նպատակին հասցնելու համար: Այդ վար-
ժութիւնը զարգացնում է մանուկների մէջ սառնասրտու-
թիւն, հոգեկան արիւնթիւն, սրատեսութիւն և վստահու-
թիւն: Խաղերի և մրցութիւնների ժամանակ վէճեր և դժ-
գոհութիւններ չեն պատահում:

Յաղթողները չեն պարծենում, այլ հաճութեամբ խոս-
տովանում են, որ յաղթութիւնը իրենց հեշտ չլացողուեց:
Որովհետեւ բոլոր խաղերի և մրցութեանց համար կան ու-
րոշ կանոններ, որոնց ամեն ոք հաճութեամբ հպատակում
է, ուստի և վարժութիւնները նոյնպէս գեղեցիկ միջոցներ
են սաների մէջ հնազանդութեան և ընկերական համերաշ-
խութեան գաղափարները զարգացնելու համար: Գրեթէ ոչ
ոք չէ վնասում այդ խաղերի ժամանակ, բայց եթէ արեան
կաթիլ ևս երեւալու լինի, այդ բանը թեթեւ կանցնի, որով-
հետեւ նոքա վարժում են ոչ միայն աշխատանքի, այլ և
ցաւերի: Ի զուր չէ, որ անձրեւային եղանակներին, երբ խա-
ղերն անհնարին է անել, աշակերտները մի ամբողջ ժամ
վազվզելով են անցկացնում: Դորանից յետոյ ամեն ոք միտ-
նում է լողարան, որի ջուրը թէև սկզբում գոլ է լինում,
բայց յետոյ աստիճանաբար սառը ջուր աւելացնելով, դուրս
են գալիս լողարանից, իրանց շատ լաւ զգալով: 4 ժամն է.
երեխաները գնում են իրենց սենեակները շորերը փոխելու:
4 1/2 — 6 ժամը նստիւմ են դասերին: 6-ին ընթրիք են

վայելում, որ բաղկացած է կաթով թէյից, մրգեղէնից, իւր
զով հացից և մեղրից: Մի փոքր զբօսանքից յետոյ, 6.ից
38 լոպէ անց սկսւում է երաժշտական վարժութիւն: Ա.
ռանց բացառութեան բոլոր աշակերտները երգել են սովորում¹⁾:
Նրանցից գրեթէ ամեն մէկը նուագում է որ և է ե.
րաժշտական գործիքի վրայ: Այսօր պատրաստւում են այն
նուագահանութեան համար, որ տեղի է ունենում երեք
ամիսը մի անգամ: Դոցա ծրագիրները կազմում են զանազան
երկիրների ժողովրդական և դասական եղանակներից: Ամեն
օր, երբ աշակերտների վարժութիւնները վերջանում են —
սկսում են նուագել ուսուցիչները և յառաջագէմ աշա-
կերտները: Շաբաթը մի անգամ, նոյն ժամին, դասախօսու-
թիւն է լինում երաժշտութեան պատմութիւնից: Նոյն ա-
զատ ժամին ամեն օր կարդացւում է մի կտոր որ և է դասա-
կան հեղինակի գրուածքից և պատմւում է նրա կենսագրու-
թիւնը: Միայն այդպիսով են ծանօթանում տղայք գրական-
ութեան հետ: 7¹/₂ — 8¹/₂ ժամը երեխաները զբաղուել են
դասեր կրկնելով, փոքրերը պրեֆեկտների հսկողութեան տակ:
Անշուշտ այդ ժամը միանգամայն բաւական է կրկնութեան
համար, որովհետեւ ամեն մի աւանդած դասի նիւթ հիմնա-
ւորապէս մշակւում է և ըստ կարելոյն իւրացւում դասի
ընթացքում դասարանի մէջ:

Երբ մենք մի դասարանից միւսն էինք մտնում, մեր կող-
քից անցաւ մի երեխայ, բոլորովին կարմրած դէմքով և կը-
ռան տակին մի պայուսակ: Երեւաց, որ նրան ուղարկել էին
մօտակայ քաղաք փոստը ստանալու: Ուսուցիչը բացատրեց
մեզ, որ այդ արւում է երեխայի մէջ պատասխանատու-
թեան, վստահութեան և անվեհերութեան զգացմունքները
զարգացնելու համար: Ոչ մի աշակերտ, ինչ եղանակ էլ
լինի, չի վախենում գիշերով գնալ քաղաք և վերադառ-
նալ: Ուսուցիչը պատմում է մեզ, որ մօտ անցեալում, գի-
շերուայ դէմ յանկարծ մի երեխայ հիւանդացաւ. վերադա-
տւելը, որ միևնոյն ժամանակ ուսումնարանի գլխաւոր բը-
ժիշկն է, իսկոյն որոշեց հիւանդութիւնը: Դպրոցական զե-

¹⁾ Հապա նրանց մէջ անընդունակներ չկան, որ սովորա-
րէան է մեր դպրոցների համար: Ծ. Խ.

դատանը կարևոր դեղեր չգտնուեցաւ. հարկաւոր էր ուղարկել մօտակայ դեղատուն, որ 8 վերստ հեռու էր: Մութն էր, անձրև և սաստիկ քամի: Մի քանի երեսայ ցանկութիւն յայտնեցին գնալու կառապանի փոխարէն. և հեծանիւով գնացող երեսան կառապանից շուտ վերադարձաւ:

8¹/₂ ժամին տղայք կրկին անգամ ստացան կակաօ և բիսկիտ, այնուհետև գնացին մատուռը աղօթելու, իսկ 9 ժամին պարկեցին քնելու:

Երեկոյեան աղօթքից յետոյ վերատեսչի հետ գնացինք նրա առանձնասենեակը: Քալիս են այստեղ մի շարք աշակերտներ—մի քանիսին նա խորհուրդներ է տալիս, միւսներին խրատում է, երրորդներին զգուշացնում, և այլ բոլորը նոյն զգոյշ եղանակով, որ մենք ամբողջ օրուայ ընթացքում տեսանք դասարաններում և բոլոր ուսուցիչների վերայ. —երևում է, որ ուսուցիչները ոչ միայն աշակերտներին ուսուցանում են ինքնազսպութիւն, այլ և իրենք լիովին տէր են այդ բարիքին: Ի միջի այլոց աշակերտներից մէկը խորհուրդ է հարցնում, թէ ի՞նչ ասպարէզ ընտրի և վերատեսչի հարցին պատասխանում է, որ ինքը կկամենար ուսուցիչ լինել: Առհասարակ նկատւում է, որ ուսուցչական ասպարէզը այստեղի աշակերտներին իդէալական է երևում: Արդեօք ամեն տեղ այդպէս է:

Աշակերտների հեռանալուց յետոյ, վերատեսչի մօտ ժողոված ուսուցիչները և պրեֆէկտները սկսում են խորհրդակցել, թէ օրուայ ընթացքում ի՞նչ դէպքեր են պատահել: Այդ ամենօրեայ խորհրդակցութիւններից զատ, շաբաթը միանգամ խորհրդակցութիւն է լինում «միտինգներ» կազմակերպելու վերաբերեալ խնդիրներ քննելու վճռելու համար: 4 շաբաթ մի անգամ տեղի են ունենում աշակերտական գիշերային ժողովներ, որտեղ վիճաբանութեան առարկայ են զանազան խնդիրներ. օրինակ վերջին ժողովում քննւում էր այն խնդիրը, թէ արդեօք որդին հօր ասպարէզը պէտք է ընտրէ ոչ: Պարզ է թէ մինչև ո՞ր աստիճան կարևոր են այդ օրինակ վիճաբանութիւնները: Այդ ժողովներում բացի այն, որ աշակերտները վարժւում են ազատ կերպով արտայայտել իրենց մտքերը, այլ և քննում

են ապագայ կեանքի բոլոր նշանաւոր կողմերը:— Այս հանգամանքի շնորհիւ նրանք ապագայում հեշտութեամբ կարող են իրենց կեանքի ճանապարհը որոշելու:

Ընդհանուր դահլիճում, մենք հանդիպում ենք երկու այցելուների, որոնց հետ մեզ ծանօթացրին թէյ խմելու ժամանակ: Դրանցից մէկը այդ դպրոցի նախկին սան է: Երեւաց, որ նախկին սաները յաճախ այցելում են այս դըպրոցը— շատ անգամ նոյն իսկ Ամերիկայից, Հնդկաստանից և Աֆրիկայից: Նրանք հարստացած կեանքի փորձով, ոչ միայն նորից սկսում են հետազոտել դպրոցի կեանքը, այլ և յաճախ շատ օգտակար ցուցմունքներ են անում սաներին և ուսուցիչներին, որ միշտ ի նկատի է առնւում: Այս օրինակ այցելութեանց փաստերը մեզ հետաքրքիր են նաև այն տեսակէտից, որ ապացուցանում են, թէ նախկին սաները գիտակցելով դպրոցից ստացած օգուտները մինչև ո՛ր աստիճան շնորհակալ են նրանից: Ամենայն տարի տեղի է ունենում նախկին սաների ժողով, այստեղ վերանորոգում են հին բարեկամութիւնը, ընդհանուր ոյժերով հանդէս են հրատարակում— նուագահանդէս սարքում, մի խօսքով մի անգամ ևս ջահելանում են:

Երկրորդ հիւրը, որի հետ թէյի ժամանակն էինք ծանօթացել, մի տիկին էր, որի երեք որդիքը ուսանում են այստեղ:— Իր ասելով նա եկել է որդոց տեսնելու և դասերին այցելելու: Նա մեզ հաւատացնում է, որ որդոց նըկատմամբ ինքը՝ միանգամայն անհոգ է, գիտենալով թէ ինչպէս նոքա կպած են դպրոցին և ինչ սէր ու խնամք են վայելում նոքա այստեղ: Նա իւր որդոց յանձնել է այս դըպրոցը ոչ թէ յարմարութիւնների համար, այլ համոզուած լինելով՝ թէ ինչ աստիճան փաստակար ներգործութիւն ունի մեծ բաղաքի մթնոլորտը մանկանց զարգացման վրայ:— Նրա խօսքերով արձակուրդներին երեխաները խօսում են միմայն իրենց դպրոցի մասին, որ նրանք համարում են բոլոր ուսումնարաններից ամենալաւը: Այդպիսով այս ուսումնարանի ազդեցութիւնը նկատւում է և դպրոցի սահմաններից շատ հեռու:

Ցարէնը մի անգամ, սովորաբար Հոգեգալստեան տօնին, ծնողները մեծ թուով գալիս են ուսումնարան: Սաները գեռ

շատ առաջ պատրաստուում են նոցա ընդունելու համար. նրանք կրկնակի ջանք են գործ դնում նրանց առաջ փայլելու դասարանում, նուագահանդիսի սրահում, պարտիզում, խաղերի հրապարակում, որովհետև նոքա շատ բարձր են գնահատում ոչ միայն իրենց, այլ և նոյն իսկ հաստատութեան պատիւը — նուագածութեամբ ընդ առաջ են գնում ծնողներին. վերջիններս այցելում են դասերը, հայրերը մասնակից են լինում խաղերին և զանազան մրցութիւններին. օրինակ լողի, և յաճախ պարտութիւն են կրում: — Ինչ ցնծութիւն և հպարտութիւն: Ուսումնարանը և ընտանիքը փոխադարձաբար յայտնում են իրար իրենց դիտողութիւնները, մօտենում են և միանգամայն լի փոխադարձ վստահութեամբ բաժանուում իրարից:

Այդ տօնախմբութեան մանրամասն նկարագիրը կարդում ենք դպրոցական օրաթերթում, ուր վերատեսչի ներածութեան հետ գտնում ենք դպրոցում պատահած անցքերի տարեկան հաշիւը, գրուած Դ աշակերտի ձեռքով, աշակերտական արկղի դրամական հաշիւները, որ մօտ 250 րուբլի եկամուտ ունի: Նոյն հաշուից մենք իմանում ենք, որ դպրոցի բարեկամները նուիրել են 660 ռուբլի գետի վրայ նոր կամուրջ կառուցանելու համար: Նոյն տեղում ներկարգրուած են զանազան դպրոցական ճանապարհորդութիւններ: Այդ բոլոր յօդուածներից, որ ըստ մեծի մասին աշակերտների գործ է, առաւել պարզ գաղափար ենք կազմում դպրոցական կեանքի վերաբերմամբ և աւելի խոր ենք թափանցում կրթութեան գործում բան թէ սովորական պաշտօնական հաշուետւութիւններից: Այդ տեղեկագիրը շատ փոքր վարձով (յօգուտ աշակերտական «խաղերի դրամարկղի») ուղարկւում է հետաքրքրուողներին: Վերջին տեղեկագրի վերջին յօդուածը աւարտւում է հետեւեալ բառերով. «հասաւ և մնաս բարեւի ըոպէն: Ամենքը տխուր էին: Հետեւեալ առաւօտ 5 ժամին մենք արթնացանք և 6 1/2-ին թողինք Աբբասգօլմէն լի այնպիսի զգացմունքներով, որոնց բառերով արտայայտել անկարելի է: Այդ բառերը գեղեցիկ ապացոյց են աշակերտների սերտ կապին դպրոցի հետ և թէ որքան սիրուն է նորա կազմակերպութիւնը:

Մանուկների առողջութեան մասին մեր հարցին ցոյց

տուին միջկական տեղեկագիրը, որից հաւաստիացանք, որ հիւանդների համար կառուցուած յարմարաւոր և գեղեցիկ հիւանդանոցը մեծ մասամբ դատարկ է լինում: Դա, ի հարկէ կախուած է կեանքի պայմանների միահամուռ կազմակերպութիւնից, կերակրից, մտաւոր և ֆիզիքական աշխատութեանց կանոնաւոր յաջորդականութիւնից, նպատակայարմար կերպով կարած զգեստներից, մարմնի կաշու վրայ ունեցած խնամքից և այլն: Գրեթէ նոքա չգիտեն թէ ի՞նչ է հարուստը, հազը և այլ նման հիւանդութիւններ, — չնայելով որ աշակերտները շատ էլ չեն սիրում ձմեռը վերարկու հագնել: Այս բոլորի գլխաւոր պատճառն այն է, որ այս դըպրոցում ամեն բանի մէջ հետեւում են բնութեան ցուցմունքներին և իրենց ենթարկում են լոյսի, օդի և ջրի հրաշագործ ներգործութեան:

Աշակերտները ունին իրենց իդէալները — որոնք են Աթենացիք Մարաթոնի դաշտում, Սպարտացիք Էփրոտում, Բէօփուլֆը, Վալաերը, Զիգֆրիդը, Ալֆրիդ Մեծը, Արովելը, Նելսոնը, Վելեօգտոնը, Բիւլսերը, Վաշինգտոնը, Լինկոլնը, Հարիլդը, Լիվինգստոնը, Ստէնլին, Նանսէնը և ուրիշները: Բայց բերան անել չեն տալիս սոցա կենսագրութիւնները, չեն բաւականանում նաև նրանով, որ աշակերտների առաջ հանդէս բերեն հերոսին պատկերի կամ երգի միջոցով, այլ աշխատում են իրենց աշակերտներին դարձնել Աթենացիք, Սպարտացիք և այլն: Վազում են նոցա հետ, ինչպէս Աթենացիք Մարաթոնի դաշտում, լող են տալիս, ինչպէս Սպարտացիք Էփրոտի մէջ, ըմբշամարտում և խաղում են ինչպէս Յոյները Ոլիմպոսում. ստիպում են նոցա մասնակցութիւն ունենալ պետական գործերին, ինչպէս լինում էր Աթէնքի հրապարակում, աշխատում են թատրոնը դպրոցի համար բարոյականութեան կրթարան դարձնել, ինչպէս այդ հունում էր, — գննել են տալիս գեղարուեստի արտադրութիւններ Քիդիասի ժամանակները: Չնայելով որ մեզանից առաւել պակաս ժամանակ են նուիրում յուշարէն լեզուին, աշակերտները առաւել լաւ յոյներ են դառնում և վայելում յուշական քաղաքակրթութեան պատուները: — Եւ իսկապէս, յոյները ևս նորա համար չապրեցին, որ մեր երեսնները ստիպուած լինեն բերան առնել զանազան դասա-

կարգերից հաղարաւոր պարագաներ և հարիւրաւոր ժամանակաբաժան թուեր: Ո՛չ, նոքա ապրում էին նրա համար, որպէս զի նոցա միջի ազնիւն և գեղեցիկը գոյութիւն ունենար բոլոր ժամանակների և սերունդների համար: Նոքա գիտէին ապրել. — այդ ձեւը սովորեցնում էին և իրենց սերունդին: Նոքա մեզ աւանդ են թողել — «ամենից առաջ մեր սերունդին սովորեցնել ապրել, կամենալ, գործել, մտածել, խօսել և ապա կարգալ և գրել: — Օժտելով երեխաներին գրքերից քաղած իմաստութիւններով, մի մոռանաք նոցա օժտելու և կեանքի իմաստութեամբ: «*primo vivere, deinde philosophari*»:

Գալով աշակերտների բարոյականին — ուսուցիչները վերկայում են, որ քիչ շատ լուրջ յանցանք չեն նկատել այդտեղ: Ուսուցիչները ապրում են աշակերտների հետ, լաւ են իմանում նոցա բնութիւնը և կարողանում են շարութեանց առաջն առնել: — Այն հանգամանքը, որ ուսումնարանի մօտ պանդոկներ չկան՝ նոյնպէս նշանակութիւն ունի: Սակայն դպրոցն ևս առանց պատիժների չէ: Բայց աշակերտներին չեն բանտարկում միւս չարերի հետ, այլ ընդհակառակը «յանցաւորին» մի առժամանակ տեղաւորում են լաւ աշակերտների շրջանում, նա այդ ժամանակ նրանց հետ նըստում է և ուսում, խմում և ննջում, կարգում և հանգստանում: Երբ այդ չի օգնում, ապա յանցաւորին ստիպում են վազվզել բակում և զանազան ֆիզիքական աշխատութիւններ կատարել: Սակայն չեմ կարող չնկատել, որ կրթական ամենանշանաւոր միջոցներից մէկը պատժի միջոց դարձնելը հազիւ թէ բարեւար ազդեցութիւն կարող է ունենալ: Սակայն աւագ ընկերների ազդեցութիւնը, ուսուցչի շարունակ մօտիկ լինելը, կեանքի եղանակը և առհասարակ գործի այդ օրինակ կազմակերպութիւնը, պատժի կարեւորութիւնը գրեթէ աւելորդ են կացուցանում: Ուսուցիչների յարաբերութիւնը աշակերտների հետ հիմնուած է լիակատար վստահութեան վրայ: Ուսուցիչները նոցա ցոյց են տալիս, թէ չեն կամենում և չեն կարող հաւատալ, որ երեխաները կարող են խաբել, սուտ խօսել, անհնազանդ լինել, սաների սրտերում զարգացնում են այն համոզմունքը, որ այդ ամենը չափազանց անվայել կլինէր նոցա համար:

Ուսուցիչները աշխատում են հեռացնել այն բոլոր առիթները, որ կարող էին յանցանքների աղբիւր դառնալ և միւս կողմից այն ամենը որ ուսումնարանը կարող է ուստիկանատուն դարձնել: Աշակերտներին ղյժից վեր աշխատանք չէ տրւում, որ չեն կարող կատարել ինքնաբերաբար առանց այլոց օգնութեան: Զի արգելւում ոչ մի բան, որ փռաջ է գալիս նոցա բնական պահանջներից, աշխատում են ազատութիւն տալ նոցա ինքնագործունէութեան, հեռացնել ամեն մի արտաքին ստիպման կամ ճնշման նշան: Նոցա չեն արգելում օգտուելու իրենց բնական իրաւունքներից, այդ է պատճառը որ նոքա հաճութեամբ հնազանդութիւն են ցոյց տալիս, երբ պահանջը առաջանում է ոչ թէ ուսուցչի կամայականութիւնից, այլ բոլոր օրէնքներից բարձր պահանջներից, առանց որի, ինչպէս նոքա համոզուած են, ուսումնարանը չի կարող գոյութիւն ունենալ: Պատիժները նոքա կրում են անտրտունջ և յաճախ իրենք են պահանջում: Պատիժը կրելուց յետոյ նոքա կրկին ընդունւում են ընկերների և ուսուցիչների շրջանի մէջ: Խաղի ժամանակ երեխաները վարժւում են ինքնայօժար հնազանդութեան և ինքն իրեն զսպելուն և այդ պատճառով նոքա այդ ընդունակութիւնները ցոյց են տալիս առաւել նշանաւոր հանգամանքներում: Ամենալաւ կերպով հեշտացնում են բարոյական կրթութեան գործը լաւ աշակերտները: Ամեն մի վատ հակումն արմատի մէջ ոչնչացւում է: Սովորութիւնը և ընկերութիւնը աւելի լաւ ազդեցութիւն ունին, քան թէ ծեծը և բարոզները: Պահանջելով, որ աշակերտները կարող լինեն իրենց զսպել, ուսուցիչները ինքեանքնոյնը գործով են ցոյց տալիս: Բարկացած ժամանակ մէկին պատժելը անարժան արարք է համարւում: Ուսուցչի մի հայեացքը և նոյն իսկ լուութիւնն աւելի է ազդում, քան թէ ծեծը և աղաղակը, որ ճնշում է սեփական արժանապատւութեան զգացմունքը:

Այսբանը բարոյական կրթութեան մասին. ինչ կրօնականին է վերաբերում, նկատեցինք, որ բրիտոնէական վարդապետութիւնից և հին ուխտից շատ բան չգիտեն կամ աւելի ճիշտ ասած հաստատ չգիտեն: Այդ խնդրի նկատմամբ ևս ուսուցիչները մեզ տալիս են ցանկալի բացատրութիւնը: Արօնն այստեղ գործ է ոչ թէ բառերի և դատողութեան,

այլ սրտի և կեանքի: Այստեղի բոլոր մթնոլորդը կրօնական բարոյական է: Ոչ միայն մատուռում կարդացուած աղօթքը, այլ և դասերը, մանաւանդ բնագիտութեան ու պատմութեան դասերը և զբօսանքները—մի տեսակ աղօթելու բնաւորութիւն ունին: Կրօնի դասաւանդութեան մէջ պատահող բոլոր ձեւական մասը դուրս է մղուած: Անարժան է համարուում այստեղ աշակերտին անձաշ թողնելը և վատ թուանշան նշանակելը կրօնի դասը չպատրաստելու համար: Ամենից աւելի երկիւղ են կրում, որ մի քուցէ ուսուցիչների վայրկեան վերաբերումից և կամ աշակերտների կողմից թշնամական յարաբերութիւն արծարծուելուց նսեմացուի կրօնը: Այդ պատճառով չափազանց խոյս են տալիս հաղորդել երեսնաներին հին ուխտի պատմութիւնից այնպիսի տեղեր, ուր խօսուում է ստութեան, խաբբայութեան, սպանութեան և այլն մասին: Աստուածաշնչի փոխարէն աշակերտների ձեռքը տալիս են հատընտիր քաղուածքներ այնտեղից: Աստուածաշունչը ամբողջապէս առած—մի գիրք է բացառապէս հասուն մարդոց համար: Յաճախ երեսնաների համար կարդում են սրբերի և բոլոր ժամանակների և ազգերի մեծ մարգարէների վերաբերեալ գրուածքներ: Աշակերտները երբեք ծաղր չեն լսում որևէ սրբազան բանի վերայ, երբեք անտարբեր և թեթեւ կերպով չեն վերաբերում դէպի չարը և քրիստոս դառնում է երեսնաների բարեկամը, առաջնորդը, եղբայրը, օրինակը և իդէալը: Այս դպրոցի համար գոյութիւն չունին հաւատքի վարդապետութեան վերաբերեալ վիճելի խնդիրներ, ոչ ոք չի պարապում կեղծ ուսմունքների հերքումներով: Այդ՝ եկեղեցու գործն է, իսկ ուսումնարանի գործը պիտի լինի պատկերացնել աշակերտների առաջ, համաձայն երեսնաների հասակի, դարգացման և պահանջների, կրօնական կեանքի օրինակներ: Բարոյական կրթութեան նպատակներին է ծառայում և պատմական անձնաւորութեանց, ինչպէս օրինակ՝ Կոնֆուցիոսի, Բուդդայի, Սոդոնի, Սոկրատեսի, Սենեկայի, Մարկոս Աւրելիոսի, Ուլֆիլի, Պետրոս Աւղղայի, Վիկտֆի, Հուսի, Սալոնարօլայի, Լիւտերի, Յիւստինի, Կալվինի, Քրիստոսի, Կարլէյլի, Բեսկինի և այլոց կենսագրութիւնների ընթերցումը:

Վերը յիշեցինք, որ նոյն նպատակին է ծառայում. նա և գեղարուեստը՝ երգեցողութիւնը, նուագածութիւնը, նրկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը և բանաստեղծութիւնը: Այդ ամենը ամփոփում են իրենց մէջ խրատներ մարդու դրական արժանաւորութիւնների նկատմամբ:

Բայց արդէն ուշ է. ուսուցիչները ցրում են և մենք միայնակ ենք մնում ընդհանուր դաշիճի մէջ և խորասուզւում մտածմունքների մէջ: Թւում է, որ մենք այստեղ տեսնում ենք բոլորովին նոր աշխարհ: Մեծ մանկավարժների իդէալների ո՞ր աստիճան փոքրագոյն մասը մենք կարողանում ենք իրագործուած տեսնել. այն ինչ, այս դպրոցում եթէ բոլորը իրագործուած չէ, գոնէ աշխատում են իրագործել:

Եթէ մեզ հարց տալու լինինք, թէ ի՞նչ է պատճառը այս դպրոցի գործունէութեան յաջողութեանը, դրա պատասխանը կլինի՝ ո՛չ միայն խաղերը, ձեռքի աշխատանքը, միակելուրդ պատկերը կամ նուագածութեան դասը և այլն և այլն, այլ որ կրթութեան սիստեմի բոլոր մասերում նկատւում է մանկավարժական տաղանդ, որ այդ սիստեմի բոլոր մասերը յաջորդաբար իրար հետ ձուլւում ամբողջութիւն են կազմում, որ բոլոր, նոյն իսկ շատ փոքր բաներում, դաստիարակները միշտ ի նկատի ունին կրթութեան իսկական նպատակը, հեռացւում է այն ամենը, ինչ որ անօգուտ և վնասակար է համարւում ու չի ծառայում գլխաւոր նրկատակին. ուսումնարանի յաջողութիւնը կախուած է՝ կրթական բոլոր միջոցների նպատակայարմար գործադրութիւնից, ուսումնարանի ոգուց և կեանքից ու նրանից, որ այդտեղ ուսուցիչները կոչուած են ամբողջապէս իրենց նուիրելու մի մեծ գործի — մատաղ սերունդի կրթութեան գործին:

Այնտեղ դատապարտում են այն անբնական ընթացքը, որ տիրապետում է այժմ կրթական գործում: Գանգատւում են, որ ժամանակակից մարդկութիւնը բաժանուած է երկու մասերի, ֆիզիքական աշխատանքի ստրուկների և գրքերի մէջ իրենց կեանքը անցկացնող «գիտնականների»: Համոզուած են, որ մարդկութեան բարօրութեան համար անհրաժեշտ է, որ դասակարգերը և ազգերը իրարից բաժանող անդունդները ոչնչանան, որ գիտնականները ընտելանան ֆիզիքական

աշխատանքի, իսկ գործարանական բանուորը միջոց ստանայ խոյս տալու հոգեկան և բարոյական անդամալուծութիւնից, որին նա դատապարտած է, երբ օրըստօրէ մեքենայական ճանապարհով պատրաստում են որևէ մեքենայի մանր մասերը, — որ նա միջոց և ընդունակութիւն ունենայ իրեն համար հոգեկան և գեղարուեստական զուարճութիւն ստեղծելու: Մեքենայի ստրուկը և սեղանակում փակուած գիտնականը երբէք չեն սիրի իրար: Նոքա երկունսն էլ մատնուած են թէև գանդաղ, բայց անկասկած ոչնչացման: Քաղաքակրթութիւնը, որ բանի գնում այնքան աւելի քայքայում է մարդկանց առողջութիւնը, թուլացնում և քնքշացնում նոցա, կրում է իւր մէջ կազմալուծման սերմերը, ինչքան էլ բարձր լինի նա կանգնած: Միայն կանոնաւոր և ուղիղ ճանապարհով ընթացող կրթութիւնը կարող է շատ նպաստել բարւոք ապագայի հասնելուն:

Թարգմ. Ա. ՍՊԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Կ Ա Ղ Ա Ռ Ք

(Պ Օ Տ Ա Պ Է Ն Կ Օ Յ Ի .)

Օգոստոսի 15 ին Համալսարանի դրանը մօտեցաւ մէկ գեղեցիկ կառք, մի զոյգ մոխրագոյն հրաշալի ձիերով: Կառապանի մօտի ծառան ճարպիկութեամբ թռաւ տեղից և կառքի մէջ նստողին օգնեց դուրս գալու:

Իսկ կառքի միջինը մի շատ ջահէլ մարդ էր. արտաքինին նայելով, հազիւ քսան տարեկան լինէր: Նա բարձրահասակ էր, բարակ, լաւ կազմուածքով. երեսը թուխ և բոլորովին սափրած: Երբ նա իջաւ կառքից և դէպի դուռը գնաց, կարելի էր նկատել, որ նա կաղում է. պարզ էր, որ բնականից նորա ոտքերը հաւասար չէին: Բայց դորանից նորա արտաքինն ամենեին չէր կորցնում իւր նրբութիւնը. նա և՛ կաղում էր շատ սիրուն կերպով, և՛ միեւնոյն ժամանակ այդ սաղում էր նորան. կարծես թէ եթէ այդ պակասութիւնը չունենար, այնքան էլ գեղեցիկ չէր լինի: Կան մարդիկ, որոնց սաղում են որոշ պակասութիւններ:

Նա մտաւ Համալսարանի նախագահի թը և ինքն իրան իսկոյն նկատելի եղաւ նորա և այն երիտասարդ մարդկանց արտաքինի մէջ եղած տարբերութիւնը, որոնք նորանից առաջ եկել էին այդտեղ:—Նոցա հին ու տրորուած շորերը, անկարգ սանդուխտ մագերը, անշնորհք քալուածքը, կոպիտ ու անտաշ ձևերը, — (թէ և

երբեմն նոքա այդ անուամբ էին դիտմամբ) այդ ամենն աւելի աչքի ընկաւ, երբ նոցա մէջ երեւաց մի երիտա-սարդ, որը հազնուած էր վերջին տարազով և որի վե-րարկուի ամեն մէկ ծաւքի և նորա գդակի ամեն մէկ գծի մէջ կարծես փայլում էր հարստութիւնը: Նայելով նորան, իսկոյն կարելի էր ասել, որ այդ մարդը փողի նեղութիւն չունի և չգիտէ ել թէ՛ ինչ է նշանակում փողի նեղութիւն...

Ի հարկէ իսկոյն ուշադրութիւն դարձրին նորա վերայ: Ովքեր զոյգ զոյգ ման էին գալիս մէկ ծայրից միւսը՝ խնդնեցին, ովքեր էլ հեռու անկիւններումն էին՝ մօտեցան աւելի: Իսկ նա գնում էր առաջ հաս-տատ քայլերով, բայց յետոյ տատանուելով կանգ առաւ, որովհետև կարծես չգիտէր, թէ որ կողմը պէտք է գնար:

Յետոյ նա բոլոր ներկայ գտնուողների վերայ մի անտարբեր հայեացք գցելով և քիթը ցցած՝ կարծես կէսբերան հարցրեց.

— Ասացէք խնդրեմ, այստեղ թղթեր որտեղ են ընդունում:

Ոչ ոք չպատասխանեց, բայց բոլորն էլ հետաքրք-րութեամբ առաջ եկան. մէկը, դուրս գալով բազմու-թեան միջից, ինչքան կարելի էր մօտեցաւ նորան և առանց քաշուելու սկսեց զննել նորա հագուստը:

— Ի՞նչ թղթեր, հարցրեց նա մի քիչ փքուած, կարծես դորանով ուզեց պատասխանել նորա արհամար-հական ձևին:

— Վկայականների մասին եմ խօսում. որտեղ են ընդունում վկայականները:

— Դիւանատանը, պարզ բան է, դիւանատանը:

— Բայց ո՞ր է դիւանատունը:

Եւ սկսեց նայել իրան շրջապատող մարդկանց վե-

րայ. թերևս նա նկատեց, որ իւր երեւալը մի առանձին հետաքրքրութիւն զարթեցրեց, թէև գուցէ նա ոչինչ էլ չնկատեց, որովհետև այդ մարդիկ նորան այնքան էլ չէին հետաքրքրում:

Բայց զարմանալի էր, որ նորա հասարակ հարցին ոչ ոք չէր ուզում մի որոշ պատասխան տալ: Դիւանատունը, որտեղ համալսարան նոր մտնող երիտասարդներից խնդիրներ էին ընդունւում, միայն երկու քայլ հեռու էր և այդ գիտէին ամենքը ու բոլորն էլ շատ լաւ հասկանում էին, թէ ինչ էր նորան հարկաւոր: Բայց հէնց այն միջոցին, երբ նա պատասխանի էր սպասում, ամենքն էլ սկսեցին յետ քաշուել և ցրուել, կարծես նոցանից ամեն մէկը վախենում էր, որ ինքը նորեկի համար այդ հասարակ ծառայութիւնն անէ. մանաւանդ տարօրինակ էր տեսնել, որ այն երիտասարդը, որը բազմութեան միջից առաջ անցաւ ու սկսեց խօսել նորա հետ, յետոյ արհամարհանքով նայեց նորան և կարծես ուզելով ցոյց անել՝ հեռացաւ:

Մի վայրկեան նորեկն անելանելի դրութեան մէջ էր. այդքան մարդկանցից նա չկարողացաւ մի հասարակ բան իմանալ—թէ ո՞րտեղ արդեօք կարող են իր վկայականներն ընդունել:

Բայց այդ իսկ ըոպէին հեռու անկիւնից, ուր մի փոքր սեղան էր դրած և որի մօտ սովորաբար լինում էր համալսարանի դռնապան Իւան Պրօխորովիչը, մի չափազանց յարգուած մարդ ոչ միայն ուսանողներից, այլ և պրօֆեսսորներից, որոնք մինչև անգամ նորան ձեռք էին տալիս, նա շտապով եկաւ առաջ: Նա մի մեծ, յաղթանդամ մարդ էր, փառաւոր, արդէն սպիտակած մօրուքով և նոյնքան էլ փառաւոր լայն տարազով: Նտապելով նորեկի մօտ, նա գլուխ տուեց և կանգնեց:

—Պիւանատո՞ւնն էք կամենում, համեցէք, այ, այստեղ է:

—Հա՛, այդտեղ է, մեքենաբար հարցրեց նորեկը և թուի թէ իսկոյն մոռանալով բոլոր իրան շրջապատողներին և նոցա անդուր վարմունքը, գնաց իւր ազատարարի, Իւան Պրօխորովիչի ետեւից:

Պիւանատան դրանը հասնելով՝ նա խառնեց իւր գրպանը և մի քանի 20 կոպէկանոց հանելով, տուեց Իւան Պրօխորովիչին, որը շնորհակալութիւն արեց և վերադարձաւ իւր մշտական սեղանի մօտ. իսկ երիտասարդը մտաւ դիւանատուն:

Այնտեղ նա երկար չմնաց. իւր ցոյց տուած թըղթերի հիման վերայ, համալսարան մտնելու բոլոր իրաւունքներն ունէր և միայն մի քանի հասարակ ձեականութիւններ պէտք էր կատարել, որ քառորդ ժամից աւելի չտեւեց: Շուտով նա դարձեալ նոյն ճանապարհով վերադարձաւ. ուսանողներն էլ շրջապատեցին նորան և բոլորովին արհամարհելով առանց ուշադրութեան թողին: Երբ մօտեցաւ դրսի դրանը, նորա ծառան, որ սպասում էր փողոցում և դրան ապակիներէից ուշադրութեամբ հետևում այն բոլորին ինչ որ ներսը կատարւում էր, իսկոյն դուռը բացեց, օգնեց նորան սանդուխքի վերջին երեք աստիճաններից իջնելու, զգուշութեամբ նստեցրեց կառքի մէջ և յետոյ ինքն էլ նստաւ իւր տեղը: Երիտասարդը հեռացաւ իւր գեղեցիկ կառքով ու սիրուն ձիերով:

Միևնոյն ժամանակ նախադաւթում ու նորան կից միջանցքներում խմբեր կազմուեցին և սկսեցին եռանդուն կերպով քննել իսկոյն պատահած երևոյթը:

Այդ երևոյթը, ինչպիսին որ ներկայացնում էր շրջեղ հագնուած երիտասարդը, որ եկել էր իւր սեփական փառաւոր կառքով թանկագին ձիեր լծած, զու-

գուած ու զարգարուած ծառան հետը և որի նպատակն էր ուսանող լինելով միանալ արտաքուստ բաժանուած, բայց իրօք անտեսանելի բարոյական կապերով կապուած ընկերութեան հետ, ի հարկէ, անուշադիր չէր կարող մնալ, որպէս մի հաղուագիւտ դէպք:

—Այդ քնչ թուչուն է, հարցնում էին ուսանողները միմեանց. ոչ ոք չի ճանաչում նորան և միմեանց հաղորդում էին իրանց տպաւորութիւնները:

Գիտար էր բացատրել, թէ ինչո՞ւ այդ ամեն կողմով կարգին երիտասարդն այդպիսի անախորժ տպաւորութիւն թողեց բոլորի վերայ: Նա շատ դուրեկան երես ունէր, գեղեցիկ մոյգ աչքեր, լայն ճակատ. իսկապէս նա իրան այնպէս էր պահում, որ ոչ մի խորշիլի բան չկար նորա շարժուածքի ու ձևերի մէջ. գուցէ միայն մի քիչ անտարբեր էր, որ շատ կարելի է ուղղակի տոկորութիւն էր դառել նորա համար. բայց այնուամենայնիւ ընդհանուրի կարծիքը նորա մասին նըպաստաւոր չէր:

—Ի՞նչ անճոռնի մոռութ ունէր, ասում էին նորա մասին. և ո՞րտեղից էլ դուրս պրծաւ. կարելի է մի որ և է իշխան է:

—Ոչ, իշխան չէ, պարոններ, ես ճանաչում եմ. — ասաց վերջապէս ընկերներից մէկը, կարծեմ ամենից ջահելը, որ նոր էր ուսանող մտել և որ չնայելով մի քանի օր առաջ միայն գիմնադիօնական համազգեստը հանել էր, մի այնպիսի հնացած բաճկոն ունէր հագած, որ կարծես թէ երեք տարուալ բանեցրած լինէր: — Հա, գիտեմ նորան. մենք միասին մի և նոյն գիմնադիօնումն էինք սովորում:

—Ո՞վ է ուրեմն:

—Ազգը Գալաթի է:

—Գալաթի, այն յայտնի հարուստի որդին է:

—Սյո՛, նորա հայրը 7 միլլիօն ունի:

—Եօթը միլլիօն,—բացականչեցին միանգամից մի քանիսը—Խնչ անամօթութիւն,—հեշտ է ասել՝ եօթ միլլիօն...

—Մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ ես ու դու միասին 7 ռուբլու տէր էլ չենք...

—Ոչ, պարոններ, անխղճութիւն է... մի՞թէ 7 միլլիօն կարելի է աշխատել:

—Նա հացի գրասենեակ ունի.—շարունակեց բացատրել Գալաթիի ընկերը.—մի քանի նահանգներում գործակատարներ է պահում, որոնք հացը շատ էժան գնով առնում են և յետոյ մեծ քանակութեամբ ամբողջ շոգենակերով ուղարկում արտասահման ու չափազանց մեծ փող են վաստակում:

—Դորա համար էլ որդին այգալիսի զգուելի՛ դէմք ունի, տասց մէկը:

—Երևի յոյն է, ենթադրութիւն արեց մէկ ուրիշը:

—Սյո, ծագումով,—ասաց բացատրող ուսանողը. բայց նորա մէջ այժմ ոչ մի յունական բան չկայ. Գալաթիները վաղուց ռուսացել են:

—Ձեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ է նա համալսարան մտնում. մի և նոյն է, դասախօսութիւններին եկողը չէ. Խնչ հարկաւոր է նորան գիտութիւն:

—Ի հարկէ, ոտով եկողը չէ, որովհետեւ կարող է իւր շքեղ կառքով գալ, սրախօսութիւն արեց միւսը:

—Երևի մտածում է—աւելացրեց Գալաթիի ընկերը—որ համալսարանում նոյնպէս կարող է ճարպկութեամբ անցնել, ինչպէս որ գիմնադիօնում. այնտեղ նա ոչինչ չէր անում, բայց դորա փոխարէն ուսուցիչներին դասեր էր վերցնում, թանգ-թանգ վճարում նոցա և այգալիսով նորան փոխադրում էին դասարանից դասա-

րան. բայց այստեղ այդ կարելի չէ և նորա բանը բուրդ կըլինի:

—Օ՛, ի հարկէ, ապա թող փորձէ խցկուել...

Մէկ խօսքով, միանգամից և ինչպէս երևում էր առանց որ և է առիթի Գալաթիի կողմից, ամենքը, որոնք նորա երևալու ժամանակ ներկայ էին, թշնամական դիրք բռնեցին դէպի նա. այդ զգացմունքն անցաւ և նոցա վերայ, որոնք այդտեղ ներկայ չէին և չէին էլ տեսել Գալաթիի երեսը: Դժուար էր ասել, թէ քնչից առաջ եկաւ այդ: Կարելի էր կարծել, որ ազքատ ու վատ հագնուած երիտասարդներ լինէին նախանձ շարժուեց դէպի այն երջանիկ մարդը, որ դեռ այնքան ջահել էր, բայց արդէն ման էր գալիս իւր սեփական կառքով և միջոց ունէր կարգին ու լաւ հագնուելու: Բայց սխալ կըլինէր այդպէս կարծել, որովհետեւ այդ երիտասարդներն անկեղծ կերպով արհամարհում էին աշխարհիս նիւթական բարիքը: Բոլոր ժամանակ, որ նոքա ուսանող էին, միտարարում էին, և մինչև անգամ հրճում էին աղքատութեամբ. մանաւանդ այդ դուր էր գալիս նոցա, որովհետեւ ընդհանուր երևոյթ էր դա: Նոցա մէջ չկային հարուստներ. բոլորն էլ կարօտութեան մէջ էին, բոլորն էլ դասեր էին տալիս, ամենքն էլ մի կերպ գլուխները պահում էին, աշխատում էին թոշակ ստանալ ու ոչ ոք չէր գանգատուում իւր վիճակից: Եւ բացի այդ, նախանձի զգացմունքն ուղղակի նոցա ազնիւ ու թարմ հոգիներին յատուկ չէր: Բայց այս դէպքում, հաւանորէն նոցա զրուծիւնների մէջ եղած զանազանութիւնն ինքն իրան աչքի ընկաւ: Մինչ համալսարանի պատերը սովոր էին տրորուած ու մաշուած զգեստներ և հասարակ չթէ շապիւքներ տեսնել, այդ փառաւոր հագնուած երիտասարդի երևալը կարծես վերաւորեց նոցա:

Դա՛ նորեկ երիտասարդի և ընկերների մէջ եղած առաջին հանգուցն էր, որ ընկաւ առանց Գալաթիի մասնակցութեան և որ ահագին նշանակութիւն ունեցաւ նորա համալսարանական ապագայ բոլոր յարաբերութեանց ժամանակ:

Յետոյ Գալաթին ուսումնական տարուայ ընթացքում ծանօթացաւ բոլոր ընկերների հետ, որոնք իրան հետ միասին միևնոյն կուրսումն էին (իրաւաբանութեան) և էլի մի քանի ուրիշների հետ: Նա ամենեւին չփոխեց իւր սովորութիւնները, կարծես չէր նկատում այն մեծ զանազանութիւնը, որ տեղի ունէր իւր սովորութիւնների և այն կարգերի մէջ, որոնք թագաւորում էին այդտեղ, այդ շրջանում: Առաջուայ պէս նա գալիս էր համալսարան իւր կառքով և ծառայով. երբեմն, երևի փոփոխութեան համար, մօտենում էր համալսարանի դրանը մէկ ձի լծած փոքրիկ կառքով. ձիերը փոխուում էին յաճախ և մէկը միւսից հիանալի էին: Նորա հայրը ձիերի սիրահար էր և ահագին փողեր էր վճարում նոցա: Միշտ հագնուած վերջին տարազով, լաւ սափրուած, վարպետութեամբ սանդրուած, այդ անկարգ և մինչև անգամ կեղտոտ հագնուած ամբոխի մէջ՝ երիտասարդ Գալաթին մի այնպիսի մարդու տպաւորութիւն էր թողնում, որ կարծես թէ սխալմամբ էր ընկել այդտեղ: Բայց ինքը չէր նկատում այդ զանազանութիւնը. նա արդէն շատ էր ընտելացել իւր բաղդաւոր դրութեանը և չափազանց քիչ ուշադրութիւն էր դարձնում ուրիշների վերայ:

Իսկապէս խղճով որ ասելու լինինք, ոչ ոք նորա մասին վատ բան չէր կարող ասել. նա ոչ ոքի վատութիւն չէր անում, ամենքի հետ ուշադիր էր ու սիրով և մինչև անգամ քաղցր. միայն խօսելու ձևի մէջ քիչ անզգոյշ էր, այն էլ սովորութիւնից էր և շուտով այդ

բանին ամենքն էլ սովորեցին և էլ չէին նկատում այդ պակասութիւնը: Դէպքը բերած ժամանակ նա շատ առատ էր դէպի ընկերները. ոչ ոք անձամբ նորանից օգնութիւն չէր խնդրում, այդ պատճառով նա չէր կարող ցոյց տալ իւր առատաձեռնութիւնը, բայց երբ մի որ և է ներկայացում, կամ երեկոյթ էր սարքւում յոգուտ բոլոր չքաւոր ուսանողների, կամ մի որոշ խմբի, նա ամենից շատ էր տոմսակ առնում և առանց խնայելու վճարում էր: Նոյնպէս, երբ տեսնում էր որ ընկերները նպաստ են ժողովում ոչ և է արքատ մարդու համար, նա իսկոյն կրմօտենար, թէ և նորան չէին դիմում և կրգրուէր բաւական մեծ գումար:

Այնուամենայնիւ բոլորը դէպի նա սառն էին և անգամ խոյս էին տալիս նորանից. ու այդ բոլորն այն հանգիպումից ծագեց, որ տեղի ունեցաւ դեռ նորա առաջին անգամ համալսարանի ոտ կոխելու բուպէին, նախագաւթի մէջ: Նա առանձին եռանդով չէր յաճախում դասախօսութիւններին. նա իւր ծնողների միակ որդին էր. նորան երես էին տալիս և թողնում էին, որ անհոգ կեանք վարէ և այդ կեանքը նորան խանգարում էր լաւ ուսանող դառնալու: Գիտութիւնը նորան չէր հետաքրքրում. նա համալսարանի մտաւ միակ նպատակով, որ վերջն իրաւունք ունենայ բարձր ուսում ըստացած մարդու անուն վայելելու. չէր ուզում թերութիւնը: ձակատագիրը տուել էր նորան ամեն բան՝ հարստութիւն, առողջութիւն, բաւական խելք, և՛ գիրք բարձր շրջաններում. — ուրեմն ինչո՞ւ հրաժարուէր կեանքի դարձեալ մի ոչ աննշան զարդից: Եւ նա ուշ-ուշ էր մտնում համալսարան, միայն երբ ժամանակ էր գտնում աչք բաց անելու այն թեթեւ քէֆերից, որ լինում էին իրան պէս հարուստ մարդկանց շրջանում: Ինչ որ լսում էր լսարանում, շատ թույլ կերպով էր մտնում

նորա գլուխը և երկար չէր մնում այնտեղ: Դասախօսութեան բուն իմաստը նա չէր ըմբռնում. լսում էր մի կերպ հարևանցի և յոյսը դրել էր դէպքի, կամ գուցէ և մի ուրիշ բանի վերայ... Բայց ամենից ճիշդն այն էր, որ նա իւր ջահելութեան և անփորձութեան շնորհիւ, երբէք ոչ մի բանի մասին երկար ու բարակ չէր մտածում, գլուխը չէր կոտրում այս կամ այն բանի վերայ, այլ ուղղակի վայելում էր աշխարհիս բարիքները, որ նորան առատ պարգևել էր ճակատագիրը:

Բայց միայն նա չէր դէպի դասախօսութիւններն այդպէս վերաբերում. ընկերներն էլ նոյնն էին անում, միայն գուցէ նոքա ուրիշ պատճառներ ունէին: — Մի քանիսը յափշտակում էին գրքերով և իրանց ժամանակի մեծ մասը գործ էին դնում նոցա վերայ ու այդ պատճառով դասախօսութիւններ քիչ էին լսում: Միւսները մաքառելով աղքատութեան դէմ, բոլոր ժամանակը կորցնում էին ապրուստ ճարելու վերայ, վազում էին դաս տալու, պարապում էին արտագրութեամբ և համալսարան մտնում էին միայն նորա համար, որ իմանան թէ որ և է հետաքրքիր բան չէ պատահել արդեօք: Շատերն էլ գիմնագիօնում ութ տարի շարունակ չարջարուելոց ու յոգնելոց յետոյ ազատութիւն ձեռք բերելով, ընկնում էին ուրախ շրջանի մէջ ու տարւում էին կեանքի նորութեամբ և այդպէս, ուսանելը թողնում էին ուրիշ ժամանակի: Իսկ եղբակացութիւնը նոյնն էր որ նոքա բոլորն էլ վատ գիտէին համալսարանական առարկաները, բայց թէ մեծ մասամբ քննութիւնները բռնում էին յաջող և այդ տեսակէտից Դաւթի ամենից թոյլը չէր. կային և նորանից աւելի թոյլ ուսանողներ:

Քննութիւն բռնելը — առանձին արուեստ է. նախապաշարմունք է, թէ իբր մարդ պէտք է առարկան

լաւ ուսումնասիրած լինի, որ լաւ թուանշան ստանայ, հարկաւոր է գլխաւորապէս իմանալ պրօֆեսսորի հետ վարուելու ձեւը. հարկաւոր է գիտենալ, թէ ինչ պէտք է ասել այս կամ այն դէպքում: Իսկ Գալաթին շատ աւելի լաւ գիտէր խօսել, քան միւսները, որովհետեւ իւր կրթութեան շնորհիւ գիտէր իրան ազատ պահել և չամաչել հասարակութեան առաջ:

Եւ երբ քննութիւններն սկսուեցին, Գալաթին թէև շատ թույլ էր պատրաստուած, բայց նոյնպէս յաջող բռնեց, ինչպէս և միւսները: Միայն մէկ պրօֆեսսորի հետ նորա գործը լաւ չգնաց, և տարօրինակ էր, որ այդ պատահեց «Քաղաքային իրաւունք» դասախօսող պրօֆեսսորի հետ, որի ազգն էր Մարչէնկօ. ամենքը զարմանում էին, որ Գալաթին նորա առարկայից վատ թուանշան ստացաւ:

Դժուար թէ Մարչէնկօից աւելի բարեսիրտ և մեղմ մարդ գտնուի: Այնպէս էր թւում, թէ նա անկեղծ տանջւում էր, երբ ուսանողը պատասխանելիս դժուարանում էր և բոլոր ոյժով սկսում էր նորան օգնել, կարծես ուզում էր խաբել ինքն իրան և համոզել ուրիշներին, որ առարկան գիտէ ոչ թէ ինքը, այլ պատասխանող ուսանողը:

— Այդպէս է, այդպէս, ասում էր նա այն դէպքերում, երբ ուսանողը կրկնում էր նորա խօսքերը. առարկան գիտէք, միայն թէ շփոթուեցիք, այնպէս չէ. դէ, իսկ այդ է, իսկ այդ...

Եւ Մարչէնկօն իւր պրօֆեսսորական երկարատեւ գործունէութեան ժամանակ ոչ մէկ ուսանողի դեռ 2 թուանշան դրած չկար:

Նորա առարկայից քննութիւնը սկսուեց, Գալաթին նոյնպէս միւսների հետ նստած լսում էր: Ուսանողները, որոնք «Քաղաքային իրաւունքի» մասին միայն լսել

էին, մէկը միւսի յետեից դուրս էին գալիս և պրօֆեսսորի հարցերին պատասխանում էին անհասկանալի բաներ. բայց վերին աստիճանի համբերող Մարչէնկօն բոլորին էլ օգնում էր և Յներ էր նշանակում: Շատ հազիւ էր պատահում, որ մէկ ուսանող գիտենար նորա առարկան և այդպիսի ուսանողին Մարչէնկօն երկու ձեռքով ամուր բռնում էր, հազարաւոր զովեստներ էր շռայլում և շտապով նորա պատասխանը դադարեցնելով շուտով Ծէր նշանակում, կարծես վախենալով, որ չըլինի՞ թէ այդ միակ, հազուագիւտ օրինակն էլ սկսէ աւելորդ բաներ դուրս տալ:

Եւ Գալաթին բոլորովին հանգիստ էր ու միանգամայն համոզուած, թէ ինչպէս որ միւս քննութիւնները վերջացրել էր յաջող, այնպէս էլ Մարչէնկօյի առարկայից բաւարար թուանշան կստանայ. ուղիղ է, որ ինքը այնքան էլ չգիտէր այդ առարկան, բայց տեսնում էր, որ իրանից վատ գիտցողներին էլ Մարչէնկօն Յ ու 4-եր էր դնում և նա ինքն իրան արդէն երկրորդ կուրսի ուսանող էր համարում:

Եկաւ և նորա հերթը. մօտեցաւ սեղանին և տոմսակ վերցրեց: Մինչ մէկ ուրիշ ուսանող դեռ պատասխանում էր և Գալաթին դեռ ժամանակ ունէր պատրաստուելու ու պատասխանը որոճալու, Մարչէնկօն նայեց նորա վերայ և մի տեսակ կծու կերպով ժպտաց: Այդ տեսակ ժպիտ դեռ ոչ ոք չէր տեսել նորա շրթունքների վերայ, բայց Գալաթին չնկատեց, խորասուզուած իւր տոմսակի մէջ. նա սպասում էր, թէ երբ պէտք է ժամանակը հասնի պատասխանելու:

Եւ ահա, պատասխանող ուսանողը Յ ստանալով դնաց: Մարչէնկօն դիմեց Գալաթիին:

—Ձեր տոմսակը:

Գալաթին տուեց տոմսակը:

— Օհ, լաւ, ասացէք տեսնենք:

Գալաթին սկսեց անվտաճ կերպով:

Բայց յետոյ իրան տիրապետելով խօսեց Համարձակ և թէև մեծ մասամբ աւելորդ նախադասութիւններ էր ասում, բայց այսպէս թէ այնպէս յարմարուած էին գործին. այսինքն՝ նա սկսեց գործ դնել իւր սովորական արուեստը, պատասխանել հարթ ու կոկիկ ձևով, առանց կակազելու, չնայելով որ առարկայից շատ քիչ տեղեկութիւն ունէր:

— Օհ, լաւ, լաւ..., ասաց Մարչէնկօն. — միայն թէ այդպէս չէ, ձեր ասածը բոլորովին այլ է...

— Ինչպէս թէ այլ է, ցածր ձայնով հարցրեց Գալաթին, քիչ այլալուած պրօֆէսսորի այդ տարօրինակ վարմունքից:

— Այլ է ասում եմ, այն չէ... բայց լաւ, շարունակեցէք...

Գալաթին շարունակեց, բայց արդէն ոչ այնպիսի վստահութեամբ ինչպէս առաջ. նա շփոթուած՝ խօսքերն իրար էր խառնում և ասածից ոչինչ չէր հասկացում:

— Այդ բոլորն անկապ խօսքեր են միայն. առարկայի մասին խօսեցէք... օհ, ..., հը... այդպէս, այդպէս... միայն թէ ձեր ասածը անպէտք բաներ են... այո՛, ... անպէտք... ես ստիպուած եմ ձեզ ի նշանակել...

Լսարանում գտնուողներն ամենքն էլ վզները երկացրին զարմացած և չէին հասկանում, թէ ի՞նչ էր նշանակում այդ:

— Պարո՛ն պրօֆէսսոր..., ուզեց խօսել Գալաթին. իսկ Մարչէնկօն կտրեց նորա խօսքը —

— Ես ձեզ միաւոր կըդնեմ, աւելի նշանակել չեմ կարող:

—Բայց թույլ տուէք, պ. պրոֆէսսոր, արդէն մի քիչ աւելի ձայնը բարձրացնելով ասաց Գալաթին:

—Ոչ, աւելորդ է. ես ձեզ կընշանակեմ այն, ինչի որ արժանի էք. միաւորից աւելի չեմ կարող նշանակել:

Գալաթին բռնկեց. նորա վրայ նայում էր ամբողջ լսարանը: Եւ թէև նա ինքը գիտէր, որ իսկապէս վատ է պատասխանում, առարկայի մասին շատ թույլ տեղեկութիւն ունի, բայց միևնոյն ժամանակ տեսնում էր, որ ուրիշներն իրանից աւելի վատ էին պատասխանում և դարձեալ ստանում էին 3-ներ ու 4-եր:

—Պ. պրոֆէսսոր, դողդոջուն և սպառնացող ձայնով խօսեց Գալաթին.—Ես չեմ ասում, որ առարկան լաւ գիտեմ, բայց ուրիշներից վատ չգիտեմ, որոնց դուք նշանակել էք...

—Սյո... ես նշանակել եմ. այդ իմ գործն է: Իսկ առարկան պէտք է գիտենալ առանց ուրիշների համեմատութեան. ուղղակի հարկաւոր է լաւ գիտենալ և այն ժամանակ միայն կարելի է լաւ թուանշան պահանջել: Ել ուրիշ ոչինչ չունիմ ձեզ ասելու...

Գալաթին սաստիկ վրդովուած մի րոպէաչափ իւր տեղում ճոճում էր, կարծես տատանւում էր ու չգիտէր, թէ թնջ վճռէր և յետոյ միանգամից շուռ եկաւ ու գնաց ոչ թէ իր առաջուայ տեղը, որտեղ նստած էր, այլ ուղղակի լսարանից դուրս: Դուռն աղմուկով ծածկուեց նորա յետեից, որ ապացոյց էր նորա զայրացած լինելուն:

Ուսանողները ճնշուած էին զգում իրանց. նոքա ամենեւին չէին հասկանում, թէ թնջպէս կարող էր այդ տեսակ փոփոխութիւն առաջ գալ բարեսիրտ Մարչէն-կոյի մէջ: Շատերը մտածում էին թէ մի գուցէ ծեղունի պրոֆէսսորը Գալաթիի հետ անձնական հաշիւներ ունի: Մի քանիսն էլ աւելի հեռուն էին գնում և հա-

մարձակում էին ենթադրել՝ որ Մարչենկոյի այդ վարմունքի մէջ շահասիրական մի բան կար, որ իբր նա Գալաթիից, իբրև շատ հարուստ մարդուց, յոյս է ունեցել որ և է օգուտ ստանալ, բայց երբ ձեռքը չէ ընկել, ուղեցել է վատ թուանշան զնելով վրէժն առնել նորանից: Այդ տեսակ ենթադրութիւնները սարսափելի էին և միայն ցոյց էին տալիս, թէ լաւ համբաւը որչափ խախուտ բան է: Մարչենկոն իւր պրօֆեսսորական երկարամեայ գործունէութեան միջոցին միշտ ունեցել է անկաշառ, ազնիւ մարդու տնուն:

Բայց ուսանողներին կարելի էր ներել այդ ենթադրութիւնների համար, որովհետև նորա վարմունքն արդէն շատ խիստ էր և ոչ ոք չէր կարող Մարչենկոյից այդ տեսակ բան սպասել:

Ծերունի պրօֆեսսորը շարունակում էր իւր քնննութիւնը, կարծես ոչինչ չէր պատահել: Ուսանողները մօտենում էին սեղանին, տոմսակ էին վերցնում, պատասխանում էին շատ վատ և նա իւր սովորութեան համեմատ նոցա թելադրում, օգնում էր, ստիպում էր կրկնել իւր խօսքերը ու բոլորին էլ 3—4 զնում: Գալաթիի հեռանալուն պէս, պրօֆեսսորի մշտական բարութիւնն ու ներողամտութիւնն առաջ եկան:

Գալաթին տուն գնաց վերաւորումած... բայց շուտով սառեց և կէս ժամից յետոյ վերադարձաւ համալսարան: «Քաղաքային իրաւունքից» լաւ թուանշան ունենալը նորան այնուամենայնիւ անհրաժեշտ էր: Աշնանը քննութիւն տալու միտքը նորան դուր չէր գալիս. նա մի զբաւիչ ծրագիր ունէր՝ ամառն անցկացնել արտասահման, ուրախ ընկերութեան շրջանում. այնպէս որ վերաքննութեան մասին մտածելը կընշանակէր ամբողջ ամառը կորցնել:

Գալաթին եկաւ, բայց լսարան չմտաւ. նա ան-

յարմար էր համարում այնտեղ խօսել պրօֆեսսորի հետ
և նախագաւթում սպասեց նորան:

Շուտով Մարչէնկօն վերջացրեց քննութիւնը, դուրս
եկաւ նախագաւթ, որտեղ Գալաթին սպասում էր նո-
րան. Գալաթին մօտեցաւ Մարչէնկօյին:

—Պ. պրօֆեսսոր, ես դարձեալ կուզէի ձեզանից
բացատրութիւն խնդրել:

—Բացատրութիւն, հարցրեց պրօֆեսսորը. — Վե՛թ
դուք համոզուած էք, որ իմ առարկայից յիշաւի բա-
ւարար պատասխան տուիք:

—Պ. պրօֆեսսոր, ի հարկէ, ես չեմ ուրանում, որ
վատ գիտէի առարկան, բայց համաձայնեցէք, որ ես
ուրիշներից վատ չէի պատասխանում...

—Ճշմարիտ է, բայց դա գործին չի վերաբերում. եթէ
ես լաւ թուանշան եմ դնում վատ պատասխանի համար,
այդ, ես իմ համոզմունքով խղճիս վերայ եմ առնում...
Բայց ես իրաւունք ունիմ վատ թուանշան դնելու վատ
պատասխանի համար... Թէև, հանգիստ կերպով աւե-
լացրեց նա, եթէ կամենաք, չնայելով որ այդպիսի կա-
նոն չկայ, ես իսկոյն պատրաստ եմ ձեզ երկրորդ ան-
գամ քննել. բայց նախազգուշացնում եմ, որ դուք ա-
ռարկան պէտք է գիտենաք, եթէ ուզում էք լաւ թուա-
նշան ստանալ:

Գալաթին նորից բռնկեց, բայց իրան զսպեց, որ
որևէ խիստ բան չասէ, այլ միայն նայեց նորա վերայ
վառուող աչքերով. նա իսկոյն վերաքննութիւն տալուց
հրաժարուեց և յետաձգեց աշնանը:

Այդ պատճառով նա ստիպուած էր իւր ծրագիրը
փոխել. նա չգնաց արտասահման, այլ մնաց իրանց գիւ-
ղում, քաղաքից ոչ հեռու և սկսեց եռանդով պատրաս-
տուել: Նորա ինքնասիրութիւնը խիստ վերաւորուած էր
և այդ պատճառով նա յիշաւի լուրջ ուշադրութիւն

դարձրեց այդ առարկայի վերայ, նա վճռեց Օգոստոսին Մարչէնկոյի աչքին երևալ իսկական գիտութիւն ձեռք բերած:

Եւ ահա եկաւ օգոստոսը. վերաքննութիւն ունեցող ուսանողները հաւաքուեցին:

Երբէք, տարուայ այդ ժամանակ համալսարանում չէին տեսել ծերունի պրօֆեսսոր Մարչէնկոյին. նա քաղաքի մօտերը մի փոքրիկ ամարանոց ունէր, ուր գնում էր անմիջապէս քննութիւններից լետոյ և ամողջ ամառը մնում էր այնտեղ: Որովհետեւ նորա առարկայից ոչ ոք երեքից պակաս թուանշան չէր ստանում, այդ պատճառով վերաքննութիւն չէր լինում, և նա իւր ամառանոցում հանգիստ նստում էր, մինչև դասախօսութեան սկիզբները, այսինքն մինչև սեպտեմբեր ամիսը:

Այս անգամ Մարչէնկոն օգոստոսին եկաւ. երևի նա շատ լաւ էր յիշում Գալաթիի հետ պատահած դէպքը. Գալաթին միակ ուսանողն էր, որի համար Մարչէնկոն թողել էր իւր սիրած ամարանոցը և շտապել էր գալ համալսարան:

Եւ լսարանը տարօրինակ տեսք ունէր, ուր մտաւ ծերունի պրօֆեսսորը. այնտեղ չկար ոչ մի մարդ և միայն լաւ ու նուրբ հագնուած Գալաթին էր, որ ներս մտաւ նորա լետեից:

Մարչէնկոն սեղանի մօտ իւր տեղը բռնեց և աչքերը վեր բարձրացրեց:

—Դէ,—ասաց նա—համեցէք, տեսնե՞ք:

Գալաթին ինչպէս միշտ, աթոռն առաւ և սեղանին մօտեցրեց:

—Նստեցէք, ասաց Մարչէնկոն—պատրաստուել էք:

—Այո, ես պարապում էի ամբողջ ամառը. մնայլ կերպով պատասխանեց Գալաթին:

—Լաւ, ուրեմն կկամենա՞ք ինձ այս ասել...

Եւ Մարչէնկօն մի հարց տուեց:

Գալաթին մտածեց և սկսեց պատասխանել: Նա շատ լաւ էր պատասխանում. պրօֆէսսորը հաւանելով գլուխը թափ էր տալիս:

— Զը՛, լաւ, այդ գիտէք:

Յետոյ նա տուեց նորան երկրորդ և երրորդ հարցը: Այդ բոլորին Գալաթին շատ լաւ էր պատասխանում. երևում էր, որ չիրաւի ամբողջ ամառը պարապել էր բարեխղճութեամբ:

— Հիմա ես իրաւունք չունիմ ասելու, որ դուք չը գիտէք, ասաց Մարչէնկօն և եթէ որ այժմ ես ձեզ բաւարար թուանշան դնելու չլինիմ, դուք իրաւունք ունիք բողոքելու. բայց այն ժամանակ իրաւունք չունէիք... ես ձեզ 4 կրնշանակեմ:

— Պ. պրօֆէսսոր, դուք 4 էք դնում այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչինչ չգիտեն. մեզմ ձայնով վրայ բերեց Գալաթին, բայց միևնոյն ժամանակ նորա աչքերը խիստ էին նայում. իսկ ես ամբողջ ամառն ուսումնասիրել եմ առարկան:

— Հապա քնչ նշանակեմ. չէ՞ որ 5 ը ամենաբարձր թուանշանն է և դուք չէք կարող ասել, թէ առարկան գիտէք չափազանց լաւ:

— Ի հարկէ, չեմ կարող ասել:

— Ուրեմն նշանակում է ձեզ աւելի հարկաւոր չէ... ես ձեզ 4 կըդնեմ:

Գալաթին արդէն մէկ անգամ փորձել էր Մարչէնկօյի հաստատակամութիւնը, այնպէս որ էլ բան չխօսեց: Նա շատ էր ափսոսում, որ չնայելով այն եռանդին, որ ըզգում էր իւր մէջ առարկան ուսումնասիրելիս, չնայելով այն զոհաբերութեանը, որ այդ առարկայից պատրաստուելու համար չգնաց արտասահման, դարձեալ չստացաւ ամենաբարձր թուանշանը, որ կարող էր իրան

պէտք գալ ուսում տւարտելիս, կանդիդատի աստիճան ստանալու համար: Բայց ոչինչ չասաց, վեր կացաւ տեղից, սառը նայեց պրօֆէսսորին և դուրս եկաւ:

Երբ աշնանը բոլոր ընկերները վերադարձան, շատ հետաքրքրութեամբ հարց ու փորձ էին անում Գալտ. թիին, թէ ինչպէս վերջացրեց վերաքննութիւնը:

— Ես չէի ուզում վիճել նորա հետ. քիչ ինքնահաւան կերպով ասում էր նա. — Բայց կարող էի պահանջել, որ ջոկ քննիչ մասնաժողով նշանակուի, որովհետեւ իսկապէս սուարկան ես ուսումնասիրել էի... Եթէ որ նա գարնան քննութիւնների ժամանակ իմ լսած պատասխաններին 4—5 էր նշանակում, այժմ պէտք է 10-ը նշանակէր:

— Ի՞նչով էք բացատրում այդ անարդարութիւնը, հարցնում էին նորան:

— Բացատրել չեմ կարող. կարծում էի թէ համալսարանում առ հասարակ չի կարող երեսպաշտութիւն և անարդարութիւն լինել...

— Իսկ առաջ դուք Մարչէնկօյի հետ ոչ մի անախորժ դէպք չէք ունեցել:

— Ես նորան բոլորովին չէի էլ ճանաչում:

— Կարելի է ձեր հայրը...

— Նա երբէք չէ լսած դուրա անունը:

— Յիշաւի, զարմանալի է, որովհետեւ Մարչէնկօյի անունը գիտութեան մէջ բաւական հռչակուած է և նորան իբրեւ հին պրօֆէսսորի քաղաքում ամենքը ճանաչում են:

— Այդ չի պարտաւորեցնում իմ հօրը նորան անպատճառ ճանաչել. նոցա ծանօթների շրջանը բոլորովին տարբեր է:

— Բայց ասացէք, գուցէ Մարչէնկօն ձեզանից որ և է բան էր սպասում... Լսել ենք, որ դուք գիմնա-

զիօնում ահագին փողեր էք վճարել ուսուցիչներին դասերի համար...

— Զգիտեմ, ճշմարիտ, թէ քնչ ձևով պէտք է պրօֆէսսորին այդ տեսակ վարձ առաջարկէի... Բաւական կոպիտ ասաց նա:

Գալաթին թէև պարզ չէր ասում, բայց այն կարծիքին էր, որ Մարչէնկօն ուզում է իրանից մեծ կաշառք պոկել: Եւ որովհետև ոչ ոք չէր կարող որ և է յարմար բացատրութիւն գտնել պրօֆէսսորի այդ տեսակ անարդար վարմունքի համար, ուստի շատերը Գալաթիի կարծիքն էին հաստատում: Ի՞նչ նշանակութիւն ունի, որ մինչև հիմա Մարչէնկօն բարի և զիջող էր և ուսանողներին լաւ թուանշան էր դնում վատ պատասխանների համար. բայց համալսարանում բացի շատ քիչ բացառութիւնից միշտ էլ աղքատ մարդիկ են եղել. իսկ այժմ յանկարծ միլիօնատէր է երևացել...

Ժամանակն անցնում էր: Գալաթին փոխադրուեց երկրորդ կուրսը: Մարչէնկօն շարունակում էր իւր դասախօսութիւնները: Տարուայ ընթացքում ուսանողները նորա հետ ոչ մի առանձին յարաբերութիւն չէին ունենում. նա գալիս, նստում էր ամբիոնը և հեռանում:

Գալաթին իւր առաջուայ կեանքն էր վարում: Գիտութեանը քիչ էր նուիրուած. նա աւելի ուշ-ուշ էր երևում դասախօսութիւնների ժամանակ և համալսարան գալիս էր առաջուայ պէս փառաւոր կառքով: Նա դեռ մի նոր սովորութիւն էլ էր սեպհականել. — նորանից անուշահոտ ջրերի հոտ էր բուրում, իսկ մազերի սանդղուածքն աւելի խնամքով էր լինում, քան առաջ. երևում էր, որ ինքը չէր սանդղում իւր մազերը, այլ դիմում էր սափրիչի օգնութեանը: Ուսանողները, որ միշտ տրամադիր էին նորա մէջ մի ծիծաղելի բան գրտնելու, ասում էին թէ՛ Գալաթին սիրահարուած է և

այդ պատճառով աւելի է զբաղւում իւր արտաքինով։
 Նա չէր նկատում, որ ներս մտնելիս ընկերները
 ծիծաղում էին իր վերայ. նա չափազանց արդէն ընկեր-
 մուած էր իւր սեփական աշխարհի մէջ և ամենևին
 նշանակութիւն չէր տալիս հին ու մաշուած զգեստներ
 հագած երիտասարդ ուսանողներին. նա նոցա վերայ նա-
 յում էր իբրև կեանքի պատահական սւղեկիցների
 վերայ։

Բայց Մարչէնկոյի դասախօսութիւններին համեմա-
 տաբար աւելի էր գալիս և թէև այդ դասախօսութիւնն
 էլ բաւական բաց էր թողել, բայց որոշ չափով կարող
 էր դատել առարկայի մասին. բացի այդ, նա քիչ թէ
 շատ կարդում էր այդ առարկայից և առ հասարակ պարզ
 էր, որ նա հաստատ վճռել էր եկող քննութեան ժա-
 մանակ խոյս տալ անցեալ տարում Մարչէնկոյի հետ ու-
 նեցած անբաւականութիւնից։ Այդ տարին էլ անցաւ ու
 վրայ հասան քննութիւնները։ Գարձեալ, ինչպէս և ա-
 ռաջին տարին, Գալաթին բոլոր միւս առարկաներից յա-
 ջող քննութիւն տուեց և երբ գնաց սեղանի մօտ, որ-
 տեղ նստած էր Մարչէնկոն, Գալաթիի դէմքը համե-
 մատաբար աւելի էր վստահ։ Եւ նա սկսեց պատասխա-
 նել։ Կարծես նա խօսում էր իսկական գործի մասին,
 թէև ոչ այնքան համարձակ, բայց եթէ որ անկողմնա-
 պահ դատաւորը համեմատէր ուրիշի պատասխանը սորա
 հետ, կգտնէր, որ Գալաթիի պատասխանները հանճա-
 րեղ էին։ Բայց Մարչէնկոն նայում էր Գալաթիի վերայ
 այն ծուռը, կծու ժպիտով, ինչպէս անցեալ տարուայ
 քննութեան ժամանակ. էլ երբէք նորա շրթունքների
 վերայ չէին տեսնում այն ծաղրը, որ երևում էր միայն,
 երբ Գալաթին կանգնում էր նորա առաջ։

Բայց ահա նա նշանացի կանգնեցրեց Գալաթիին.
 յետոյ մի հարց տուեց, որին Գալաթին միանգամից չը-

կարողացաւ պատասխանել. կը պատասխանէր, եթէ որ ժամանակ տրուէր ճորան մտածելու, բայց Մարչէնկօն իսկոյն աւելացրեց՝

— Զգիտէք. հը՛, ուրեմն պատասխանեցէք այս հարցին:

Եւ առաջարկեց մի ուրիշ հարց, աւելի բարդ և իսկոյն վրայ բերեց.

— Ե՛հ, այդ էլ չգիտէք, ի՞նչ արած, չեմ կարող ձեզ 3 դնել...

— Պրօֆէսսօր, պարզ է, որ դուք չէք կամենում — շեշտելով պատասխանեց Գալաթին:

Մարչէնկօյի դէմքը սաստիկ խիստ ու չոր արտայայտութիւն ստացաւ. նա ուղղակի Գալաթիի աչքերին նայեց և ասաց՝

— Այ՛ո, իսկապէս չեմ կամենում և նշանակում եմ ձեզ... 2....:

Գալաթին բռնկեց և ուզեց խօսել, բայց այդ ժամանակ Մարչէնկօն դիմեց մէկ ուրիշ ուսանողի, որ տոմսակը ձեռքին այդտեղ կանգնած էր.

— Դ՛ուք պատասխանեցէք...

Գալաթին այս տարի աւելի զայրացած ու յուզուած դուրս գնաց լսարանից, որովհետեւ խոստովանուում էր, որ այս անգամ աւելի էր պատրաստուած այդ առարկայից քան առաջին տարին:

Նա երկար ժամանակ ման էր գալիս համալսանի միջնացքում սաստիկ ալլալուած. ալթմ իրան համար արդէն պարզ էր, որ Մարչէնկօն վճռել էր ամեն տեսակ դժուարութիւն առաջ բերել քննութեան ժամանակ և այդպէս մտածելով, նա ալլ ևս ամենեւին չէր կասկածում թէ ինչն էր այդ դժուարութեան պատճառը՝ Մարչէնկօն գիտէ, որ ես շատ հարուստ եմ և չի ուզում լարմար դէպքը ձեռքից բաց թողնել, կա-

մենում է կաշառք առնել: Ուղիղ է, որ նա երբէք մըտքից չէր անցնում, թէ համալսարանում կարող են գըտնուել այդպիսի մարդիկ, բայց փաստն ակներև էր: Ոչ ինքը և ոչ իւր բարեկամները երբէք, ոչ մի անբաւականութիւն չէին ունեցել Մարչէնկոյի հետ: Այդ մարդը, որ քսան տարիների ընթացքում բարի ու ներողամիտ պրոֆէսսորի անուն էր վայելում, յանկարծ, միայն իրան համար, այո՛, յատուկ իրան համար, որ միլիոնների տէր է, նորա մէջ երևաց խստութիւն, բծախնդրութիւն և 2 դնելու սովորութիւն:

Գալաթին տուն գնաց և խօսեց այդ մասին հօր հետ: Հայրն, ինչպէս փորձուած մարդ, որ սովոր էր ամեն բան աշխարհիս երեսին փողի տեսակէտից բացատրելու, ուղղակի ծիծաղեց նորա վերայ. —

— Ռէ, ի հարկէ, ի հարկէ, պարզ հասկանալի է. դու նորա տունը գնա՛ և հետը խօսիր... միայն անպատճառ հետդ բաւական խոշոր գումար վերցրո՛ւ... չէ՞ որ նա առաջնակարգ պրոֆէսսոր է. նորա մօտ կարելի չէ գնալ որ և է աննշան գումարով... և կրտսնես, որ վսղը քո 2-ը կը դառնայ 5...

Ուրիշ հանգամանքներում Գալաթին չէր վճռի անձամբ այդ անելու, այլ կը խնդրէր, որ հայրն իւր տեղը կատարէ այդ անախորժ գործը: Բայց նա կատաղած էր իւր պրոֆէսսորի վերայ և անպատճառ ուզում էր տեսնել, թէ ինչպէս այն մարդը, որ բարի և արդարադատ պրոֆէսսորի համբաւ էր վայելում, լաւ կաշառքի շնորհիւ կըսկսէ փոխուել և հալ ու մաշ լինել իւր առաջ: Այո՛, նա ուզում էր ինքը լինել իւր յաղթութեան վկան:

Նա սպասեց մինչև ժամը չորսը, որովհետև գիտէր, որ այդ ժամանակ են վերջանում քննութիւնները: Չորսին մօտ, նորա կառքը կանգնեց մի միայրակ փոքր տան առաջ, որտեղ ապրում էր Մարչէնկօն: Նորա ծա-

ռան մի առանձին իրարանցումով ցած իջաւ տեղից և օգնեց երիտասարդ պարոնին կառքից դուրս գալու:

Գալաթին զանգահարեց. դուրս եկաւ մի աղախին. նա հարցրեց՝

— Կարելի՞ է տեսնել պրօֆէսօրին:

— ձաշում է... կըհարցնեմ, ասաց աղախինը:

— Հարցրէք և տուէք այս այցետոմսը:

Աղախինը զնաց և երկու ընկերացիներու վերադառնալով ասաց՝

— Պրօֆէսօրը խնդրում է ձեզ սպասել իւր առանձնասենեակում:

Գալաթին ներս գնաց, հանեց վերարկուն և աղախինի յետևից մտաւ պրօֆէսօրի առանձնասենեակը:

Մարչէնկոյի բնակարանի մի քանի սենեակների միջից անցնելով, Գալաթին համոզուեց, որ հին պրօֆէսօրն այնքան էլ երեւելի չի ապրում. տան բոլոր կարգն ու սարքը հին ձևի ու մաշուած էր:— «Անշուշտ այս ամենը պրօֆէսօրի կինը օժիտ է բերել» մտածում էր նա հեգնելով— «և այն ժամանակուանից այդպէս էլ, առանց փոփոխութեան մնացել է»:

Բաւական փոքր առանձնասենեակի բոլոր պատերին էային գրքի պահարաններ. մեծ գրասեղանի երեսը լիքն էր գրքերով ու թղթերով և տա հասարակ ամեն բան վկայում էր, որ այդ սենեակում ապրող մարդը գրութաւոր էր:

Գալաթին արդէն 20 ընկեր չափ սպասում էր և այդ նորան սկսեց գրգռել. նա սովոր չէր, որ իրան ըսպասեցնեն և բացի այդ, նորա մէջ զարթեց մի վատ ըզգացմունք՝ ընկնելով այդ գիտնական սենեակում, նա արդէն էլ այն վստահութիւնը չունէր, ինչ որ ունէր տանից դուրս գալիս և երբ մտածում էր, թէ ինչպէս պէտք է խօսի փողի մասին, դորա համար պատրաստի

խօսքեր չէր գտնում: Իրանց տանը շրջապատուած շքեղ սարք ու կարգով, նա իրան զգում էր զօրեղ. այնտեղ ամեն մի առարկան կարծես խօսում էր իւր իշխանութեան մասին. իսկ այստեղ ընկնելով մի օտար, բոլորովին անծանօթ ու թշնամի շրջանի մէջ, նա իրան անպաշտպան էր համարում: Այդ քսան ըոպէն նորա կեանքի ամենավատ ու անդուր ըոպէներն էին:

Լսուեց ոտքի ձայն և Մարչէնկօն ներս մտաւ. նա արդէն ժամանակ էր գտել շորերը փոխելու՝ հագել էր լայն բաճկոն, իսկ շապիքի փափուկ, չօւլայած օձիքից կապել էր մի հնադարեան փողկապ:

— Օհ, ասաց Մարչէնկօն ներս մտնելով. եկել է պ. Գալաթին: Այո՛, այո՛, սեղանատնից ես տեսայ ձեր ձիերը. երևելի՛ ձիեր ունիք, պ. Գալաթի. մեր համալսարանը երբէք չէ տեսել... և ինձ թւում է, որ ամեն անգամ, երբ դուք ձեր շքեղ կառքով մօտենում էք համալսարանին, նորա համեստ պատերն ալլալւում են:

Այդ խօսքերի ժամանակ նորա շրթունքների վերայ նուրբ ծաղր էր նշմարւում: Բայց ամենից շատ զարմացրեց Գալաթիին այն, որ պրօֆէսսօրը նրան ձեռք չըտուեց, այլ ուղղակի նշանով ցոյց տուեց աթոռը և աւելացրեց՝

— Նստեցէք:

Դորանից լետոյ ինքն էլ նստաւ:

— Ինչո՞ւ համար էք ինձ մօտ եկել:

— Եկել եմ գործով, պրօֆէսսօր... Գուշակո՞ւմ էք թէ ինչ գործի համար է:

— Ի՞նչ հարկաւոր է ինձ գուշակել. երբ կարող էք ուղղակի բացատրել... երևի թուանշանի համար է. այ, տեսնո՞ւմ էք, որպէս զի միանգամայն սիրալիւր լինեմ, ես գուշակեցի: Այդ միջոցին նա պատուհանից նայեց ղէպի փողոցը և ասաց՝

— Յիրաւի, որչափ գեղեցիկ է ձեր կառքը և ծառան ինչպէս զարդարուած է... Հաւանական է, որ այդ ամենը ձեր հպարտութեանը գոհացնում է, այնպէս չէ՞, պ. Գալաթի:

Գալաթին առաջուանից աւելի էր շփոթւում. նա չգիտէր թէ Մարչէնկոն ծիծաղում է իւր վերայ, թէ հէնց հանաք է անում. նա հասկանալ չէր կարողանում: Իսկ Մարչէնկոն շարունակում էր՝

— Ասացէք խնդրեմ, կարծեմ ձեր հայրը մեծ կարողութիւն ունի, մօտաւորապէս...

— Մօտ եօթ միլլիօն, պ. պրօֆէսսօր, պատասխանեց Գալաթին:

— Ա՛յ, թէ ինչպէս. այո՛, այդքան կարողութեան տէր մարդը, կարող է գլուխը բարձր բռնել... Դէ՛հ, անցնենք գործին... Ինձ համար կաշտութեք բերել, այնպէս չէ՞...

Այդ հարցն այնպէս յանկարծ ու անսպասելի եղաւ, որ Գալաթին մինչև անգամ աթոռից վեր թռաւ և երեխայի պէս սկսեց թոթովել՝

— Ի՞նչ էք ասում, պ. պրօֆէսսօր, ես ինչպէս կը համարձակուէի...

— Ե՛ր, ինչքան էիք ուզում ինձ առաջարկել. հը՛, հազար, հինգ հազար, յիսուն հազար. ո՛չ քիչ է, քիչ... գիտէք, ես մինչև անգամ մտածում եմ, որ միլլիօնն էլ քիչ է. ձեր հայրը եօթ միլլիօն ունի. դուրս կեսը գուցէ թէ բաւական լինի. հապա՛ ուրիշ տեսակ ինչպէս... Սպասեցէք, դուք կարծում էիք թէ իմ կարծիքը կարելի է յիսուն հազարի գնել... էժան է, էժան, երիտասարդ պարոն, չափազանց էժան է... Շատ հաւանական է, որ պատահել է ձեզ ուրիշի կարծիքներն աւելի էժան առնել, ո՛հ, շատ աւելի էժան, ես այդ գիտեմ, բայց իմը թանգ արժէ, պ. Գալաթի...

Բայց Գալաթին այնուամենայնիւ դեռ չէր կարող հասկանալ, թէ պրօֆէսսօրն այդ ամենն թնչ մտքով է ասում և նա բաւական անորոշ կերպով խօսեց՝

— Բայց, պրօֆէսսօր, թնչպէս ես կարող էի մտածել... թնչպէս դուք կարող էիք ենթադրել...

— Ի՞նչպէս, մի՞թէ ճշմարիտ չէ... ուրեմն թնչու դուք իմ տունս էք եկել. թէ որ դուք ուզում էիք ինձ մի որ և է ազնիւ բան ասել, կարող էիք այդ անել համալսարանում, բոլորի ներկայութեամբ։ Մենք ձեզ հետ ծանօթ չենք, պ. Գալաթի, ես պատիւ չեմ ունեցել ծանօթանալու ո՛չ ձեզ և ո՛չ էլ ձեր հօր հետ. ուրեմն թնչու դուք ինձ պատիւ արիք և այցելեցիք. ի նկատի ունենալով ձեր հպարտութիւնն ու ինքնասիրութիւնը, ի հարկէ, այդ չափազանց մեծ պատիւ է... Դուք ասում էք, չէ՞ք համարձակում... և լաւ է, որ չէք համարձակուել, պ. Գալաթի, եթէ ոչ, շատ վատ կը լինէր, շատ վատ...

Երիտասարդը բոլորովին ընկճուած էր այդ ճառերի տակ և քիչ էր մնում, որ լայն նա արդէն շատ էր ափսոսում, որ վճռեց գալ Մարչէնկօյի մօտ և եթէ հնար լինէր, ուրախութեամբ գդակը կառնէր և դուրս կը վազէր սենեակից։

Եւ նա արտասանեց դողդոջուն ձայնով, համարեա՞ լաց լինելով։

— Պ. Պրօֆէսսօր, ինչո՞ւ, արդեօք ինչո՞ւ համար էք ինձ հալածում...

— Ես ձեզ հալածո՞ւմ եմ, ամենեւի՛ն. ես գնում եմ ձեզ վատ թուանշան վատ պատասխանի համար, ուրիշ ոչինչ և այդ ոչ միայն իմ իրաւունքն է, այլ և պարտականութիւնն է։ Մի՞թէ վերաքննութեան ժամանակ ես ձեզ 4 չնշանակեցի, երբ որ դուք առարկան լաւ գիտէիք. եթէ ես ձեզ յիշատակի հալածող լինէի, այն ժա-

մանակ թնչն էր ինձ խանգարում անարգար լինել և 4-ի փոխարէն 2 դնել:

—Բայց դուք այնպիսի խտրութիւն էք անում իմ և ուրիշների մէջ... այդ բոլորի, միանգամայն բոլորի աչքին ընկնում է:

—Ո՛հ, այո՛, խտրութիւն... ճշմարիտ է, ես այդ չեմ ծածկում: Ես յիրաւի, խտիր եմ դնում, բայց թէ կայ զանազանութիւն և ձեր վիճակների մէջ:—Նոքա բոլորը աղքատ են, նոքա իրանց ժամանակի երեք քառորդ մասը պիտի գործ դնեն ապրուստ, հաց ճարելու վերայ: Շատերը գուցէ հազիւ հազ մի քառորդ ժամ են խլում, որ տետրակի, կամ գրքի մէջ նայեն: Կարելի է, նոքա փափագում են կարգալ, բան սովորել, բայց ժամանակ չեն գտնում, կամ թէ յոգնում են աշխատելուց, չարձարուելուց: Գուցէ լսարանը նոցա քաշում է դէպի իրան, բայց նոքա ստիպուած են քաղաքի մէկ ծայրից միւս ծայրը գնալ, որպէս զի դաս տան, տասն երկու ռուբլով: Իսկ դձուք, դձուք բաղդաւոր մարդ էք, դուք ամեն բան ունիք. ձեզ հարկաւոր չէ վազվզել հաց ճարելու համար: Դուք կարող էք փառաւոր կերպով ձեզ շրջապատել սիրուն կազմած գրքերով և փափուկ բազմոցին պառկած ձեռք բերել գիտութիւն, իմաստութիւն... գիտէք ինչ նշանակութիւն ունի ձեր ընկերների համար 2-ը. նոցա համար 2-ը կարելի է աշխատանքի և զրկողութիւնների մի ամբողջ աւելորդ տարի է, իսկ ձեզ համար... Ձէ որ դուք 2-ով, թէ առանց 2-ի կը վայելէք կեանքի բոլոր բարիքները... մի տարի վաղ, թէ մի տարի ուշ աւարտելը, այսինքն վկայական ստանալը, որ ձեզ հարկաւոր չէ—միթէ մի՞կնոյնը չէ ձեզ համար: Ո՛չ, եթէ ես անարգար եմ եղել, դէպի նոցա եմ եղել, ոչ թէ դէպի ձեզ, որովհետեւ նոցա վատ պապասխանին ես դրել եմ լաւ թուանշան: Բայց ինչպէս

ձեզ մէկ անգամ ասացի — այդ անարգարութիւնն առնում եմ իմ խղճի վերայ. բայց ես չեմ ուզում անարգար լինել դէպի ձեզ... անարգարութիւնը ձեր վերաբերութեամբ չեմ ուզում, որ ծանրանայ իմ խղճի վերայ. դորա համար ես ոչ մի առիթ չունիմ...

— Բայց, պրօֆէսսօր, համաձայնեցէք, որ բացի այդ ամենից դուք դէպի ինձ անաչառ չէք...

— Օ՛, յիշաւի չեմ, ես խոստովանում եմ, որ մի տեսակ թշնամական զգացմունք ունիմ դէպի ձեզ, ուղիղն եմ ասում ձեզ:

— Թշնամակա՞ն, — կրկնեց Գալաթին:

— Այո՛, այո՛, թշնամական. ինչո՞ւ էք զարմանում. մի՞թէ ես չեմ կարող ազատ կերպով դէպի մէկը հակիրութիւն, կամ հակակիրութիւն զգալ: Երևակայեցէք, ձեր ընկերներն աղքատ են, նոքա ման են գալիս մաշուած շորերով, պատռտուած կոշիկներով. շատ կարելի է օրերով քաղցած են լինում, իսկ դուք երևում էք նոցա շրջանում ձեր փառաւոր ձիերով, ձեր շքեղ կառքով, պճնուած ու կուշտ. կուշտ լինելն ուղղակի կարծես դրօշմուած է ձեզ վերայ... Ի՞նչ էք անում, դուք գիտէք. դուք նոցա աղքատութիւնն աւելի էք երևցնում: Երբ դուք մտնում էք նոցա ընկերութեան մէջ, նոքա աւելի աղքատ, նոցա զգեստներն աւելի ողորմելի են երևում, իսկ քաղցածութիւնն աւելի զգալի է դառնում: Դուք կարող էիք նոցա մէջ նախանձ զարթեցնել, եթէ նոքա չլինէին այնքան ջահէլ, այնքան միատեղ և այնքան մաքուր ու ճշմարտասէր: Եթէ որ նոքա չունենային երիտասարդութեան դեռ հաւատարիմ, ազնիւ բնազդումը, դուք կարող էիք նոցա մէջ յառաջ բերել ամենավատ զգացմունքներ: Այո՛, այն, ինչ որ դուք էք անում, անքաղաքավարութիւն է, անվայել է և մեծահոգութիւն չէ վերջապէս...

—Բայց ես թնչ մեղաւոր եմ, պրօֆէսսօր, որ իմ հայրը հարուստ է և ունի աշխարհիս բոլոր բարիքները, որոնցով ես օգտուում եմ. միթէ կարող եմ կամաւոր կերպով հրաժարուել այդ ամենից...

—Ինչու, հրաժարուել պէտք չէ. ձեզ տրուած են այդ առաւելութիւնները. չքնենք, դա արդարութիւն է, թէ ոչ. նոքա վերջապէս ձեզ տրուած են, օգտուեցէք նոցանով. բայց մի և նոյն ժամանակ չը պէտք է ուրիշներին վիրաւորել ձեր ունեցած առաւելութիւններով: Դուք ձեր փառահեղ տեսքով վիրաւորում էք այդ ընդհանուր աղքատութիւնը. դուք ձեր քիթը վեր բարձրացրած ներս էք ընկնում այդ շրջանի մէջ, այդ ներդաշնակ, մտերիմ ընտանիքի մէջ և չէք էլ կարող միանալ, համակերպուել նոցա հետ, որովհետեւ շատ էք երեցնում այն, ինչով որ գանազանւում էք նոցանից: Բայց թնչու էք ձեր գլուխն այդքան բարձր պահում. միթէ դուք նոցանից աւելի լաւ, աւելի արժանաւոր, աւելի ազնիւ, աւելի խելօք և աւելի զարգացած էք: Ամենևին. դուք միայն երջանիկ էք նոցանից, բարեյաջող դէպքը ձեզ գցել է ամենալաւ դրութեան մէջ—ահա այս է բոլորը: Զեր հարստութիւնը ձեզ լինի, միայն թէ ձեր ընկերների շրջանում միք երեցնի: Երբ ձեզ առաջին անգամ տեսայ սեփական կառքով, զուգուած ու զարդարուած ծառայով, որ մօտենում էիք համալսարանի դրանը, այն րոպէից ձեզ ատեցի, ես ձեզ պարզն եմ ասում: Եւ ճշմարիտ է, որ դէպի ձեզ անաչառ չեմ եղել. ես ամբողջովին ձեր դէմ եմ. այո՛, ամբողջովին, իմ բոլոր գոլութեամբս: Համալսարանը մի ընկերութիւն, մի բարեկամութիւն է. ամեն մէկ համալսարան մտնող պէտք է ամենից առաջ գիտենայ ընկեր լինել, միանալ, մերուել ընկերների հետ. թէ որ նա այդ չի կարող, թէ

որ նա իրան ինչ-ինչ պատճառներով ուրիշ բան և ուրիշ խմորից շաղախուած է կարծում, այն ժամանակ նա չպիտի ոտ կոխէ համալսարան: Զեզ համար պատիւ է, որ դուք գտնուում էք այդ շրջանում. ձեր ընկերներն են ձեզ պատիւ անում և ոչ թէ դուք նոցա: Եւ ուրեմն, եթէ որ դուք կարող էք ընկեր դառնալ, մնացէք. միայն այն ժամանակ թող սատանան տանի ձեր կասկածելի փառքի բոլոր արտաքին նշանները՝ կառքերը, ձիերը, ծառաները, վերջին տարազով հագուստները: Այդ բոլորը մեզ վաստակաւորներին վերաւորում է. մենք տասնեակ տարիներ աշխատում, չարչարում ենք անդադար, կուտում ենք զիտութեան ծանրութեան տակ, բայց այնուամենայնիւ չենք ունեցել ո՛չ կառքեր, ո՛չ ձիեր և ո՛չ զուգուած ու պճնուած ծառաներ: Մեզ համար այդ ամենը փառքի նշաններ չեն. մենք հրապարտանում ենք բոլորովին ուրիշ բաներով և բոլորովին ուրիշ բաներ ենք յարգում: Իսկ եթէ ընկեր լինել չէք կարող, հեռացէք: Ահա, այն ամենն ինչ որ ուզում էի ձեզ ասել: Իսկ ձեր յիմար դատողութիւնը կաշառքի մասին... ներում եմ. ես լաւ եմ հասկանում, որ տյդ միտքն առաջ է եկել ձեր առևտրական հայեացքներից. մի և նոյն է, ոչինչ չաւելացրեց իմ ունեցածս զգացմունքին դէպի ձեզ:

Գալաթին լուռ նստած, ցած էր նայում: Պրօֆեսսորի ամեն մէկ նոր խօսքից յետոյ, նա զգում էր, որ նորա ասածները ճշմարիտ են. այդ խօսքերը նորա հոգու խորքում արձագանք գտան. միայն թէ, գուցէ անյարմար էր այդ խոստովանել: Բայց յանկարծ, նա վեր ելաւ իւր տեղից, շտկուեց և շտապով իւր ձեռքը մեկնեց՝

— Շնորհակալ եմ ձեզանից, թանկագին պրօֆեսսոր, շնորհակալ եմ... չգիտեմ թէ ինչպէս շնորհակալ

լինեմ: Եթէ գիտենաք, թէ որչափ բարիք արիք դուք ինձ ձեր խօսքերով... Եւ ներեցէք խնդրեմ իմ յիմար մտքի համար... այո՛, այո՛, չափազանց շնորհակալ եմ, որ ներեցիք ինձ... ես այդ ներողամտութեանն արժանի չէի:

— Օ՛հ, լաւ է... շնորհաւորում եմ: Շատ լաւ, շատ լաւ, ուրեմն ես բոլորովին կը հաշտուեմ ձեզ հետ, քանի որ դուք զգացիք ձեր մեղքը, ես կը հաշտուեմ... այ, հիանալի՛ բան եղաւ:

Եւ Մարչէնկօն յուզուած երկարացրեց իւր երկու ձեռքը դէպի Քալաթին և սեղմեց նորա ձեռքը:

Քալաթին շուտով դուրս եկաւ նորա պանից: Ծառան իւր սովորութեան համեմատ զրոյի դուռը բացեց նորա առաջ և հէնց որ ուզում էր օգնել, որ նա կառքը նստի, Քալաթին բնազդմամբ յետ մղեց նորան. յանկարծ նա կարծես անյարմար զգաց օգտուել ծառայի ծառայութիւնից:

Եւ մի տեսակ զգուելի զգացմունքով նա կառքը նստաւ. նորան թուում էր, որ այդ աւելորդ է. ինչքան աւելի լաւ կըլինէր մի քանի հարիւր քայլ ոտով գնալ. չէ՞ որ շատ մօտ էր ասլորում: Նա տուն վերադարձաւ չափազանց յուզուած և երբ հայրը նորան ուրախ-ուրախ հանգիպեց ու հարցրեց՝

— Ե՛, քնչալէս եղաւ, գործդ սարքեցի՞ր պրօֆէսսօրի հետ:

Նա ոչ մի խօսք չպատասխանեց և մռայլ դէմքով ներս մտաւ իւր սենեակը:

Այդ ժամանակուանից Քալաթին բոլորովին փոխուեց— նա յանկարծ թողեց իւր առաջուայ սովորութիւնները. համալսարան էլ չէր գալիս իւր կառքով և միշտ հազնուում էր շատ պարզ: Ինքն էլ բոլորովին այն չէր— նա լուրջ դառաւ, անկեղծ սրտով աշխատում էր

մօտենալ ընկերներին և մտերմանալ նոցա հետ: Նա նոցա մէջ բաւական ընկերներ ճարեց և շատ շուտով բոլորովին թողեց առաջուայ ծանօթների շրջանը, նորան դատարկ և անհետաքրքիր համարելով:

Կար ժամանակ, որ Գալաթիին ամենքն այնպէս յարգում ու սիրում էին, որ նորա տունն իւր ընկերների համար ամենասիրելի տեղը զառաւ:

Իսկ Մարչէնկօն միանգամ ընդ միշտ հաշտուեց նորա հետ և մինչև անգամ հպարտանում էր իւր աշակերտ Գալաթիով, որ նորա առարկային առանձին առաւելութիւն էր տալիս:

Թարգմ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅ

Մ Ա Ո Յ Ա Ղ Խ Ն Ր Հ *)

Տօրոսի Սեմական ամուր լեռը Սալնոյ ձորի սահմանէն սկսելով դէպ յարեմուտս կը ձգուի կերկնայ և Տարօնոյ դաշտի հարաւը տմբոյջ պարսպելով կը հասնի Եփրատի հոջակաւոր Սահանքը (Կուռկուռայ)՝ Հաշտէնից սահմանը։ Արեւելեան ծայրը կրնանք համարել Բաղէշ քաղաքը։ Իսկ իր արեւմտեան ճիշդ սպառուած տեղը՝ Եփրատի ձախ կողմը կը գտնուի հոջակաւոր Ողկան բերդաքաղաքը Սլկունեաց և Մամիկոնեանց, որուն աւերակներն ու բերդը դեռ կերեկն և մէկ ամրոցն ալ գետի աջ եզերքը դեռ կիսականգուն է իր բարձր գիւղի վերայ, Առուղ հայ գիւղի քով։ Այս շուրջերը Կաւկաւ քաղաք մ'ալ կը լիշուի, բայց տեղը անյայտ է։

Սիւմ լեռան ստորոտն է Մուշ քաղաքը և իրմէն ժամ ու կէս բարձր կիսականգուն կեցած է Այծից բերդը, որ հիմա Փշած բերդ կը կոչուի։ Աստղն բերդն ալ Մշոյ մօտ է մէկ ժամի չափ և դաշտէն բաւական բարձր է՝ գրեթէ կէս ժամի չափ։ Մշոյ շուրջը ուրիշ շատ մը մանր ու մեծ բերդերու և ամրոցներու աւերակներ ալ կը գտնուին, որոնց մէջ նշանաւոր են Բերդակայ և Կատուի կամ Կաքվի բերդերը։

Այծից բերդէն ժամէն աւելի դէպ յարեւելեան հարաւն է Տիրակատար կամ Տիրինկատար Անահտական հին քաղաքին տեղը՝ լեռան կտտարին մօտ, որուն դերբուկները գրեթէ անյայտացած են, և տեղին Ծիրինկատար անունը կուտան՝ ըստ բարբառոյ երկրին։

Տօրոսի հիւսիսային Սեմական լեռը կամ գօտին բազմ-

*) Տես «Լումայ» 1898 թ. գիրք Ա.

մաքնակ է և բարձր կատարներ ունի. բնական կերպով թէև բաժնուած չէ, բայց հիմա միայն արևելեան մասին Սեմ կամ Սև սար կըսեն՝ որ լաւ պրակաբոյս է. միջին մասին՝ Մշոյ սար. և արևմտեան մասին Խոզմայ՝ որ կըհասնի մինչև Ողկան և Սպիտակ սար: Սև սարը Խոյթն ու Բռնաշէնը Տարօնոյ դաշտէն կըբաժնէ. իսկ Մշոյ սարը և Խոզմա՝ Տարօնոյ դաշտի և Ասպակունեաց Շատախ և Շէնըք վիճակներու մէջտեղը ձգուած են:

Տօրոսի միջին գօտիներն են Ծովասար (իր վրայի մեծ լճին համար այսպէս կոչուած), և Անդովկ բարձրաբերձ լեռինք. իսկ հարաւայինը՝ Մարութայի լեռուն կամ Մարաթու՝ ուրիշներով մէկ տեղ:

Սև սարի Տարօնոյ երեսն են սուրբ Յովհաննու և սուրբ Առաքելոց կամ թարգմանչաց վանքերը. Բռնաշինու երեսն է սուրբ Աղբերկայ վանքը, և Շատխու երեսն է սուրբ Աթանազնեայ վանքը՝ ամենն ալ իրենց աստիճանին համեմատ շէն և մկծամեծ թեմեր ունին:

Սուրբ Յովհաննու վանք՝ Մշոյ արևմուտքը չորս ժամ հեռի է. սուրբ Առաքելոցը՝ Մշոյ արևելքը երկու ժամ. Աթանազնեայն՝ հարաւը 6 ժամի չափ. սուրբ Աղբերկայն՝ արևելեան հարաւը 7 ժամ:

Ասոնցմէ զատ կան շատ մը աւերակ վանքեր ալ՝ որոց քաջածանօթներն են, Կարմիր վանք՝ Ուռուղայ մօտերը. Մամկայ կամ Մամկունեաց վանք՝ սուրբ Յովհաննու մօտերը, որ դար մը հազիւ կայ ամայանալը. Կարմիր վանք մ'ալ Առուալիճ գիւղի մօտերը կայ՝ քըրդերէն աւրուած. ինչպէս պատճտուաւն հանդերձ կըպատմեն: Աշտիշատի մէջ սուրբ Սահակայ Պարթևի վանքը, որ միայն փոքրիկ վկայարանը մնացեր և գիւղին եկեղեցի եղեր է, նոյնպէս փոքրիկ վկայարան մը միայն մնացեր է յանուն սրբոյն Մեսրոպայ՝ իր հայրենի Հացիկ գիւղին մէջ՝ գիւղէն բաւական բարձր դէպ ի լեռը, որ կըթուի թէ ան ալ վանք եղած է. դարձեալ Արագայ վանք կամ Արքավանք անուն վանքն ալ եկեղեցի եղած է այժմ համանուն Արքաւանք գիւղին:

Կուզէի վանորէից միայն նիւթական շինութեանց, կաշուածոց և հասոյթից վրայ ընթերցողաց փոքրիկ գա-

ղափար մը տալ, բայց վանքերէն ներս մտնել իմ նպատակէս դուրս ըլլալով՝ զայն ևս զանց կ'ընեմ. վանական և Ս.գգային Կրօնական Վարչութեանց ամենակարեւոր և մեծ գործը համարելով՝ ընդհանուր վանօրէից վիճակագրութիւնը. վասն որոյ լերանց ստորագրութեան առթիւ Տարօնոյ վանօրէից վրայ այսչափ մը ծանօթութիւն տալը բաւական համարելով՝ վերստին դառնանք Տարօնոյ լերանց որպիսութիւնը և օգտաւէտութիւնը գիտել:

Այս լեռները պարարտարօտ և կարի ջրաւէտ ըլլալով, ինչպէս իշած եմք, անասնաբոյժ և մասնաւորապէս խաշնադարման քրդերու մեծ հարստութեան պատճառ եղած են. թէ որ լերանց կողերն ու ձորերը գլտնուած բազմաթիւ գիւղօրէից փոքրիկ՝ այլ պարարտ ու բազմաբեր ջրաբեր արտերը խոհեմ երկրագործաց ձեռք ընկնէին, որչափ մեծ քանակութեամբ բրինձ, բամբակ, մեկոն և ծխախոտ պիտի արտադրէին: Հապա լերանց ամեն կողմերը որչափ այգւոյ, թթենաստանի, մրգաբեր ծառաստանի և անտառաց սքանչելի դիրքեր ալ անպէտ ու խոպան վիճակի մէջ կեցած են, որոնք միայն կրնային ժողովրդեան մեծ հարստութեան աղբիւր ըլլալ: Ով գիտէ հարիւրաւոր թէ հազարաւոր տարիներէ ի վեր դեռ այգւոց որթոտներ, թզենիք, նշենիք, փշատիք, մամուխիք, ալաժարըիք և ուրիշ տեսակ տեսակ պտղատու ծառեր դեռ լերանց չորս կողմը կերկին, և դեռ անգթութեամբ արմատախիլ կըլլան. կարելի չէ գուշակել թէ այս բիրտ հալածանքը երբ պիտի դադարի:

Ոչ միայն հանքային և արօտական մասերով հարուստ են այս լեռները, այլ և փոքրիկ և մեծ անտառներով ալ, որով զարդարուած ու ծածկուած են այս լեռանց շատ մը ձորերն ու կողերը և գագաթները. որոց մէջ ամենէն ընդարձակն ու հարուստն է Սև սարը, որ բոլոր Տարօնոյ, Մուշ քաղաքի, Հարքայ, Վարդովայ և ուրիշ գաւառաց ալ շինութեանց մեծամեծ գերաններ կը մատակարարէ: Սև սարու հողը միւսներէն լաւ է, և քիչ տարուան մէջ կրնայ մեծամեծ կաղնի գերաններ հասցնել՝ եթէ հոգ տարուի, և եթէ խնամքով ու

զգուշութեամբ գործածուի՝ դժուարաւ կրսպառի. սակայն իր փայտի տեսակը Սպիտակ սարու փայտին չափ ամուր չէ:

Սպիտակ սարը մասնաւոր լեռ մ'է, իր փայտը ինչպէս և Սև սարունն ալ մեծաւ մասամբ կաղնի ու քիչ ալ բարտի է, իր պրակը մեծ չէ այնչափ. իսկ փայտը դիմացկուն է շէնքի համար:

Այս երկու անտառներէն զատ Տարօնոյ շուրջը հաստ ու մեծ ծառերով անտառ բնաւ չկայ, որ շէնքերու զերան և սիւն մատակարարէ, բոլոր գտնուածները ընդ առաւելն 3—4 մատ տրամագծով մարդակցու կաղնիներ են. որովհետեւ այս կողմերը կաղնոյ տեսակները գրաւած են անտառաց զիրքերը. անոնցմէ ետքը կուգան բարտիք ու կաղամախիք. միւս տեսակները խիստ քիչ են: Տարօնոյ շրջակայ հիւսիսային և արևելեան գաւառներն ալ այսպէս փոքրիկ ու մանր պրակներ միայն կը գտնուին:

Սև սարու անտառի մէջ ընդհանրապէս պարտիզի նման մաքուր է. ծառերը բաւական նոսր են. անոր համար հետզհետէ դիրար կը յաջորդեն ու շուտ կը մեծնան այն տեղի ծառերը. բայց երկրին պէտքը օր ըստ օրէ շատնալով՝ ալ սկսեր է փայտը աղէկ մը սուղնալ, և անտառներն ալ պիտոյից չպատասխանել: Ահագին երկիրներ երկու անտառի վրայ ընկած են, որոց երկուքը մէկ մէկու կից հաշուելով հազիւ 8 ժամ երկարութիւն և երկուք ալ լայնութիւն կունենան. և Սև սարու մեծ ծառերը արդէն սպառած ըլլալով՝ քանի տարի է ի վեր սկսած են լերան միւս երեսէն, Խոյթ գաւառի կողմէն փայտ կտրել: Չյուսացուի թէ երկարատեն դիմանան այդ անտառները, որովհետեւ բոլոր աշխարհը, ինչպէս ըսինք, այդ լերանց վրայ ընկած է. կառավարութեան կողմէն դեռ հոգ ու խնամք մը չերեւիր. քրդեր շատ մը տեղեր ըստ հաճոյս գրաւեր սեպհակներ են և զանոնք ստակով ալլոց կը ծախեն. իսկ մնացածն ալ իւրաքանչիւր ոք իրեն կը տանի անխնայ:

Միւս լերանց անտառներու չմեծնալուն վրայ սոյն դիտողութիւնները կը լլան. նախ այն լեռներու հոգի

տեսակներ ստորին և շատ տեղեր ալ ներքնահողը տեսակ մը կակուղ քար է, որուն մէջ ծառոց արմատ գրեթէ չբանիւր. բ. շատ խիտ կը բուսնին գետնէն՝ քանի մը տարին անգամ մը ոչխարաց համար շարունակ տերեւ կտրուելուն պատճառաւ, որով մէկզմէկ կըխեղդեն կըմնան թէ ճիւղերը և թէ արմատները. և արմատները մէկ մէկու խիստ փաթաթուելով չեն կրնար ազատ տարածուիլ ու սնունդ առնուլ. և երրորդ՝ անտառաց մէջ ամառ ձմեռ այծեր կարածեցնեն, որոնք թէ տընկոց մատաղ ծիւերը կուտեն և թէ ծառոց կեղևը կըծելով կը չորցընեն. և թող զասոնք ամեն տարի ոչխարներու և այծերու համար երկրին ամեն կողմերը հազարաւոր բարդերով տերեւ կամ թաւ՝ և ձմեռը ծանր ու երկարատև եղած ատենն ալ անբաւ կոնտ կըկտրուի կենդանեաց համար, որով իսպառ կըփճանան ու կը սպառին անտառները՝ տեղերը քիչ մը արօտ թողլով:

Եթէ այս միջոցներն ու վնասակար սովորութիւնները վերցուէին և իւրաքանչիւր ոք կամ եղածը խնամէր կարգադրէր, և կամ նոր անտառներ տնկէին այն լեռնային անբաւ դատարկ տեղերը՝ անով ալ մեծ եկամտի աղբիւր մը կըբացուէր ժողովրդեան, զոր արդէն իր ձեռքը կըգոցէ և կըսպառէ առանց զգալու. սակայն (թափուի) հաստատութիւն առնելովը կըյուսացուի որ ժողովուրդը օր ըստ օրէ զգաստանայ և սթափի և այս վնասներն ալ վերցուին:

ՀԱՆԲ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻՔ

Տարօնոյ լեռներն ու դաշտը ինչպէս որսի բազմատեսակ կենդանիներով, նոյնպէս և տեսակ տեսակ հանքերով լի են, թէև ամենն ալ երեսի վրայ և անկերպարան վիճակի մէջ՝ առանց երկրին օգուտ մը բերելու: Ամենէն առատ կը գտնուի կիրը և ամեն կողմ, բայց Սիմ լեռանը խիստ ազնիւ է. շէնքի ազնիւ քարեր ալ խիստ առատ կըգտնուին՝ սպիտակը գլխաւորապէս Աշտիշատ և Սահակ գիւղերը. իսկ սև ու կարմիր քարի տեսակները որ միւսներէն զիւրատաշ են, կըգտնուին

Թիլ և Բաջու գիւղերու և Գլակայ վանից սահմանները: Տեսակ մը կրանիթ կերևի Մշոյ քաղաքի շուրջերը: Ս. Յովհաննու վանից ստորոտներն ալ կ'ըսուի թէ առաջ ժամանակաւ լաւ մարմարիոնի հանք ելեր է, բայց բռնակալաց երկիւղէն ծածկուեր է: Սուրբ Յովհանու, Մշոյ և Առաքելոց վանից շուրջերը մետաղալին առատ նշաններ կերևին և արծաթ ու կապար կը կարծուի. սակայն ցարգ փորձող մը եղած չէ. և այս երկիրներ հանք գործածելու՝ բաւական ածուխ չգտնուիր, թերևս այս եղած ըլլայ պատճառը: Տներու պատեր ձերմկցնելու համար տեսակ մը սպիտակ հողեր կը գործածուին այստեղ, որ դաշտի շատ կողմերը կը գտնուին. սակայն Դըզըլ-Խաջ գիւղինը ամենէն աղնիւն է և շատ առատ:

Դաշտի ալ և ալ կողմերը բնական արջասպ (զաճ) ալ կը գտնուի, որ երկրացիք հիւանդութեանց և ուրիշ բաներու կը գործածեն: Տարօնոյ լեռները երկաթի նշաններ ալ պակաս չեն. եթէ քննուի՝ մէկ երկու տեղ հանքածուխ, նալթ և կազ ալ կարելի է Տարօնոյ շուրջերը գտնուի. բայց որով հոգն է գետնին տակի հարստութեան հոգ տանիլ, քանի որ երեսինն ալ անարգ օր ըստ օրէ վատթարանալ և փճանալու վրայ է:

Տարօնոյ լեռանց ու անտառաց զազաններն ու թռչունները արդէն իշուած են առաջին մասին մէջ. նոյնպէս և դաշտի սուրբ ու անսուրբ թռչուններն ու գետերու ձկները:

ՏԱՐՕՆՈՅ ԴԱՀՏԻ ՀՈՂ

Տարօնոյ դարալագեղ լեռներն ու դաշտերը, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, ժողովրդեան առջև հարստութեան գլխաւոր աղբիւրներ բացած են. որ են՝ անտառ, ալգի և ծառաստան, արօտ և մարգ և անդապտան, զորս եթէ ժողովուրդը գիտնայ օրինաւորապէս գործածել, միշտ երջանիկ պիտի ապրի, տէրութեան մեծ ծառայութիւն պիտի ընէ և Տարօնոյ անունը բարձրացընէ. վասնորոյ կարժէր որ Մշոյ կառավարութիւնն ալ ակնարկ

մը դարձընէր այս երկրի երկրագործութեան վրայ, որպէս զի թէ երկրի ժողովրդեան բարօրութեանը և թէ տէրութեան գանձուն ծառայութիւն մը ըրած ըլլար:

Տարօնոյ դաշտին մէջ խոպան, քարուտ և կամ աւազուտ անմշակելի երկիր բնաւ չգտնուիր: Դարնան և գրեթէ ամարան ալ բովանդակ դաշտը դալարագեղ սքանչելի տեսք մը ունի կարի հրապուրի, և ականապարար: Բոլոր դաշտը իբրեւ ծաղկաւէտ վայելչագարդ դըրախտ մը և կամ ծաղկանկար կանաչ գորգ մը կերևի:

Դաշտի երես բոլորովին լերկ է, բաց ի բուսոց դալարագարդ վայելչութենէն՝ ոչ արհեստական անտառ կայ ուրիշ երկիրներու նման, ոչ պտղատու ծառեր և ոչ ալ այգի: Դաշտի հողեր Խնուսայ և Պուլանքը գաւառաց հողերէն խիստ ծանր (կարծր, պինդ) ու սակաւաբեր են. սակայն գիտութիւն, դրամագլուխ և աշխատութիւն, մանաւանդ տէրութեան խնամք ու հոգ կրնան այս փոքրիկ թերութիւնը շուտ լցունել և խիստ պտղաբեր ընել: Այսպիսի երկիր մը՝ որուն կլիմայն քսիցըր ու բաւական բարեխառն է, և խիստ տարբեր նոյն իսկ իր դրացի գաւառաց նկատմամբ, որոց ոչ հաւալանոց հեղձուցիչ ջերմութեանը և ոչ իսկ հիւսիսայնոց կանխաձմեռն ցրտութեանը հաղորդ է:

Բոլոր դաշտին հողերը ընդհանրապէս մութ կարմիր (երկաթի ժանկի գոյն) և շէկ կաւերէ, սև փտութիւններէ, և լեռնոտներն ալ կրային մասերով խառնուած շէկ կամ դեղին կաւերէ բաղադրուած է. որով թէ ցորենեղէններու և թէ այգիներու լաւ յարմար են: Դաշտին մէջ տեղերու հողերը ընդհանրապէս շատ կաւային ըլլալով՝ ամառը մեծամեծ պատռոններ (պատառուած) կը բացուին. և եթէ աղէկ հոգ չտարուի՝ այսպիսի հողերու մէջ նորատունկ ծառերու արմատոց մազմզուքները կտրտելով կը վնասուին. իսկ լեռնոտները ընդհանրապէս այնչափ կասկածելի չեն և ծառատունկի աւելի յարմար են. նոյնպէս և այգւոյ:

Դաշտի սևակ (սև հողով) արտեր աշնան շուտ սառելով կրկապուին. այսինքն՝ ալ չեն վարուիր արօրով, գարնան ալ ուշ հարուոնք կուտան ցանուելու. գաւա-

ռիս լեռնային արտերն ալ այս վիճակը ունին. այսինքն՝ աշնան շուտ կրկապուին և գարնան ալ ուշ հարուռնք կուտան. վասնորոյ երկրագործութեան մասին դաշտը աւելի օգտակար կը համարուի և հեշտին. և դաշտի ալ աւելի օգտակար և հեշտին մասերն են սիկ (կարմիր և դեղին կաւ ունեցող) արտերը, որ շատ կան, նոյնպէս և ակոնները (գետեզրի մօտ բարակ աւազով և լիով խառն արտերը):

Որոշ կերպով կարելի չէ վճռել, բայց խիստ հաւանական կերևի թէ բոլոր դաշտին $\frac{3}{5}$ -ը, այսինքն՝ հինգ մասին երեքը խոտնձի քաղօն, մարգ, առուույտնոց և արտ է. և $\frac{2}{5}$ -ը հաղիւ թէ կենդանեաց արօտավայր, որ ան ալ պէտք եղած ատեն մեծաւ մասամբ կրնայ արտ ըլլալ, ջրառ տեղերը ջրարբի և միւսը ոստին. փոքրիկ մաս մ'ալ այգի է Մշոյ և իր շրջակայ եօթնի չափ գիւղօրէից լեռնոտներն ու լեռնակողերը:

Բոլոր երկիրը բաւական տառտաջուր և լաւ բարեբեր է և ձոխ՝ վայրի բուսաբերութեանց նկատմամբ. բնական արօտները, մարգերը և խոտի ոստին քաղօնները առատ և ձոխ են. սակայն բոլոր երկիրը անպէտ մշակուած և կերպով մը բնական վիճակի մէջ գտնուելով՝ բերոց և արմտեաց առատութիւնն ու ազնուութիւնը խիստ նուազ և ստորին է:

Այս դաշտի մէջ ցանուած ցորենները մէկին հինգ կամ վեց արդիւնք տուած ատեն լաւ կը համարին. քիչ ատեն կը պատահի որ տասնէն աւելի բերք առնուի՝ նոյն իսկ ջրարբի և զօրաւոր համարուած արտերէն: Քանի մը տարին անգամ մը կը պատահի, որ ինչ ինչ արտեր մէկին մինչև քսան բերք կուտան. բայց ասիկա հրաշից մօտ բացառութիւն մը կը համարուի երկրացոց աչքին: Այս մասին իր տեղը՝ արհեստի գլխոյն մէջ կը խօսենք. մենք դառնանք հիմա Տարօնոյ դաշտի վիճակները դիտելու:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԻՃԱԿՆԵՐ.

Տարօնոյ դաշտը հիմա ունի իր մէջ Մուշ քաղաքը և 183 գիւղ. և ինչպէս տեսնուեցաւ, չորս փոքր գա-

ւառներու բաժնուած է. Մուշ, Խանտրէզ, Քօսուր և Չըխուր:

Մուշ Մեղրագետի եզերքէն դէպ ի Սիմ լեռը ութը դաշտային գիւղերով փոքրիկ վիճակ մ'է, բայց իրեն և իր գիւղերու լեռնոտները այգիներով ծածկուած բաւական գեղեցիկ տեսարան մը կընծայեն ամառը: Այս վիճակէն այգւոյ բերքէն զատ՝ առատ ալ ծխախոտ կեղէ:

Խանտրէզ գաւառը դաշտի արևմտեան մասը, Եփրատի ընթացից երկու կողմերն է. տեղ տեղ Եփրատով կըբաժնուի Քօսուրէն մինչև Մեղրագետի Եփրատ խառնուած տեղը. և անկէ Մեղրագետի եզերքով կըմիանայ Մշոյ վիճակին և կըհասնի Սիմ լեռը ու կըբարձրանայ: Իր գիւղերու որքանութիւնն արդէն գրուած է: Եփրատի ձախ կողմը Խանտրէզի մէջ է սուրբ Յովհաննու հռչակաւոր մեծաշէն վանքը. դաշտէն գրեթէ ժամ ու կէս բարձր լեռան վրայ: Այս վանքի ցածը եղած դաշտի գիւղերը շատ ծխախոտ կըմշակուի մանաւանդ Արզըլ-խաչ կամ Արզըլաղած գիւղը: (Դաշտի գիւղերու մէջ ծխախոտ մշակողները ամենքն ալ հայերն են. իսկ Մշոյ քաղաքին մէջ այդ արհեստը տաճիկներուն սեպհական է, թերևս միայն իրենք կալուածատէր ըլլալնուն համար): Խանտրէզի վիճակի մէջ Եփրատի աջ կողմն են Մատրավանք դաշտի մէջ, և սուրբ Կարապետի գմբեթազարդ սուրբ Ուխտն ալ դաշտէն գրեթէ ժամուկէս բարձր:

Քօսուր որ Տարօնոյ դաշտի արևելեան մասն է, պարսպուած է արևելքէն և հիւսիսէն Ներքովթական լեռներով, արևմուտքէն Եփրատով և Մշոյ վիճակով, իսկ հարաւէն Սիմ լեռնով ու Չըխուրով: Այս գաւառի գրեթէ արևմտեան կողմը կիյնայ սուրբ Առաքելոց վանքը. Մեղրագետի ձախ կողմը դաշտէն երեք քառորդի չափ բարձր դէպի Ծիրինկատարայ. լեռը Քօսուր վիճակի մէջն է Սև սարը որ իր անտառին համար անուանի եղած է:

Չըխուր վիճակը Քօսուրէն Մեղրագետի բուն վերի մասով կըբաժնուի, անոր ձախ կողմը կիյնայ և դաշտի հարաւային անկիւնը: Վիճակիս կլիման և հողը ազնիւ

չեն. դիրքն ալ ընդհանրապէս լեռնային է: Հոս ալ քըր-
դերէն ոմանք ծխախոտ կըմշակեն. բայց ստորին տե-
սակէն և քիչ քանակութեամբ:

Այս բաժանումները շատ տեղ բնական չեն, ալ
առանց լեռներով ու գետերով բաժնուելու յարմարու-
թեանը նայելով գրականապէս որոշուած են 1869-ին
Կարնոյ նախորդ վարիներէն Մշոյ բարեկարգիչ Իսմայիլ
Հագգի փաշայի կարգադրութեամբ:

Տարօնոյ դաշտի չորս գաւառաց ու վիճակաց մէջ
ամենէն մեծն ու պարարտահողը, ջրաւէտն ու փայտա-
ւէտը Քօսուր է, որ բոլոր դաշտի $\frac{3}{5}$ էն աւելի մասը
կըպարունակէ. անկէ ետքն է Խանտրէզը. Մուշ՝ դաշտի
ամենէն փոքրիկ մասը կըպարունակէ. Զըխուր ալ լեռ-
նային մասերով կազմուած է և բուն դաշտէն խիստ
փոքրիկ մաս մը ունի իր մէջ:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ.

Տարօնոյ այս չորս մասերու մէջ ալ կան շատ մը
կենդանի և մեռեալ ու անհետանալու մօտ հնութիւն-
ներ: Կենդանի մնացած են միայն քանի մը վանքեր,
որ Տարօնոյ փառքն ու մխիթարութիւնն են. քանի մ'ալ
հին քաղաքներ ունի ամայացած ու նշխարները անհե-
տանալու մօտ հասած, որոց երկուքին վրայ ալ չափա-
ւոր խօսած եմք՝ լերանց ստորագրութեան մէջ և գոր-
ծոյս սկիզբն ալ: Ասոնցմէ զատ՝ բազմաթիւ ալ աւան-
ներ կերևին քաղաքանման, որք այժմ փոքրիկ գիւղեր
եղած են, և ոմանց մէջ շատ մը եկեղեցիներ դեռ կը-
գտնուին կանգուն և կիսականգուն վիճակի մէջ, և որոց
նախնի շքեղութեան և շինութեան վրայ կցկտուր պատ-
մութիւնները դեռ կըգտնուին ծերերու բերանները:

Մեղրագետի ակի շուրջը քանի մը հնօրեայ և հա-
տառաշէն գմբեթներ և շատ մը գերեզմաններ կան ցիր
ու ցան ամենն ալ տաճկաց արձանագրերով. որոց հա-
մար կըսուի թէ Տիրանայ և Ապտիւլ Ռահիմայ պատե-
րազմին ընկած տաճիկներն են:

Բաղիշոյ ըռահվան ալ հնօրեայ չորս բաներ կան քա-

րուկիր կամարակապ, որոց համար կըսուի թէ սուլթան Մուրատ շինած է:

Տարօնոյ դաշտը իր լեռներն ու լեռնոտները խիստ բազմաթիւ բերդեր ու ամրոցներ ալ ունեցեր է անմատչելի դիրքերով, որոնք ցարդ կընշմարուին քաջապէս, և քաֆրի (հին հայոց այս անունը կուտան քրդեր և միամիտ հայերն ալ) բերդեր կըկոչուին, և այնչափ խիտ են, որ շատ տեղեր մէկ ժամ քառակուսի միջոցի մէջ երեք բերդ կըգտնուի. ինչպէս Դլակայ վանքէն դէպ յարեւելս մինչև (Ղալաճըխ) լեռը ճիշդ երեք ժամ է, այս երկարութեան ու մէկ ժամ լայնութեան մէջ արդէն 10-ը բերդերու ամրոցներ կերևին. որ են՝ Նեղ Փողնի բերդ (թերևս այս է Ձենոբայ յիշած Անթակայ բերդը. իսկ եթէ ոչ՝ ասոր արևմտեան կողմը կէս ժամի մօտ հեռու Ղալաճըխը պիտի ըլլայ.) Հողբերդիկ, Բազուայ և Սահակայ բերդերը, Պաղլուայ բերդիկ, Տէլի Մխոյի բերդ՝ Սերկըլայ ձորի մէջ, Ղարալուշաբերդ, Կէլ-ըոէշ (Սև բերդ), Ղալաճըխ և Ղազխանայ ներքևի բերդը. թէև չգիտցուիր թէ այս ամենն ալ միևնոյն ժամանակի մէջ շէն եղած են թէ ոչ. սակայն այսօր ամենուն ալ աւերակները ակներև կերևին:

Եփրատի և Մեղրագետի վրայ ալ տեղ տեղ հին մեծաշէն կամուրջներու հետքեր կերևին: Թերևս ուրիշ անյիշատակ հնութեանց հետքեր ալ գտնուին Տարօնոյ շատ կողմերը. սակայն հնութեանց անճաշակ ժողովուրդը անոնց վրայ խիստ անտարբեր աչօք նայելուն համար ծածկուած կը մնան ու կանհետանան:

Սկրագոմ գիւղի գերեզմաննոցի մէջ, (տեսնողները կը պատմեն՝ ականատես չեմ) բևեռագիր կայ կրանիւթ քարէ հին սեան բեկորի մը վրայ, որ ինչպէս կերևի՝ մեծ շինութեան մը նշխար ըլլալու է և կամ կսթողի մը, ու հիմա իբր տասլանաքար ձգուած է այն տեղ. և ո՞ր գիտէ թէ գիւղացիք ինչ ազօտ աւանդութիւններ գիտեն այն բազմադարեան հնութեան նշխարին վրայ:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԻՃԱԿԱՅ ԵՐԵՒԵԼԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Մշու վիճակի մէջ Գառնեն, Ջրիկ, Մոկունք կամ Մոգունք, Ներքեվանք, Առինչ և Առնչուանք:

Խանտրէզի մէջ Քարձոր, Խորոնք, Բեթար, Փողրկով, Սնճընուտ, Գոմեր՝ որ Մըջմնիկ իրիցու Գոմկունքն է. Աւգաղբիւր, Արգզոնք, Շէխլան, Արզըլաղաճ, Զիարէթ. Սորտար, Բազու կամ Բազում, Պաղլու (Պարեխ), Մեղտի, Աէյպիան, Տում, Կոմս, Հերկերտ (Հալկերտ), Կուրավու, Զխավու, Սալորիկ, Տէրըք (Սշտիշատ) և Աւրան ուր միւտիւրը կընստի:

Քօսուրայ մէջ՝ Առնչիկ, Արգերթ, Աղջան, Սուլուխ, Մղագոմ (քրդաց գեղ է, հիմա տրուած է Խանտրէզի՝ Սուլուխայ և Արգերթի հետ Աւրանայ մօտ ըլլալնուն համար: Այս Մղագոմի մէջ (շէհիտ) մը կայ, որուն համար ոմանք կըսեն թէ Հայոց ձեռքէն առնուած և Պօղիկարպոսի մարմինն է): Խոփեր, Բքլից, Յունան, Օրկընոց կամ Հորքընոց. Գունիկ, Յրօնք, Խարդոս, Հացիկ, Երիզակ, Թիլ, Պարտիկ, Քրդագոմ, Մողգոմ, Օղունք, Նորշէն Հայ, Առաղ, Հաւատորիկ, Բերդակ, Մառնիկ, Առուալիճ, Շմլակ, Խասգիւղ, Վարդխաղ, Մկրագոմ, Ծռգետ, Ծղակ, Նորք, Արգաւանք, Արագ, Տրմերտ, Առնիստ, Խարձ, Մառնիկ քուրդ, Արտօնք, Վարդենիս, Հաղբենիս, Օձ քաղաք, Նոր քաղաք և Աւգաղբիւր, ուր միւտիւրն է:

Զըխուրայ վիճակի մէջ՝ Մուշեղշէն, Ողսրմակ, Մորխ, Կոտնի, Մուշկան, Մոզակ, ձապկիս և Նորշէն քուրդ, ուր միւտիւրն է:

Այս գիւղերու մէջ բազմաբնակներն հետեւեալք են, որոնք 100 տնուորի մօտ և անկէ աւելի մինչև 200 ընտանիք կը պարունակեն, Ներքեվանք, Առինչ, Արզըլաղաճ, Շէխլան, Զիարէթ, Աէյպիան, Կոմս, Կուրավու, Աւրան, Արգերթ, Աղջան, Յունան, Յրօնք, Քըրդագոմ, Նորշէն Հայ, Առաղ, Բերդակ, Առուալիճ, Խասգիւղ, Տրմերտ, Խարձ, Արտօնք, Վարդենիս, Աւգաղբիւր և Նորշէն քուրդ:

Այսչափ մեծ գիւղերու մէջ Առինչ և Նորշէն Պա-

պական Հայոց գիւղերը են, և միւս Նորշէնն ալ քրդա-
բնակ է. ասոնցմէ զատ մնացած ամենն ալ Հայոց գիւ-
ղեր են. թող զասոնք բաւական հայ գիւղեր ալ կան
50 տան մօտ կամ անկէ աւելի. բայց մէջերնին զբա-
րոց մի հարցներ:

Բոլոր դաշտի մէջ քրդու գիւղեր 20 ի չեն հա-
նիր. 80-ի չափը Հայոց գիւղեր են. դաշտը Հայերը
բռնած են լեռնոտներով (ինչպէս Պուլանըխներ և Խը-
նուս ալ), և լեռները ընդհանրապէս Քրդեր. թէև
լեռները տեղ տեղ հայոց գիւղեր և լեռնոտներն ալ
քրդաբնակ գիւղեր կը գտնուին: Ինչ ինչ գիւղերու մէջ
ալ Հայք և Քիւրդք խառն կը բնակին:

ԴԱՀՏԻ ԳԻՒԴԵՐՈՒ ԳԻՐԲ

Դաշտամիջի գիւղերու գիրք ընդհանրապէս բոլորշի
բլուրներու վրայ և կամ անոնց ստորոտը գլուած են. որոց
բարձրութիւնը քիչ անգամ 100 ոտքէն աւելի կը լլայ.
և այս բլուրներու գագաթն ալ ընդհանրապէս գիւղե-
րու եկեղեցիք կառուցուած են, որոց մեծագոյն մասը
հին շէնքեր են:

Այս բլուրները (Ոսբն բլուրէն զատ՝ որոյ բարձրու-
թիւնը դաշտի երեսէն 7—800 ոտք կայ.) գրեթէ ա-
մենքն ալ արուեստական կերևին՝ իրենց ձևին ու հո-
ղին խաւերուն նայելով. և կը կարծուի թէ զինուորա-
կան պահպանութեանց համար այսպէս տափարակ և
հարթայտակ դաշտի հաւասարութենէն իբրև զիտա-
րաններ դաշտի կեդրոնը կարգաւ բարձրացուցած ըլլան
անյիշատակ ժամանակներէ, լանկարծաս հրօսները
զիտելու և զգուշանալու համար: Եւ ասիկա աւելի կը
կարծուի Սիմ և Տօրոս լեռնցւոց համար շինուած. ո-
րովհետև այս բլուրներու շարքը Եփրատ և Մեղրեայ
գետերու աջ կողմն են. և կարելի է թէ անյայտ ժա-
մանակներ այս դաշտը երկու իշխանութեանց կամ տէ-
րութեանց ձեռք եղած ըլլայ Մեղրագետով և Եփրա-
տով բաժնուած: Դաշտի գիւղեր ամենքն ալ մէկմէկէ
կերևին՝ դաշտի խիստ տափարակութեան պատճառաւ.

գիւղերու մէկմէկէ հեռաւորութիւն ընդհանրապէս կէս ժամէն մէկ ժամ է. կէս ժամէն պակաս ալ շատ կայ: Հայ գիւղերու տներու դիրք խիստ ամփոփ և խիտ կըլլայ. և գիւղերն ալ ընդհանրապէս մեծ և բազմաբնակ և տներն ալ բազմաշունչ:

Քրդաց գիւղեր փոքր կըլլան. տները ցրիւ. մանաւանդ Չիուրցոց, ընտանիք սակաւաւոր ընդհանրապէս՝ ամեն մէկը ըստ հաճոյս կեանք վարել և գողութեան հետեւելնուն համար և տներնին ալ փոքր և խիստ անշուք:

Ամեն հայ գիւղերու մէջ իսկ կարելի է քանի մը ընտանիք գտնել 10—40 շունչով. և երբեմն մինչև 70. Էն աւելի իսկ կրնայ գտնուիլ. ասիկայ կրնայ հայոց խաղաղասիրութեանը, հանդարտ բնաւորութեանը և աշխատասիրութեանը ապացոյց համարուիլ. նոյնպէս և հնազանդ հպատակութեանը՝ որ այսչափ շունչ ծեր ու տղայ իրենցմէ ընտրուած երիտասարդի մը կը հնազանդին երբեմն՝ ամենայն խոնարհութեամբ. ասիկա տանտիկնաց ալ տնարարութեանը քաջ նշան կրնայ համարուիլ. որով կրնան այսպիսի բազմաշունչ գերդաստաններ խոհեմութեամբ անտրտունջ կառավարել:

ԴԱՀՏԻ ԳԵՂԱՑՈՑ ՏՆԵՐ.

Այս գիւղերու տները ամենն ալ միայարկ, գետնափոր կամ դարափոր են և վրանին հողածածկ և ոչ թէ կղմինդր. տանիքնին կլոր դմբեթաձև և քիչ մը սրածայր: Անտեղեակ ճանապարհորդ մը ամառը (շաշտի կանաչութիւն անցնելէ զկնի) գիւղերը շփուարաւ կրնայ տեսնել հեռուէն. վասնզի գիւղացոց տները զրսէն պատ չունին և գետնի հաւասար են. քիչ մը տանքի բարձրութիւն ունին. և այն՝ գետնի գոյնով:

Այս տներ զրսէն և ներսէն այսպէս խեղճ տեսարան մը ունենալէն զատ՝ ազատ օդ բանելու ալ յարմար չեն՝ մանաւանդ ձմեռը: Իւրաքանչիւր տուն մէկ դուռ և մէկ երդիք ունի, ձմեռը ցրտոյ պատճառաւ դուռն ալ կը գոցուի. շատ անգամ տանը մէկ կուշտը

քանի մը կենդանիք կրկապուին. անոնց աղբին, շուն-
չին և մարդոց շունչին թունաւոր կազերը միանալով՝ տա-
րափոխիկ վնասակար հիւանդութեանց և շատ անգամ
ալ բազում մահուանց պատճառ կըլլան:

Ժողովուրդը տգիտաբար կրկարծէ թէ ուրիշ ձեւ-
երով տուն եթէ շինէ՝ ձմեռը անհնարին կըլլայ մէջը
բնակիլ. չգիտեր թէ եթէ իր աղքատութիւնը ներէ՝ շատ
կարելի է գեղեցիկ լուսամուտներով բազմաթիւ տներ
շինել և ամեն եղանակի մէջ ալ տալահով բնակիլ. ինչ-
պէս արդէն այսպիսիներ Մշոյ քաղաքի և վանքերու մէջ
ալ կը գտնուին:

Կարին, Նիրակ, Ախրքէլէկ Մուշէն ծանր ձմեռներ
ունին և աւելի հիւսիսային դիրք. սակայն անոնք ոչ
միայն իրենց տներ բարձր պատերով, այլ և կրկնա-
յարկ և լուսամուտներով կըշինեն ու ապակիներով կը-
զարդարեն. ինչպէս և ռուսք, որ տանիքներն ալ շատ
անգամ փալախ խոտով կըծածկեն առանց հողի. սակայն
ձմեռները դարձեալ Մշեցոց տներէն խիստ աւելի
տաք են:

Տարօնցոց տներուն այս դրութիւնն ու ձեւը ար-
հեստի ստնդիեայ հասակին զիւտն է, և այս երկրին մէջ
ամեն արհեստներն ալ ցարդ նոյն վիճակին մէջ մնացած
ըլլալով՝ տանց ձեւն ալ օգտակար և գեղեցիկ կերպա-
րանք մը առած չէ ցայսօր, որով աւելի գետնափոր այ-
րերու կընմանին անոնք՝ քան թէ տներու:

Տարօնցոց տներու վրայ այսչափ մը ընդհանրապէս
խօսելէ զկնի՝ անօգուտ չըլլար եթէ անոնց հարուստ-
ներու տները լաւ մը աչքէ անցունենք:

Արդէն ըսած ենք որ քրդերու տներ խիստ փոքր
և անշուք են և հայոց տներ հաստատաշէն և մեծադիր
են. սակայն հայ մեծատանց տներ ճարտարապետական
ձեւերովն իսկ՝ հասարակաց սլարդ տնակներէն կըտար-
բերին: Ենթադրեալ բաւական մեծ ու բարձր է, հաստ գե-
րաններու հիւսուածքով լայն գմբէթի ձևով բոլորշի
բարձրացած է մինչև երդիք, զոր շագարաշէնք կանուա-
նեն. և տան մէջէն նայուած ատեն ուրիշ բան չերևիր,
բայց միայն շատ մը հաստ գերաններ մէկմէկու սերտ

կերպով կպած և ութանկիւնի ձևով մէկմէկու վրայ շարուած ու բարձրացած:

Այս քառակուսի ձևով ընդարձակ տան մէջտեղը, ճիշտ երդիքի տակ, մեծ թոնիր մը գետինը իջած (հորուած) կըլլայ, որուն վրան կերակուր կեփուի և մէջն ալ հաց կը կողուի (թրել, եփել): Այս մեծ տան մէջ չորս կողմէն երբեմն մինչև 8 - 10 դռներ բացուած կըլլան՝ իբր մեծ սրահի մը մէջ, յորոց ոմանք մօռան և այլն են, և միւսերը առանձին սենեակներ՝ այն տունը բնակող բազմաշունչ մեծ գերդաստանի ընտանեաց, որոնք իրենց զաւակներովն առանձին կը բնակին անոնց մէջ, և տանը սպիտակ վարսը (մեծ տանտիկին) իւրաքանչիւրին հացն ու կերակուրը, նոյնպէս և անոնց վերաբերեալ հիւրերունը առատութեամբ կը բաշխէ. նոյն կերպով ալ հագուստ և այլն հաւասար կը բաշխէ տան սպիտակ մօրուքը (մեծ տանուտէր), որ իրենցմէ կը նտրուի և շատ անգամ հասակաւ շատերէն կրտսեր կըլլայ: Սօսիկայ մշակական գործերը իւրաքանչիւր արանց վրայ կը բաժնէ և հնազանդութեամբ կը կատարեն. իգական սեռին վերաբերեալ սպասներն ալ սպիտակ վարսը կը բաժնէ կանանց վրայ, և իւրաքանչիւր ոք ստանձնելով կը կատարէ:

Այն մեծամեծ տներու և սենեկաց ներսի ամեն կողմ տեսակ մը սպիտակ հողով սուաղուած է, որ տանը բաւական պայծառութիւն կուտայ և տանտիկնաց մաքրասիրութեանը հայելի մը կըլլայ: Տներու մէջ նոյնպէս և սենեկաց պատուհաններ և պահարաններ չկան բնաւ՝ բոլորովին պարզ են: Քիչերը Կարնոյ մայրի տախտակներէն շինուած ալիւրի մեծ համբար մը կուսնենան. չիսկ ընդհանրապէս տանը երկու կամ երեք կողմերը շարուած կըլլան կաւէ շինուած մեծամեծ փեթակներ, որոնք քառակուսի ձևով քիչ մը տափարակ և գրկաչափէն աւելի խոր են, և որոց մէջ ալիւր ցորեն և ուրիշ ընդեղէններ կը լեցնեն բերնէն և ծորձէն կը սորեցնեն կառնէն:

Կանանց զգեստ զարդ և այլն պահելու հողէ սրնտուկներն ալ այս փեթակներու ձևն ունին, բայց այն-

չափ խոր չեն և վրանին գոց ու երեսէն փոքրիկ դանակ մը կախուած է՝ փայտէ կրեայով *) ու բանալիով, իւրաքանչիւր կին այսպիսի սնտուկ մը կունենայ իրեն առանձին:

Տան մէկ կողմը գետնէն քիչ բարձր տքի (սէտիր, փէքէ) վրայ շարուած են շինական և Մշեցի բրուտներու քաշած (շինած) տեսակ տեսակ ամաններ, պուտուկ, կաթ կթելու՝ կթոց, ծափկիկ, իւղհալ կամ ուխալ, տապակ և բովեր. մեծ մաթրաթներ, չորթխիկներ, քասէ, ուսկուրա, սաֆիկներ և կոտիկներ: Միւս կողմը թթուի համար մեծամեծ կարասներ, հերիսի համար խամարայներ, ծցուսն ալ որմով մածուներ ծցմուելով իւղը կառնուի, այս մեծ խամարայներուն քովը կեցած կըլլայ. ասոնցմէ ետքը կարգաւ կըկենան՝ ճուայ, բարեկան, պըղիկ, կնտաքաշ, խնտըլիկ, ճլուլիկ և կլուրիկներ: Ուրիշ մէկ կողմ շարուած կըլլան կժներ (կուժ, սափոր), փարջեր, կժփարջեր, պոչկով փարջեր. և պղպղղիկներն ալ իրենց յատուկ տեղերն ունին:

Հոց ուտելու համար ալ սեղանը, պունիկն ու չափուկներն ալ՝ որոնք ամենքն ալ հիւսուածոյ են ուռի բարակ ճիւղերէ, տանը մէկ անկիւնը կըկենան. տախտակէ սեղան ունեցողներ ալ կըգտնուին:

Տարօնցուն տունը երկաթեղէն ուրիշ բան չկայ, բայց միայն խաչ երկաթ մը, ակիշ մը և երկու լանկառներ՝ բոլորն ալ թոնիրի համար: Իսկ պղնձեղէն՝ ամբողջ գիւղի մը մէջ մեծ սան (գազան) մը հազիւ կը գտնուի. տներէն ոմանց մէջ ալ փոքրիկ տապակ (թափա) մը, իւղհալ մը կամ թեթեւ պրօշ (թէնճերէ) մը երբեմն կըգտնուի՝ ամենն ալ առանց խուփի (գափաք):

Այս ամենէն ետքը տան մէկ անկիւնն ալ ճլերուն (անկողին, վերմակ, կապերտ և այլն) բաժին կըմնայ, զորս կըշարեն երկար ձեռով մը՝ գետնէն միջակապ (միջով չափ) մը բարձր փայտերով շինուած արգելի (սուֆա)

*) Կրեայ ըսուածը փայտէ (ֆրոնէկի) է կրեայ կենդանիի ձեռով, որուն բանալին ալ փայտէ է, և հայա տանցոց ամեն գոներուն վրայ կըգտնուի:

վրայ: Այս ճշերը կըբաղկանան քանի մը կապերտէ և թաղիքէ (քէչէ). երբեմն ասոնց մէջ կըգտնուին նաև քանի մը վերմակներ բրդեղէն հաստ և կարկատուն, նոյն գունակ և քանի մ'ալ բարձեր. իսկ աղքատը խոտեղէնէ և կտրտած կապերտներէ զատ ամեն բանէ զուրկ է: Հայոց տներու այս ամեն կահ կարասեաց կարգադրութեան մէջ նոյնպէս և մաքրութեան՝ բաւական խոհեմ և ժրջան տնտեսութիւն մը կերևի, որմէն մերկ են իրենց բնակակից և դրացի բրդեր:

Այս տներու դրսի կողմը կըգտնուին իրենց սրահները, և անոնց առջևն ալ բակը՝ շուրջանակի մարդաչափ պատով բարձրացած մէկ դռնով, ուր ամբան գիշերներ կենդանիք կըմակաղին և ուր երեկոյ առաւօտ կըկթուին:

Այս տներէն զատ մեծատունք կունենան յատուկ հիւրանոց մը զոր (օդա) կըկոչեն, կենդանեաց ձիոց և ոչխարաց համար ալ զատ զատ մեծամեծ գոմեր. և խոտի ու յարգի համար ալ մեծ մարագ մը. ամենն ալ շատ մը հաստ գերաններով բռնուած (ծածկուած) և հողածածկ՝ երկու թղաչափ և ալ աւելի թանձրութեամբ: մեծատունները մարաքէն զատ մեծամեծ զէգերով ալ խոտ կունենան, և այս զէգերը երբեմն մինչև 100 բարդէն շատ աւելի կըլլան ամեն մէկը (բարդը 30 խուրձ և մէկ սալլի բեռ է). և գեղերու եզերքը կըդրուին, որ շատ տարիներ ալ աշնան կայրուին թշնամեաց ձեռօք. նոյնպէս ալ մարաքները, որոց մէջ երբեմն 50 բարդէն աւելի խոտ և առուոյտ և 1000-էն աւելի սակռի յարգ կըգտնուի:

Բ Ե Ր Ք

Տարօնոյ երկրին բերքն է, ինչպէս վերը լիշած ենք, ամեն տեսակ կենդանիք, մուշտակցու մորթենիք, այծենի, եզան ու գոմշու կաշիք. նոյնպէս և ամեն տեսակ ընդեղէնք և բաւական ալ ծխախոտ: Մշոյ և իր շուրջի քանի մը գեղի այգիները կըհասցընեն քանի մը ստորին տեսակ խաղողներ, նոյնպէս տանձեր, խնձորներ,

դամոն և շլորներ՝ ամենն ալ քիչ և ստորին տեսակ և սակաւ քանակութեամբ. ուրիշ տեսակ պտուղ բնաւ չկայ: Տարօնէն կելլէ նաև գինի, կտաւտի ձէթ, իւղ, պանիր, ազնիւ մեղր, մոմ, գազպէ, կանկառ ձիւթ, շրէզ, խէժ, ազնիւ բորակ (կիւլէրչէլէ), և բուրդ:

Արուեստական բերքերն են գլխու արախճի, բուճ (գուրպայ), սախ (զանկապան), չատրկի և սրտանոցի թել կամ կապ. նաև թաղիք, կապերտ, գորգ (խալիչէ), ձիւրու լաւ արկանելիք (ջուլ կամ ղաճէրի), երոց ամենն ալ շինական կանանց ձեռագործն են՝ բաց ի թաղիքէն. Մուշէն ալ տեսակ տեսակ բրդի ամաններ կելլեն գեղեցիկ:

Երկրին մէջ մշակութեան և արհեստից հոգ չտարուելուն համար՝ մշակական և արհեստական բերքերը կարելի եղածէն շատ ու շատ նուազ են թէ տեսակաւ և թէ քանակութեամբ, և որակութեամբ ալ ստորին: Ծխախոտի մշակութիւնը այս երկրի մէջ խիստ թերի է. եթէ հոգ տարուի՝ խիստ ազնիւ և հիմա արտադրուածին հարկւրապատիկը կարելի է արտադրել բոլոր դաշտէն. նոյնպէս բամբակն ալ այս երկրին մէջ քաջալերութիւն գտած չէ. բոլոր երկրին մէջ հազիւ 10—15 փոքրիկ արտեր կը ցանուին Զիարէթ և իր դրացի Մեղտի և Պաղլու գիւղերու մէջ: Իսկ եթէ հոգ տարուի քանի մը տարիէն 5—10000 բեռէն աւելի բամբակ կրնայ ելլել երկրէն. նոյնպէս մետաքս և աֆիօն և խիստ ազնիւ մեղր ու մոմ ալ կրնան մեծ քանակութեամբ ձեռք բերուիլ և երկրին հարստութեան մեծամեծ աղբիւրներ ըլլալ:

Երկրին արդի վաճառահանութեան նիւթերն են կենդանիք և մորթենիք որ մեծ առատութեամբ դուրս կելլեն. կենդանիք կով, ոչխար, այծ Խարբերդ, Հալէպ եւ Շամ եւ ուրիշ տեղեր. իսկ մորթենիք Կարին կերթան, գոմշու կաշի ընդհանրապէս Բալու և Կարբերդ, այծենի, մոմ եւ խէժ Պօլիս կտարուին. քիչ ալ շնակ (բալամուտ) Կարին կերթալ, նոյնպէս նաեւ գինի, իւղ, շրէզ եւ բրտի ամաններ. ծխախոտն ալ Կարին, Կարս եւ Ռուսաստան կը հանուի: Գուրպայ եւ զանկապան՝ նոյնպէս գազպէն եւ ձիւթ սուրբ Կարապետի ուխտա-

ւորաց ձեռք ամեն երկիրներ կըտարուին. ցորենեղէնք եւ ձէթ երբեմն առատ եղած տարիներ շրջակայ երկիրներ կըտարուին. շատ տարիներ ալ դուրսէն կըբերուին:

Միւս բերքերը ինչ որ կան ամենն ալ երկրին մէջ կըսպառին, եւ չբաւականանալուն՝ դուրսէն ալ կուգան: Հարաւային լեռնային գաւառներէն Խուլփ, Խիանք, Խարզանք, Սասուն եւ Բաղէշէն կուգայ խիստ առատ գինի, չամիչ, խաղող, նուռ, ընկոյզ եւ ամեն տեսակ պտուղ, նոյնպէս ըրուպ (պէքմէզ), պաստեղ, շոպաք (քիւմէ կամ սուճուք), սոխ, սխտոր եւայլն: Զոր թուրք՝ Բալուէն եւ Խուլփէն, ծիրան՝ Բալուէն եւ Խլաթէն, տառեխ ձուկ՝ Վանայ սահմաններէն, լուբիա (ֆասուլիայ), տախտակ, կամնասայլ, սայլ եւ երկրագործական երկաթեղէն ամեն տեսակ գործիք՝ Կարինէն. բրինձ՝ Երեւանէն, բամբակ՝ Կարբերդէն եւ Սերթէն. կտաւէղէնք՝ Բաղիշէն եւ Լըճէն. կարճ եւ երկայն ապայներ (մաշլախ) Սերթէն. Եւրոպական կտաւէղէնք և չուխայ՝ Պօլիսէն. երկաթ՝ Կապուռ Դալուորիկէն:

Բ Ն Ա Կ Ի 2

Ինչպէս արդէն ըսած ենք, Տարօնոյ դաշտը Հին Հայաստանի բազմաբնակ դաշտերէն մէկը եղած է, զոր կապացուցանեն ոչ միայն Զենոբ և ուրիշները, այլ և մինչև ցայսօր Տարօնոյ ամեն կողմը երևցած բազմաթիւ քաղաքաց, հարիւրաւոր բերդուրէից ու ամրոցաց և բազմաթիւ աւանաց և եկեղեցեաց ու վանորէից տաճարակները՝ իրենց կենդանի աւանդութիւններով մէկտեղ:

Կերևի թէ հին դարերու մէջ Տարօն (մանաւանդ իր հարաւային գաւառները, Խուլթ և Ասպակունիք) ժամանակ ժամանակ շատ մը Ասորի գաղթականութիւններ ընդունել է, անոնց թագաւորութեան ընկնելէն ետքը, և թերևս առաջ ալ. սակայն չգիտցուիր թէ քրիստոնէութեան ատեն հայոց հետ խառնուելով միացած են՝ թէ վերստին ելած ու հեռացած են:

Տարօնոյ փառքը այլայլեցաւ պարսից բաժին ըն-

կած օրէն, բայց ալ աւելի հագարացւոց մուտ գործած
ատենէն. վասնզի անկէ ետքը ժամանակ ժամանակ Տա-
րօն շատ գերութիւններէ զատ՝ շատ մ'ալ գաղթակա-
նութիւններ հանած կերևի այլևայլ կողմեր. ինչպէս
Յունաց երկիրները և Կ. Պօլիս, Բագրատունեաց ատեն-
ները Անի քաղաք և անկէ թերևս Ալկալի երկիրները
և Խրիմ. մեծ գաղթականութիւն մ'ալ Կիլիկիա, որուն
առաջնորդը Ապլասաթ իշխանը եղած կերևի, և անկէ
ետքն ալ հետզհետէ. այս ետքի դարերուս մէջ ալ Փոքր
Ասիայի այլևայլ կողմերը. և այս գաղթականու-
թեան նշանները ցարդ կերևին Կիլիկեցւոց մէկ մասին
վրայ. նոյնպէս Մուրատ Չայի (Եփրատական) գաղթա-
կանութեան և Պուրսայի Ենիճէի գիւղացոց և այլոց վը-
րայ ալ. որոց մէջ այս մասին աւանդութիւններ ալ պա-
կաս չեն՝ ինչպէս որ տեղեկացած եմք. իսկ մենք այս
հնութեանց մթութեանը վրայ այսչափ աղօտ նշոյլ մը
սփռելը բաւական համարելով՝ անցնենք մեր գործոյն:

Տարօնոյ դաշտը հետզհետէ այսչափ գաղթականներ
հանելէ ետքը՝ այսօր ալ դարձեալ այս կողմերու բազ-
մաբնակ դաշտերէն մէկը կը համարուի. թէև հին դա-
րերու բազմամարդութեան քառորդն անգամ չունի. իսկ
եթէ 1840 թուականի շուրջի քանի մը տարուան սաս-
տիկ սովը շատ մահերու և ժողովրդեան ցիրուցան ըլ-
լալուն պատճառ չըլլար. եթէ հարստահարութեանց ե-
րեսէն դաշտի հայեր ցայսօր չցրուէին ի Ռուսիա և ու-
րիշ երկիրներ. եթէ Տարօնցի հայք Պօլիս և ուրիշ եր-
կիրներ օտարութիւն երթալու սիրահարած չըլլային՝
այս երկիր հիմա կրկնապատիկ հայ պիտի գտնուէր դար-
ձեալ՝ քան որչափ կայ: Այս ամենով հանդերձ դարձեալ
ժողովուրդը բաւական աճում կը ցցնէ. դարձեալ օրէօր
աւերակներ կը շէնան. գիւղեր կը լցուին ու կընդար-
ձակուին և դաշտի կողքեր արտի կերպարանք կառնեն:
Միայն թէ լիշեալ թուականէն՝ մանուսանդ Ռուսի ա-
ռաջին պատերազմէն ի վեր, երբ այս երկրէն և ասոր
շուրջէն մեծ գաղթականութիւն մը իր հետ տարաւ,
շատ մը հայաբնակ գիւղեր հիմա քրդաբնակ եղած են:

Տարօնոյ չորս գաւառաց և վիճակաց ^{ու} Մէշ քա-

ղաքի մէջ կրքնակին այժմ 8050 ընտանիք կամ տուն, որոց մէջ կրգտնուին ընդ ամենը 40978 արական շունչ. 22959-ը քրիստոնեայ և 18019 ը իսլամ:

Գաւառիս իսլամ ժողովուրդք երեք ազգ են, և ե. րեք լեզու կըխօսին. Աշոյ թիւրքեր կամ տաճիկներ, Քիւրտեր և Տըմըլիկներ, որ դաշտի արեւմտեան ծայրը միայն կգտնուին 300 տան մօտ: Ասոնց ազգայնութեան և լեզուին ու բարուցը վրայ ընդհանրապէս խօսած եմք. և իրենց ու քրիստոնէից ամեն մէկ գաւառաց մէջ որքանութիւն ալ աշխարհահամար ցուցակին մէջ յայտնուած է, միայն այս պէտք է գիտնալ որ Տըմըլիք ըրայէ են, և միւս քրդերու ալ խիստ մեծագոյն մասը ըրայէ կոչուածներն են. և դաշտի մէջ Աշիր կոչուած քրդերը ուրիշ գաւառներու նկատմամբ սակաւաթիւ մնացած են. 1847 թուականին՝ Ալատին բէկի ցեղէն եղող Շէրիֆ փաշայի ձեռքէն Մանազկերտ փախչելով: Տարօնոյ Աշիրներն են՝ Ալմանցիք, քիչ Յասանանցիք, Սէյտանցիք, Խուլթեցիք, քիչ Պատքանցիք և քանի մ'ալ մանր տոհմեր:

Գաւառիս քրիստոնեայք ամենն ալ հայք են, որոց մէջ՝ ինչպէս արդէն յիշած եմք, 400 տան մօտ պապականք և 20 տնէն աւելի ալ բողոքականք կրգտնուին:

Այս ամենէն ետքը կըմնայ մեզ միմիայն մեր Տաւրօնաբնակ ազգայնոց լեզուին, բարուց, արհեստի, սովորութեանց և նիւթական ու բարոյական վիճակին վրայ խօսիլ մասնաւորապէս. և ապա համառօտիւ մ'ալ Մուշ քաղաքի վրայ. և տյս մասերը եթէ քիչ մը մանրամասն երկարաբանեմք, այն ալ անշուշտ ազգասէր ընթերցողաց ներողամտութեանը վստահելով ըրած կըլլամք:

Լ Ե Զ Ո Ւ

Տարօնոյ գործածական լեզուք գաւառական թանձր թուրքերէնէ՝ զատ՝ երկուք են, քրդերէն և հայերէն. քրդերէն լեզուի վրայ արդէն համառօտ ծանօթութիւն մը տուած եմք. կըմնայ մեզ քիչ մ'ալ Տարօնոյ գաւառի հայերէն բարբառին վրայ խօսիլ:

Տարօնոյ հայերէնի մէջ քրդերէն և թուրքերէն բա-
ռեր ալ կը գտնուին. պարսկերէնն ու հագարականն ալ
իրենց իշխանութեան հետքերը ձգած են լեզուին մէջ.
զարմանք է որ յունական բառից հետք բնաւ չերեւիր:

Դաշտի այլ և այլ գիւղերու և երբեմն մի և նոյն
գիւղի մէջ իսկ բաւական տարբեր Հայերէն կը խօսուի.
ասիկա անշուշտ ժամանակ ժամանակ զոնազան դա-
ւառներէ եկած գաղթականութիւնները մեզ կը յիշեց-
նէ ¹⁾: Բաւական թանձր ու խորթ է Կնճեցի աղքատ
բարբառը, որ դաշտի արևմտեան կողմին կիսով չափ
տիրած է. անկէ շատ պակաս չէ թանձրութեամբ Կա-
վըռցի ²⁾ բարբառը, որ Տօրոսէն իջած ու դաշտի ամեն
կողմը բաւական գիւղերու մեծաւ մասամբ տիրած է:
Բագրևանդալ (Ալաշկերտ) և Բզնունեաց բարբառներն
ալ դաշտի այլ և այլ կողմերը չափաւոր կը գտնուին,
որ մերձաւոր են թէեւ Տարօնոյ բարբառին և կրնան

¹⁾ Հինէն եթէ գաղթականութիւն եկած է չենք գի-
տեր, բայց 30 տարիէն ի վեր Կինճէն (Հաշտենից Կթռիճ
վիճակ), Կավըռտունքէն և Սասնոյ կողմերէն եկածները մեծ
բազմութիւն մը կը կազմեն, և զեռ կը շարունակեն գաղթա-
կանութիւնը՝ իրենց երկիրներու անտանելի բռնութենէն
փախչելով:

²⁾ Կավըռցի անունը ելած է Քաֆր (Քեաֆիր) բառէն,
որ այս կողմի իսլամներ սովոր են ցարդ Հայոց ըսել. և
ժամանակաւ այս անունը տուած են Տօրոսի ազատ հայ
ժողովրդոց և իրենց Թոռնիկեան իշխանաց. նոյնպէս և ա-
նոնց տիրած երկիրներուն ալ Քաֆրաստան, որմէն անոնց
հպատակ հայերն ալ այն երկիրները սկսեր են Կավըռտունք
կոչել և ազատ ժողովուրդը՝ Կավըռցի, ինչպէս ցարդ հա-
սարակ է այս անունը այն ժողովրդոց և գաւառաց, որ
մասն են Չորիորդ Հայոց, Աղձնեաց և Տուրուբերանի, և
ծալրը կը հասնի մինչև Կարճըգանայ գաւառը որ մօտ է
Վասպուրականի Ռըշտունեաց գաւառին. որ Թոռնիկեանց
ձեռքը եղած է իր մերձակայ Մոկաց գաւառներով մէկտեղ,
զոր պատմիչը (Չամիչ) Վասպուրականի մասն կը կոչէ թերևս
սխալմամբ:

անոր մէկ ճիւղը համարուիլ, սակայն նորէն կըտարբերին բաւական՝ թէ մէկմէկէ և թէ Տարօնոյ բարբառէն:

Իսկ Տարօնոյ դաշտի բնիկ բարբառը բաւական քաղցր է և փափկավանկ ու սահուն. և համառօտ ոճ մը ունի գրաբառին խիստ մօտ: Թէեւ ընտիր բառեր կըգործածուին, բայց արագախօսութեան համար կըճատելով կարտաբերեն զանոնք. մանաւանդ արակսն և իգական յատուկ անունները. քիչ բառեր ալ աղճատելով կաղաւաղեն արտասանութեան մէջ: Այսու ամենայնիւ եթէ գաւառիս մէջ լեզուի ուսումը չափաւոր մը ընդհանրանայ, կը կարծուի թէ Տարօնոյ հայերէնը քիչ ժամանակի մէջ իր կատարեալ գեղեցկութիւնն ստանալով՝ շատ մը հայ գաւառաց ամենավայելուչ և առաջին բարբառը կընայ ըլլալ:

Այս բառից կըճատութիւնը ու սահուն համառօտախօսութիւնը ժողովրդեան բնական աշխոյժին և գործունէութեանը նշան կընայ համարուիլ՝ ի նախնեաց մնացած: Տարօնոյ բարբառը այնքան փափկախօս չէ՝ որքան խրոխտ և սաստկախօս, և այնչափ քաղաքավար ու վայելուչ չէ՝ որչափ զինուորական և ահարկու. ինչպէս կերևի Տարօնոյ հին Հայոց վիճակը պատմական կենաց մէջ ի բնէ անտի, որոնք իրենց հայրենեաց ասպարէզը իրենց քաջագործութեանցը նեղ համարելով՝ շատ հեռաւոր տեղեր ալ իրենց քաջագործութեանց յիշատակը ձգեցին. ինչպէս Կիլիկեան իշխանութեան սկիզբները մէկ թեւերը պարզած էին Տրապիզոնի մէջ Յունաց արևելեան կայսերութիւնը հիմնելու: Կ. Պօլսոյ կայսերութեան հակառակ, և միւս կողմէն ալ Կիլիկիոյ նոր իշխանութեանը կօթանդակէին միշտ նիզակակից քաջ գունդով մը. և իրենք Տօրոսական իշխանութեան մասն ըլլալով՝ Թուրքիկեան իշխանաց դրօշակին տակ այլ և այլ թշնամեաց դէմ ալ անպակաս կռիւներ կընէին: Սակայն ինչ օգուտ և պարծանք կըրնայ համարուիլ նախնեաց փառքը ստրկացեալ որդւոց որոնք բոլորովին զուրկ են անոնց ազնիւ ձիրքերէն. ուրեմն մենք դառնանք մեր գործոյն:

Այս տեղ պատշաճ կը համարիմ Տարօնոյ բարբա-

ռին մէկ քանի յատկութիւնները համառօտիւ զեկուցանել օրինակներով, յուսալով որ բանասէր ընթերցողք ձանձրութիւն չեն համարիր: Տարօնցիք (և շրջակայ երկիրներն ալ) մարդոց յատուկ անունները կրճատած աւտեն՝ անոնց վերջին յանգերը զանազան կերպի փոխելով, այլ և այլ անձանց կըյատկացնեն մի և նոյն անունը, զոր օրինակ Գրիգորը կըյորջորջեն Գրգո, Գրգէ, Գրիկ, Գրէ և Գրո: Կարպետը՝ Կարո, Կարպո, Կրպո, Կրպէ, Կրպիկ և Կասլո: Պետրոսը՝ Պետէ, Պետս, Պտէ, Պտրէ, Պատո, Պատէ, Պոնտո և Պոնտէ: Պողոսը՝ Պողիկ, Պողէ, Պօլո, Պօլէ և Պօլոն: Պաղտատարը՝ Պաղո, Պաղէ, Պալո, Պաղտո, Պատէ, Պղտո, և Պղտէ: Յովհաննէսը՝ Օվո, Օվէ, Օվիկ, Օհնո, Օհնէ և Օհն: Մկրտիչը՝ Մկրէ, Մկրո, Մկո, Մկրտչո, Մճո և այլն:

Կանանց անուններն ալ որոց քիչը հայերէն է, այսպէս կրճատեալ են, զոր օրինակ՝ Մէլրո, Եղսո, Հոռմէ, Վարդէ, Շուշո և Մաքէ, որ են՝ Մարիամ, Եղիսաբէթ, Հռիփսիմէ, Վարդենի կամ Վարդուհի, Շուշան և և Մաքրուհի. իսկ քրդերէն և տաճկերէն անուններէն յաճախ կըլսուի՝ Կուլէ, Զինո, Կոզալ, Խըղալ կամ Խղո, Փըտո և Բամպօ, որ կընշանակեն Կիւլ, Զինի, Կիւզէլ, Ղազալ, Ֆիտան և Փամպուք: Արանց ալ կայ տաճկերէն անուն. ինչպէս՝ Ղանտիլ, Խուրշուտ, Յասո, Ատո, Քօչո, Սատո, Ալո, Կէնճո, Տըլո, Ռըլո, և այլն. որոց ուղիղն է Գանտիլ, Յասան, Ապտիւլուահման, Քօչ (Խոյ), Սատըք, Ալի, Կէնճ. Տըլո քրդերէն սիրտ և Ռըլո ալ թուրք կամ սև կընշանակեն: Քրդերն ալ երբ իրենց զաւակ չմնայ, այսինքն՝ հետզհետէ մեռնին, սովորութիւն ունին իրենց տղոց Հալոց անուններ դնելու, որպէս զի ապրին. և կան մէջերը Վարդան, Յակոբ, Սարգիս, Մուխսի և այլն անուններ՝ որ դարձեալ կրճատելով կըգործածեն:

Կրճատելով կըգործածեն նաև շատ մը բառեր, զոր օրինակ՝ գեստ, քանչելիք, պասաւոր, գեստաւորել, և պասաւորել. որ են՝ զգեստ, սքանչելիք, սպասաւոր, զգեստաւորել և սպասաւորել: Նոյնպէս զՅիսուսը և զյանցանս բառերը՝ զԻսուս և զանցանս:

Տարօնոյ բարբառին մէկ յատկութիւնն ալ է կըրկ-
նուելիք գրերուն մէկը զեղջել. մինչև իսկ եթէ նախ-
ընթաց բառին վերջին գրովը սկսուի յաջորդ բառը՝ այն
երկու նոյնական գրերուն մէկը կարտասանուի, ինչպէս
գրաբառին կանոններուն մէջ ալ կը գտնուի. զոր օրի-
նակ կըլլայ՝ կը'լայ. աննախանձ՝ ան'ախանձ. աննուէր՝
ան'ուէր. անանկ կըլլայ՝ անտնկ 'ը'լայ և այլն:

Լծորդատառերն ալ այս երկրի մէջ խիստ ազատ
կերպով կըգործածուին. զոր օրինակ՝ հայր, մայր, եղ-
բայր, Տրդատ և Տիրինկատար բառերը կարտասանուին՝
հէր (աբօ ալ կըսեն), մէր (մամ ալ կըսեն ինչպէս
հօրն ալ պապ), աղբեր, Ծրդատ և Ծիրինկատար. ծո
արական կոչականը՝ տո, և Քրիստոսը՝ Քիրիստոս, Գրի-
գորն ալ Գիրիգոր: Բաւական գրաբառ բառեր ալ աղա-
ւաղուելով կըգործածուին. զոր օրինակ՝ լապստրակ,
լեսան, էրթ, տեղքել, ևայլն. որ կընշանակեն նապաս-
տակ, յեսան, յարդ և տեսիլք տեսնել: Հասարակ խօ-
սակցութեան մէջ ը յօգը բնաւ չեն գործածեր իմաստ
որոշելու համար: Գեղջուկ ուսուցիչներն ալ ունին ի-
րենց մասնաւոր սովորութիւնները գրերու անունները
սովորեցնելու մէջ. զոր օրինակ՝ բ գիրը պեմ հնչել կու-
տան. գ ը՝ կեմ. դ-ն՝ տա. ը-ն՝ ճէ ևայլն:

Տարօնոյ բարբառը ունի գեղեցիկ յատկութիւն մ'ալ.
հայցական հոլովի զ նախգիրը՝ մանաւանդ յատուկ ա-
նուանցն ու գերանուանցը գեղեցիկ և անթերի կար-
տասանեն հասարակ խօսակցութեանց մէջ. նոյնպէս՝
մանաւանդ յատուկ տնուններ և գերանունները հայ-
ցականի յատկացուցիչ եղած տեսն՝ զ նախգիրը նախա-
դաս յատկացուցչի վրայ անխափան կըգործածեն:

Հին Վեպեր ԵՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եթէ ըսենք այս երկրի բնակիչք զուրկ են բոլո-
րովիմբ հին վէպերէ և աւանդութիւններէ, շատ կը
սխալիմք և յանդուգն ու գահավէժ դատմունք ըրած
կըլլամք՝ այլ կըխոստովանիմք որ կան և առատ կան,
բայց ժողովուրդը և իր կղերն իսկ (բաց ի խիստ փոք.

րիկ բացառութենէ մը) ազգային կենաց անճաշակ ըլլալնուն՝ երբէք արժէք մը տրուած չէ. որով կարի փոշոտեր անպիտանացեր և իսպառ մոռցուել և անհետանալու վիճակի մէջ են՝ եթէ լուսատու մամուլէն և բանասէր ազգայիններէ քաջալերութիւն և կեանք չգրտնեն: Սիթէ Սասնոյ Դաւթի և Մեհերի ¹⁾, Կաղ Վահանի, Զայնով Օհանի, Զուան Վիգենի, (որոց ամենն ալ Սասնոյ ալլ և ալլ իշխաններ կրկարծուին, ինչպէս Վիգէն Սամիկոնեան իշխանը), նոյնպէս վերջին դարերուս Կէմիկցի քաջ Ալեքսանի և Լեզցի անվեհեր Պորոյի կենդանի, բայց պատիւ չունեցող վէպերը միայնակ կը տիրեն այս երկրին: Սիթէ Տաղօնաց և Աստղներդի սիրահարական վէպը՝ յորում Տարօնոյ դաշտը ծով կընկարագրէ, և սիրուհին Աստղիկ ճրագը (թաքուցանելով իր Տաղօնցի արքայագուն սիրահարի ²⁾) ծովուն մէջ խեղճուելուն պատճառ կըլլայ. և Վարդապետի աղանթեթոսն և մէկ մէկու վրայ առատ ջուր սրկելը, նոյնպէս և Գրգուռ լեռան աւանդութիւնը քիչ հնութիւն են. և կամ թէ փոքրիկ աւանդութիւններ են Նոյեան համառարած ջրհեղեղին նկատմամբ: Նոյնպէս քիչ են միթէ Ռապանըլոյ երկաթի զրան և իր ներսի հուրի բնակչաց և իրենց անբաւ հարստութեան պատմութիւնքը. և միթէ քիչ կըգտնուին բոլոր գաւառիս մէջ այսպիսի դիցաբանական վէպեր, պատմութիւններ և աւանդութիւնք. նոյնպէս և ամայացած հին քաղաքներու և վաղեմի պատերազմաց վրայ ալ, ինչպէս Ապտիւլ Ռահիմայ և Տիրանայ, Լէնկթեմուրի և ուրիշ դարերու:

¹⁾ Առուալիճ գիւղի մօտ ծծմակայ բթի վերելը ալեճ/և ապառաժուտ մը կըցուցնեն տեղացիք, և Մեհերի գութավարն է կըսեն. և շատ մը ուրիշ վէպեր ալ կըկցկցեն: Մեհերը՝ Միհր չաստուածն ալ կըկարծուի:

²⁾ Աստղիկ սիրահարը առասպելեալ չաստուած մը կըկարծուի, որուն արձանը և տաճարը եղած պիտի ըլլան Տաղօնաց մէջ՝ Հայոց դիցապաշտութեան տաւնը. նոյնպէս Աստղիկ արձանն ալ Աստղն բերդի մէջ, որմէն ծագում առած է այս դիցաբանական վէպը:

Այս ամենը այո կան և մասամբ մ'ալ զանոնք լըսած եմ. սակայն գործոյս սահմանէն դուրս չեմ կրնար ելլել. և մանաւանդ զանոնք ի գիր արձանացնել ուզողը պէտք է շրջագայի հետազոտէ և գտնայ, քաջալերէ վարձատրէ և գրէ, որուն ամենայնջողակ կրհամարուին վանքերու նուիրակ վարդապետները, որ միշտ ժողովրդեան մէջ կը գտնուին շրջագայելով և անոնց հետ կենակցելով՝ կրնան, եթէ ուզեն, իւր ու պանիրի, ցորենի ու մատաղի հետ հատորներով ալ հին վէպեր և աւանդութիւններ նոյնպէս հատուկօրոր հայերէն հին երգեր և շատ մը առածներ ժողովել, որոնք որքան ազաւաղեալ և մթնցած, սակայն պիտի կրնան դարձեալ մեծ փայլ մը տալ մեր պատմութեանց:

Բ Ա Ր Ք.

Տարօնոյ դաշտեցիք և լեռնցիք ընդհանրապէս կայտառ, բարեկազմ, գեղեցկադէմ, ուժեղ և զօրաւոր են: Ուժեղութեան կողմանէ այս երկրին մէջ Տորքեր և Տըր. դատներ պակաս չեն ըլլար. վերջին կէս դարուս մէջ ուժի կողմանէ երեւելի եղած են Փողրկովայ Մանուկ և Պետրոս. Սնծնուտայ Հեպիկ. Բքլից գիւղէն Գորգէ, Պաղլուայ Ֆերհութ և ամենէն երեւելին Ալլպահարցի Ալոն, որ կարող է եղբ քանի մը զոյգ գոմէշներու ձգած ծանրաբեռն սալերն ու մեծամեծ քարերը առանձին քաշել և բաւականին մեծկակ ծառերը արմատաքի խլել. հիմա ալ երեւելի է իր ուժով՝ Խասգիւղցի Նալլրան Մանուկ, որ ձիու զոյգ մը նոր պալտեր մէկմէկու վրայ դնել և մէկ անգամ ծռելով չորս կտոր կընէ. և պղինձ հաստ դահեկաններ մէկ ձեռքով կը կտրէ և չափաւոր մեծկակ ծառեր արմատէն կը խլէ և ալլն. ասոնք ամենն ալ հայ են ազգաւ. Հասակնին ընդհանրապէս միջակ է, բարձրահասակ և յաղթանդամ հսկայակերտներ ալ պակաս չեն մէջերնին՝ գուարթադէմ, վառվռուն աչքերով և ուռած կուրծքերով:

Բնութեամբ են ընդհանրապէս աշխոյժ, սրամիտ և յաջողակ ուսման. աշխատասէր, չարքաշ, գործունեայ

և բաւական քաջ. բարեբարոյ, հիւրասէր, պատուադիր, խաղաղասէր, շինասէր, բազմաբնակ և ընկերասէր, հաւատարիմ, հնազանդ, ողորմած, ջերմեռանդ և երկիւղած ի կրօնս, պարասէր և երգասէր. ուտելեաց մասին նուազ և պարզ. իսկ զգեստուց մասին աղքատը առ ի չգոյէ պարզ և գծուծ. սակայն հարուստք կարի պըճնասէր և զեղիւ, մանաւանդ գլուխ փաթաթել և զարդարելու մասին:

Այս ամենով հանդերձ են նաև տգէտ, անընտրող, դիւրահաւան, անուսումնասէր, զուրկ արթնութենէ և նախատեսութենէ կամ հեռատեսութենէ, ազնիւ զգացումներէ և ճաշակէ. պակաս չեն նաև ռիսկալ, քսու, ցած շողմարար, անկարեկիր և ստերզմեայներ ալ: Այլևալլ կսղմեր օտարութեան յաճախելով շատ մը մոլութեանց ու չարեաց սերմեր ալ կրբերեն հետերնին օրըստօրէ, մանաւանդ կրօնական մեղկութեան՝ զոր քաղաքակրթութիւն կը համարին:

Տարօնցի գեղջուկ հայ կանայք են ընդհանրապէս ժիր, գուարթ, գործունեայ, աշխատասէր, տնարար, մաքրասէր, պատուադիր, չափաւոր ամօթխած, կարեկից աղքատաց և հիւանդաց, ջերմեռանդ և երկիւղած. նաև պարզ, տգէտ, դիւրահաւան, պճնասէր, պչրասէր, սնապաշտ, կախարդասէր, զատարկաբան և խրոխտ, որով երբեմն և անձնասպանութիւն կը գործեն՝ իրենց արանց կամ սկեսուրներու յանդիմանութեան և կամ վարմանցը չկրնալ տոկալով:

ՏԱՐՕՆՑԻՈՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Տարօնցի հայք ձի հեծնելու ընդհանրապէս սովոր են, և մէջերնին լաւ ձիեր ունեցողներ և լաւ ձիավարներ շատ կը գտնուին. իրենց ձիավարութեան ասպարէզ եղած են ուխտերու և հարստեաց ճանապարհներ. և ձմեռն ալ ձիւնը կանգունի մօտ և փորփոշ (թուլ) կամ մորմոր եղած ատեն գալլ կը բռնեն կենդանւոյն. կան լաւ ձիերու տէր քաջ հեծեալներ ալ, որ սև գետնի վրայ անգամ գալլը յոգնեցնելով կրնան բռնել:

Դաշտին հիւսիսային կողմի հայեր գէնք կրելու շատ սովոր չեն. իսկ Սեղրագետի և Եփրատի ձախ կողմի հայեր՝ մանաւանդ Սիմ լեռան ստորոտը բնակողներ որ միւսերէն աշխոյժ և բաւական քաջ են, գրեթէ ամենքն ալ գէնք կրկրեն և քրդերէն վախցող չեն. բայց ասոնց ալ զինուց ասպարէզ հարսանիքներ և ուխտեր միայն մնացած են: Ասոնց մեծագոյն մասը Տօրոսի լեռներէն իջած են, ուր տեղի հայք թշնամեաց տէր ըլլալով՝ հիմա ալ իրենց զինուորական քաջութիւնը կորուսած չեն. ինչպէս են Շատխու մօտ Կելիէ-Կուզանցի (Ընկուզաձոր), Դալուորցի երկաթահատք, և բոլոր Խիեանցիք, Սլիվանցիք և Խարզանցիք (Ծոփ մեծ և Արզն կամ Արգնարգիւն):

Դաշտի հայոց զինուորութիւնը և զգեստ գրեթէ լար և նման է իրենց մէջ կամ մօտերը գտնուած (Աշիր) քրդերուն, միայն դաշտեցի Արամուհեաց զգեստի և զարդուց կերպերը չափաւոր մը կրտսրբերին Կորդուհիներէ (քուրդ կանայք), անով որ գլուխին քրդաբար բարձր (քօֆի) չեն դնեն, և իրենց չատրիկ գեղեցիկ ասղանկար է՝ Պարսից շալերուն մօտ կերպով, մինչ Կորդվուհեացը պարզ կտաւեղէն է. և հայ կանայք աւելի զարդեր ու պչրանքներ կրկրեն արծաթեայ. զոր օրինակ գագաթնոց, ճակտնոց, երեսնոց, (մաշալայ և ճղայ), գինտ (խզեմ կամ խրզմա և ղարանֆիլ), որով ոմանք քթերը կը զարդարեն քրդաբար. վզնոց և (պողմաճը), ապուճան և թեւնոց, պարզ և կամ կշտանացով արծաթեայ կամար, տեսակ տեսակ մատանիք, ոմանք և ոտքերու ապուճան ալ (խալխալ), այս ամենէն զատ վզերնին և ձեռաց ու ոտից խալուլակներն (գոստակ) ալ տեսակ տեսակ մանր ու պետ (մեծ) գոյնզգոյն հլուներու և բուստերու և սաթերու շարքերով կը զարդարեն, ինչպէս քրդերն ալ: Այս ամենը հարուստներու նկատմամբ իմանալու է. վասն զի ժողովրդեան մեծագոյն մասը գրեթէ կիսամերկ կը շրջի աղքատութեան պատճառաւ:

Ինչպէս արդէն ըսած եմք, երկրին մէջ խոհարարութեան արհեստ ու ճաշակ չկայ, (նոյնպէս և պար-

տիզպանութեան, որով խոհանոցները քաջ տնտեսութեամբ կրկառավարուին) թէև այս մասին ալ հայեր բրդերէն շատ առաջ են ընդհանրապէս, սակայն քանի մը տեսակ պարզ և անճաշակ կերակուրներ միայն գիտեն պատրաստել: Հայ տիկնանց եփած կերակուրներու մէջ ազնիւներն են՝ հերիսայ (քէշկէկ), խորվու (պիւրեան) և (ղափամայ), թանով ապուրն ալ համեղ կըլլայ: նոյնպէս կեփեն իւղով հաւկիթ (մըխլի) և լաւ ձուաղէղներ, վայրի բանջարներով և հաւկիթով տապկոյններ և հելուա (փոխինդ): Հացէ և կթղէնէ զատ՝ կերածնին ընդհանրապէս շատ տեսակ վայրի բանջարներ են և քալամ. քիչ ալ բազուկ (ճակնդեղ) և շաղգամ:

Ամարան և գարնան կերակուրներն են թանապուր և բանջարեղէնք, զորս ամեն օր բանջրուորները դաշտերէն կը ժողովեն բերեն, երբեմն ալ մսով, թանով և չորթնով ու իւղով ճաշերը (լափա) կեփեն, և (պուլղուրով փիլաֆ):

Աշնան և ձմրան կերակուրն է քալմի թթու, որ երկրի ազնիւ և սպիտակ քալամէն կը շինեն իւրաքանչիւր տուն մեծ կարասներով, և մէջը ձաւար (կորկոտ) լցունելով ապուր կեփեն՝ թէ պահոց և թէ ուտեաց, որ երբեմն քիչ մ'ալ միս կը ձգեն. քանի կարասը գործածելով թթուն վար իջնայ (թերենայ)՝ նորէն ջրով կը լիցընեն. վասն զի հետզհետէ թթուութիւնը կը սաստկանայ, և այսպէս մեծ պահոց հետ թթուն ալ կը լըմննայ: Քալմի դրսի թուփերն ալ (տերւները) կը խաշեն պահեն. և ձմեռը կ'ուլիկի ու քուֆտէի (սարմա) կը գործածեն, այս թուփերէն քոչիկ ալ կեփեն ¹⁾:

Թանապուրն ու թթուն Հայաստանի ուտեաց և պահոց օրերու գրեթէ չայերն (թէյ) են. բայց առաւօտները չեն գտնուիր. այլ կէս օրին և երեկոյն. կանկռով թթուն և սոմբախառն շուրվան (ապուր) ալ ա-

1) Մեծ պահոց մէջ ցորենէ շինուած բաղցր ածիկ ալ կեփեն, որ տեսակ մը թանձր բուլպի կամ փոխինդի կը նմանի, և ասիկա ցորենը ծլեցընել, ծեծել և ջուրը առնելով՝ ալիւրով կեփեն:

սոնց ընկերն է՝ միայն պահոց օրեր:

Տարօնցիք (գրեթէ բոլոր Հայաստանցիք ալ) առտուներ տաք կերակուր ուտելու սովորութիւն չունին, բայց միայն մածնով, թանով, մանով (կաթի երես կամ հում սեր), պանրով, կարագ իւղով և կամ թանհատով կամ ժաժիկով. իսկ եթէ պահք է՝ ցամաք հացով կամ սոխով և հացով նախաճաշիկ կընեն և ակրատն ալ նոյն պէս կուտեն. խաշ (փաշտ) և հերիսա դրուած (եփած) օրեր առտուն տաք կերակուր կըգտնուի. վասն զի այս կերակուրներ իրիկուրնէ կըսկսին եփուիլ և գիշերը տաք թոնիրի մէջ կըմնան. իսկ միւս ամեն կերակուրներ թոնիրներու վրայ կեփուին՝ առտուրնէ մինչեւ ի կէսօր: Թոնիրներու մէջ կըկողուին (կեփուին) տեսակ տեսակ ձեւերով թանձր ու բարակ հացեր, երկար եւ բարակ լոշ (լավաշ), թանձր և երկար տոնիկ, կլոր ծակուլիկ, թանձր և անեկ բաղարջ, փափուկ մեծ փուռնիկ (նկանակ) և խորիսով կաթա: Տարօնոյ գիւղացւոց շատերը ձէթ չեն ուտեր, միայն թէ վառելու կըգործածեն, ձմեռն ալ գոմեշներ կըձիթեն և աւելցածն ալ կըծախեն. նոյնպէս իւղն ալ խնայելով կըգործածեն աւելցնել եւ ծախելու համար ¹⁾. միւս եւս գրեթէ չեն ուտեր, միայն թէ կենդանի մը եթէ մեռնելու վիճակի մէջ ըլլա՞յ՝ ապա կը մորթեն կուտեն: Ահա այսպէս իրենց կերած միսն անգամ միշտ հիւանդոտ եւ վնասակար է. և սննդաբար կերակուրներէ գրեթէ բոլորովիմբ զրկուած են. վասն զի աղքատին ցամաք հացն անգամ շատ հոյ կորեկով ու կըլկլով խառնուած կըլլայ: Արդ եթէ բարւոք սնունդ ունենար այս ժողովուրդը, իր բնական և մտաւոր կայտառութիւնն ու աշխոյժը եղածէն տանապատիկ աւելի պիտի ըլլար անշուշտ այս ազնիւ կլիմային մէջ:

¹⁾ Տարօնոյ (ղարատաղ) ըսուած լիտրը եօթը օխայ ու կէս է. լիտր մը կտաւտի ձէթը կարժէ ընդհանրապէս 20—30 դահեկան. նոյնպէս իւղի լիտրը (ղարատաղով) 30—40 դահեկան: Հալած իւղը բանի մը դահեկան աւելի կարժէ:

Ամառ տառններ բաւական ջերմոտներ կը գտնուին երկրին մէջ աւելի գետեզերքներու և շամբի կողմերը. ասոնց կերածնին ծցմաթան (ծցմուած թան) է և թանապուր կամ պուլղուրէ շուրվա. իսկ ձմրան ալ եւ ալ տեսակ հիւանդներունը՝ թանապուր եւ թթու. ոչ կերակրի գգուշութիւն կալ խեղճեշուն եւ ոչ ցրտոյ. ոչ տնական դեզեր եւ ոչ բժշկի խնամք, բայց Նախախնամութիւնը գիտես թէ բնական միջոցներով վերստին կառողջացնէ անոնցմէ շատ շատերը. սակայն կը պատահի ալ որ հարկւրաւոր անձինք կը մեռնին փոխադրական ախտով մը միեւնոյն գեղի եւ քանի մը ամսոյ մէջ:

Ամրան աշխատող երկրագործներն ալ՝ կերակրոյ մասին մասնաւոր սովորութիւններ ունին: Այս կողմերու երկրագործք կանոնաւոր չորս արկ հաց ունին, ակրատ, կէսօր, էրամա: կամ հարամա և ընթրիք. ոմանք ակրատէն առաջ և ընթրիքէն վերջն ալ սովորութիւն ունին ուտելու, որով կըլլայ վեց արկ:

Երկրագործը առտուն անարև տնէն արտ կերթայ վարելու, ցանելու, քաղելու կամ սալով որայ կրելու. զատուորը որ կին կըլլայ, քիչ մը ետքը ակրատը սլիտի տանի արտը որ ուտեն. նոյն զատուորը դառնալով՝ կէս օրուան տաք կերակուրներն ալ պիտի տանի, զոր երկրագործք ուտելով կըսպառկին քնանալու՝ շատ անգամ տրևու առաջ որ սաստիկ տաք կըլլայ. և երբեմն սաստիկ քամոյ առջևը: ¹⁾ Մէկ երկու ժամէն վերջը կելլեն՝ եթէ քաղուոր են. գերանդի. մանգաղնին կըսրեն և կաշխատեն մինչև զատուորը էրէման բերէ, որ շատ անգամ աղբիւրի մէջ պաղեցուցած ²⁾ մածնախառն ծըց.

¹⁾ Երկրագործք ամրան տօթի ատեն կամ ցորենի բարդայներու և կամ հոլըք (հիւղիկ) կոչուած խոշոր ամպհովանիներու տակ կըսպառկին, որ քամի եղած ատեն վրայի խոտը ցիր ու ցան կընէ և արևարգել հիւղիկի ցիցն ալ փրցընելով ամբողջապէս կըտանի:

²⁾ Մածնախառն թանը փոքրիկ պըղիպներու մէջ կը լեցնեն, և բերանը կը սարիկեն կաշիէ կամ կտակէ սարիկով և սարիկթելով կըկապեն ու կըձգեն պաղ աղբիւրներու մէջ որ պաղի:

մաթան կըլլայ, զոր ուտելէն ետքը, վերստին կաշխատեն ցերեկոյ. և արեւապատքին (արեւ մտնելուն) տուն դառնալով՝ ընթրիք կուտեն, կըսրեն իրենց հնձելու գործիքներ, և եթէ սերմանելու ատեն է՝ սերմերնին կը քնանան:

Կենցաղավարութեան ճաշակ չունին ամենեւին. բոլոր ժողովուրդը անզգոյշ է ուտելու, խմելու և բացօդեայ մերկ ննջելու մասին, եթէ ուրիշ շատ մը երկիրներ ասոնց նման կեանք վարէին՝ կենդանի մարդ չէր մնար այն տեղերը: Վատ մեղկութեամբ մը սովորութիւն եղած է այս երկրին ոչ միայն տներու մէջ, այլ նաև շատ անգամ բացօդեայ իսկ եղած ատենները բոլորովին մերկ կըպառկին՝ հալաւները իրենց անկողին ընելով. որչափ հեռի է երկրագործէ մը այսպիսի մեղկ կեանք և այն՝ այսպիսի վտանգներով շրջապատեալ երկրի մը մէջ: Անդորր ապահովութեան ծնունդ, այս չար մեղկութիւնը չեմ կրնար գուշակել թէ որ դարու ճութութեան նշանն է, որ ժողովուրդը չարաչար ստրկացուցեր է կերպով մը, թէև ոմանք ալ աղքատութենէ պատճառուած կըհամարին, որպէս թէ հալաւ քիչ մաշի: Իրկանոց մանր տղայքն ալ դատապարտուած են բոլորովին մերկ քնանալու վարժուիլ սաստիկ սառնամանեաց ատեն, իսկ կարեաց համար առաւօտները մերկ կըհանեն զանոնք ձեան վրայ: Կան որ ձեան վրայ ճանապարհորդութիւն կանեն ժամերով, և կիսամերկ ըլլալէ զատ նաև բոբիկ ոտքերով, մինչ ցուրտը Ռէօմիւրի 13—15⁰ կըլլայ: Ձմրան բնակարաննին ալ մարդոց և կենդանեաց շունչով և թրքի ածխածին կազերով և ծխախոտի ծուխով լցուած ու ապականուած կըլլայ ընդհանրապէս՝ մանաւանդ հիւրանոցները. և այս ամենուն ալ պատճառաւ երբեմն շատ տեսակ փոխադրական մարդածախ հիւանդութիւններ կըլլան գիւղերու մէջ:

Ամբողջ ձմեռը երկրագործք առանց մէկ գործի մը կանցընեն, միայն օրը երկու երեք անգամ իրենց կիւղանիներու տակերը կաւէն կըմաքեն, և թրիքը կողովով դուրս կըհանեն՝ գարնան չորցնել վառելու. և քանի մը սակուի յարդ և քանի մը խուրց ալ խոտ կըբերեն

գանոնք կերակրելու. և ձիւն եկած օրերն ալ տանիքներու ձիւները կը հորդեն, և այս է իրենց ձմեռնային ամեն գործ. (կը գտնուին նաև ինքզինքնին արեցցութեան եւ ստակով վէգ խաղալու նուիրողներ ալ,) մնացած ժամերը մինչեւ կէս գիշեր ըռէսի եւ համբալից հիւրանոցները կը ժողովին ժղելու (խօսքով ժամանակ անցնել) համար. երբեմն ալ գիշերները հին վէպեր կամ ուրիշ պատմութիւններ կ'ընեն գիտցողները, որոց գլխուն բաւական մարդ կը ժողվուի: Երանի թէ այս պարապութիւնը ազգօգուտ միջոցներու եւ դաստիարակութեան գործածէին:

Կանանց ամարան պաշտօններն են՝ պէրաւորութիւն (դաշտ երթալ ոչխար կ'թել), գատուորութիւն (զատ կերակուր ըսել է եւ գատուոր կերակուր կրող), բանջրուորութիւն (դաշտէն վայրի բանջարներ բերել), տանտիկնութիւն (հաց եւալլն եփել), մառնապետութիւն (մատակարարութիւն), մէկն ալ կով և մատակ կ'թող և կաթեր կառավարող, ուրիշ մ'ալ թրքի կողող՝ վառելու համար, և ասոնցմէ աւելցած ժամանակներն ալ իւրաքանչիւր ոք իր ձեռագործը՝ բուճ կայլն կը գործէ կրկարէ:

Հարուստ տներու հովիւ, գառնարած և հորթարած շատ անգամ առանձին կ'ըլլայ, նոյնպէս և դիզպահն ու տնպահը (զինեալ պահապանք): Հարուստներու մշակներու մէկը Աւագ մշակ կը կոչուի և գութնի մաճկալ ալ այն կ'ըլլայ. գիշերարածութիւնը ընդհանրապէս մշակաց պաշտօնն է, իսկ ցերեկը նոյն լծոց տաւարները կ'արածեն, որոց գլխաւորը Աւագ հօտաղ կը կոչուի:

Գիւղերը կ'ուսնենան մէկ մէկ ըռէս (ըրէիզ), քանի մը համբա (մեծատուն), մէկ քատիպ (գրագիր) և մէկ (գզիր կամ չափուշ). եկեղեցւոց մասին ալ՝ երէց, երեցփոխան և մէկ ժամկոչ: Երեցփոխաններու հիւրանոցները հիւր կըլլան միայն հոգեւորականք. և վանորէից ու հոգեւորականաց գործեր երէցփոխանաց և քահանայից ձեռօք և ժամակոչով կը կատարուին. իսկ կառավարութեան հրամաններն ու գործերը ըռէսը գլուխ

կըհանէ. տուրք և այլն գգիրի ձեռք կըժողվէ և գիւղը պատահած հիւրերն ու ճամբորդներն ալ գըզիրի ձեռք կարգաւ կըցրուէ՝ իւրաքանչիւր գեղացւոյ աստիճանին և կարողութեանը համեմատ: Հիւրերն ու իրենց ձիերը առատապէս կըհոգացուին սուանց ստակի՝ երկրի սովորութեան համեմատ, և փոխանակ շնորհակալութեան՝ շատ անիրաւ հիւրեր իրենց ասպնջականները լաւ մը հայհոյել և ծիծաղելէն ետքը կըմեկնին. այս է ընդհանրապէս այս երկրի հիւրընկալութեան վարձք, որուն վրայ կարելի է դարձեալ խօսենք:

Տարօնոյ և շրջակայ գաւառաց մէջ սովորութիւն է որ տղայի իրենց հօրը Աբո կըկանչեն, որ Ապու (Հայր) ըսել է, և մայրերուն ալ Մամո, մէկմէկու ձայն տալու ատեն տո՛ կըկանչեն, և խօսակցութեան մէջ ալ պարոն, աղա և այլն յարգական անուններու տեղ՝ մէկմէկու աղբեր կըսեն, մինչև իսկ իշխանաց ալ. նոյնպէս կանայք ալ մէկմէկու քուրիկ, իսկ քահանայի և ըռէսի կանանց՝ իրիցկին և ոչսկին. կնքահայրը քաւոր (կնքաւոր) և անոր կինն ու մայրը՝ քաւորկին և քաւորմամ, իսկ կնքահօր հայրը քապապ կըկոչեն (քաւորպապ), վիճակի առաջնորդներն ու վանահայրերն ալ մեծաւոր:

Որդեծնութեան ատեն սանահայրը իր քաւորոջ գեկուցում կ'ուտայ փոքրիկ ընծայով մը, այն է՝ ճուխտ մը բուճ կամ սախ, որուն խոնջա կըսուի. մկրտութենէն ետքը կնքահայր սանամօր քով կ'ուգայ տեսութեան, և տատմայրը (մանկաբարձ) նորակնունքը վերստին կնքահօր գիրկը կըդնէ և նաև սանահօր կուտայ. սանամայր առաջուան պէս նորէն ընծայ մը կուտայ և նաև 10—30 դահեկան ընծայ կուտայ և կըմեկնի այնտեղէն, և կերթան քահանայով և գիւղի մեծերով կնուխք ճաշը կուտեն, բարեմաղթութիւն կընեն և կըմեկնին. կնքադրամը որ է 3—10 դահեկան, կնքահայրը կուտայ քահանային:

ՆՇԱՆՏՈՒՔԻ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Տարօնցւոց նշանտուքի սովորութիւնը բաւական ծանր է, իսկ խնուսցւոց և պուլանըխցւոցը՝ աւելի ծան-

րագոյն, նոյնպէս և հարսանիքներն ալ՝ Ուզնկայ գնացողները աղջկայ ծնողներէն կատարեալ խօսք առնելէն ետքը՝ 5—20 ձիաւորով ճանապարհ կելլէ, փեսացուի հայրը, հետը առնելով մէկ կամ երկու խորվու, 20—30 կաթա, 5—10 լէնկէռի հելուա (ափսէով փոխինդ), մէկ երկու հատ փոխնդի խրձիկ, որն որ խնուսայ և Պուլաճիւնը դորի մօտ կը կշռէ, բաւական ալ գինի և բախի (ցքի կամ օղի), նշան դնելու համար ալ վզնոց, կամ կամար և կամ 5—10 հատ ղազի սակի և հարուստներուն համար ալ՝ ասկից շատ աւելի՝ ամեն պարաստութեանց մասին ալ և խնամու գիւղը հասածով կ'իջևանին գիւղացւոց հիւրանոցները, միայն նշանի տէրը աղջկայ հօրը տունը կիջնի իր ամեն պաշարովը մէկտեղ։

Աղջկայ հայրը իր նոր խնամին և անոր ամեն մարդիկը հացկերոյթի կը հրաւիրէ՝ իր գիւղի մեծերն ու քահանայն ալ մէկտեղ. հացը լմնալէն զկնի՝ սեղանին մէջտեղը մաղ մը կը դնեն և անոր վրայ ալ նշանը, երբեմն ալ պարզապէս սեղանի վրայ կը դնեն, աղջկայ քահանայն նշանը օրհնելու ատեն ձեռքը լոջ հաց մը կ'առնէ և մէկ ծայրն ալ աղջկայ հօրը կուտայ բռնել, քահանայն աղջիկը տալու հաճութիւնը երեք անգամ անոր հարցնելէն ետքը՝ «Աստուած ի մէջ նոցա...» ըսելով հացը կը կիսէ և իր ձեռքի կտորը տղայի հօրը կուտայ. քահանայ չ'եղած գիւղեր այս հացկիսել երկու խնամիները կը կատարեն. ապա երկու ափսէ կը դնեն մէջտեղը՝ մէկը քահանային խաչհամբուրի և միւսը հարսնցուին ընծայի. հարսինը որ բաւական գումար մը կըլլայ, մօրը կը լանձնեն, աղջկանը զարդ շինել տալու համար։

Ասկէ ետքը փեսացուի հայր, նոր խնամին այն տան բոլոր կանանց կ'իթղայ (բաժակ) կուտայ՝ ի նշան նոր խնամական սիրոյ. (այս միջոցիս գուստան և պարել չեն ընիր), աղջկայ հայրը երկրորդ հացկերոյթ մ'ալ կուտայ առաջնոյն պէս, և խնամիք մէկ երկու գիշեր հոն մնալէ ետքը կը մեկնին։

Չմոռանանք յիշելու որ շատերը խօսք տալու ատեն տղի կողմէն ձի (ճիւլպէ) կամ ուրիշ ընծայ մը կառնեն քրդական սովորութեան համեմատ (հըրէ քըրէ) անուշով, որ քրդերէն այն կամ խօսք տալ ըսել է, և ապա մատանի կամ ուրիշ թեթեւանշան մը կընդունին, յետոյ մեծ նշանը բազմութեամբ կըբերուի:

Մեծ նշանտուքէն զկնի՝ կարգը կուգայ խալանկըտուրի կամ հատուկտուրի, որ այս ալ (հըրէ քըրէի) նրման քրդական սովորութենէ առնուած է: Աղջկայ (խալանը) որ փեսացուի կողմէն կըվճարուի, կրնայ երկու մասի բաժնուիլ, ստակ և (ճէք) կարասի, ստակը ընդհանրապէս 5—20 հատ օսմանեսուն լիբայ, և երբեմն մինչև 50 ալ. ճէքնալչէփկէն, ճիւլպէ, հաւրանի (լօղիկ, ամղան, կրկնոց, աղաբողոն), պանավարա (ճանր անդրավարտիք չուխայէ), պարսկական ծանր գօտիք և զէնք, որոնք աղջկայ եղբարց և հօրեղբարց կըտրուին մէկմէկ հատ. և թօփ մը լաւ զուլթնի կամ կէզի ալ գօքն, փիթիկ՝ (փիթի կտոր ըսել է.) աղջկայ մօր համար: Այս պատճառներով շատ աղքատի տղայք և հարուստի աղջկունք անամուսին կըմնան, և շատ առեւանգութիւններ և կրօնափոխութիւններ ալ պատահած են ու կըպատահին, և օր ըստ օրէ ալ թէ խալանը և թէ այս ազգին անպատուութիւններն կըսաստկանան: Երանի՛ թէ ազգը այս չարեաց առաջը առնելու ճար մի գտնէր: Խալանկտուրի ատեն տղի հայր (այս երկիր սովորութիւն է տղայ կոչել պատանիներն ալ, իսկ աղջկանց ոչ փոքրին և ոչ մեծին տղայ չեն ըսեր.) իր հետ կառնէ 2—3 անձինք, մէկ խորվու և 10 ի չափ խորիսխով կաթահաց և խնամու տուն կիջնի. և առանձին իրենց մէջ խալանի դին կըկտրեն կորոջեն՝ երբեմն շատ մեծ վէճերով: Նշանտուքէն մինչև հարս տանելու օրը փեսի տրմէն կամ ազգականներէն որքան մարդ պատահի հարսնցուի կողմը՝ ամօթ է եթէ ոսկի կամ ուրիշ ընծայ մը չտայ, հարսնցուի կողմէն ալ տրուած ընծան բուճ կամ սախ է:

Հարսնառէն երկու օր առաջ եզ մը կամ երկու ոչխար իբր մսացու կըղրկուի հարսի տուն՝ մարդու մը

ձեռօք զոր Աղուէս կրկոչեն: Այս մսացուք կըմորթուին պատրաստուին, և հարսնաց հուր կամ հարսնածու խումբը իր գուսանովը հարսնցուի գեղի առջև կըհասնի առաջուանէն բազմաթիւ, և պատրաստութեամբն ալ. թէ ուտելի և թէ ըմպելի նոյն կարգով՝ բայց աւելի ճոխ, մականաւոր հեծելախաղէ մը գկնի՝ առաջուան պէս գիւղի մէջ հիւր կըլլան, և այն երեկոյ ամեն մարդ իր գըտնուած տունը հաց կուտէ՝ եթէ առաւօտուն չպիտի դառնան:

Սրգէն այս երկիրներ հարսանիքները գրեթէ միշտ ձմրան ըլլալուն՝ քիչ անգամ դուրսը պար կըխաղցուի. գիւղի մէջ մեծ տուն մը պարտուն կրնտրեն և գուսանով շարունակ կըխաղան գիշեր և ցերեկ, և խնամիք ալ ծածկաբար խալանը կառնեն կուտան կըլմնցնեն:

Երկրորդ օրուան կէսօրի հացը հարսնացուի հօր տունը կուտեն հարսնածուք՝ գիւղացիներով և գիւղի քահանայով մէկտեղ. և անկէ ելլելով երեկոյին կըհրաւիրուին հարսնացուի վարպետի տունը, որ անոր ձեռագործ սովորեցուցած է և միանգամայն դաստիարակ ալ կըհամարուի, հարսնածուք վարպետի տան մէջ կընթրեն. անոր մէկ չուխայ (սալթայ կամ չէփկէն) և կամ աղէկ գօտի մը ընծայ կուտան, և ան ալ իր աշակերտին ոտնամաններ կամ ոսկի մը կընծայէ. և հարսնացու աղջիկը որ նախընթաց օրէն հրաւիրուած էր վարպետի տունը, վերստին իր հօրը տունը կըդարձնեն:

Երրորդ առաւօտն ալ հերիսա մը կրկերցնէ աղջկայ հայրը, փեսի կողմէն եկած աղջկայ հալաւներ կօհնուին. քահանայի խաչահամբոյր կուտան և հարսը կըհագցընեն ու ձի հեծեցնելով կըմեկնին՝ գուսանները զարնելով և ձի խաղցնելով: Աղջկան հետ միայն հարսնեղբայր մը կըերթայ. երկու կողմէն ալ կանանց հարսնածու կամ հարսնքոյր երթալու սովորութիւն չկայ այս երկրի հայոց. բայց քրդերու սովորութեան նայելով՝ կըկարծուի թէ առաջ այս երկիրն ալ եղած է կանանց հարսնածու կամ հարսնքոյր երթալու սովորութիւնը. և ինչ ինչ անկարգութեանց ու քրդական երկիւղի պատճառաւ խա-

փանուած է: Հիմա քիչ մ'ալ փեսայի կողմը դիտելու դառնանք:

Աղուէսը ճամբայ ելլելէն օր մը ետքը՝ կէս օրէն զկնի կոչնկան կելլեն. և գուսանով գիւղի ամեն տները կը պտըտին՝ հարսանիք կոչելու. տներէն ընծայ կուտան գուսաններուն՝ ստակ, եազմա և այլն, իւրաքանչիւր իր աստիճանին համեմատ. ապա Դաշտադրօնք կըլլայ և գեղացի տիկնայք գրեթէ ամենն ալ հաւկիթ, հաւ, իւղ, ալիւր և ոչխար կըկրեն փեսացուի տունը: Ո՛հ, ինչ պարզ և սքանչելի նահապետական սովորութիւն: (Սովորութիւն է այս երկիրներ նաև որ Աղուէսը ճամբայ չհանած նոր փեսացուն ընկեր մը հետը առնելով իր հեռաբնակ ազգականներուն Կոչնկան կամ Զէնուոր կերթայ, որուն քրդական բառով Խոնտի կըսեն. փեսացուն իր ազգականներուն խորիսաւոր կաթա և եփած հաւ կըտանի կամ քիչ մը փոխինդ (հէլուա). և ազգականներն ալ փոխարէն կընծայեն ոչխար, ստակ, հալուեղէն և այլն. և երբ այս Կոչնկանութիւնը աւարտելով՝ փեսայն տուն կըդառնայ, արդէն հարսանեաց ամեն պատրաստութիւնները տեսնուած ըլլալով՝ Աղուէսը ճամբայ կըհանուի:

Դաշտադրօնքի երեկոյին հարսանեաց հացկերոյթ կըլլայ նուագարանով կըպարեն և առտուն հարսնաւոր ճամբայ կելլէ. նոյն երեկոյն ալ փեսան կըլողկցնեն (լողացնել լուանալ), գլուխը կըկնտեն (սափրել) մասնաւոր սովորութեամբ մը: Սափրիչը գլխուն վրայ վերէն վար առուններ ակոսներ կըբանայ ածելիով. և փեսացուի ազգականք և քաւորը իր պարագայներովը ընծաներ կուտան սափրչին և մաս մաս սափրել կուտան այն ածուները՝ այնպիսի ծանր ոճով մը, որ գրեթէ ժամէն աւելի կըտևէ սափրուելը:

Այնուհետև կարգը հալաւ հագցնելուն կուգայ՝ առանց օրհնելու. հալաւը հագցնելէն ետքը փեսայն տան մէջտեղը կընստեցնեն և հարսնէորք զանի շրջապատելով՝ քանի մը մարդ կըսկսեն եղանակաւ թագւորը (փեսայն) գովել, որուն համար յատուկ գաւառական երգեր ունին ծարօնցիք և գաւառացիք ալ, որոց մէկ մասը

դեռ ևս տպուած չէ և բաւական ճաշակով բաներ են:

Մասնաւոր սովորութիւն մը կայ այս գաւառներ որ փեսայի (քօլսի) վրայ կը վարսեն փոքրիկ նարօտ մը խաչաձև փայտի վրայ բազմագոյն թելերէ յօրինուած, զոր պսակ կանուանեն, և պսակի ատեն՝ պսակելոց գըլ-խուն ուրիշ պսակ կապել սովորութիւն չունին: Ասկէ զատ ծառաձև բան մը կը շինեն փայտէ՝ տեսակ տեսակ պտուղներով և պտուղներու ու չամչի շարաններով զարդարուած, զոր Նուրք կը կոչեն և տղայի մը ձեռք տալով՝ միշտ թագւորի մօտ կը կայնեցընեն:

Միւս կողմէն հարսնածու խումբը երբ գիւղին մօտենայ՝ փեսայն իր խումբովը բարձր տանքի մը վրայ կը հանեն. և հարսը ձիէն իջուցած ատեն հարսին սկեսուր և սկեսրայրը երկու ձեռքերը թաշկինակ թեխաղ խաղալով հարսն ու հարսնածուները կը դիմաւորեն, և անոնց առջևէն նոյնպէս թեխաղով գիւղ կը մտնեն. փեսայն ալ իր քաւորով ու ընկերներով, որ Ազապ չէրիք կը կոչուին, կուգայ այն խումբին հետ կը միանայ. այն միջոցին երեստեսներէ կընեն, և ապա եկեղեցի կերթան, պսակը կը կատարի, իսկ եթէ գիւղը եկեղեցի չունի տան թունտրա վրայ կը պսակեն:

Սակայն եթէ պսակը երկրորդ օրը պէտք է ըլլայ՝ հարսը կամ քաւորոջ և կամ ուրիշի մը տուն հիւր կընեն, հոն փոքրիկ տղայ մը կը դնեն հարսի ծնկան վրայ, ան ալ տղային ճուխտ մը բուճ կընծայէ: Միւս կողմն ալ թագւորին երեստեսներէ կը կատարեն. թագւորը ծնկան իջած. ձեռքի խնձորը քթին բռնած, իր ազգականներն ալ կարգաւ կալով երեսը կը պագնեն. ստակ կը պարգևեն և ոմանք ալ շապւնջ կը կանչեն:

Պսակը լմնալէն ետքը որ միշտ ցերեկին կը ըլլայ, եկեղեցիէն ուղղակի տուն կուգան խմբովին, և փեսայի գլխուն վրայ չորս հատ լոջ հաց դնելով՝ տան մէջ երեք անգամ կը պտըտնեն կարգալով. ապա նոր հարսը հացերը վերցնելով կընետէ տան մէկ կողմը, որմէն տնեցիք գուշակութիւններ կընեն (գուան կողմը նետուիլը գէշ նշան կը համարին). ապա հարսը տան մէկ անկիւնը կը կանգնեցնեն և հարսնետրք քահանայի մը հետ

կրնստին՝ փեսայն և քաւորն ալ հետերնին պսակ ճաշը ուտելու, որ գեղեցիկ հերիսա մը կըլլայ. ապա թագաւորի պարը կըսկսի և հարսն ու փեսայն կառնեն պարի մէջ և երկար ատեն կըխաղան: Հետեւեալ օրը պսակը վար կառնեն. բայց այս անգամ քաւորներ խաչ չեն բռներ, այլ թուրը պատեանէն հանելով խաչաձև կը բռնեն պսակելոց գլխուն, և թրի ծայրովն ալ հարսին քօղին ծայրը վերցնելով երեսքացում կրնեն. քահանային խաչահամբոյր կուտան և հարսին ալ ընծայներ: Քաւորը երկու զազի ոսկի ընծայ կուտայ նորհարսին իր տունը հիւր եղած ատեն, երկու զազի ալ երեսքացումէն ետքը հարսանեաց տէրը հացկերոյթ մ'ալ կընէ, հարսանիք կըլմննայ և հարսնւորներ կըցրուին:

Երկրորդ կամ երրորդ օրը նորհարսի հօր տնէն կաթայի խրցիկը կուգայ, որ հասարակ կաթաներու հինգ վեց մեծութեամբ խորխաւոր կաթայ մ'է. այն ատեն նորէն գիւղացիք կըկոչուին խրցիկ կիսելու (բեկանել), իւրաքանչիւրին մէկ մէկ մաս կըտրուի, և ընծայ կուտան հարսին՝ շապաշ կանչելով, և այս անգամ ալ հաց կուտեն ու իսպառ կըմեկնին: Շապաշը այս երկրի գաւառական բառերուն մէկն եղած է, և կըգործածուի նուագածուաց մէջ, որ պարի մէջ ընծայ առած ատեննին բարձր ձայնով կըքարոզեն. «շապաշ, շէն մնայ այս ինչ մարդը, այսչափ զուրուշ պաշխիշ տուաւ. շապաշ»:

Տասն և հինգ օրէն ետքը նորհարսը դարձ կըտանին իր հօր տունը. եկած ատեննին նորփեսին խորվու, փոխինդ և կաթայ կըբերեն. տասնհինգ օր մնալէն ետքը՝ փեսայի կողմէն ալ խորովու և կաթայով կերթան հարսը բերելու. և այս անգամ հարսի օժիտն ալ հետը կուգայ. թէպէտ երբեմն հարսնածի հետ ալ կըղրկուի, երբ հարսի գիւղը շատ հեռու ըլլայ: Այս կողմի օժիտն է սախ, բուճ, մազէ պախուրցի կոթ, սամէ թել, սարեկթել, չարխի (տրեխ) թել, (թիրքի պաղի և գունաւոր բրդէ թելով նխշուած ասղնեգործ) արախճին, որոնք ընծայ կըտրուին փեսայի արեւակցաց և քաւորին:

Այս երկրի հարսանիքներու մէջ բաց ի Պուլանը. խէն՝ գինեմուլութիւնը չափազանց չէ, թերևս աղքատ-

տուլթենէն սանձուած: Իրենց նուագարանները զոր գուսան կանուանեն. միայն տըհուլ (թմբուկ), զուռնայ (փոքր շեփոր) և փող (գաւալ) է: Պարելու կերպերը 15-ի չափ է, միշտ ձեռքերը կախ բռնելով կըշարժին մէկմէկու ձեռք բռնած: Ասոնց քանի մը տեսակը ծանրաշարժ ու խիստ դանդաղ են, միւսերն ալ այնչափ եռանդուն ու աշխոյժ չեն. քանի մը տեսակին անունը հայերէն է. ինչպէս շորոր, հանանիկ, գուրան պար, թուման պար, բուլթուկուռնկ, կոնեցուկ և այլն:

Տեսակ մը խաղ ալ ունին եաղըըշտա անունով, որ եթէ ձեռքերնին սուր առնուն՝ ճիշդ զինուորական սուսերամարտի մը կընմանի. երբեմն կըլլայ որ քսանական հոգի երկու կողմէն կանոնաւոր շարժամբ մէկ մէկու վրայ կաւարշէն և կարգով իրենց ախոյեանի ձեռքին կըզարնեն, այնպէս որ ամենուն հարուածէն մէկ ձայն կելլէ. այս ալ գուսանով և պարերգով կըխաղան, երբեմն մէկմէկ ձեռքով կըզարնեն՝ երբեմն երկուքով ալ:

Գուսան եղած ատեն պարերգ քիչ անգամ կերգեն. իսկ գուսան չեղած ատեն՝ պարի մէջ երկու զոյգ երգասաց դիմացէ դիմաց կենալով կերգեն և պարը կըշարժին: Պարերգներու կէսը քրդերէն և ապա մէկ կէսը հայերէն և քիչ ալ թուրքերէն է՝ ամենն ալ սիրահարական. ուրիշ երգերն ալ բոլորը քրդերէն լօ լօ է. հայերէն երգերը խիստ քիչ են: Քրդեր և հայեր միևնոյն պարերը կըխաղան. բայց կարելի է որ քուրդն այս մասին երկրին սովորութիւնը պահած և կամ դուսէն եկած ըլլալով անոր յարած ըլլայ: Պարի մէջ ազգի, կրօնքի, սեռի և հասակի ամենեւին տարբերութիւն չեն ըներ, և երբեմն մեծամեծ պարեր կը բոլորեն և պարի մէջտեղը երկու ձեռք գուսան կըզարնեն:

Հարսանեաց ատեն ինչ ինչ գիւղերու մէջ թուր ասպար ալ շատ կըխաղան, զոր ասպրեցուկ կանուանեն. նոյնպէս և ճիրիտ (մականախաղ). դաշտի հայեր՝ ինչպէս ըսած եմք բաւական երգասէր և պարասէր են և իրենց երիտասարդները զուարթ:

Հարսանեաց այս սովորութիւնները՝ մանաւանդ յանդուգն (խալանը) որքան տարիէ ի վեր հալածման

մէջ է Ազգային Պատրիարքարանի կողմէն, և ղեռ սաստիկ կը դիմադրէ ու այս երկրին մեծամեծ վնասուց առիթ կըլլայ՝ թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս. ասոնք չափաւորելու և բարեկարգելու խիստ կարևորութիւն կայ. ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ թէ որ աստիճան տընաքանդութեան հասած են և այն՝ այս աղքատ երկրի մէջ:

Հարսանեաց այս ամեն սովորութիւնք և արարողութիւնք Տարօնոյ երկրի այլ և այլ գիւղերու մէջ իսկ թող թէ Խնուսայ և Պուլանըխայ, բաւական կը զանազանին՝ կառուելուն և կը նուազին. այսչափ մը գրեցի որ ազգասէր ընթերցողաց փոքրիկ գաղափար մը տամ ասոնց վրայով՝ առանց աւելի ձանձրացնելու:

ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ ԹԱՂԱՄԵՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ննջեցելոց հողի մէջ դնել և հողով ծածկելը սովորութիւն է Տարօնցուն, իսկ Պալուսեաց վիճակի Հայք ննջեցեալի կշտերը քար կը շարեն և վրան ալ սալաքարերով ծածկելէն ետքը հող կըլեցնեն. քրդերն ալ այս սովորութիւնը չունենային՝ պիտի ըսէի թէ Յոյնք Հաշտենից մէջ գտնուած ատեն այս սովորութիւնը մտեր է մեր ազգին մէջ:

Ննջեցեալը թաղելէն ետքը թաղողներուն հաց կը կերցնէ ննջեցեալի տէրը: Երեկոյին ամեն դրացիներ մէկ մէկ աման կերակուր և մէկ մէկ ճրագ ձէթ կը բերեն մեռելի տունը, այս ճրագները ամենն ալ մէկ մէկու քով դրուելով կը վառուին, զոր ճրագվառ կը կոչեն, կերակուր ուտել և բաւական նստելէն ետքը մըր խիթարական կըխօսին կըմեկնին:

Ննջեցեալի եօթնօրէք կատարելու համար ժամ կընեն անխափան. երեկոյին համարար քահանայն եկեղեցին ամբիժք կըսէ, կառնէ գիւղի երէցփոխան, տիրացու և ժամկոչ կուգայ ժամատիրոջ տուն, հաց կուտեն, սեղանէն աւելցածը ժամակոչին և ուրիշ աղքատաց կը տրուի:

Ժամկոչը ժամատիրոջ տնէն ճրագլուս (կտաւտի

ձէթ) և ալիւր կըտանի քահանային, որ սաղմոս քաղէ
գիշերը և նշխար գործէ, առաւօտուն պատարագէն և
եօթնօրեքէն ՚երջը կուգան քահանայն և գրեթէ բո-
լոր գեղացիքն ալ, որոնք մեծաւ մասամբ կըկանչուին
ալ՝ ժամի հացը ուտելու, որ եթէ ուտեաց օր է հերի-
սայ է, իսկ եթէ պահոց՝ ըրուպով (պէքմէզ) և կամ
փետով (կանափի հատիկ որուն իւղը և ջուրը կառնեն).
ճաշ է. իսկ եթէ մեծ պահք է, ածիկ, որ Հայաստանի
քանի մը գաւառաց սեպհական կերակուրն է, ցորենի
աժան տարին կընեն, ցորենը ծլեցընել, կանանչը ծե-
ծել, ջուր առնել և եփելով որ խիստ քաղցր կերակուր
մը կըլլայ և շաքարներով կը պահեն: Տարօնցիք ոչ
միայն եօթնօրեքի ժամ կընեն, այլ տարուան մէջ տէ-
րունական և կիրակէ ու շաքարթ օրերը իրենց վրայ
բաժնած են, և երբեմն ժամի կարգ չմնալով ոմանց՝
կռիւներ ալ պակաս չեն ըլլար:

(Անքջը հետեւեալ համարում)

Գ Ի Ի Ղ Ի Ա Յ Ր Ի Ն

«Ողորմութիւն արեք, պարօն
Անտուն, անտէր աղքատին...»

Ա.

Մէջում ապին հազար տարուայ մեռելների ետեից
հասնելուց յետոյ, պարտքից աւել ոչինչ չթողեց խեղճ Սար-
գիւլի ու որբերի համար:

Գետնափոր և դատարկ խրճիթի դրան առաջ Սարգիւլի
այտերն ամեն օր սյրւում էին ու պրւում սգի արցունք-
ներից: Բայց նրան մղկիտ տուող սուգը չէ՞ թէ արգէն
մղմուղ ընկած, մեռած Մէջումի համար էր այնքան, այլ
միայն շնչով կենդանի իւր ջլբաց որբերի համար, որոնք մերկ
և քաղցած մահուան դուռն էին գիմում:

Կեանք հօ չէ՛ր. սե օր, սե պատուհաս, որ չգիտեմ
ո՞ւմ մեղքիցը, քաջում էին դառն աղքատները. կարծես
թէ բաղէի ճանկերի մէջ բլրւած և կամ բռնի մէջ ան-
սնունդ մնացած ճնճղուկի ձագեր լինէին, այնպէս էին հան-
գել, հատել, նիհարել ու ցամաքել: Միայն շունչներն էր
դուրս գալիս, և եթէ բթներից բռնէիր, այն էլ կկտրուէր:

Ուտելիքները ո՛չ համեմած խորոված էր և ոչ իւղած
փլաւ. մի կտոր չոր ձաթ էր, այն էլ պիտի Աստուած տար—
Մէջումը չկար, որ՝ յոյսն իւր կռան—մանգաղի, բահի և
կամ բլնգի վրայ դրած՝ գնար շահով չէնացած և խիղճը
մեռած վաշխառուից՝ մինին տասը ետ տալով, ուրիշ աղ-
քատների պէս պարտք անէր, բերէր նրանց կերակրէր և
ինքը ծանր տոկոսների տակ հեծեծելով տնքար ու տնքա՛ր
մինչի մահ գերեզման:

ԳԺՈՒԱՐ ԲԱՆ — մի թշուառ, մի անօգնական կինարմատ, վեց ագահացած որբ. ի՞նչ անէր: Հակառակի պէս ինքն է՛լ, Մէջլումն է՛լ որբ էին ամուսնացել — ոչ ազգական ունէին և ոչ մի սրտացաւ, որ մի աման տաք կերակուր և կամ մի պատառ հացով օգնութեան գար: Մենակ մի ճախարակով և մի սանդերքով — սրա նրա մանածն անելով ու բուրդը գզելով այնքանի «բողազը» ո՛նց պահէր և լալները ո՛նց նորէր: Ո՛հ, չեմ կարծում, թէ գժոխքի սատանաներն էլ այնքան անգուլթ գտնուէին, այնքան անարգէին, տանջէին նոյն իսկ մեղսալից մարդուն, որքան այն դառն աղքատութիւնը, որ լքացնելով անբաղդ այրուն, որի ալրի պարկի «փուշին» կտրուելուց բացի, ճաթի հացի փշրունքն էլ վաղուց էր հատել և անօթի թողել ագահացած որբերուն, որոնք հացի պատառը տեսնելիս ուզում էին թէ իրենց մօր ձեռներն էլ հետն ուտեն, այնպէս վրա՛ էին թափուում ու խլում միմեանցից. իսկ երբ այն պատառը կամ չէր ճարուում և կամ ուշ ձեռք բերւում, նրանց նայողն արդէն այլ ևս առանց լացի, առանց կարեկցելու չէր դիմանում: Սառնասիրտ նկարագրել չէր կարելի, թէ նրանք՝ թխսի շուրջը սփռուող սոված ճուտերի նման իրենց ամբաղդ մօրն ի՛նչպէս էին աղբսուում: Նրանց երկինք հասնող բաղցի ձայները, աւելին որ չասեմ, զգայուն սրտերի մէջ սրբր էին ցցում:

Նրանցից մինը՝ մազերը գզգզուած, շապկի միսիայն մի օղ շնքին, մնացածը բոլորովին մերկ, բեղբեղուած ոտներով պատի տակ կռթնած՝ աղի արցունք չափելով, մղկտում այսպէս.

— Վա՛յ, նանի ջան... վա՛յ, սոված եմ, վա՛յ...

— Վա՛յ, սոված սիրտս գնում ա, վա՛յ մի պատալ հա՛ց, — նոյն դրութեան մէջ երեսի վրայ գետին ընկած նուա՛ւ էր երկրորդը:

— Աճի, նանի ջան, բա հլէ սհէ սոված դենք մնա՛լ, — յուսահատուած հարցնում էր երրորդը և փչում իւր պրկուն: Զորրորդի ձայնն արդէն կտրուել էր լացից և անձայն հեկեկում էր միայն: Հինգերորդը՝ մի ձեռք ծոցում, միւսով աչքերը արորելով, բոբիկ ոտները բացրուքալի անելով, խրձթից հեռացած արդէն դիմում էր հարևանի դուռը՝ թերևս նրանց երեսանց ձեռից ընկնող փշրանքներից կե-

րակրուելու: Անցերորդն էլ՝ հարամի տղուկի պէս մօր
կրծքին ընկած՝ ծծում, ցամաքեցնում էր նրա՝ առանց այն
էլ ցամաքած, չոր տախտակ դարձած կուրծքը: Բայց միթէ
ծնողը հաց խնդրող զաւակներին քար տայ կամ ձուկն ու-
ղողին ծծաւ:— Խեղճ՝ այրին ուզում էր մի կերպ սպրեցնել,
սովից ազատել նրանց կեանքը. նա երկու խան գարի վար-
ձատրութիւն ստանալու յոյսով գնացել էր ունեւորների մէ-
կից մի «սիւմակ» բուրդ բերել մանելու, ուստի՝ արևը
գլխին ընկած, քրտինքն ու արիւն-արտասուքն իրար խառ-
նած, սիրտը լիքը, հոգին վրդովուած՝ հայ էր տալիս կըռ-
ներին և արագութեամբ պտտելով մանիչը, ճախարակի տը-
խուր բռնոցի հետ ողբերգեր էր յօրինում անվերջ:

Մանի՛ր, մանի՛ր սգանգ, ի՛մ ճախարակ,

Չանիս Մէ՛ջըմն արու էսքա՛ն կրակ.

Ինքը մեռաւ, վաղ կորաւ, գընաց...

Եթէ՛ն թողեց սհէ անտէր, անհաց...

Ա՛խ, ի՛նչ անեմ, ո՛ւր կորչեմ, ո՛վ Աստուած,

Մինը, է՛րկուսը չի, վե՛ցն են մսիս էլած.

Պարտուի՛ր, վրա՛ տուր սգեո՛ր ճախարակ,

Որ՛ դարտս դարտս չի, ծո՛վ ա անյատակ:

Մանի՛ր, կանչի՛ր, բըռնա՛ ու... սգա՛,

Որ մի տեղից մի հով, մի օգնութիւն գայ,

Որ լսի, որ խղճայ Աստուած, որ տե՛նայ վերնուց,

Թէ՛ մեռնիլը սալահ ա սհէ՛ ապրելուց...

Բայց, յանկարծ բաց թողեց մանիչը. լոեց ճախարակի
բռնոցը — այրին յոգնեց անդուլ մանելուց: Ուշքը թռնաւ:
Մի առ ժամանակ նուազուտած երեխանցը, երկնքին նայեց,
մրմնջաց դառնապէս, ապա աղերսալից աչքերը երկնքից սա-
րերին, սարերից էլ ձգեց հեռու տարածուած դաշտերին,
ուր ամենի արտում հնչում էր մանգաղը և զըրնգում գե-
րանդին, ուր ուրիշների շարիշար դրած բարդերն ու դէզե-
րը ողջունում էին հանդին, իսկ իւր որբերի գարին՝ Մէջ-
լումի տէրամեռ ծլաքը միայն, դեռ էլի կծղում, չորանում,
կռթնում տափիցն էր կպչում և կարծես լեզու եղած՝ «վայ
տէ՛ր, վայ հնձո՞ղ» էր կանչում:

Ծլաքի տխուր տեսարանը այրուն նորից հրդեհեց,
աչքերից արտասուքի տեղ կայծեր և բթէն մուխ արձակեց:

— Ա'ղձի, ա' խեղճ ու նաչար, դէ քիչ լաց ըլի, բի'չ մղկըտայ, է': Տնաշէնի աղձիկ, մի ջուխտ աչք ունես, էն էլ որ բռնացնես, ո՞վ ա բու բիւլիաթի տէրը, — երկու գարու հաց կռան տակ դրած ձայն տուեց խրճթին մօտեցող մի ողորմած պառաւ, որ քանի մի անգամ պատառ հացով և կամ մի քանի գդալ մածնով օգնել էր որբերին:

— Աձի (մեծ նանի) ջան, լաւն էն ա բռնանամ, քանց լիւսանցս էս օրին, սըհէ սովամահ տենամ, — պատասխանեց լալագին:

— Ուշինչ, որդի, մեղք ես, սուս կաց. էրե'խք են, մի օր, եա էրկու օր սոված մնալով մեռնիլ չեն:

Ա'խ, Աստուած, — խիստ ուժգին հառաչեց ողորմելին:

— Առ, առ, էս էրկու հացովը եօլա տար ըրիկունս, էգուց էլ Աստուած ողորմած ա. յոյսդ մի' կտրիլ, նա իր ստեղծածներին կորցնիլ չի:

— Է'լ ոնց կորցնի, նանի ջան, մի հլա տէրը մեռած արտիս էլ մտիկ արա', է': Վա'յ, Մէջլըմ, բու մէջքդ չկոտրի, էս ի'նչ հալի թողեցիր մեզ...:

Օրհնուած պառաւի ձայնն Աստուծոյ ձայնի նման հընչեց կարծես և պատերի տակ քաղցից նուաղկոտած որբերին յարութիւն տուեց: Նրանք զօրութիւն առած վերկացան տեղներից և թաթները (մեկնած) պարզած մօտենալով նրան, մի մի պատառ առան և ագահութեամբ աչքներն էլի ձեռքը յառած, սկսեցին կծոտել ու կծոտել: Իսկ պառաւը, երեւի չդիմանալով սրտաճմիկ տեսարանին, էլ կանգ չառաւ, մինը պատառ-պատառ արաւ, միւսը Սարգիւլի գոգը դրեց ու անցաւ գնաց:

Սարգիւլը արտասուքը սրբելով հացից մի պատառ էլ ինքը ծամեց և ապա սափորն առնելով տխուր, տրտում քայլերն ուղղեց դէպի աղբիւրը:

— Տղերք, էսքան վախտ ա մտիցս ընկել ա, որ հարցնեմ, թէ էն խեղճ որբւղբերին (որբ և այրին) ընչո՞վ ա եօլա տանում էսքան բիւլֆաթը, — ջրի ճանապարհին նկատելով այրուն, հարցրեց մի աղբատ:

— Վալլահ, ես էլ չեմ հարցրել, Արթին, զորթ ո'նց ա պահում:

— Ասում են մանած ա անում:

—Վայէ՛, անտէր լի մանածը, մանածով եա գզածով
րեխի փոր կկշտանայ, —լոկ խօսքով կարեկցեց երրորդը:

—Շատ դժար ա, ես իմ Աստօծը, տաշտըմը հաց
չունեցող տղամարդն իսկի կարըմ չի երկու-երեք հոգի
պահի, ի՞նչ անի եդ դառն աղքատ կնիկը:

—Քու խէրը շատ լի, Ակոբ, դու հաց չունենա՞լն ես
ասըմ. ասըմ են էն անիրաւ, անմրուածին էլի բան են
պարտ:

—Ի՞նչ ես ասըմ:

—Աստօծ վկայ, ասըմ են էլի բուչուխ կայ:

—Եանի ասըմ էք առնի՞:

—Դրա անօրէն հէրն անիծած, ասել ա Վհէնց որ
գարու ծլաքը հնձիլ տայ, պէտքա գարիս առնեմ:

—Ղօրթ:

—Է կծըպըծանը գիտենայ—(արեգակը վկայ):

—Թի՛ւ:

—Հաբա՛:

—Ա՛, եանի հաւատալու, եա լսելու բան ա, որ նա
էդ ասել ա՛:

—Ջուր չես հաւատըմ, տասը մարդի կշտի ա ասել է

—Բա չի ամաչե՞լ:

—Ամենեին:

—Խի՛, Մարկոս, դու նոր ես ճնանչըմ նրա՞ն. նա էն-
պէս մարդ ա, որ ըրիսին թքելիս ասըմ ա անձրեւ ա գալի:

—Փո՛ւ, անամօթ, բանդեց, էլի. —Ճին հինգ, տասը
շահ առնելով, թամա՛մ բանդեց էս գեղը:

—Թող դ՛հէ անի, դրան էլ չի ճաւ, վերեւ Աստօծ
կայ, ներքեւ գետին, մի օր էլ Մէջըմի ուղտը դրա որդկե-
րանց դռանը կչոքի:

—Տա՛յ Աստուած, տա՛յ Աստուած, որ հինգը չոքի:

—Դանէլ ապի, էլ ուրիշի պարտ ա ճաջե՞լ, թէ մի-
նակ դրանն ա:

—Տասը չանաղ էլ Չնթռէխի տղին ա պարտ:

—Օ՛, —օձիբը բռնելով գոչեց մի ուրիշը, —մի սև օձ
էլ նրա ճռովը (վզովը) փթաթուի, նա էլ կառնի, թէկու-
զէ հէնց եթիճերից վեցն էլ կոտորուելիս լինին սովից:

—Ովվէ՛:

— Բա՞: Բա էլ ինչի են Չնթռէիսի տղայ ասըմ: *

— Էլի հաւատս չի գալի, թէ նրանք էնքա՛ն անիրաւ-
ւութիւն անեն, Դանէլ ապի:

— Հաւատա, հաւատա, կանեն, կառնեն:

— Ե՛, Ղորթ ա, ասըմ էք, համա ընչի՞ցը կառնեն. ան-
բաղդների էլած-չելածը մի պղինձ ու մի սինի էր, էն էլ
հէնց Ղորմածիկ Մէջըմի կենդանի վախտը խեցին գարուն-
քուայ խարջի համար ծախեցին, է՛, էրկու կծղած գարու ծը-
լաք էլ ունեն, ընդոնք էլ չուել հնձուիլը զշերի ու մկների
փայ են դառնալու:

— Դրուստ ա, էլ ի՞նչ մնաց:

— Դէ լաւ. դուք խու ձերն ասացիք, ես էլ ի՛մը, ապրենք
Աստըծով ու կտեսնենք անիրաւութիւնը...:

Բ.

Սարգիւլը վերադարձաւ ջրից բաւական շուշ: Նա եր-
կու հաց էլ էր ձարել. մինը կրկին պատառ-պատառ արաւ
որբերին կերակրեց, քնացրեց և ինքն սկսեց մտածման ծո-
վերի մէջ ընկնել:

— Բա ո՛նց անեմ, որ ես էն երկու ծըլաքը հնձիլ
տամ, Ա՛ստօծ ջան. ո՞ւմ դուռը գնամ, ումն աղաչեմ, ո՛ւմ
ոտները լիզ տամ... որ...

Չէ՛. կորան, գարիքս կորա՛ն. էլ ճար չի մնացել, ա-
ռաւօտը վեր կենամ, ընկանցս թաթից բռնած գեղն ընկ-
նեմ, սոված գոմն արած կովի պէս բառաչեմ, պոլնդնո-
տամ, բալքի ողորման, բալքի միքանի հնձող տան...:

Խեղճ ալրին անվերջ մտածմունքներով, անսահման վըշ-
տերով և կիսատ-պռատ յոյսերով երեխանց մօտ պառկեց,
բայց չնայելով այնքան յոգնած լինելուն, բունն ամենեւին
չտարաւ. երեխայք երազում էլ հաց էին խնդրում...

Կիրակի լուսացաւ գիշերը. ալրին գլխի պատռտուած
փաթաթանով երեսը ծածկելով — ամօթխածութեամբ և ակ-
նածութեամբ, մերկ մանուկ որբը գրկում հուպ տուած և

*) Լայնաբերանի կամ գայլաբերանի տղայ:

միւսներին ետեւիցն արած, մօտեցաւ գիւղական ժողովին, գլուխ տուեց բերտ տանուէրին և մի պատանու բերանով իւր աղերսասխառն խնդիրը յայտնեց:

— Ինչ ա ասըմ, ընչի՞ ա եկել, Ակոբ, — Թարգմանիչ պատանուն դիմելով աղայաբար, հարցրեց նա իսկոյն:

— Տանուտէր, ասըմ ա չքօխվին ասա՝ իմ իրեսը քու ոտի տակը — վերեւ Աստոծ, ներքեւ գո՛ւ. եթիմնիս մնացել են սոված, գարուս ծըլաքնին էլ հնձելու. միքանի հնձող ղրկի, թող հնձեն ինձ տան»:

— Աղձի, հէնց դրա համար ես եկե՞լ, — լսելուց յետոյ դիմելով այրուն, հարցրեց տանուտէրը:

Այրին ձեռը կրծքին դնելով, խոնարհ գլուխ տուեց, իսկ պատանին Թարգմանեց:

— Տանուտէր, ասըմ ա «հրաման քեզ»:

— Հա՛, շնորհակալ եմ, լաւ ա ասըմ, ամա շատ բիմար կնիկ ա դա: Աղձի, տօ բիմար, որ ասըմ ես հնձող ղրկի արտօս, ո՞նց ղրկեմ, Թագաւորի կող ա, որ ղամշին քաշեմ ըրաւունք բանացնեմ: Գեղ են, գեղական են, ինքդ գնա՛, աղաչի, պաղատի, թէ կըգնան, կհնձեն, թող հընձեն, իմ կուշտն ո՛ւր ես եկել... — պատասխանելով այրուն, դարձաւ գիւղի տէր Բաբային և հարցրեց. «էսպէս չի՞, տէր Բաբա»:

— Հրաման քեզ, էդպէս ա, բա՛ս, տանուտէր, — աւետարանի քարոզիչն ևս այնպիսի անտարբերութեամբ վկայեց և պատասխանեց, որ, եթէ հէզ և խոնարհ Յիսուսն աշխարհիս վրայ լինէր, անշուշտ մի ապտակ կտար երեսին և խարաղանով դուրս կքշէր նրան իւր եկեղեցուց:

— Գնա՛, գնա՛, այ քերա (այ՛ քոյր), ըսօրուայ օրն ի՛վ իր աշխատանքը կթողայ ու քեզ համար հունձ կգայ. լի օրը ամենքն իրանց բանին են. դէ թէ էրէցն իրաւունք կըտայ, թող գանք կիրակուց հնձենք արտդ, — ասացին ոմանք:

— Էէ, չէ՛. կիրակուց ո՞նց կլի հնձել, մեղք ա, անկարելի բան ա, — երկրորդ յանցանքը գործելով, արգելեց տէր Բաբան և արտասուքն երեսին եդ դարձրեց յոյսը հատած այրուն:

— Ա՛նբան սատանի բա՛ծ, ձեռդ խալխին դէմ անելու տեղ՝ մի սուրու (մի հօտի չափ) լակոտնի ունես, վեկա՛ց, հա-

ւաքի, տար արտդ արա, թող քիչ քիչ քաղեն, էլի. կասես թէ՛ Սարումանց Գիւլը չհանիցը դա աղիզ կնիկ ըլի որ հրէ էրեխէքը ետեւիցն արած արտերը վուրհափուր քաղըմ ա, — ետեւից նախատինք թափելով ասացին նաև ուրիշները, ամենեւին չմտնելով նրա այնքան դառնութիւնների մէջ:

Բայց ի՞նչ անէր անբողբ սյրին. ինքն իբրև կինարմատ հնձել, մանգաղ բռնել չգիտէր. տանուտէրը բաց էր ասել, տէր Բաբան էլ Պիղատոսի պէս ձեռները լուացել, անիոյթ հովուի պէս հեռու էր կանգնել: Նա գիւղական ժողովարանից երես դարձնելուց յետոյ՝ թաղից թաղ անցնելով, նորից փորձ արաւ սրան-նրան դիմել, բայց գիւղն անողորմ դարձաւ — ում աղաչում, պաղատում, ում դուռը բաղնում, ոտքները համբուրել, գլխներովը ման տալ էր ուզում մատաղացուի պէս, դարձեալ նոյն կոշտ ու կոպիտ պատասխանն էր ստանում թէ՛

— Ա՛ղձի, իրեսդ խի՞ ես ջհուգի իրես շինել. քանի դաս, քանի զահլաքիւշտ անես մեզ. մերը թողնք ու գանք բունը հնձե՛նք: Մի տուն լակոտ-լուկուտ ունես, տար արտդ արա թող քաղեն, է՛լի...

Արդարև, այնուհետև էլ ուրիշ հնար չէր մնում անձարի համար. այնպէս էլ արաւ — Առաւօտները վաղ-վաղ տորելով որբերին, խորը քնից վեր էր թուցնում, ուզած, մրած դարու հացերից մի-մի պատառ թաթներին դնում, երկուսն էլ պարկում մէջքին կապում, ու, բորկոտն որբերին հաւի ձագերի պէս ետեւիցն անելով, գնում էր Մէջլումի անտէր ծլաքը, և, Հռութի նման ձեռները բստերին ու փշերին տալով, երեսանց հետ միասին հասկ էր ժողովում նրանց պահելու և ամուսնու պարտքի «բուշուխը» տալու համար: Բայց, ասած է՝ «ծիտն ինչ ա, թէ նրա եղն ինչ ըլի, կնիկն ինչ, թէ նրա հնձածն ինչ ըլի»։ Խեղճ այրին կարծես թէ ձախու ձեռով լինէր քաղելիս. մի ամբողջ շաբաթ անցաւ, բայց արտն էլի տեղը կանգնած էր:

Շաբաթ երեկոյեան Մէջլումի որբերը սաստիկ թուլացել էին քաղցից. արտից տուն վերադառնալիս թուլացած երեսայք Խաչքարի բաշում փչող թեթև բամուց անգամ ուզում էին թէ վայր ընկնեն: Սարգիւլը բաշը դուրս գալուց առաջ կաքաւի ձորի ջրջրկուտից մի քանի թև փիփերթ էր

ժողովել և կռան տակ հուպ տուած բերում էր խաչի, որպէս զի այդ երեկոյ էլ երեխանցը նրանով «եօլա» տանի: Նա բաշը դուրս գալուն պէս հեռուում մի սպիտակազգեստ ձիաւոր նկատեց, որ ձին խաղցնելով դէմ յանդիման գիւղն էր գալիս:

—Ա՛խ, Աստուած ջան,—մրմնջաց նա,—եւրաբ էն ձիաւորիցն էլա ինձ մի հովութին ա գալո՞ւ...—ասաց լըբացած և բաշից իջաւ դէպի խրճիթը, որ այն րոպէին մանաւանդ, սւերակի տպաւորութիւն էր գործում մարդու սրտի վրայ:

Գ.

Միւս օրը, կիրակի առաւօտեան ժամաւորները դուրս եկան եկեղեցուց և ըստ սովորութեան նստոտեցին դուրս ածած կոճղերի ու բարակոյտերի վրայ: Նրանց մէջն էր նաև այն սպիտակազգեստ ձիաւորը, որ Պ. գիւղի ուսուցիչն էր: Նա եկել էր Վ. գիւղումն էլ ուսումնարան բանալու խնդիր արձարծի: Ուսուցիչն այդ մասին դեռ բերան չբացած, յանկարծ գիւղացիներից մինը բացականչեց և նրա ուշադրութիւնը հետեւեալ խօսակցութեան վրայ դարձրեց:

—Մի դէնը մտիկ արէք է՛, ա՛ խալխը,—դէպի լանջը մատնացոյց անելով ասաց նա,—էն խեղճ որբւղբերին, հրէ՛, հրէ՛...

—Էն ո՛ւր ա գնում էն օրը կտրուածը...

—Մանածով էրկու խան գարի ա առել, տանում ա, որ աղայ:

—Ո՛վվէ՛, խեղճ կինարմատ, համ ընխէն ա շալակել, համ պարկը, համ էլ էն մնի թաթիցը բռնել...

—Օ՛հ, Սիմոն ապի, էլ ասում ես, թէ ի՛նչ անես, էդ ողորմելու տանջանքն ու չարչարմունքը՝. էրեկ սաղ հանդը թամամ գերեզմանատուն էր շինել—ամեն մի հասկը պոկելիս էնպէս էր մղկտում, էնպէս աղատ-աղատ լաց լինում, որ մարդի սիրտ կրակ էր տալիս, էրում, խորովում: Որ ասում չէր թէ՛ «վա՛յ, Մէջըմ ջան, ես էս ի՛նչ օրի, էս ի՛նչ հալի եմ», հէնց իմանում էի թէ երկնքիցը վրէս ծրծումք ա կթկաթում. նրա մեղքիցը դիմացըմն էլ չկարացի խուրձս կապեմ, անցկացայ եալի (բլրի) էն շուր, որ ձէնիցը

հաշումաշ չընեմ: Ապա հ, ջհանդամը, թէ բանս մի օր էլ եւ կընկնի, կիսատ արտս եւոր պրծնեմ, գնալու եմ մի օր էլա բեօմակ անեմ,—դառնութեամբ նկարագրելով Սարգիւլի սգալի հունձը, ասաց աղքատներից մինը, որ շնչասպառ Մէջլումին վաշխառուի հողից տուն էր բերել:

—Ասըմ են խեղճ կնիկը փորձել ա, որ մանգեղով հնձի, տուել մատներն էլ կտրտել ա:

—Դու մատներս ես ասըմ, էրեխանց ոտների տակը արևից խաշուել, փշերից էնպէ՛ս ա բրբրուել, որ մօիկ տալ չի ըլում: Աստուած ողորմի Սանամանց պառաւի հօրը, հիւանդներից երկուսին տարել՝ հրէ իրանց սրահըմը պահըմ ա չուել նրա ջաղացից ետ գալը:

—Դէ ոնց անենք, լի օրն ամբս մեզ համար ենք հընձըմ, կիրակուց հնձիլն էլ մեղք ա, խու կարալ չենք Ասծու դրած օրէնքը քանդենք:

Այստեղ արդէն ուսուցիչ Սիմէօնը, որին գիւղացիք Սիմոն վարժապետ պատուանունով էին կանչում, էլ չկարողացաւ տանել: Քաղաքում կրթուած, բայց գիւղացի և գիւղատնտեսութեան սիրահար այն պատուական երիտասարդը, որ գիտէր մաճ բռնել, ցանել, հնձել և այլն, բոլոր դառը նկարագրութիւններից մորմոքուեց և մանաւանդ, երբ մանրամասն լսեց նաև Մէջլումի տանջանքն և մահը ¹⁾, էլ չգիմացաւ. Ղազարոսի գերեզմանի վրայ արտասուող Յիսուսի նման աչքերն արտասուքի կաթիլներով լցրած սկսեց յուզուել ու խօսել մինչ այն աստիճան, որ գեղջուկներն էլ արտասուեցին: —Սուրբ գրքից նա մէջ բերեց և արաւ այրի Հուութի-Նաումի հարսի պատմութիւնը, ուշքները կենդրոնացրեց Բաոսի բարութեան, բարեպաշտութեան, մարդասիրութեան և Աստուծոյ արդար վարձատրութեան վրայ. ապա ցոյց տալով գիւղական ամբոխի, մանաւանդ տանուտերի ու տէրտէրի տգեղ և անպատուաբեր վարմունքը դէպի անօգնական այրին, բացատրեց Աստուծոյ պատուիրանի, օրէնքի բուն նշանակութիւնը և քաջալերեց բարի գործել իսկոյն:

¹⁾ Տես «Լումայ» 1897 թ. երես 257:

—...եղբարք, ինչո՞ւ դուք կիրակի օրը լաւութիւն ա-
նելը մեղք էք համարում,— բարձրաձայն և համարձակ դո-
ւստուցիչը, — Ինչո՞ւ դուք Աստուծոյ հրամանը, օրէնքը
ծուռն էք հասկանում և նրան հակառակում. միթէ նրա
բարկութիւնից ու պատիժներից չէ՞ք վախենում... նա այսօր
ձեզ տուել է առատ արտեր, հանդի, անդաստան և առող-
ջութիւն, բայց վաղը կարող է երկնքից կարկուտ թափել —
հեղեղել, տանել, ոչնչացնել ամեն ինչ, և ամեն մէկիդ էլ
այրի Սարգիւլի օրը ձգել...

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ ենք արել Աստուծուն, Սիմոն վարժա-
պետ ջան, մեղքներս ի՞նչ ա, — ուսուցչի վճռական խօսքերն
ապշուրեցին և երկիւղածութեամբ լսելուց յետոյ՝ բացա-
կանեց ծերունիներից մինը:

— Սրանից էլ մեծ մե՞ղք, որ դուք այսօր պարսպ-սա-
րապ այստեղ ժողովուած՝ տեսնում էք այն խեղճ այրու
տանջանքը, որբերի քաղցը, մերկութիւնն ու հիւանդութիւնը
և դատարկ խօսքերով էք միայն կարեկցում, ցաւում վրա-
ները: Բայց չէ՞ որ, քաղցածին հաց, նեղացածին օգնութիւն է
հարկաւոր և ոչ թէ լոկ ցաւակցութիւն և արտասուներ:

Ես կէս ժամ առաջ ձեզ հետ միասին կանգնած էի
եկեղեցու պատի տակ. տեսնում էի, թէ դուք չոր քարերի
(յատակի) վրայ ինչպէս էք չորում, ծունր դնում, ձեռքնե-
րդ վեր բարձրացնում, աղօթում — երեսներդ գետինը բը-
սում, սիւները և պատերը, խաչն ու աւետարանը համբու-
րում մեղայ գոչելով: Բայց, ի՞նչ օգուտ այդ ամենից, երբ
դուք ձեր տէր Բաբայի հետ միասին ոչ խաչի զօրութիւնն
էք իմանում և ո՛չ էլ սուրբ աւետարանի քաղցրութիւնը
հասկանում Քրիստոսին հակառակ հրէաների պէս:

— Վա՛ւ... — բերանները բաց շնչացին գիւղականք:

— Փոքր ինչ համբերեցէք դուրս բերեմ ձեր սիրով ու
մեղայով համբուրած ս. աւետարանը և տեսէք թէ ի՞նչ է
գրած կիրակի օրուայ մասին, — շտապով մտնելով եկեղեցի,
աւետարանը ձեռին դուրս եկաւ, թերթեց, բացեց Մատ-
թի գլուխը և մի քանի վայրկեան նայելուց յետոյ՝ ասաց, —
Հրէաները կիրակի օրը ոչ կրակ էին վառում, ոչ եփում,
ոչ հնձում և ոչ հաւաքում. մինչև անգամ, եթէ մէկի տու-
նը կրակ էր ընկնում, չէին հանգցնում, ասում էին մեղք

է, Աստուած ասել է, որ պէտք է հանգստանալ: Մի կիրակի (շաբաթ) օր Քրիստոսի առաջ կանգնած էր մի մարդ, որի աջ ձեռքը բոսից չորացել, անպէտք էր դարձել, չէր կարողանում ոչ հնձի և ոչ փնջի իւր ընտանիքի, իւր որդոց համար: Յիսուս խղձաց բոսոտին և ամենքի առաջ չորացած ձեռքն առողջացրեց. հրէաները երբ տեսան այն, աղաղակեցին թէ՛ մի՞թէ կարելի է կիրակուց այնպիսի յանցանք գործել...: Յիսուս պատասխանեց թէ՛ «կիրակին չէ՛ մարդու տէրը, այլ մարդն է կիրակու (շաբաթի) տէրը... կիրակի օրը բարի պիտի գործել, — մարդ չպէտք է կորցնել (սպանել), այլ ապրեցնել»: Սրանով, սիրելիք, Յիսուս մեզ չի ասում, թէ՛ կիրակի օրը չպէտք է հանգստանալ, ասում է հանգստութիւնը լաւ բան է, բայց հոգեւոր աշխատանքը, բարեգործութիւնը, աղքատին օգնելը սպւռններին մխիթարելը, հիւանդներին բժշկելը և այլու կծղած արտը հնձելն աւելի լաւ բաներ են...: Լսեցի՞ք:

— Հրաման բեզ, վարժապետ ջան, լսեցինք:

— Ասում է. «ով իմ խօսքը լսի, նա կեցցէ՛ յաւիտեան». Դէ՛հ, վե՛ր կացէք, առէք մանգաղներդ, մինն էլ ինձ՝ տուէք, որ գնանք Աստուծոյ խօսքը կատարենք, օգնենք այրուն և ապրեցնենք քաղցած որբերին... — ասաց նա ղգացուած և ինքն առաջինը վեր ելաւ տեղից:

Մի ժամից յետոյ՝ Սիմոն վարժապետի առաջնորդութեամբ ոգևորուած հնձողների մանգաղները փայլում էին հանգուցեալ Մէջլումի ծլաքում, իսկ երեկոյեան արդէն, երբ այրին լքացած, ալրի պարկը շալակին, երեսան գրկած և խիստ քրտնքամսած ջրաղացի կողմից խրճթի դիմացն էր դուրս գալիս, խրճան սայլերը կանգնած էին կալում և Սիմոն վարժապետն ինքն էր դիզում որբերի գարին:

Աստուծոյ ողորմութիւնը երբ տեսաւ այրին, ուրախութիւնից շփոթուած՝ երազ համարելով այն, դեռ մի առժամանակ աչքերին չհաւատալով արձանացաւ, ապա մօտենալով կալին՝ պարկը մի, երեսան միւս կողմը նետելով՝ վազեց դէպի դէզը և կամենում էր Սիմէօն վարժապետի ոտները համբուրել, իսկ վերջինս արտասուքները պահելով, հազիւ արգելում էր նրան:

— Թող որ համբուրեմ ոտքերդ, իմ եթիմների Աս-

տուածն ես դու, — ասում էր այրին և մատաղացուի պէս պտտւում գիղի շուրջը:

Դ.

Օրն անյաժ, Սիմէօն վարժապետն էլ չկարողացաւ ուսումնարանի հարցի մասին խօսել այս կերակի, թողեց միւս կիրակուն, որովհետեւ երկուշաբթի օրը դաշտային աշխատանքների պատճառով գիւղում մարդ չպիտի գտնէր. ժողով, համախօսական թուղթ կաղմել էր հարկաւոր. միայն, նա այրու կալ կալսելու հոգսն էլ քաշեց — լծկան ունեցող մի քիաղխուդի պարտաւորացրեց լծկան տալ այրուն, և ինքը վերադարձաւ Դ. գիւղում դասերը շարունակելու:

Այրին ուղովի լծկանով կասեց իւր 180 խուրճը և ստացաւ վեց թաղար (40 փուտ) գարի: Բայց դեռ գարին խրճթում չտեղաւորած, պարտքատէրերից մինը ամանը ձեռին գզրի հետ միասին կանգնեց խեղճի գլխին և տարաւ իւր շահը: Սարգիւլը ամենւին չ'ընդդիմացաւ վաշխառուին, որովհետեւ, ասաց. «ուզըմ՝ չեմ, որ մի քանի խան գարու խաթեր ուշուոնց տան խեղճ մարդիս չորացած բեալին»:

Այն օրից անցաւ երկու շաբաթ. Սիմէօն վարժապետն այլ ևս չեկաւ Վ. գիւղը, որովհետեւ արդէն իւր բաց ուսումնարանի փակման մասին էլ մի տխուր լուր էր ստացել...

— Ափսո՛ւս Սիմոն վարժապետ. մուրաղին չհասաւ. շատ սրտով ուզում էր, որ մեր գեղումն էլ ուսումնարան բացուի, ամա՛... — ասում էին գիւղացիք:

— Բաս էլ վարժապետութիւն չի՛ անելո՞ւ,...

— Էլ որտե՛ղ... —

— Տղերք, տէրտէրութիւն որ ուզենայ, ամա զորբա տէրտէր կ'լի, հա՛:

— Ո՛ւրա՛, որ ուզե՛նայ խու, մեր գեղի համար օրինիլ կը տանք... —

Բայց, բացի Սիմէօն վարժապետի հարցից, գիւղացիներին հետաքրքրում էր նաեւ Գիգինի տղի լուութիւնը պարտքի մասին:

— Տղերք, բա չէք զարմանում աչքից մազ քաշող Գիգինի տղի վրա՞. ախր գարին չի՛ ուզըմ եթիմներէցը:

— Ղօ՛րթ, ա՛ խալիսը, էդ նրանից չի, էս ո՞նց ա սուս ա կացել:

— Վալլահ, մնիք հլէ դրան էինք ղահրըմ (նախատում), թէ անիրաւ ա, տեհա՞ք: Զնթռէսի տղէն իսկի թողեց ոչ թէ խեղճ կնիկը գարին դարմանից էլա ջոկի, ե՛դոյ գնայ գլխին կաղնի հոգիառի պէս:

— Ես իմ Աստուծոյ, Արթին ապի, եթէ դա բախշի, մենք ջլի՛ս կզարմանանք:

— Ինչի՞:

— Ախր դա չէ՞ որ, մի կապէկի, մի բուռը գարուհա՛մար իրան հօրը գէօռիցը (գերեզմանից) հանող մարդ ա:

— Գիտըմ՝ չեմ, աղպէր, բալքի Սիմոն վարժապետի քարոզներն են տհէ փոխել մարդի՞ն:

— Է՛, խելքս կտրըմ չի՛, քարոզ-մարող Գիգիօղլն բաշա գիրմա՛ջ (քարողը Գիգիսի տղի գլուխը չի մտնիլ):

— Պարելի ա առնի, ո՞վ գիտէ. հլա համբերելու վախտ (ժամանակ) չատ ունենք, — ասում էին նրանք:

Ե.

Թէպէտեւ վեց թաղար գարին վեց ամիս հազիւ պիտի բաւականանար թուով էլ վեց որբերին, թէև հասնելուց վերջն էլ մուրացկանութիւն էր սպասում խեղճերին, բայց այրին մի առ ժամանակ թեթեւացել էր ծըլաքները հնձիլ տալու վշտերից և մանածը շարունակելու վրայ էր մտածում միայն, բայց այնուամենայնիւ «դորտան բնում» դեռ շատ փորձանք էր սպասում նրան...

Մի երեկոյ, բացի լուսնի խաւարումից, այնքան բազմաթիւ և պայծառ աստղերն ևս հորիզոնի շուրջը վաղուց դէզ-դէզ ելած ամպերն երեսներին քաշելով, այրու գիշերն այնքան մթին, այնքան ակնակուր էին դարձրել, որ եթէ մասս աչքդ կոխէի, ամենևին չէիր նկատիլ:

Ակնակրի մէջ այրին նոր ննջելու ժամանակ առաջին անգամ մի խուլ և կասկածաւոր չիկոց էր լսել ու առուհա՛հ եղած սպասում էր, թէ ինչ պիտի լինի այն:

Զխկոցը միքանի վայրկեան դադարելուց յետոյ՝ նորից կրկնուեց:

— Վա՛հ՜յ. սա թուրք պիտի ըլի, — ծիծը մանկան բերանից առնելով, երկիւղածութեամբ շնչաց այլին, — լաւ, երկնքին էլա պայտան (յայտնի) գետնքին է՛լ, որ ես կոկալըմս (խրճթումս) հինգ թաղարուկէս գարուց ու մի դորակից (սափորից) սափահի ուրիշ հարստութիւն չունեմ, անիրաւն ո՛ւր (ինչո՞ւ) ա գալի, հը՞...

Փոքր ինչ լռելուց յետոյ, նորից շարունակեց խօսել շփոթուած։

— Տէ՛ր Աստուած. չեկոցը հ'մէլ խշոցի փոխուեց, — էլի ահանջ դնելով մրմնջաց, — խշոցն է՛լ գա՛լիս, գա՛լիս՝ կտրւըմ ա, էլի գա՛լիս, գա՛լիս՝ կտրւըմ ա...

2է՛, ով, ինչ էլ ո՞ր ա, խաբսը տա՛լով ա գալի, որ բէյլափիլ (յանկարծ) վրէս դուս գայ։ Ա՛խ. ինչ անեմ, Աստուած, թէ տեղիցս ժաժ կգամ, զրաղ կլեմ, վա՛յ թէ միտն երկուսն էլ կոկալիս քամակումն ըլեն տապ արա՞ծ (թագ կայացա՞ծ), վա՛յ թէ իսկի իսան չի, գեաղան, քաւթաբիւսի ա, գալիս ա բորփենտնցս խեղտոտի՞...

Վըի՛հ, չնի էն անիրաւն ա, որ իմ ջրի տարածի, Մէջլումի կենդանի վախտն էլ ուզըմ էր անըմս կտորի։ Հը՞, ի՞նչ անեմ տեղիցս ժաժ գա՞մ, թէ չէ։ Ամա, մարդ պէտք ա մքիչ էլ խելքին լսի, միտքը շատ հեռու ա տանըմ, — տեղիցս ժաժ չեմ գալ, ճարս ինչ, իմ ճակատին էլ հալթաթ սև աւպերի պէս սև-սև օրեր են գրուած. թէկուզէ գեաղան էլ ըլի, կռուիլ գեմ, մարդչուն է՛լ ըլի, կռուիլ գեմ, հօ չեմ թողալ որ... — վճռական կերպով ասաց նա և երկիւղից արիացած՝ մի փայտ ձեռքը գցելով՝ սպասեց վրտանգին։

Խշոցը կամա՛ց-կամա՛ց մօտեցաւ խրճթի սողխաղբին և հէնց ուզում էր որբերին կոխ տայ մթութեան մէջ, Սարգիւն այնպիսի աղէկտուր ճիչ արձակեց, որ կարծես թէ թունաւոր օձեր թափուեցին ծոցը։

— Անամօթ, անհոգի, կոկալս անտէր ես տենըմ, հա՛, մարդիս սպանեցիր էն մտքով, որ գաս անըմս էլ կտորե՞ս...

— Սարգիւլ ջան, սո՛ւս, պարտքդ բեղ կբախչեմ, — լսուեց կոկալի շէմքում։

-- Եդ գա՛ն...

— Սարգիւլ...

— Եդ դա՛ռ, և՛ դառ անիրաւ, թէ չէ՛, ճակատդ փեղք եմ անըմ՝:

— Քեզ համար մի դերիայ էլ կառնեմ... սո՛ւս, թող... կամաց խօսա, ինձ բիարուռ կանես:

— Անիրաւ գեղա՛, այ քեզ կամացը, — աղաղակեց և ձեռի փայտով շրկացրեց թէ չէ, շնացող Գիգինի տղէն բոռ արջի նման՝ ապառաժուտի բեկորները փլելով իրեն բաց թողեց դէպի ձորը:

Հարան ընկաւ, վշտացած այրին վերեւից քարեր էր գլորում ետեւից, իսկ երեխաներն արթնացած խրճթի դրանը ճշում էին սարսափահար:

— Գնա՛, անիրաւ... մի օր բու կնիկն է՛լ իմ օրերը կտեսնի, — փախչողի ետեւից մի անգամ էլ կանչեց այրին և դառնալով, իւր ահաբեկուած որբերին գուրգուրել սկսեց:

— Ո՞վ պէտքա ըլի էն անամօթը, — մինչև լոյսի բացուիլը հետաքրքրուած ասում էին հեռուից լսողները, թէ պէտեւ ոչ ոք չէր կասկածում, թէ անամօթը Գիգինի տղէն չի լինելու, որովհետև վերջինս, միքանի աարի գիւղից դուրս՝ բաղաքներում էլ էր շրջել, աւելի հմտացել էր գիշեր-նութեան արհեստին, թէև գիւղում ուրիշներն էլ նրանից պակաս չէին... ¹⁾

Վիրակի առաւօտեան այրին փոխանակ ուրիշ կանանց նման խաղաղ սրտով ժամ գնալու, սեասրտած — վշտերին մի նոր վիշտ ևս աւելացրած գիւղի գայլաբերան տանուտէրին գանգատ գնաց:

— Ըհը՛ն, հրէս էլի գալիս ա, — գիւղական դատարանի շէմքից դուրս ծկրակելով, հաղորդեց գզիրը, որ բազմու-թեան առաջ միշտ ստանի պոչի նման ցցուած էր լինում տանուտէրի գլխին:

Այրին, մերկ մանուկը գրկում հուպ տուած կրկին, մօտենալով դատարանին՝ գլխի պատռոտուած փալասով երեսը ծածկեց, գնաց կանգնեց տանուտէրի առաջ, և, մի պատանու բերանով ²⁾ արաւ իւր տխուր գանգատը...

— Ի՞նչ ա ուզում, ընչի՞ ա եկել էդ որբը վերին, այ

¹⁾ Գիշերնուկ կնշանակի չղջիկ, գիշերը ման եկող:

²⁾ Խօսալ ամաչում էր:

տղայ, — դեռ իրեն չդարձած թարգմանիչ պատանու, հարցրեց գայլաբերանը:

— Տանուտէր, ասմա Գիգինի տղէն գիշերս եկաւ մեզ սրտաճաք արաւ...

— Սրտաճաքը ո՞րն ա, աղճի:

— Ասա եկաւ որ... կոկալս մտնի... — պատանու ականջին կրկին ամօթխած շշնջաց այրին:

— Ասմա՝ «եկաւ կոկալս մտնի...» — թարգմանեց պատանին:

— Հա՛, հասկացայ ինչ ա ասում: Հասկացայ, ամա ասա դրան, թէ ոնց որ եկեւ ա նհէ էլ արուող ըրիսիդ եդ դառ, գնա, կո՛րի, թէ վեկկենամ սաղ էնլիգի (ամբողջ հասարակութեան) առաջ բխարուռ կանեմ: Լաչա՛ռ, անզգամ, մարդը (Գիգինի տղէն) գնացեւ ա իրան գարին, իրան պարտքն ուզեւ, հըմի դա եկեւ ա շառով տալի նրան, — ամբոխին դառնալով նախատեց այրուն և ասաց, — ադա, տար էդ լաչառին, կորցրու ըստեղան, — հրամայեց գզրին:

— Գիգինի տղիցը զատ ա կուլ տուել հա՛, — նկատելով խորամանկ տանուտէրին, ընկերին աչքով արաւ մինը:

— Հա՛, թխսի ձուի պէս տակն արած կլնի անպատճառ, — պատասխանեց միւսը, իսկ գզիրը հրելով այրուն, հեռացնում էր դատարանի շէմքից...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՆ՝ ԾՈՒՂՈՒՐԵԱՆՅ

ԿԱՆՈՆ ՈՍԿԵՐԻՉ ԱՐՀԵՍՏԱԽՈՐԱՑ ¹⁾

ԺԳ.

Ամեն մի օրհնուած վարպետ իւր, իւր տոհմի և զաւակների ասպագայ հարկաւորութեան համար, պարտաւոր է շաբաթը մէկ շահի հատուցանել գանձարանին, կամ շաբթէ շաբաթ, և կամ ամսէ ամիս: Վերապատուած է լինում այն անձը, ով որ տարեկան 12 աբասին տարուայ սկզբից միասին է վճարում, ժողովը պարտական է նորան գովել և պատուել, ինչպէս մի ժողովասէր և առատաձեռն մարդու:

ԺԴ.

Երբ որ և է աշակերտ իւր արուեստի մի նըշան ցոյց կտայ չորս կառավարիչներին, որ գովեստի արժանի մի գործուած կլինի (միայն քննած ու վերահասու եղած, թէ իւր շինածն է և ոչ ուրիշի), կառավարիչները այդ աշակերտին վարպետ օրհնելուց լետոյ պէտք է պարգևատրեն այս ձևի վկայականով կամ Ատէստատով.

«Խորհրդարան պատուելի ժողովոյն ոսկեգործութեան, վերահասու եղեալ կատարելութեան արուեստի (Սարգիս Օհաննէսեանիդ), վասնորոյ ձեռնադրեցաք

¹⁾ Տես «Լուսայ» 1898 թ. գիրք Ա.

գրեզ վարպետ, տալով զայս վկայութիւն ի մշտնջենաւոր պարծանս քեզ եւ անուան քումն:

Սորա համար նա հատուցանում է գանձարանին մի ընծայ այն շնորհի և պատուի արժանաւորութեան համեմատ, որ ստացաւ: Ատէստատը ստորագրելով չորս կառավարիչները յանձնում են նորան ժողովի հանդիսի մէջ և ամենքը գովելով շնորհաւորում են նորան: Եւ այս նորա համար, որ ուրիշներն էլ տեսնելով՝ արիանան իրանց գործի մէջ: Եւ այս վկայուած վարպետը միշտ յարգուած է լինելու ամենքի աչքում: Իսկ եթէ պատահմամբ մէկը անարգէ այս վկայուած վարպետին, սա կարող է իւր վկայականը ձեռին մեծ համարձակութեամբ դիմել խորհրդարանին և բողոքել կառավարիչներին, և այդպէս աւելի պատուով ստանում է իւր իրաւունքը: Անարգողն էլ աւելի է յանդիմանւում կառավարիչներից, որովհետեւ նա ոչ թէ միայն վարպետին է անարգել, այլ և խորհրդարանին: Այո՛, կգայ ժամանակ, երբ աւելի կլուսաւորուի ժողովը, աւելի կճաղկի արուեստը և աւելի կհարստանայ ժողովի գանձարանը: Այն ժամանակ խորհրդարանը այդպիսի վկայուած վարպետներին բացի վկայականից՝ կարող է շնորհել նաև ոսկէ կամ արծաթի նշան արժանաւոր վերտառութեամբ արուեստի և շնորհաց պատուաւորութեան համեմատ:

ԺԵ.

Ամեն տեսակ մուտքերը պահւում են յատուկ արկըղի մէջ յատուկ պահպանութեամբ, գրով և տումարով, բացայայտ ծանօթութիւններով, թէ երբ, ումից և ինչ արդիւնքներ են: Այս մուտքը յանձնւում է վերոյիշեալ չորս ընտրուած խորհրդականներին և ժողովի վերակացուներին: Եւ երբ հարկ լինի չորս խորհրդականներին

փոխել, ուրիշ չորս խորհրդականների և նոցանից մի արուեստապետի ընտրութեան ժամանակ, նոր ընտրուած և հաստատուած կառավարիչները կպահանջեն հներից ինչպէս բոլոր նոցա գործերը, նոյնպէս էլ ժողովի գանձերը, հաշուով և տուժարով: Տումարը պէտք է կազմած լինի և ժապաւէն անցկացրած ու հասարակաց կնքով կնքած. կնքոյ վերտառութիւնը կլինի այս. կնիք ժողովոյ ոսկերչաց. իսկ կնքոյ նշանը՝ մի օձ և նորա գլխին պսակ, որ նշանակում է թէ՛ խոհեմութիւնը պսակում է ամեն գործ, և հետևաբար այսպէս ամեն ժամանակ խորհրդականներին փոխելիս՝ նոցա գործերն էլ անցնում են միւսներին վերոյգրեալ եղանակով:

Ժ Զ.

Հասարակութիւնը պէտք է վերահասու լինի հասարակական գանձի որքանութեան այն ժամանակ՝ երբ ժողովը տարին մի անգամ միասին հաւաքուած կլինին, որպէս զի խորհրդականներն ու վերակացուները ամբարաս մնան բոլոր ժողովի միաբանութիւնից և այդ պիտի լինի նոր տարի օրը, այսինքն յունուարի մէկը, այսպէս: Արհեստապետն, այսինքն՝ ուստաբաշին միւս երեք խորհրդականների հետ ամբողջ ժողովի մէջ գանձի տումարը ներկայացնում է ժողովին և տալիս է ժողովի գրագրի ձեռին, և ժողովից երեք հազի առաջ կգան տումարը տեսնելու, կկարդայ դպիրը և նոքա երեքը ի միասին, և երբ մի առ մի կծանօթանան մուտք ու ելքի ամբողջ տարեկան արդիւնքին, թէ ուր կամ ում է գանձը շահով տուած պահելու, և նոցա մուրհակները, բոլոր կարգով, մինչև որ ոչ մի երկբայութիւն չգտնեն նորա մէջ, յետոյ տումարը կյանձնեն կառավարիչներին և ժողովը կարձակուի:

ԺԵ.

Հասարակական գանձը պէտք է գործադրէ ամեն ժամանակ և առանց խնայելու լարգոյ ժողովի անուան և օգտի համար և նոցա բոլոր զարմի և զաւակների օգտին, այս ձևով.

ա. եթէ Արքունիքից հրաման ստացուի քաղաքիս բոլոր համքարներին դրամ տալու կամ եկեղեցաշինութեան, կամ աղքատների և կամ մի ուրիշ պիտոյքի համար, պէտք է տրուի գանձարանից, որովհետև մեծ ամօթ է դռնէ դուռը մանգալ ժողովարարութեան համար:

բ. Նմանապէս եթէ հարկաւորուի հայոց կամ վրաց Ազգին ու եկեղեցիներին, պէտք է անտրտունջ վճարուի այս պատրաստ գանձարանից:

գ. եթէ ժողովականներից մէկը ծերութեան կամ աշխարհի ուրիշ պատահարներից հիւանդանայ, էլ չը կարողանայ աշխատել և ոչ էլ տէր կամ գոյք ունենայ և ամեն կողմից անտէր ու անօգնական մնայ, մանաւանդ երբ զաւակների էլ տէր լինի, պէտք է ձմեռուան անճար ժամանակին, ծննդեան օրը, մեծ պահքի ապաշխարութեան օրերին, ս. Զատիին՝ գանձարանից տալ նորան գաղտնի ողորմութիւն, հաց, փայտ, գործլի, նաղդ դրամ, ինչպէս չորսի, այնպէս էլ ութն ընտրեալների խորհրդով, որով կուրախանայ Աստուած և կօրհնէ ժողովն ու նորա արդիւնքները, նոցա մարմիններն ու հոգիները և դա մեծ անուն կլինի աշխարհի ամեն կողմ, ուր՝ և կլսուի այդ:

դ. եթէ ժողովից մէկը մեռնի, որ գուցէ յետին աղքատութեան մէջ լինի և, բոլորովին անօգնական, ժողովը պարտաւոր է գանձարանից հոգալ նորա թաղման կարգը պատուով, նախ ի փառս Աստուծոյ, երկ-

ըորդ ի պատիւ ժողովի անուան և հռչակելու նորա պատիւն աշխարհումս բարի օրինակ լինելու ուրիշ ժողովներին:

Ե. Եթէ մի վարպետ գնում է ոսկի կամ արծաթ կամ ուրիշ բան և չունի դորա համար պատրաստ դրամ, ուրիշից էլ չի կարողանում ձեռաց փող գտնել, գանձարանը պարտական է օգնել նորան կարողութեան համեմատ մեծ քննութեամբ, որ մի քանի օրից կամ շաբաթից յետոյ դարձնուում է գանձարանին, մի ծաղիկ էլ աւելացնելով վրէն ի սէր հասարակութեան և գանձարանի օգտին: Օրինակ եթէ նա այնտեղից վաստակել է հինգ մանէթ, գանձարանին պիտի տայ մէկ աբասի և գանձարանի փողը երկու շաբաթից աւելի չպէտք է ուշացնէ: Իսկ եթէ մարդը հաւատարիմ և կտրող անձն է, որից կասկած չկայ, պէտք է ստացուի մինչև 5 կամ 10 թուման և եթէ փողն ուշանայ նորա ձեռքին՝ մի ամսից աւելի չպէտք է մնայ, այն էլ՝ որ և է բան առնելու համար: Իսկ եթէ գրաւ և օրինաւոր սանաթ (մուրհակ) կտայ և տոկոսով կվերցնի, դա վերոյիշեալ կանոնից դուրս է, այլ պարտաւոր է նա իւր շահը տալ:

զ. Այս գանձարանը պէտք է ծառայէ ժողովի նաև այլ հարկաւորութեանց առանց իւր վնասի, բայց այդ թողնուում է ապագային և իմաստուն կառավարիչների կառավարութեան, որովհետև ժողովի այս գանձը գոյանում է ժողովի արգիւնքներից, ուստի և պէտք է ծառայէ ժողովին, մեծին և փոքրին, աղքատին ու հարուստին, կարևոր ժամանակ առանց խնայելու, ինչպէս օրինակ՝ եթէ մէկի տանը մեռել պատահի կամ տունը քանդուի կամ սորա նման մի ուրիշ բան կամ թէ սատիկ հիւանդանայ մինչև որ բժշկի կարօտի և այլն: Բայց պէտք է միշտ արթուն կենալ, որ ուրիշի վերայ ոչինչ չկուրջի, որովհետև այդ դէպքերում շահով պէտք

է վճարեն ընտրուած չորս կառավարիչները իրանց ունեցածից:

ԺԸ.

Երբ Աստուծու օգնութեամբ և Ժողովի Համակամութեան շնորհիւ Հասարակաց գանձի գումարը մեծանայ և շահով տրուի, պէտք է ստկայն, որ Հասարակական գումարի մի մասը մնայ գանձարանում առ ձեռն պատրաստ, մօտ Հինգ կամ տասն թուման, կամ թէ աւելի շատ ժամանակի որպիսութեան համեմատ և կամ էլի աւելի, վերոյիշեալ կարիքի այսինքն Ժողովականների մեծին ու փոքրին օժանդակութեան համար մանաւանդ հարկաւոր իսկ է. վասնզի Ժողովը նորա համար է աշխատում գանձն աւելացնել, որ հարկաւոր ժամանակ պէտք գայ իրան, ապա թէ ոչ՝ քնչու է աշխատում և քնչ նպատակով է իւր արդիւնքից պակասեցնում, գանձարանին պահեստի դրամ տալով և ո՞ւմ կարող է պէտք գալ այն:

ԺԹ.

Արժան է և խիստ հարկաւոր այսպիսի յարգելի Ժողովի պատուի ու անուան համար, որ առանձին մի տեղ յատկացնուի, ուր Ժողովի չորս գլխաւորներն ու միւսները պատուով նստին, որի անունը կլինի ԽՈՐՀԸՐԴԱՐԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՈՍԿԷԳՈՐԾԱՅ, խորհրդի իրաւանց և դատաստանի կառավարութեան և այլ պիտոյքների համար, զարգարուած աթոռներով և սեղանով, փրկչական և կայսերական պատկերով: Ուր և կը պահուին կանոնագիրը, տուժարները, նոյնպէս դաւթարը, դաշինքներն ու դատաստանի վճիռների թղթերը, ուրիշներին տուած փողի մուրհակները և Ժողովին պատկանեալ ամեն պի-

տանի իրերը, և այլն: Որովհետև մեծ ամօթ է այսպիսի Աստուծով բարեկարգուած յարգելի ժողովի համար անվայել մի կրպակում կամ բացօդեայ և կամ եկեղեցիների առջ նստել ու վերկենալ հին ու անվաւեր սովորութեան պէս, ինչպէս լինում էր սորանից առաջ նախնիքների պարզմտութեան ժամանակ:

Ի.

Ամեն շաբաթ չորս ընտրուած կառավարիչները 2 օր կ'ժողովուին խորհրդարանը, երեքշաբթի և ուրբաթ և այնտեղ կ'մնան մինչև կէսօր՝ բողոքողների վէճերը վճռելու, հարկաւոր գործեր կարգի դնելու, ժողովին կարևոր խնդիրների և ուրիշ պատահած կարիքների մասին խորհրդակցելու համար, իրանց մօտ ունենալով իբրև խորհրդական իրանց գրագրին: Ժողովը պէտք է վերահասու լինի, թէ այն երկու օրերն են՝ երբ կարող են գիմել ընտրուած կառավարիչներին խորհրդարանում: Իսկ եթէ պատահի այնպիսի կարիք, որ բողոքաւորը գիւղ, քաղաք կամ հեռու տեղ է գնում և յատկացած օրերին սպասելու ժամանակ չունի, կառավարիչները բաց են աւնում խորհրդարանը և ուրիշ օրերին, բացի կիրակիից և արժան իսկ է:

ԻԱ.

Ժողովն իւր կառավարիչներով մեծ պարտք պիտի համարին և յաւիտենական անփոփոխ յիշատակ պիտի սահմանին որդէցորդի և աւելի հարկաւոր օրէնք հաստատեն այս. — որ երբ աշակերտ օրհնելու ժամանակը գալ, այն օրը ժողովը պատուիրում է իրանց քահանային պատարագ մատուցանել և պատարագին լիջել տան հին և նոր ննջեցեալ վարպետներին, երախտաւորներին

և բարեյիշատակ նախնիքներին և իրանց պանծալի կառավարութեան և կարգադրութեան հիմնադիրներին, և պատարագից յետոյ քահանան կերթալ ժողովի հանդիսին, կօրհնէ աշակերտին և սեղանը, մէկ մէկ նշխար տալով կառավարիչներին և նոքա արժանաւորապէս վարձատրելով քահանային՝ ճաշի կնստեն: Իսկ քահանայն կգառնայ իւր տուն:

ԻԲ.

Բացի բնական կիրակիները պահելուց, որ եկեղեցու սրբազան կանոններով ամեն քրիստոնէի պարտքն է, պէտք է պահել նաև Տէրունի և սրբոց այն օրերը, որ կանոնադրել են մեր ս. Հայրապետները: Այսպէս էլ պէտք է պահել թէ սրբերի և թէ կայսեր ու կայսերազների Պրագնիկի օրերը, տէրութեան օրինադրութեամբ. զանցառուները կըյանդիմանուին և ըստ կարողութեան կտուգանուին գանձարանի օգտին:

ԻԳ.

Ժողովի շատութեան պատճառով՝ պէտք է նոցա երկուսի բաժնել՝ ննջեցեալը գերեզման տանելու համար. կէսը Հալուբար տանելու և կէսը տափիթաղ. նախ՝ հեշտ հաւաքելու և երկրորդ՝ ժողովի օգտի համար: որովհետեւ եթէ կէսը զնայ ննջեցեալի, միւս կէսը իր գործին կըմնայ: Իսկ հարկ եղած ժամանակ կամ պատուաւոր ննջեցեալի վերայ և կամ նոցա տէրերի խնդրանքով և կամ մի ուրիշ կարևորութեան համար, կարելի է բոլոր բաղմութեամբ զնալ և կառավարութեան դէմ չէ:

ԻԴ.

Ժողովը մի քահանայ պէտք է ունենայ անփոփոխ

աշակերտ օրհնելու, ժողովի անդամներից որևէ մէկին անյայտ խնդրի համար երգմնեցնելու, մատաղի աղն օրհնելու, մանաւանդ ալլաալլ խորհրդի պէտք ածելու ամեն ժամանակ: Այս քահանային պէտք է յայտարարական խնդրով խնդրել վիճակաւոր Արհի եպիսկոպոսից. այս քահանային փոխել կարելի է որևիցէ երևելի յանցանքի համար, օր. եթէ խառնակիչ լինի, կամ խորհրդաբար յայտնած խոստովանութիւնը բանայ և ուրիշ բանական պատճառի համար, միայն ծածկաբար յայտնելով լիշեալ հոգևոր ծայրագոյն կառավարչին և այնպէս պատուով ճանապարհել: Աւելի պատուաւոր կըմնայ այն քահանայն, եթէ ինքը հրաժարական տայ ժողովին. բայց առաջ չորս կառավարիչները պէտք է քահանային յայտնեն թէ դու էլ հարկաւոր չես մեզ և այսպէս պատուով ճանապարհեն և ոչ հրատարակեալ: Կառավարութիւնը կարող է նոյնպէս փոխել իւր գրագրին, որ խորհրդականն է կառավարիչներին. և պատուաւոր է:

ԻԵ.

Ամենից աւելի հարկաւոր է, որ ժողովի բոլոր անդամները, թէ մեծ և թէ փոքր, յարգելով պահեն միմեանց պատիւը. մանաւանդ փոքրը մեծի. մեծը նա է, որ առաջ է օրհնուած: Նախ որ փոքրը ժողովներում չհամարձակուի իր մեծից և պատուաւորից առաջ խօսել. երկրորդ՝ չվստահանայ հացկերութիւն նրանից վեր նրստել և այլն:

Իսկ մեծը պէտք է պատուէ փոքրին, որ ինքն էլ նորանից պատուի, սիրէ որ սիրուի, բարութիւն անէ, որ նոյնն ընդունէ: Հայհոյութիւնն ու անարգանքը մեծից փոքրը և փոքրից մեծը խստիւ արգելուած է: Եթէ փոքրը մեծին հայհոյէ և անարգէ և մեծը վկաներով հաստատէ գլխաւոր կառավարիչների առաջ, ինչ պատ-

ճառով էլ լինի՝ չի կարող արդարանալ փոքրը, որովհետև եթէ նորանից նա որևիցէ պահանջ ունէր և կամ որևէ նախատինք էր կրել, կարող էր գրով կամ բերանացի բողոքել կառավարիչների ատենին. յետոյ որովհետև նա համարձակուեցաւ յարգելի ժողովի օրէնքներն ու կանոնները ոտի տակ տալ, որոց ինքը լսել է իրականջով և կամեցաւ ինքնագլուխ դատաւոր լինել, ուստի այդպիսքն արժանի է դատաւարութեան մեծ անարգանքով չորս կառավարիչների առաջ և հասարակաց գանձարանին պիտի տուժէ ինչքան էլ արժան կդատեն կառավարիչները նորա կարողութեան չափ, և անարգելով նորան՝ համբուրել պիտի տան մեծի ձեռք և կարձակուի:

Եթէ կրկին անգամ յանդուգն վարուի դէպի նոյն անձը կամ մի ուրիշը, դարձեալ նոյնքան պիտի վճարէ և կրկին պիտի դատաւարտուի, բայց ութնից առաջ. իսկ թէ երրորդ անգամ կրկնէ՝ երեք անգամ աւելի կը տուժէ և կդատաւարտուի տասներկուսի առաջ: Բայց եթէ չորրորդ անգամ անգգամանայ, այդպիսին կմատնուի պօլիցային յայտարար գրութեամբ և այնտեղ կը հատուցանէ ըստ արժանւոյն և անարգութեամբ կլինի ոսկերչաց բոլոր ժողովում:

Իսկ եթէ այդ յանցանքի մէջ որ փոքրը գործեց, մեծը և նախապատիւը գտնուի, նորա պատիժը երկու անգամ մեծ է փոքրից, որովհետև նա չկարողացաւ իր պատիւը ճանաչել, ուստի արժան է որ նա կրկին անգամ աւելի անպատուութիւն ու պատիժ կրէ:

ԻԶ.

Եթէ մէկը մի վարպետի մօտ տանէ արծաթ կամ ոսկի կամ քարեղէն, այսինքն՝ ալմաս, եաղութ և այլ այսպիսիք, կամ շինելու կամ ծախու, ուրիշ վարպետներից ոչ ոք չհամարձակուի յայտնի կամ ծածուկ նեն-

գել իւր արուեստակցին, այսինքն զայրացնելով նիւթի տիրոջ և յետ առնել տալով, որ ինքը շինէ կամ գնէ. թէկուզ տարած էլ չունենայ, այլ միայն խօսած շինել տալու կամ ծախելու. այս դէպքումն էլ չպէտք է վնասէ նորա արդիւնքին, որով ապրելու է նա իր ընտանիքով և սա կատարեալ գողութիւն է և յափշտակութիւն: Ուստի այս կանոնը կլինի այդպիսիների համար:

Նախ՝ եթէ դեռ չէ շինել և տիրոջը տուել ու յայտնուի նորա նենգութիւնը, այդպիսին կանչելու է չորս կառավարիչների ատեանը և ճշմարտութեամբ և արդարութեամբ վերահասու լինելուց յետոյ՝ նորանից պէտք է վերցնել ոսկին կամ արծաթը և յանձնել նորան, ով առաջ է խօսել նիւթի տիրոջ հետ. նենգաւորին պէտք է սաստել ըստ արժանւոյն և կառավարիչները կը պարտաւորին նորան որ գանձարանին այն վարկի $\frac{1}{3}$ մասը տայ, որ պիտի ստանար և խրատելով կարձակեն: Եթէ դարձեալ այսպիսի անօրէն բան գործէ՝ կրկնապատիկ կը տուժէ: Իսկ եթէ երբորդ անգամ անէ՝ բոլոր վարկը կը տուժէ կամ այն՝ ինչ որ պիտի վաստակէր այն գնելուց կամ վաճառելուց և կդատապարտուի բոլոր ժողովի մէջ ինչպէս Աստուծոյ օրէնքի և հասարակութեան հակառակ. իսկ եթէ չորրորդ անգամ էլ գտնուի այդ անօրէնութեան մէջ՝ այդ ամենի մասին գրով կ'այայտնուի պօլիցիային և կարտաքսուի ժողովից ինչպէս մշտական դատապարտուած և նորա անօրէն գործերը կգրուի հասարակաց լիշատակարանում կամ ժուռնալում ինչպէս յաւիտենական դատապարտութիւն նորան և ի զգուշութիւն հասարակութեան:

Բայց պիտի պարտաւորել նաև նորան, ով որ իրաւանց տէր եղաւ, գանձարանին ընծայել իւր շահած արդեանց $\frac{1}{10}$ հասարակութեան օգտին:

ԻԷ.

Եթէ մի վարպետ նենգէ մէկի ոսկին կամ արծաթը կշռի կամ մաքրութեան կողմից և ոսկու կամ արծաթի տէրը բողոքէ գլխաւոր կառավարիչներին, սոքա պարտաւոր են ամենաաւես Աստուծոյ առաջ արդարութեամբ քննել, եթէ վարպետը յանցաւոր է՝ նորանից ծածուկ առնեն վնասը և տան տիրոջ և գողացածի $\frac{1}{3}$ մասը հատուցանել գանձարանին, որ եթէ գողացածը 5 ապասի ածէ՝ տալու է 1 ապասի: Իսկ եթէ նոյնը կրկին բռնուի գողութեան մէջ՝ նիւթի արժէքի կէսը կտուժէ, իսկ եթէ երրորդ անգամ՝ հաւասար կտուժէ. չորրորդ անգամին՝ երկու այնքան կըտուժէ և ժողովում կխայտառակուի և կարտաքսուի ժողովից 40 օր, յետոյ իւր ձեռագրով պայման կդնէ գլխաւոր կառավարիչների առաջ էլ Համարձակուիլ այդ տեսակ խայտառակ բանանել և նորա անունը կգրուի տումարում կամ ժուռնալում ի նախատինս իւր և այլոց օրինակ:

Միևնոյն կանոնն է պահուում և եթէ ակն, մարգարիտ և ուրիշ նիւթ լինի գողացած:

ԻԸ.

Եթէ ժողովականներից մէկը ուրախութեան օրը հացկերութիւն հարբի և համարձակուի մէկին հայհոյել, կամ կռուել և կամ խփել, ով էլ լինի պէտք է արտաքսուի ժողովից և ուրախութիւնից և միւս օրը ծածուկ կկանչուի ատեան և կյանդիմանուի, կարողութեան չափ էլ տուգանք կտայ և խրատելով կարձակին նորան, որ չտարածուի: Եթէ դարձեալ պատահի՝ ութանք կյանդիմանեն և առաջուայ կրկինը կառնեն: Եթէ երրորդ անգամ էլ յանդգնի՝ կկանչուի 12 ի առաջ և խիստ կգտապարտուի ու երեք անգամ աւելի կտուժէ: Իսկ եթէ

չորրորդ անգամ էլ կրկնէ իւր անգգամութիւնը, կդատուի բոլոր ժողովում, տուգանք չի տալ, այլ յայտարարութեամբ կտեղեկացուի պօլիցիային՝ ինչպէս յանդուգն լիբը և խելագար և իսպառ կհեռացուի ժողովի ընկերակցութիւնից և նորա անունն ու արատքը կգրուի հասարակութեան յիշատակարանում իբրև մշտական նախատինք նորան և ներկաների ու ապագայ եկողներին ի զգուշութիւն:

ԻԹ.

Ամեն անձ պարտական է ներկայ գտնուիլ իւր արհեստակցի յուղարկաւորութեան թաղման առաջին օրը և երկրորդ օրը այգին: Իսկ եթէ մէկը առանց կարևոր և բանաւոր պատճառի (և այն չորս կառավարիչների վերահասութեամբ) կպակսի այնտեղից, առաջին օրուան համար չորսի հրամանով իւր կարողութեան համեմատ տուգանք կտալ, իսկ այգի համար նորա կէսը, չորսի առաջ կյանդիմանուի ու կարձակուի: Այս իրաւունքը ունին միայն օրհնուածները և ո՛չ թէ հրամանահաց տուողները: Իսկ այն ննջեցեալների վրայ պարտաւոր են գընալ, որոնք ստորագրել են, բացի սոցանից ոչ ոքի վրայ պարտական չեն լինիլ, բացի նոցանից, որոնց տէրերը կամաւ կհրաւիրեն ժողովին. հայրը, մայրը, եղբայրը, կինը, որդին, դուստրը՝ որ տուած կլինեն հասարակութեան անդամներից մէկին: Իսկ բաժանուած հօրեղբայրների մօտ, օտար ժողովներին (այսինքն ուրիշ համբար), նոյնպէս մօրեղբօր, կնոջ եղբօր փեսայի և ուրիշների վրայ կարելի է գնալ հրաւերով և ոչ թէ ստիպմամբ:

Իսկ եթէ ննջեցեալը երախտապարտ իշխան է կամ արհեստից ձեռք վեր առած վարպետ, նոցա վերայ պէտք է գնալ, չգնացողը ենթարկուած է վերի կանոնին. և

միանգամայն չորս գլխաւոր կառավարիչները որոնց և հրամայեն, պարտաւոր են լսելու հետեւել և չսողները յանդիմանոււմ են վերոյիշեալ կանոնով:

Լ.

Եթէ ժողովից երկուսը ուղենան ընկերանալ ոսկեր-
չութեան արհեստին մէջ, պէտք է այդ լինի կառավա-
րիչների խորհրդով, վերահասութեան և ընկերագիրն էլ
նոքա պիտի ստորագրեն, իսկ վրէն ժողովի գրագիրն ու
ինքն էլ իբրև վկայ ստորագրէ. թուղթը պէտք է լինի
ղէրբովօյի և ոչ հասարակ: Երբ ընկերութիւնը կայանայ
երկուսն էլ պարտաւոր են գանձարանին վճարել տուրք
ըստ կարողութեան, չորից որոշմամբ:

Նոյնպէս բաժանուիլը պէտք է լինի չորսի վերա-
հասութեամբ և բաժանուածները վճարում են գանձա-
րանին ընկերանալիս տուածի կէսը: Ընկերագրութեան
պատճէնը կգրուի ժուռնալում ասպագայի համար, կա-
րելի է ընկերագիրը կորչի: Սյսպէս էլ արուեստի վե-
րաբերեալ ամեն գրութիւնների պատճէնները պիտի
գրել այնտեղ:

ԼԱ.

Նախնեաց աւանդութիւնը պիտի հաստատ մնայ,
այն է՝ գեղի մատաղը, աներանց մատաղը և տղայի մա-
տաղը, բայց առաջուայ պէս չպիտի լինի ոչխար ու
գինի, ալլ փող, կարողութեան չափ և կգրուի ժողովի
յիշատակարանում անթերի և անյաւելուած:

ԼԲ.

Հացկերոյթի, կամ վարպետի օրհնութեան և կամ
մատաղի օրերին ծախսը լինում է գանձարանից չորսի
խորհրդով և կառավարութեամբ, նոյնպէս էլ նստելու
և վերկենալու ժամանակը որոշուում է կառավարիչների

կամքով, ևս և սեղանի բոլոր պատրաստութիւնը և ոչ ոք չհամարձակուի ասել թէ այս կերակուրը պակաս է և այն աւելի, կամ թէ երկար նստեցիք կամ կարճ. միայն ամենքն էլ պիտի ջանան որ հանդէսն ու հանգիստաւորները մարդկային քաղաքավարութեամբ լինեն, և ոչ թէ վայրենի շռայլութեամբ և խելագարուած արբեցութեամբ, ինչպէս որ լինում է մի քանի հասարակութիւնների անկիրթ ժողովներում, այն էլ՝ շռայլ, անկարգ և որովայնամոլ ծերերի խորհրդով, ի դատապարտութիւն իրանց հոգու և ալիքների և իբրև չար օրինակ երիտասարդներին ու մանուկներին. իսկ մատաղի գինը կտան չորսի ձեռքը:

ԼԳ.

Ժողովի անուան պատուի ու փառաւորութեան համար յաւիտենական և անջնջելի կանոն պիտի լինի, որ ոչ ոք չհամարձակուի, թէ 4 նախապատիւ ընտրուածները և թէ ամենքը՝ ծածկած գլխով մտնել խորհրդարանը, յանդգնողը ոչ միայն կդատապարտուի, այլև կը տուժէ կարեաց չափ: Բացի նորանից, ով յանկարծ պարզմտութեամբ և մոռացմամբ սխալուի: Այն կգայ ժամանակ, որ ժողովի խորհրդարանը կունենայ նաև հսկող պահապաններ այսինքն գէթուրնի, և էլի յատուկ սպասաւորներ խորհրդարանը միշտ մաքուր պահելու և վաւարանը, այսինքն փէչը վառելու:

ԼԳ.

Ամենից վերջը, թէ ժողովի և թէ չորս կառավարիչների փոյթն ու ջանքն այն պէտք է լինի, որ միմեանց հետ կապուած լինին խաղաղութեան, սիրոյ և բարեկամեցողութեան կապերով:

Ժողովը ամեն հաւատարմութեամբ պիտի սիրէ կառավարիչներին ինչպէս իրանց հայր, ինչպէս իրանց բարեկարգութեան երախտաւորներին, և իրանց կանոնի, գանձի, անուան և յաւիտենական փառաւորութեան աւանդապահներին:

Չորս կառավարիչներն էլ փոխադարձաբար պիտի սիրեն ժողովը, ինչպէս իրանց եղբայրներին ու որդւոց, իրանց ազգն ու տոհմ: Պէտք է պարտաւորուին իրանց մահու չափ ճգնիլ ժողովի արդարութեան, խաղաղութեան և բարեբաղդութեան համար: Զհպարտանան, համարելով իրանց ժողովի տէր, այլ համարեն իրանց ինչպէս եղբայր և սպասաւոր բոլոր ժողովի (ինչպէս և ժողովն էլ պէտք է ինչպէս իրանց իշխան համարէ նոցա):

Այս կառավարիչները պիտի ուրախ լինեն ամբողջ ժողովի շնորհաց, քաղաքավարութեան և անդորրութեան վերայ: Եւ ընդհակառակն պիտի տրտմին, հոգան ու ցաւին պատուական ժողովի ապաշնորհութեան, անքաղաքավարութեան և շփոթի ու տարաձայնութեան վերայ:

Սոքա պիտի ամեն կերպ կառավարուին ժողովի հետ, որպէս զի շքեղ ու պանծալի երևին թէ իրանք և թէ ժողովը ոչ թէ միայն այլ և այլ ժողովների առաջ, այլ և ամբողջ ազգի առաջ թէ մերձաւոր և թէ հեռու տեղեր: Աւելի այն պիտի լինի նոցա նպատակը, որ ինչպէս իրանց կենդանութեամբը, այսպէս էլ մահից յետոյ՝ փառաւոր համբաւ թողնեն և իրանց յաջորդների համար նախանձելի:

Զպէտք է նեղանան, չձանձրանան և վայր ի վերոյ խօսքերից. տրտնջելով, ծածուկ ու յայտնի հակառակորդներից ու բամբասողներից վհատուելով յետ չը փախչեն: Եւ արդարեւ, ամեն նորութիւն ինչ կարգի ու կառավարութեան էլ լինի, միշտ խրտնում է և զարա-

նում, ինչպէս ամեն մտածողին յայտնի է: Բայց երանի այն կառավարիչներին և իշխաններին, որոնք գիտեն համբերել և ամեն երկայնմտութեամբ տանել ապագայ բարեաց համար, որ ունին ժառանգել ամենայն բարեբաղդութեամբ ժողովն ու կառավարիչը:

Եւ ահա այս բարեկարգուած երջանիկ կարգադրութեանց լսողն ու կատարողը թող ստանայ երկնքի և երկրի Ամենաբարի Աստուածպետական Թագաւորից հոգու և մարմնի երջանկութիւնն այստեղ և հանդերձելում, ամենայն զարմով և զաւակներով:

Իսկ հակառակողներին նոյն Աստուածը տայ լուսաւոր միտք, հոգու իմաստութեան հանճար, որ նա իր հակառակասիրութիւնից յետ դառնայ, որ պատճառ չը լինի այսպիսի Աստուածահաճոյ շինուածքի քակտման ու կործանման՝ և ոչ էլ շիջման այսպիսի Աստուածաւառ լուսատու ճրագի, յապագայ տարաբաղդութիւն իւր հոգու և մարմնի. և ոչ էլ յաւիտենական վատահամբաւութեան և հայհոյանքի, ի նախատինս իւր և իւր որդւոց վատաբաղտ գերեզմանի:

Գ. ա. ք. Ա.

ՎԱՐՍԿԻՉ ՀԻՒՆՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Խօսերա:

Ասիական խօլէրան, որ Ասիայում, առաւելապէս Հնդկաստանում, վաղուց արդէն տեղական հիւանդութիւն է, Եւրոպայում միայն ներկայ դարում երևեցաւ կամ Պարսկաստանի վրայով Ռուսիա և Բալքանեան երկրները մտնելով և մի երկրից միւսը տարածուելով և կամ շոգենաւների միջոցով ներմուծուելով ծովային Ղաւա-հանգիստները: Նա Եւրոպայի շատ կողմերում էպիդէ-միա առաջ բերեց, որ ոչնչացաւ մի քանի տարուց և յետոյ դարձեալ բերելիս՝ նորից երևաց. թէ այս հիւանդութիւնն ինչ ամայութիւն է սփռում, ցոյց է տալիս այն հանգամանքը, որ 1892 թ. խօլէրային էպիդէմիայի ժամանակ Ռուսիայում հիւանդացան 550,000 հոգի և մեռան 260,000. փոքրիկ Համբուրգ նահանգում մի քանի շաբաթում հիւանդացան մօտ 18,000 հոգի և մեռան 8000:

Ծանր գէպքում խօլէրան հետևեալ նշաններով է արտայայտուում. հիւանդութիւնն յաճախ արդէն խօլէրայի սերմն ընդունելուց յետոյ մի քանի ժամից, իսկ մեծ մասամբ մի քանի օրից երևում է սաստիկ փսխելով և լուծողութեամբ. արտաթորութիւնը, որ հետզհետէ աւելի ու աւելի արագանում է, շուտով անգոյն է դառնում, ջրալի և նման ալրաջրին կամ եփած բրնձի քամած ջրի և մարմնից դուրս է խլում այնպիսի մեծ քանակութեամբ հեղուկ նիւթեր, որ մէկ գոյանալը դադարում է, մորթը չորանում է և ձգւում է մեծ ծալ:

¹⁾ Տես «Լույս» 1898 թ. գիրք Ա:

քերով, որոնք զժուարութեամբ են ուղղուում: Միևնոյն ժամանակ մկանունքները և առաւելապէս սրունքները կծկուում են և ցաւ պատճառում, արագ կերպով ուժաթափութիւնն աւելանում է և հիւանդը բոլորովին անտարբեր է դառնում դէպի ամեն ինչ, որ կատարուում է իւր հետ կամ իւր շուրջը և յաճախ արդէն մի քանի ժամից յետոյ այդ դրութեան մէջ վրայ է հասնում մահը:

Աւելի պակաս ծանր դէպքերում փսխելը մի քանի ժամանակից յետոյ դադարում է, արտաթորութիւնն աստիճանաբար պակասում է, սովորական յատկութիւն է ստանում և 14 օրից մինչև 3 շաբաթ ժամանակում հիւանդը կարող է կատարելապէս առողջանալ: Այն հիւանդները, որոնք խօլէրայի իսկական հարուածը տարել են, յաճախ յաղթուում են այսպէս կոչուած խօլէրահարէնք (cholera-typhoid) հիւանդութեամբ, որ արտաբնական է տաքութեան աւելանալով և գիտակցութեան թմրելով և որ շատ անգամ անմիջապէս խօլերայից յետոյ է գալիս:

Այս հիւանդութիւնն ուսումնասիրելու համար գերմանական պետութիւնը 1883 թուին Եգիպտոս և Հնդկաստան ուղարկեց մասնագէտներից բաղկացած մի մասնախումբ. սորա առաջնորդ Րօբէրտ Կօխը գտաւ խօլէրայի հիւանդութեան ստորակէտանման բացիլլը (commabacillus), որ այնուհետև հանրածանօթ եղաւ ամենքին իբրև սերմն այդ հիւանդութեան: Այս մանրադիտական կենդանին բարեյաջող հանգամանքների մէջ աճում է շատ արագ և նոյն եղանակով է տարածուում, ինչպէս հարինքի սերմը, մանաւանդ, ինչպէս որ փորձից յայտնի է, մեծ մասամբ խմելու և գործածական ջրի միջոցով:

Այս հիւանդութեան տարածման առաջն առնելու համար հիւանդին աւելի խիտ կերպով պէտք է առանձնացնել և ախտահանել, քան տիֆի ժամանակ. մանաւանդ պէտք է անվնաս դարձնել ոչ միայն հիւանդի աղիքների արտաթորութիւնը, այլ և նրան շրջապատող բոլոր անձանց, որոնք թերևս արդէն վարա-

կուած կարող էին լինել, որովհետեւ փորձը ցոյց է տալիս, որ խօլէրայի վարակիչ նիւթը շրջապատող անձերից էլ, եթէ նոքա նոյն իսկ հիւանդ էլ չեն երևում, այնուամենայնիւ կարող է անցնել ուրիշների վերայ, որոնք յետոյ ծանր կերպով հիւանդանում են:

Խօլէրայից դեռ ազատ մնացած երկրներում այդ հիւանդութեան ներմուծելու առաջն առնելու համար՝ խօլէրայով բռնուած երկրներից եկող մարդիկ ենթարկւում են մի քանի օրուայ հսկողութեան, առանց յարաբերութիւնը կտրելու. իսկ առանձնացնում են միայն հիւանդանալու դէպքում: Հսկողութեան աւելի խիստ միջոցներ են գործ դրւում, երբեմն նաեւ իսպառ կտրում են հաղորդակցութիւնը անտուն մարդկանց կամ թափառականների և այն մարդկանց չերաբերութեամբ, որոնք իրանց սովորութեան կամ պարապմունքի շնորհիւ աստանդական կեանք են վարում, որովհետեւ նոցա միջոցով հիւանդութիւնը, ինչպէս փորձից յայտնի է, հեշտութեամբ է տարածւում: Բացի սորանից հիւանդութեան վախ ունեցող երկրներում արգելւում են ժողովրդական տօներ, տօնավաճառներ, ուխտագնացութիւններ և այլն, որովհետեւ այդ հանդէսներում խմբուած մարդկանց միջոցով, ինչպէս յայտնի է բազմաթիւ փորձերից, յաճախ հիւանդութիւնը շատ է տարածուել: Ապրանքներից պէտք է արգելել միայն կաթի, բանեցրած փոխնորդի և անկողնի, հին կամ հագած շորերի և ցընցոտիների ներմուծումը: Աւելի օգտակար եղանակն ջրային ճանապարհների վերայ հիմնած վերահսկող կայարանները, որոնք գտնւում են բժշկի առաջնորդութեան տակ, շոգենաւերի վերայ ծառայողներին հսկելու համար, որոնց միջոցով գլխաւորապէս տարածւում է խօլէրան: Այս հաստատութիւնը օգտակար համարեցին և միւս տէրութիւնները և առաջարկեցին ընդհանուր գործածութեան համար Դրէզդէնում 1893 թուին եւրոպական շատ տէրութիւնների կողմից կայացած որոշումով, որ տեղի ունեցաւ խօլէրայի դէմ մաքառելու համար: Այս բոլոր միջոցները աւելի յաջողութիւն կունենան այն ժամանակ, երբ լաւ հսկեն տներ, գիւղերի և քաղաքների մաք-

ըութեան վերայ առ հասարակ, աղբը նպատակալարմար կերպով հեռացնեն և խմելու համար առողջարար ջուր գործ դնեն:

Խօլէրայի ժամանակ պէտք է կանոնաւոր կեանք վարել, ի զուր տեղը գործ չդնել նախազգուշացնող միջոցներ և հիւանդանալու երկիւղից բնակութեան տեղը չփոխել: Ուր որ ջուրն այնքան էլ լաւ չէ, պէտք է միայն եռցրած ջուր խմել: Պէտք է զգուշանալ պաղպաղակից, գարեջրից, հում կաթից և առհասարակ այն տեսակ ուտելիքներից, որոնք կարող են մարսողութիւնը խանգարել: Ուտեստի նիւթերը պէտք է առնել միայն յայտնի մաքուր խանութներում և խոյս տալ խօլէրային տներում գտնուած խանութներից: Չպէտք է լողանալ այն գետերի ու առուների ջրում, որոնց մօտ նկատուած է խօլէրային հիւանդութիւն և միայն ծայրայեղ կարեւոր դէպքում օգտուելու է հասարակական արտաքնոցներից. արտաքնոցների նստակները ամեն օր պէտք է սալնաջրով լուացուին, իսկ եթէ գործ են ածել հիւանդներ՝ կրաջրով: Մարսողութեան խանգարուելու դէպքում պէտք է անմիջապէս դիմել բժշկին:

Արեւային լուծողութիւն:

Աղիքների համաճարակ հիւանդութիւններին է վերաբերում և արեւային լուծողութիւնը: Սա մի շատ տարածուած հիւանդութիւն է, որ չափազանց շատ է պատահում մանաւանդ հարաւային երկրներում և տարուայ որոշուած ժամանակ կրկնում է: Այդ հիւանդութեան ժամանակ հիւանդի հաստ և առանձնապէս ուղիղ աղիքի մէջ յայտնուում է բորբոքում: Հիւանդները սաստիկ ջերմում են և տանջւում են շուտ շուտ լուծելու պահանջ զգալով. արտաթորութիւնը խիստ ցաւեր է պատճառում և նորա հետ խառն է լինում մաղաս, թարախ և արիւն: Ամենայաջող հանգամանքներում հիւանդն առողջանում է 2—3 շաբաթից, իսկ երբեմն աւելի ուշ. ծանր դէպքերն երբեմն նաև մահ են պատճառում: Որքան յայտնի է, այս հիւանդութեան վարակման նիւթը տարածւում է հիւանդների արտաթորութեամբ. այս հիւանդութեան

տարածման դէմ կարելի է գործ դնել նոյն միջոցները, ինչ որ և ստամոքսի տիֆի դէմ:

Դիֆտերիա: Կրուպ: Նշիկների բորբոքումն:

Դիֆտերիաը այնպիսի վարակիչ հիւանդութիւն է, որ ոչ միայն երեխաների համար զարհուրելի է, այլ և վտանգաւոր է մեծերի համար. 1882 թուից մինչև 1891-ը Գերմանիայի 10 միլիոն բնակիչ ունեցող մեծ քաղաքներում դիֆտերիաով մեռնողների թիւը հասնում էր 111021-ի և 1000 մեռնողից մօտ 45-ը դիֆտերիաով էր: 1892 թ. դիֆտերիաով մեռան 12,361 հոգի, միջին թուով՝ 1000 մահուան դէպքից՝ 41-ը:

Հիւանդութիւնն սկսւում է ջերմով և սոսորդի ցաւով. կարմրած և ուռած նշիկների վերայ երևում են գորշ-սպիտակ բծեր, որոնք շուտով ծածկւում են փառով, որը շուտով անցնում է կաւիկի և սոսորդի պատի վերայ: Միևնոյն ժամանակ վզի վերայ ուռչում են աւշային դեղձերը, քիթը կալնւում է և հիւանդի արտաշնչած օդը վատ հոտ է ստանում: Մի քանի օրից յետոյ հիւանդը կամ մեռնում է սրտի գործունէութեան թուլութիւնից և կամ խեղդւում է կոկորդի և շնչափողի մաղասամաշկի վերայ հաւաքուող փառերից: Ուրիշ դէպքերում հիւանդները մեռնում են հետևող հիւանդութիւններից, այն է՝ թոքերի, երկամուկների բորբոքումից, կաթուածից, իսկ բժշկուելու դէպքում՝ հիւանդների առողջութիւնը չափազանց խանգարւում է, իսկ կոկորդի մկանների կաթուածից յետոյ կարող է ձայնը կերկերուիլ կամ իսպառ կորչել:

Դիֆտերիայի փառերը գոյանում են կոկորդի և շնչափողի ներսը երբեմն և առանց սոսորդի նախընթաց հիւանդութեան, առաջ է գալիս շնչառութեան դժուարութիւն և խեղդուելու երևոյթներ, որ կոչւում է *կրուպ*: Իսկական կրուպը տարբերւում է կեղծից նրանով, որ վերջինս ներկայացնում է շնչառութեան անցքերի կատարրային հիւանդութիւն մաղասամաշկի ուռուցքով և խեղդուելու համանման երևոյթներով, սակայն առանց փառ գոյացնելու:

Դիֆտերիայի ամեն մի հիւանդութեան մահ է ըս-

պառնում, բայց բժիշկը կարող է հեռացնել վտանգը, մանաւանդ խեղդուելու ժամանակ, կոկորդը զրսից կըտրելով, որի օգնութեամբ օդը անարգել մտնում է թոքերի մէջ, սակայն այս էլ ամեն անգամ չէ փրկում հիւանդի կեանքը, որովհետեւ դիֆտերիտը սպանում է ոչ թէ միայն խեղդելով, այլև թունաւորելով ամբողջ մարմինը: ¹⁾ Ամեն տարի առաջարկում են դիֆտերիտի դէմ շատ նոր նոր դեղեր, բայց, տարաբաղաբար, նոցա մեծ մասը շատ հեռու են նպատակալարմար լինելուց և մեծ մասամբ (մանաւանդ խորհրդաւորները) թեթեւամիտ ամբոխին խաբելու համար են: Վաճառողների մատնացոյց աբաժ յաջող հետեանքների հիմքն այն է, որ նոքա դիֆտերիտը շփոթում են թեթև և նրա նման հիւանդութիւնների հետ և մանաւանդ նշիկների բորբոքման զանազան ձևերի հետ:

Նշիկների բորբոքումը յաճախ նոյնպէս սկսւում է բարձր տաքութիւնով, նշիկների կարմրելով և չափազանց ուռուցով, և այդ ժամանակ կարող է գոյանալ դոցա վերայ և սպիտակագոյն փառ դիֆտերիտի նման: Սի քանի դէպքերում նշիկների ներսը թարախ է գո-

¹⁾ Ներկայումս դիֆտերիտը յաջողութեամբ բժշկում են մորթի տակը սրսկելով այնպիսի կենդանիների արեան շիճուկը, որոնց պատուաստելով դիֆտերիտի թոյնով դարձրել են անընդունակ (immun) դիֆտերիտով հիւանդանալուն: Այս միջոցը առաջարկուած է Behring-ի կողմից. Roux-ի խորհրդով այս շիճուկը պատրաստում են ձիուց, որին համեմատաբար աւելի հեշտ է անընդունակ դարձնել դիֆտերիտին և շատ շիճուկ է տալիս: Այս նոր միջոցի գործադրութեան ժամանակ դիֆտերիտով մեռնողների թիւը երկու և մինչև երեք անգամ պակասում է (Roux-ի փաստերով Պարիզի մանկական հիւանդանոցում 1890 — 93 ին՝ 3971 դիֆտերիտով հիւանդ երեխաներից մեռել են 2029 այսինքն 41⁰/₀, իսկ 1894-ին, երբ սկսեցին շիճուկը գործադրել, 448 հիւանդից մեռան 109, այսինքն 23,5⁰/₀): Որքան շատ գործ դնեն այս միջոցը՝ այնքան աւելի մեծ յոյս է լինում առողջանալու:

յանում և եթէ ժամանակին չեն կտրում շատ ցաւերով ինքն իրան կամաց կամաց բլչում է: Բացի հազուագիւտ դէպքերից, նշիկների բորբոքումը մի քանի օրից անցնում է, չթողնելով ոչ մի հետեւանք:

Փորձը ցոյց է տուել, որ նշիկների հասարակ բորբոքումը կարող է փոխուել և ուրիշներին, սակայն դիֆտերիաը վարակիչ է առաւել մեծ չափով: Դիֆտերիաի սերմերը մեծ մասամբ գտնւում են հիւանդի սոսորդի փառերում, այնտեղից ընկնում են բերանը և քիթը և խորխի ու մաղասի հետ բնակարանում, փոխնորգների, շորերի և ուրիշ իրերի վերայ՝ չորանալով կարող են երկար ժամանակ պահպանել իրանց վարակիչ յատկութիւնը և առաջ բերել նոր հիւանդութիւններ:

Դիֆտերիաի տարածման առաջն առնել կարելի է նոյն միջոցներով, որոնք դորժ են դրւում քութէշի դէմ, մանաւանդ հարկաւոր է առանձին ուշադրութիւն դարձնել հիւանդի խորխը և նոցա գործածած թաշկինակները իսկոյն ախտահանելու վերայ. այդպիսի հիւանդին համբուրելը խստիւ արգելւում է:

Կապոյտ հագ:

Այս վարակիչ հիւանդութիւնը ստանում են համարեա բացառապէս 10 տարեկանից փոքր երեխաներ: Հիւանդութիւնն սկսւում է շնչափողի հասարակ կատարով, մի շաբաթից յետոյ սկսւում է տեւական և սաստիկ հազ, որի ժամանակ դէմքը կապտում է և երեխաներն սկսում են շնչասպառ լինել: Ամեն անգամ այդպէս հազալուն հետեւում է սովորաբար ծանր սոււրոցով շնչառութիւն: Հիւանդները արտադրում են քիչ խորիս, բայց յաճախ խիստ հազից յետոյ որժում են: Այս հազը, որ երեխաներին քնել չէ թողնում, մի քանի ժամանակից յետոյ դանդաղանում է և թեթեւանում և վերջապէս բոլորովին կտրւում. ծանր դէպքերում մանաւանդ թոյլ երեխաները երբեմն մեռնում են նուազութիւնից կամ երբ այդ հիւանդութեան հետեւում է թոքերի բորբոքում:

Կապոյտ հագի վարակիչ նիւթը, ըստ երևութին, գտնւում է խորխի մէջ: Այս հիւանդութիւնը հեշտու-

Թեամբ անցնում է կամ ուղղակի հիւանդից առողջին, կամ թաշկինակի և այլ առարկաների միջոցով: Ուստի և կապոյտ հազով հիւանդ երեխաներին բոլորովին պէտք է առանձնացնել և մանաւանդ չուղարկել ուսումնարան: Նոցա փոխնորդը ամենից հեշտ ախտահանւում է երկար եփելով ջրի մէջ:

Ինֆլուէնցա:

Ինչպէս կապոյտ հազը, ինֆլուէնցան էլ կամ գրբիպը գլխաւորապէս բռնում է շնչառութեան գործարաններից: Ինֆլուէնցան արդէն մի քանի անգամ անցաւ ամբողջ Եւրոպան և վարակեց բնակիչների մեծ մասին: Վերջին մեծ համաճարակը սկսուեց 1889 թուին: Այս հիւանդութիւնն սկսւում է վարակիչ նիւթի մէկից միւսը անցնելով, բայց չէ կարելի չխոստովանել, որ նորա տարածման պակաս չեն օգնում ուրիշ այլևայլ պայմաններ, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում է վատ եղանակը և մթնոլորտի անբարեյաջող ազդեցութիւնները: Գրբիպը արտայայտւում է աւելի կամ պակաս ջերմով, խիստ թուլութեամբ, մարմնի զանազան տեղերի ցաւով և սաստիկ գլխացաւով: Սովորաբար այդ հիւանդութեան ժամանակ լինում են մերթ խորիս արտադրող հազ, մերթ ստամոքսի ու աղիքների կատարը, երբեմն էլ վերջապէս մկանների ու ոսկրների յօդային ցաւեր: Մի քանի օրից յետոյ թէպէտ առողջանում է, բայց հիւանդութիւնից յետոյ երբեմն մնում է երկարատեւ ընդհանուր թուլութիւն, մի քանի դէպքերում հետեւում է եւ մահ: Հիւանդութեան անյաջող հետեւանքի պատճառը լինում է առաւելապէս երբ այդ հիւանդութեան միանում են՝ թոքերի բորբոքում, սրտի, ականջների եւ երիկամուկների ցաւեր:

Թոքերի, լանջամաշկի (плевра) եւ ստոծանու (брюшины) բորբոքումն.

Թոքերի բորբոքումը կամ իբրեւ անկախ հիւանդութիւն է երեւում եւ կամ ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւնների հետ:

Այս հիւանդութիւնն սկսւում է սաստիկ դողով, մարմնի բարձր տաքութեամբ, որի հետ միանում է

կողքի ծակոց, շնչառութեան դժուարութիւն և հագ: Հիւանդներն սկզբում քիչ, իսկ ապա աւելի ու աւելի Zähe (ВЯЖИЙ) արեւնախառն խորիս են արձակում, որի գոյնը երկաթի ժանգի նման է լինում: Նպատակալարմար խնամքի ժամանակ՝ թոքերի բորբոքումը լաճախ առողջանում է, չնայելով ծանր դրութեան: Առողջանալն սկսում է մի շաբաթից յետոյ՝ ճգնաժամով. — տաքութիւնը միանգամից իջնում է, երբեմն բնականից ցած, շնչառութեան դժուարութիւնը անցնում է, սրտի ցաւն ու հազը պակասում է: Հիւանդութեան այսպիսի ընթացքում թոքերի բշտիկների ներսը գոյացած հիւթը քիչ քիչ հազով դուրս է բերւում կամ ծծւում է աւշային անոթներից: Ծանր դէպքերում թոքերը թարախակալում են կամ կորցնում են կենսունակութիւնը: Երբեմն հիւանդը մեռնում է հիւանդանալուց մի քանի օր յետոյ, մանաւանդ եթէ նա գործ է դրել ոգելից խմիչքներ կամ թէ շատ ծեր հասակումն է:

Առաջ կարծում էին թէ թոքերի բորբոքումն առաջ է գալիս մրսելուց: Իսկ այժմ համարում են վարակիչ մի հիւանդութիւն, որովհետեւ ապացուցուած է, որ թէպէտ վատ եղանակն էլ նպաստում է հիւանդանալուն, սակայն այդ հիւանդութիւնն այնուամենայնիւ առաջացնում են առանձին կենդանի սերմիկներ (դիպլօկօկ) և ենթադրում են, որ այս սերմիկները տարածւում են հիւանդի՝ օդի մէջ փռիացած խորխից. նոյնպէս և այդ պատճառով հարկաւոր է ախտահանել այս խորխը, նոյնպէս և թքամանը, շորերը և նորանից վարակուած այլ առարկաները:

Երբեմն թոքերի բորբոքման միանում է և լանջամաշկի բորբոքում (պլէվրիտը), մի հիւանդութիւն, որ լաճախ նկատւում է և առանց թոքերի բորբոքման: Դա կրճքի թաղանթի բորբոքումն է, որը ծածկում է թոքերը և կրճքի խորշի ներքին երեսը և արտայայտւում է կամ չոր պլէվրիտի ձևով և կամ հեղուկ հաւաքուելով լանջախորշում, այսինքն մաշկի և թոքերի միջի տարածութեան մէջ և այն էլ լաճախ այնքան մեծ քանակութեամբ, որ շնչառութիւնը դժուարանում է կամ բոլո-

րովին կտրուում: Այդ հեղուկը երբեմն լինում է թարախոտ կամ արիւնոտ:

Ստոծանու բորբոքման ժամանակ էլ, որ մեծ մասամբ գոյանում է փորի գործարանների վնասուելուց կամ ցաւերից, ստամոքսի խորշում գոյանում է ջրալի կամ թարախոտ հեղուկ: Այդպիսի հիւանդները խնտանելի ցաւեր են զգում և յաճախ մեռնում են դորանով:

Ուղեղամաշկի համաճարակ բորբոքումն: Ուղեղի բորբոքումն:

Այս հիւանդութիւններից առաջինը վարակիչ է և գլխի ու մէջքի ուղեղը պատուղ մաշկի բորբոքումն է, որ արտայայտուում է տաքութիւնով, փսխելով, գլխի, մէջքի և ոտ ու ձեռքի սաստիկ ցաւերով, վզի փայտանալով և առանձին մկանների կաթուածով: Այս հիւանդութիւնն երևում է ձրմեռն ու դարնան, գլխաւորապէս երեխաների ու պատանիների մէջ, որոնց երրորդ մասը մեռնում են, առողջանալու դէպքերումն անգամ կատարելապէս չեն բժշկուում. հիւանդները յաճախ մնում են խուլ, կոյր, անդամալոյծ կամ հոգեկան հիւանդ:

Բոլորովին սորա նման ընթացք է ունենում և ուղեղի ըորրորդումը: Դա լինում է զանազան վարակիչ հիւանդութիւնների կամ գլխի և ականջների ցաւերի ծանր հետեւանքը:

Տենդ. (болотная лихорадка, malaria).

Այս հիւանդութեան պատճառն էլ միկրոբներն են, բայց վարակիչ նիւթը մարդուց մարդ չէ փոխուում: Տենդը առաւելապէս նկատուում է հեղեղման ենթարկուած ճահճոտ տեղերում և Ռուսիայի ու Գերմանիայի մի քանի տեղերում նա մշտապէս աւերում է: Տաք կլիմայում այս տենդը աւելի շատ է տարածուած և աւելի ծանր հոսանք ունի (արեւադարձային տենդ):

Ճահճային տենդը արտայայտուում է մեզ մօտ տաքութեան չափազանց աւելանալով, որ տևում է մի քանի ժամ շարունակ: Այս դրութիւնը կարող է կրկնուիլ ամեն օր, օրամէջ, երկու և մինչև անգամ երեք օրը մի անգամ և սկսուում է մեծ մասամբ ցնցող դողով, որին հետևում են տաքութիւն և քրտինք: Այս երևոյթների

կրկնուելուց կարող է տուժել հիւանդի առողջութիւնը. նոքա կորցնում են գոյնը, թուլանում, դառնում են սակաւարիւն կամ ուրիշ հիւանդութիւններ են ստանում: Այս երևոյթների փոխանակ երբեմն տենդը արտայայտւում է ջղային խիստ ցաւերով, մանաւանդ ճակատին, որ նոյնպէս լինում է ընդհատումներով: Այս հիւանդութիւնը մեծ մասամբ անցնում է քինայով, որ ստացւում է հարաւային Ամերիկայի քինայի ծառից, կամ բժշկի ցուցմամբ ուրիշ միջոցներով: Ճահիճները և խոնաւ տեղերը ցամաքացնելով, գետակները մաքրելով և առողջապահական ուրիշ միջոցներով յաջողել է շատ տեղերում ազգաբնակչութիւնը բոլորովին ազատել այս մաշիչ հիւանդութիւնից:

Քիզին տեստ եւ ժանտախտ.

Այս վտանգաւոր հիւանդութիւնների հայրենիքը գտնւում է մեր ցամաքից դուրս: Դեռին տննողը գլխաւորապէս պատահում է Միջին և Հարաւային Ամերիկայի ծաւափնեայ տեղերում և Արեւմտեան Աֆրիկայում. ծովային յարաբերութեան զարգանալու հետ՝ սպասւում է, որ դեղին տենդը մեր ցամաքն էլ կմուծուի: Այս հիւանդութիւնն արտայայտւում է խիստ տաքութիւնով, գլխի ու գոտկատեղի ցաւերով, մորթու և աչքերի դեղնութեամբ, արիւն փսխելով, ցնորքներով և ուղեղի գրգռմունքով ու սովորաբար շարունակւում 10 կամ 12 օր, եթէ հիւանդը աւելի առաջ չէ մեռնում: Առողջանալը երկար ժամանակ է պահանջում:

Ժանտախտը ներկայ դարում միայն երեւաց Հիւսիսային Աֆրիկայի և Արեւմտեան Ասիայի մի քանի եղերային երկրներում, 1879 թուին և Ռուսիայի հարաւում, իսկ նորերս և Չինաստանում, ժանտախտի ամեն երեւալը սոսկալի ամայութիւն է առաջ բերում: Նախկին դարերում ժանտախտը համաճարակ տարածւում էր և Եւրոպայում և «սե ցաւը», որ ըստ երեւութին նմանութիւն ունի այժմեան ժանտախտի հետ, անասելի սարսափ տարածեց: Նորա նշաններն են. բարձր տաքութիւն, գիտակցութեան կորուստ և վզի, կոնատակերի և աճուկների խուլերի ուռջելը, որոնք կարմրում են, թարախոտում են, տրաքւում և փլթում: Հիւանդացողների մեծ մասը մեռնում են հիւան-

դուժեան առաջին շաբաթում: Դեղին տենդն ու ժանտախտը փոխադրուում են ինչպէս մարդուց մարդու վերայ, այնպէ՛ս էլ շորերի և այլ իրերի միջոցով:

Վերքի հիւանդութիւններ.

Այս անուանով կոչուում են մի շարք վարակիչ հիւանդութիւններ, որովհետեւ նոքա կապ ունին մորթու վնասուելու հետ. այս հիւանդութիւնների նիւթը գըտընուում է փոշու, ցեխի կամ անմաքուր ջրի մէջ: Վէրքի վարակուելու առաջն առնում են նորան ոչինչ չդիպցնելով, խնամքով մաքրելով նորա շորս կողմի կաշին և փաթթելով միայն ախտահանած, այսինքն հիւանդութեան սերմերից ազատ իրերով (շղարշ, բամբակ և այլն): Վէրքը փաթթելուց առաջ վիրաբոյժները մաքուր կտաւի շորեր են հագնում, ձեռները լաւ լուանում են սապնով և վրձինով և եղունգների կեղտերը հեռացնում: Վէրքը փաթըթելու նիւթերը պէտք է մաքուր պատրաստուած լինին, աւելի լաւ է գնել դեղատնից, ամեն անգամ ծրարից թարմ հանել և դնել վէրքի վերայ այն երեսով, որին ձեռը չեն տուել: Վէրքից վերցրած փաթեթները պէտք է այրել և ոչ մի պայմանով չէ կարելի նորից գործ դնել: Թէպէտ շուտով կարելի է գրեթէ ամենքին սովորցնել լրջութեամբ վերաբերուելու վէրքին և սովորցնել վէրքը պատելու եղանակը, սակայն ի նկատի ունելով անմաքութիւնից յառաջացած վտանգը, վէրքի խնամելը պէտք է յանձնել փորձուած և հմուտ անձի: Վէրքի հիւանդութիւններն առաջ աւելի յաճախ էին պատահում, վէրքին կից ջերմն ու բորբոքման երևոյթներն առաջ համարուում էին սովորական և կանոնաւոր, և սոցա համաճարակ տարածումը հիւանդանոցներում՝ մինչև անգամ անխուսափելի: Այն ժամանակից միայն, երբ անգլիացի բժիշկ Լիստէրը նկարագրեց այսպէս կոչուած՝ վէրքերի անտիսեպտիք (վէրքը վարակող նիւթերն ախտահանող եղանակ) բժշկութիւնը, սկսեցին կարեւոր ուշադրութիւն դարձնել ամենախիստ մաքրութեան վերայ և վէրքի հիւանդութիւններն սկսան հազուադէպ երևալ:

Բորբոքումն, թարախակալումը, չիբան (աչք), կարբունկուլ

Ամենայաճախ վերքի հիւանդութիւնն է վերքերի շրջակայ փափուկ մասերի հասարակ բորբոքումը, որ արտայայտուում է ցաւերով, ուռուցով, կարմրելով և տաքութիւնով. շատ անգամ էլ դրան միանում է և թարախակալումը. թարախը հաւաքւում է գլխաւորապէս կաշուի տակի հիւսուածքի մէջ, ուտում է նորան և մասամբ կարող է բաւական տարածուել նախ քան թարախը կը բարձրանայ դէպի կաշին և կտրաքուի: Ժամանակին կտրելով այդ ուռուցը՝ կարելի է սահմանափակել թարախակալութեան ժամանակը և տարածուիլը:

Մատնաշունչը (panaritium) գոյանում է յաճախ՝ մատի փափուկ երեսին ամենաչնչին վիրաւորութիւնից և այդպիսի թարախակալութիւնը, եթէ կարգին չբժշկուի՝ կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ, այն է՝ ջրերի փթութիւն, մատների կամ դաստակի փայտացում, ձեռքի թուլութիւն կամ բոլորովին անպէտքանալը, իսկ երբ տարածւում է մերձակայ մասերում՝ վտանգաւոր է դառնում և կեանքի համար:

Թարախի կիտուիլը անուանում են *արսցէսս* (нарывъ). իսկ կաշուի բորբոքումը, որ սկսւում է միկրօբների՝ ճարպագեղձերի մէջ մտնելուց յետոյ, կոչւում է *Փուրունկուլ*: Եթէ մի քանի ֆուրունկուլ միասին են գոյանում, կոչւում են *կարբունկուլ*, որ երբեմն վտանգ է սպառնում մարդու կեանքին:

Աւշային անոթների եւ գեղձերի բորբոքում. թարախարիւն եւ արեան փտութիւն. Թնկաջերմ

Աւշային անոթների և գեղձերի բորբոքումը գոյանում է վերքից հիւանդութեան սերմերը նոցա մէջ թափանցելուց: Աւշային անոթներն սկսում են կաշուի վերայ երևալ կարմիր թելերի ձևով, որոնք ձգւում են դէպի աւշային գեղձերը: Գեղձերը ուռչում են, ցաւում և թարախոտւում: Եթէ մանր անոթներից ընկնում են արեան մէջ հիւանդութեան սերմեր, այն ժամանակ կարող է ամբողջ կազմուածքի ծանր հիւանդութիւն ա-

ռաջ գալ, որ ծանօթ է թարախարհնութիւն և արեանփտութիւն անուններով (септицѣмія и піѣмія):

Ծննդաջերմը, որ պատահում է կնոջ անյաջող ծննդաբերութեան միջոցին, նույնպէս ծագում է, երբ ծննդական գործարանների միջոցով արեան մէջ ներս են թափանցում բորբոքում առաջ բերող նիւթեր: Այս հիւանդութիւնից ազատուել կարելի է ծննդականին խիստ մաքուր պահելով և մանկաբարձի պատուէրները ամենայն ճշտութեամբ կատարելով:

Կարմիր քամի եւ մարմնի սեւանալը (омертвѣніе):

Կամիր քամին արտայայտւում է վերքի շուրջը կաշուի բորբոքումով, որ որոշւում է ցաւով, ուռուցով և վարդկարմիր գոյնով. այս կարմրութիւնը տարածւում է և կարող է մեծ տեղ բռնել կաշուի վերայ: Կարմիր քամին սովորաբար սկսւում է դողով ու տաքութիւնով: Կարմիր քամին, որ ամենից աւելի երեսի ու գլխի վերայ է նկատւում, առաջ մըսելուց գոյացող հիւանդութիւն էր համարւում, բայց այժմ համոզուեցան, որ նորա սկզբնապատճառը կաշուի կամ քթի մաղասամաշկի աննշան վիրաւորութիւնն է, որտեղից ներս են թափանցում հիւանդաբեր միկրոբներ: Կարմիր քամուց համեմատաբար աւելի քիչ են մեռնում. մօտ մի շաբաթից յետոյ տաքութիւնը վերջանում է և հիւանդ տեղերի կաշին թեփոտւում: Եթէ կարմիր քամին լինում է գլխի մազոտ տեղերը, մազերը թափւում են, բայց յետոյ էլի բուսնում են: Երբեմն հիւանդութիւնից յետոյ մարմնի առանձին մասերը սեւանում են, որի ժամանակ վերքին մօտիկ հիւսուածքները համարեա՞ սեւանում են և ոչնչանում, երբեմն վայր են թափւում ամբողջ տնդամներ, մատներ, ոսկրներ. երբեմն այս հիւանդութիւնը մահ է պատճառում: Սեւանալը կարող է և ուրիշ պատճառներից պատահել, օրինակ՝ սառելուց, արեան շրջանի խանգարմունքից (սննդատու արիւնային անոթի փակուելուց, ծեր մարդկանց սրտի գործունէութեան թուլութիւնից) ևայլն:

Փայտացումն.

Այս հիւանդութիւնն ամենասարսափելիներից մէկն

է համարուած, որովհետեւ սովորաբար վերջանում է մահով և խիստ չարչարանք է պատճառում հիւանդին: Ծամելու, ծոծրակի և կուլ տալու մկանների ցաւալի ցնցումները դժուարացնում են բերան բաց անելը, ծամելը, կուլ տալն ու շնչառութիւնը: Մի քանի ժամանակից յետոյ այս ցնցումները վերջանում են, բայց հիւանդին լոկ գիպչելը, թեթեւ շարժելը և տնգամ ձայնով կամ լուսով գրգռելը նորից տանջանքներ է պատճառում:

Աչքի վարակիչ հիւանդութիւններ:

Աչքերի կեղտոտութիւնից կարող է գոյանալ նոցա զօդամաշկի (соединитель. оболочка) բորբոքումն: Այդ թաղանթը կարմրում է, արտասուքն աւելանում, աչքերն սկսում են ցաւել և լուսից խրտնել: Երբեմն աչքերի կոպքերի եզրներին փոքրիկ կարմիր ուռույցներ են գոյանում: Եթէ բորբոքումը զօդամաշկից անցնում է աչքի մէջտեղը, վերջնիս վերայ կարող են ստացուիլ այնպիսի հիւանդութիւններ, որոնք իրանցից յետոյ թողնում են անթափանց սպիներ և բծեր: Ակնագնտի ներքին մասերի միաժամանակ հիւանդութիւնը կարող է առաջացնել տեսութեան թուլութիւն, կուրութիւն և աչքի կորուստ:

Առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնել նորածինների աչքերին. նոցա աչքացաւերը գրեթէ միշտ բուժելի են, եթէ ժամանակին խնամք են տանում. հակառակ դէպքում կարող են կուրութիւն առաջ բերել: Ուստի հէնց որ երեխայի աչքերն սկսեն կարմրել, կոպքերը միմեանց կպչել, և աչքի անկիւններում թարախ կամ մաղաս երևալ, անհրաժեշտ է անմիջապէս բժշկի դիմել: Ցերեկուայ լոյսը առողջ երեխանց աչքերին վրնաս չէ, միայն պէտք է հոգալ որ լոյսը շատ պայծառ չլինի:

«Տրախոմա» կոչուած աչքի վարակիչ հիւանդութիւնը Եգիպտոսից Եւրոպա բերուեցաւ Նապօլէոն Ա.ի զինուորների միջոցով: Այս հիւանդութիւնը անցնում է հիւանդին ձեռքերից, սրբիչից և այլն: Ուստի պէտք է զգուշանալ այդպիսի հիւանդներին կպչելուց և միայն մաքուր ճերմակեղէն գործ դնել:

ընտանի կենդանիների վարակիչ հիւանդութիւններ.

Մի քանի վարակիչ հիւանդութիւններ կենդանիներից անցնում են և մարդկանց վերայ, գլխաւորապէս մօտիկ յարաբերութեան ժամանակ կամ կծելու դէպքում: Սոցա վերաբերում են կատաղութիւնը, սիբիր-ախտը և սապ:

Կատաղութիւն.

Կատաղութիւնն ամենից աւելի շներին է պատահում. այս հիւանդութեան սերմը գտնւում է հիւանդ կենդանիների թուքի մէջ և թքի հետ անցնում է մարդուն կծելով կամ մարդու մորթին լիզելու դէպքում, որի վերայ գրեթէ միշտ լինում է մանր վէրքեր: Վարակուածներից մօտ կէսը ծանր հիւանդանում են, որ երևում է 20 — 60 օր յետոյ, կամ աւելի ուշ, ընդհանուր թուլութեամբ, գլխացաւով, որի հետ միանում է երկիւղի զգացմունքն և կուլ տալու կամ խօսելու դժուարութիւն: Մի քանի ժամից կամ օրից յետոյ յայտնւում են ցնցումներ կուլ տալու և շնչառութեան միջանորում, մանաւանդ կերակրուելիս, իսկ վերջը մինչև անգամ հէնց միայն կերակրուելու կամ կուլ տալու մասին մտածելիս (ջրավախութիւն): Ցնցումներ են պատճառում ամենաթույլ արտաքին գրգռմունքներ. թափանցիկ քամին, փայլուն առարկայի նայելը, անակընկալ շփումը և այլն: Այս տեսակ ցնցումները յաճախ կրկնուելով խիստ թուլացնում են և մի քանի օրից յետոյ էլ սպանում: Այս հիւանդութիւնից ղերծ մնալու համար օգտակար է համարուած ծծել, դուրս կտրել, այրել կամ գեղերով դաղել այն վէրքը, որ ստացուել է կասկածելի կենդանիների էծելուց: Ֆրանսիայում, Ռուսիայում և ուրիշ տեղեր, ուր կատաղութիւնը շուտ շուտ է պատահում, քան Գերմանիայում, հռչակաւոր գիտնական Պասստորի ձեռներէցութեամբ բուժարաններ են կառուցուած կծած մարդկանցը պատուաստելու կատաղութեան մեղմացած թոյնով, որ պաշտպանում է այս զարհուրելի հիւանդութեան դէմ:

Սիբիրախոս. Սապ (сапъ):

Սիբիրախոսը պատահում է գլխաւորապէս ոչխարներին և եղջիւրաւոր անասուններին, աւելի պակաս խոզերին և մարդկանց. այդ հիւանդութիւնն առաջ են բերում ձողաձև բացիլներ, որոնք մեծ քանակութեամբ գտնւում են հիւանդ անասունների արեան և գործարանների մէջ և արհեստապէս էլ կարելի է մարմնից դուրս աճեցնել առանց վարակիչ ոյժը կորցնելու: Որովհետև սիբիրախոսի բացիլը գոյացնում է տեւական ծիւլեր (սպոր) ուստի և վարակիչ նիւթը շատ երկար է պահւում և ցամաքած գրութեան մէջ: Մարդ կարող է վարակուել և մսի, եղջիւրի ու մորթու միջոցով, նոյնպէս և մորթելիս, կաշին հանելիս և նոցա մորթին ու մազերը բանեցնելիս, կամ թէ, վերջապէս, այն միջատի կրծելուց, որ նստած է եղել հիւանդ կենդանու վերայ:

Մարդկանց վերայ այս հիւանդութիւնն երևում է այսպէս կոչուած սիբիրախոսի կարբուսկուլի ձևով, որ կաշուի սահմանափակ տեղերում շատ խիստ բորբոքումն է առաջ բերում, գոյացնելով բշտիկներ, սևացում և ուռոյցներ: Հիւանդութեան նիւթը այս տեղերից փոխադրուելով արեւատար անոթները՝ առաջ է բերում կեանքի համար վտանգաւոր վարակում ամբողջ կազմուածքին և մարմնի չափազանց բարձր տաքութիւն: Նոյն կերպ հիւանդանում են նոքա, որոնք վարակուել են սիբիրախոսով հիւանդ կենդանիների միսն ուտելուց, որի ժամանակ բացի այդ երևոյթներից լինում է սաստիկ որժ և լուծ:

Սաւալը պատահում է ձիերին և ուրիշ միասմբակ կենդանիներին և մարդու վերայ անցնում է քթի լորձունքից, վէրքերի արտաթորութիւնից, նոյնպէս էլ արիւնից և բոլոր արտաթորութիւններից: Հիւանդութեան սերմերի մտնելու տեղը ուռոյց է գոյանում և աւշային անոթների ու գեղձերի բորբոքում: Հիւանդը տաքացնում է, զգում է ձեռք ու ոտքի ցաւեր, մորթի վերայ ցան է դուրս տալիս, երևում են կաշուի խորքը խուլեր, որոնք բացւում են և վէրք են դառնում: Գրթում և ներքին գործարաններում կարող են խուլեր և

ուրիշ փոփոխութիւններ գոյանալ: Այս հիւանդութիւնը վաղ թէ ուշ միշտ մահով է վերջանում: Կասկածելի վերքերը այրելով և դաղելով երբեմն կարելի է լինում այս հիւանդութեան դէմ պաշտպանուիլ:

Սիֆիլիս. բորոտութիւն:

Սիֆիլիսը համարեաւ միայն ստացւում է հիւանդ-ներին անմիջապէս շփուելուց: Այս չափազանց տարածուած հիւանդութիւնը արտայայտւում է նրանով, որ վարակուած տեղը ուռչում է և պինդ վերք է գոյանում, որ երբեմն աննշմարելի է մնում, ուռչում են նոյնպէս աւշային գեղձերը և ցան է դուրս տալիս. ապագայում հիւանդութիւնը անցնում է ներքին գործարանների վերայ, ոսկրներում, գլխի և մէջքի ուղեղներում և յաճախ անցնում է որդւոցը ժառանգութիւն: Ամեն հիւանդացող պէտք է իսկոյն բժշկին դիմէ, որովհետեւ բժշկի միջոցով ժամանակին բժշկուելը ոչնչացնում է հիւանդութիւնը և յետ է մղում վտանգաւոր հետևանքները:

Բորոտութիւնը (Lepra, проказа) առաջ է բերում կազմուածքի աստիճանաբար ծանր թուլութիւն: Այս հիւանդութեան ծագման և տարածման եղանակի մասին մինչև այժմս դեռ կատարեալ տեղեկութիւններ չկան. նա գլխաւորապէս տարածուած է Արևելքում, պատահում է սակայն և եւրոպական շատ երկրներում, մանաւանդ Նորվեգիայում, Թիւրքիայում, Իսպանիայում և Ռուսիայում (գլխաւորապէս մերձբալտեան նահանգներում): Գերմանիայում, ուր այժմ հազուադիւս են բորոտութեան դէպքերը, նախկին ժամանակներում բորոտների թիւն այնքան մեծ էր, որ ամեն մեծ քաղաքներում առանձին հիւանդանոց կար նոցա համար:

Այս հիւանդութեան նշաններն են. կաշուի վերայ դուրս ցցուած խուլէր կամ ցան և ջղային խանգարում, բայց ապագայում նա վնասում է և այլ գործարաններին և երկարատե տանջանքից յետոյ մահ է պատճառում: Բորոտութեամբ բռնուած տեղերում հիւանդացողներին բոլորովին առանձնացնում են առողջներից և սորանով առողջներին նախապահպանում վարակուելուց:

Գնդկախտ (туберкулез):

Գնդկախտ կամ տուբէրկուլեոզ անուանով հասկաց-
ւում է մի շարք արտաքուստ քրօնիքական տեսք ու-
նեցող զանազան հիւանդութիւններ: Որ այս հիւանդու-
թիւնները մի ընդհանուր սկզբնապատճառ և միատե-
սակ բնաւորութիւն ունին, այդ բանը միքանի տարի
առաջ ապացուցեց Ր. Կօխը, որ գտաւ ստորին գործա-
րանաւոր մի առանձին տեսակ ձողիկ, որը յայտնի է
տուբէրկուլեոզի կամ գնդկախտի բացիլլ անունով: Այս
փոքրիկ կենդանի էակը գտնւում է մարմնի մէջ ամեն
տեսակ գնդկախտային հիւանդութիւնների միջոցին, կա-
րող է մարմնից դուրս երկար ժամանակ պահպանել իւր
կենսունակութիւնը, իսկ նորա ներսը գոյացնում է
մանր գնդիկներ և բորբոքիչ բներ. խուլերն ու բոր-
բոքուած հիւսուածքները տեղ տեղ սպիտակ, չոր պան-
րանման զանգուած են գոյացնում, տեղ տեղ էլ թա-
րախակալում են, փտում և այդպիսով վերքեր դառ-
նում: Այս վերքերը նոր միկրօբների բուռն են կազմում
և սորա ազդեցութեան տակ հիւանդութեան պատկերը
փոփոխւում է զանազան կերպով:

Գնդկախտի ժամանակ գրեթէ միշտ նկատւում է
մաշիչ տաքութիւն, ցերեկով, մանաւանդ երեկոյեան
դէմ, մարմնի տաքութեան նշանաւոր կերպով բարձ-
րանալը, իսկ գիշերը՝ ողորդուած քրտինք: Շատ անգամ
այս հիւանդութիւնը յայտնւում է շատ վաղ առանձնա-
պէս կաս կարմիր թելերով, որի կարմրութիւնը աւելա-
նում է մինչև անգամ ֆիզիքական թեթեւ լարման և
հոգեկան վրդովման ժամանակ:

Գնդկախտի առանձին տեսակներ.

Ամենից յաճախ պատահող ձևը՝ թոքախտն է: 1887
թուից մինչև 1892 այդ հիւանդութեամբ գերմանա-
կան կայսրութեան մեծ քաղաքների 11 միլիօն բնա-
կիչներից տարեկան 34,443 մեռան, այսինքն հազարին
3 ից աւելի, որ կազմում է բոլոր մահացութիւնների
13%, 1892 թ. Պ. Բուրգում մեռել են 25191 հոգի,
որից 4286 գնդկախտից, այսինքն մօտ 17%: Դորա ար-
տաքին նշաններն են բացի վերը լիշաճներից, հազը,

խորիւր արտադրութիւնն և շնչարգել: Յաճախ, թոքերի արեւնատար անօթների պատերը ուտուելուց արեւանհոսութիւն է պատահում, որ երբեմն վտանգաւոր ծաւալ է ստանում և կարող է մեծ քանակութեամբ արիւնհոսութիւն պատճառել:

Նաո անգամ գնդկախտը պատահում է ոսկրներում: Եթէ գնդկախտից ողները փթում են, այդպիսի դէպքում ծուռում է ողնաշարը և կուզ է դառնում: Վայր ընկնելը կամ խփելը կարող է աւելացնել նորան և մէջքի ուղեղի հիւանդութիւն, որի հետևանքը լինում է ոտների կաթուած կամ միզելու և դուրս գնալու խանգարումն: Ոսկրների գնդկախտին կարող է միանալ յօդերի հիւանդութիւնը, որ սկզբում ցաւ և շարժողութեան խանգարմունք է պատճառում, իսկ այնուհետև յօդերի փտում, ձեռք ու ոտքի կորուստ և հիւանդը կարող է մեռնել:

Փոքր երեխաներին յաճախ պատահում է ուղեղամաշկի գնդկախտ. այս հիւանդութիւնը երևում է մարսողութեան խանգարմունքով, որին յետոյ շուտով աւելանում է գիտակցութեան կորուստ, ցրնցումներ և կաթուած. գրեթէ միշտ այս հիւանդութիւնը մի քանի շաբաթից յետոյ մահով է վերջանում: Ընդհանուր գնդկախտը մահ է պատճառում աւելի շուտով: Դա այն դէպքումն է պատահում, երբ տուբէրկուլեօզի բացիւնները վարակման բնից փուլում են ամբողջ գործարաններում, առաջացնում են տաքութիւն և մահ: Աղիքների ու փորի գնդկախտը պակաս երկիւղալի չէ: Մորթու գնդկախտային հիւանդութիւնից պէտք է յիշել պիսակը (Lupus), — волчанка), մի հիւանդութիւն, որ պատահում է գլխաւորապէս երեսի վերայ, և սովորաբար զանազան աւերմունքներ է գործում և այլանդակում է երեսը, անգամ զրկում քիթից:

Խլացաւ (Золотуха), գնդկախտի բժշկութիւնը.

Գնդկախտային բնաւորութեան մի քանի կաշուի թեթեւ հիւանդութիւններ, խուլերի գնդկախտը, աչքերի զօդամաշկի այն բորբոքումը, որ որոշւում է յամառութեամբ և կրկնուելու հակումով, և ականջի թարախային գործունէութեամբ:

Թիւնը ընդհանուր անունով կոչուում են խլացաւ: Առաջ խլացաւր առանձին հիւանդութիւն էին համարում, անկախ տուբերկուլեօզից, որովհետեւ նա գլխաւորապէս երեխաներին է պատահում և սովորաբար յաջող վախճան է ունենում: Իսկ այժմ գնդկախտի ձողիկը գտնելով ընդունեցին խլացաւի նմանութիւնը գնդկախտի հետ և սկսան հաւատալ որ տուբերկուլեօզը կարելի է բժշկել: Եւ յիրաւի, սակաւ չէ պատահում, որ թոքախտն անգամ առողջանում է, այդ ապացուցւում է այն անձանց դիակների անդամահատութեամբ, որոնք մեռել են որեւէ ուրիշ հիւանդութիւնից, նոցա թոքերի վերայ գտնելով սպիւններ, որոնք գոյացած էին լաւացած գրնդիկներից: Մինչև անգամ գնդկախտի պարզ նշաններ երևալու դէպքում կարելի է բժշկուել, եթէ ժամանակին բժշկուին և ուշք դարձնեն նպատակայարմար խնամելու, կամ գէթ կարելի է այնքան առողջացնել հիւանդին, որ նա դեռ երկար տարիներ աշխատելու ընդունակ լինի: Այս պատճառով էլ որոնց մօտ երևացել են գնդկախտի նշաններ, չպէտք է ուշացնեն բժշկին դիմել:

Գնդկախտի տարածուիլը եւ առաջն առնելու միջոցները.

Գնդկախտի միկրոբի գտնելու օրից աւելի շօշափելի եղաւ այս հիւանդութեան տարածման եղանակը: Հնուց յայտնի էր, որ հիւանդութեան տրամադրութիւնը որդիք ժառանգում են ծնողներից և որ պատահական մըրսելը կարող է տրամադրել թոքախտով հիւանդանալու, բայց այժմս հիւանդութեան տարածման պատճառը որոնում են գլխաւորապէս կենդանի սերմերի փոխադրութեան մէջ: Յայտնի է, որ նոքա գտնւում են հիւանդի արտաթորութեանց մէջ՝ խորխի, թարախի կամ կղկղանքի և երկար ժամանակ, մինչև անգամ չոր ժամանակ վարակիչ յատկութիւնը չեն կորցնում: Այս սերմերը գրտնուել են այն բնակարանների փոշու մէջ, ուր ապրել են թոքախտաւորներ և շատ անգամ ապացուցուած է, որ մարդիկ վարակւում են հիւանդի հետ մօտ յարաբերութիւն ունենալուց, աւելի ևս միասին ապրելուց: Այնօրից, երբ եղջերաւոր անասունների մարգարտախտը

(ЖЕМЧУЖН. БОЛ.) ճանաչուեցաւ իբրեւ գնդկախտալին հիւանդութիւն, ամենքը համոզուած են, որ հիւանդ կովերի կաթը կարող է գնդկախտի հիւանդութիւն առաջացնել:

Ուստի անհրաժեշտ է գնդկախտով հիւանդ մարդկանց արտաթորութիւնները ախտահանել և այս նպատակով՝ հետեւեալ պատուէրները կարելի է տալ:

1. Բոլոր մարդիկ և մանաւանդ հիւանդները, անշուշտ պէտք է թքամանում թքեն, ուր ածուում է հեղուկ, որ թոյլ չտալ խորիւր փոշիանալու կամ չորանալու, կամ այնպիսի նիւթ, ինչպէս օրինակ՝ խէրխուքս, որ գոնէ օրը մի անգամ պէտք է դատարկել և ախտահանել, իսկ ամենից լաւ է այրել: Ուր անհնարին է թքքաման ունենալ, օր. զբօսանքի ժամանակ, հիւանդները զրպանում աման պիտի ունենան և երբեք գետնին կամ թաշկինակի մէջ չպէտք է թքեն:

2. Հիւանդների գործածած սպիտակեղէնն ու ամաններն իսկոյն գործածելուց լետոյ ամեն անգամ պէտք է եփել: հիւանդի կացարանը պէտք է ախտահանել, նախ քան ուրիշների բնակուելը նորա մէջ:

3. Թոքախտաւորների ապրած բնակարաններում թող չպէտք է լինի, այլ ծանր վարագոյրները, հաստ գորգերն ու այլ իրերը, որոնք հեշտութեամբ թողոտուում են, պէտք է փոխարինել հարթ և դիւրութեամբ լուացուող կտորներով:

4. Առողջներին չպէտք է թոյլ տալ թոքախտաւորների հետ քնել և այս տեսակներին չի կարելի թոյլատրել ուտելիքի պաշար, ծխախոտ և այլն պատրաստելով ու ծախելով պարապել: Ուր թոքախտաւորները պէտք է աշխատեն առողջների հետ միասին, վարչութիւնը նոցա վերալ պարտք պէտք է գնէ վերոյիշեալ նախապաշտպանութեան միջոցները գործադրել:

5. Անհրաժեշտ է արգելել գնդկախտաւոր կովերի կաթի վաճառումը: Այն կաթը, որի լատիութիւնը ճիշտ յայտնի չէ, առանց եռացնելու չի թոյլատրուում գործածել:

Գեղւ. Թարգւ. յօշկ. Ս. ՄԱՅՍ ՈՒՐԵԱՆԾ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԵՒ

ՆՈՐԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

Նախաշաւիդ. — Կորին Վարդապետի վերայ տեղեկութիւնք, որչափ ունինք. — Միակ մատենագրութիւն Կորեան հասեալ առ մեզ՝ Վարք Երանելոյն Մաշտոցի Վարդապետի, և միակ թարգմանութիւն նորա յիշատակեալ ի նախնեաց՝ Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ Ապաշխարող կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբաթին. — Քննութիւն Վարուցն Մաշտոցի պատմաբանական և լեզուաբանական հայեցմամբք. — Թարգմանութիւնք զորս եւ Կորեան կը համարիմ, Գիրք Մակաբայեցոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, եւ Փաւստոս Բիւզանդ. — Ծրագիր գործոյս:

Նախաշաւիդ. — Ամենայն ոք որ կը սիրէ զայն սքանչելի Հայ լեզուն՝ որով գրեցին Սահակ եւ Մաշտոց եւ իւրեանց ձեռնասուն աշակերտաց դասն, կը բաղձայ միանգամայն գիտել թէ ո՞րք եղած են արդեօք թարգմանիչ այն ասորի եւ յոյն ընագրաց՝ զորս մեք հայերէն կը կարդանք եւ կուսումնասիրենք, եւ չենք յագենար ոչ կարգաւով եւ ոչ ուսումնասիրելով: Թարգմանութեան արուեստն այնչափ կատարեալ, եւ հայերէնն այնպէս գեղեցիկ է եւ համեղ, գլխաւորապէս ի յունէ թարգմանութեանց մէջ, որ աւելի մատենագրութիւն եւ գերազանց մատենագրութիւն կոչելի են՝ քան թէ թարգմանութիւն՝ Սուրբ Գիրք մեծագոյն մասամբ, եւ

Յոհաննու Ոսկերեանի բազում Մեկնութիւնք: Մինչև ցայսօր չյայտնուեցաւ յիշատակարան մի՝ որ ծանուցանէր մեզ ճշդիւ, թէ զոր բնագիրս ի Հայ փոխեցին Սահակ և Մաշտոց, եւ զորս Առաջին Խմբից ¹⁾ աշակերտքն, կամ Առաջին Թարգմանիչքն, Եղնիկ, Կորիւն, եւ ընկերք նոցա: Միայն Կարգաւորութիւն Աւրհնութիւնաբեր Յուցակի ²⁾ վերնագրով համառօտ գրուած մի ունինք արդ ի ձեռին, յորում նշանակեալ են եկեղեցական պաշտամանց բանի մի կարգք, յայտարարութեամբ անուան իւրաքանչիւր Թարգմանչի: Բաց յայտմանէ, իբրև հաւանական՝ Սրբոյն Սահակայ կ'ընծայուի Թարգմանութիւն Հնգամատենին, մարգարէութեանց եւ Նոր Կտակարանին. մինչդեռ զԱռակաց գիրս կ'ըսուի թէ Սուրբն Մաշտոց Թարգմանած է՝ օգնականութեամբ Յոհաննու Եկեղեցայնոյ եւ Յովսեփոյ Պաղնացւոյ (1) ³⁾: Իսկ իբրև ստոյգ կը յիշատակուի եւեթ Աբրահամ Զենակացի (Խոստովանող), ընկերակիցն Սրբոց Ղևոնդեանց, որ յետ կիսոյ Հինգերորդ դարուն Թարգմանած է յասորի լեզուէ զՄարութայի Պատմութիւնն Արեւելեան Վկայից, եւ ընորին Ճառ ի Վըկայսն Արեւելից: Առաւել քան զայս ոչ ինչ ոչ գիտեմք:

Ժամանակիս այն բանասիրաց՝ որ մասնաւոր իմն օրինակաւ Հինգերորդ դարու Հայ գրականութեամբ կը պարապին, եւ կը ցանկան նոյն դարուն բազմախուռն Թարգմանութեանց գոնէ. զոմանց աշխատասիրողներն իմանալ, կը մնայ ուրեմն մի միայն հնարք. որ է մանր կրկտել զննել զո՞ր եւ զյատկաբանութիւնս (գղ. idiotisme) այս ինչ բնագրի՝ որոյ յայտ է մատենագիրն, եւ այն ինչ անանուն Թարգմանութեան, եւ ի ծանօթէն գուշակել գտանել զանծանօթն: Ըստ այսմ՝ Թոռնեան Հ. Թադէոսի ⁴⁾ կարծեօք՝ Կիւրղի Ա.

¹⁾ «Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն՝ որ Շաղգոմքն անուանին, բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առերոց խմբիցն» Մ. Խոր. Պատմ. Գ. Կ. 541—542.

²⁾ Զայս Յոհանի հրատարակած է Հ. Գար. Զ. ի Մտնդր. 246—248: Տես եւ Հ. Միք. Չամչեան, Պատմ. Հայոց. Հ. Ա. 768—769:

³⁾ Յոր Թուահշանքդ Տեղեկոյթեանց եւ յոռապատմութեանց համար են, զորս տես ի վերջ կոյս մատենիս:

⁴⁾ Հատ. Ընթերց. Առաջին Դաս, 20 (ի ստորէ):

ղեքսանդրացւոյ Սուրբ Գրոց Մեկնութեանց թարգմանիչն է Եղնիկ Կողբացի, եւ շատ հաւանական է իւր կարծիքն: Աւասիկ իւր խօսքերն. «Վիւրդի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութիւն Մովսիսի գրոց, Յետուայ, Դատաւորաց, Թագաւորութեանց եւ այլն: Ասոր եւ Եղնկայ գրոց մէջ՝ եթէ՝ իմաստից եւ եթէ՝ մանաւանդ բառերու եւ դարձուածներու նկատմամբ այնչափ մեծ է նմանութիւնը, որ կարծենք թէ երկուքը միևնոյն գրչէ ելած են, ինչպէս վերջին ժամանակներս արդէն ստուգուած կը համարուի»:

Այսպէս եւ ես յետ ցուցանելոյ Զննասիրի Բ. Պրակաւ (երեսք 29—63) թէ յերկրորդ Աշակերտաց կարգէն քանի մի թարգմանութեանց, Սուտ Կալլիսթենայ Պատմութեանն Աղեքսանդրի կ'ըսեմ, Փիլոնի Եբրայեցւոյ Մեկնութեանց եւ Ճառից, Գրիգորի Նազիանզացւոյ Ճառից, եւ Գրիգորի Նիւսացւոյ Ճառին ի Մանկունսն Բեթղեսնմի երկասիրողն է Մովսէս Խորենացի, առաջիկայ գործովս պիտի ցուցանեմ թէ յԱռաջին Աշակերտաց ժամանակէն չորս պատուական թարգմանութիւնք՝ Կորիւն Վարդապետի արդիւնք են:

Կորիւն Վարդապետի վերայ տեղեկութիւնք, որչափ ունինք. — Կորիւն ⁵⁾, զորոյ ոչ գաւառն գիտենք եւ ոչ զծննդեան տեղին եւ զթուականն, Սրբոյն Մաշտոցի աշակերտաց Առաջին Խմբից մէջ «Կրտսերագոյն» է, ինչպէս ինքն իսկ կը վկայէ զանձնէ ⁶⁾: Յետ ուսանելոյ զասորի լեզուն — եւ թերեւ զպարսիկն — ըստ ամենայն հաւանականութեան առոտս վարդապետին իւրոյ Մաշտոցի ⁷⁾, գնացած է ի Կոս.

⁵⁾ Այս անուամբ երկու անձինք միայն կը յիշուին ի գիրս մեր. մին ի Հինգերորդ դարու, զորմէ բանքս են. միւսն՝ ի սկիզբն Ռեթերորդին, Կորիւն Արծրունի, նախարար, զոր սպանին Արաբացիք. տես Ղեւոնդ Երէց, Պատմ. 34.

⁶⁾ Վարք Մաշտոցի, 1.

⁷⁾ Թէ Սուրբն Մաշտոց տեղեկ էր ասորի և պարսիկ լեզուաց, կը յայտնուի ի բանից Մ. Խորենացւոյ, Պատմ. Գ. խէ. 501. Ժբ. 517: Գրեմենք եւ ի Կորիւնէ, Վարք Մաշտոցի, 6, (յորմէ և Ղ. Փարպեցի, Պատմ. 24—25,) որ Մաշտոց ի մանկութեան հասակի վարժեալ էր եւ հելլենական դպրութեամբ. բայց ի բա-

տանդնուպոլիս հանդերձ Ղևոնդիւ Վանանդեցւոյ իբր յամին 431, որպէս զի յունարէն ուսանի, կամ զարդէն ուսեալն կատարելագործէ: Ի Կոստանդնուպոլիս կը գտնէ զԵղնիկ Կողբացի, զիւր «ընտանեգոյն սննդակից»ն, որ զոյգ ընդ Յովսեփայ Պաղնացւոյ առաքեալ էր կանխաւ յԵղեսիա՝ ի Թարգմանեւ յասորականէ Ասորի Սրբոց Հարց քանի մի գործեր, եւ յետ կատարելոյ զյանձնարարութիւն վարդապետացն՝ Եղնիկ եւ Յովսէփ անցած էին ի Կոստանդնուպոլիս⁸⁾. ուր զկնի Ղևոնդի եւ Կորեան՝ կը ժամանեն նա եւ Յոհան եւ Արձան⁹⁾. եւ վեցեքեանիւ միանգամայն՝ սիրալիր ընդունելութեան կը հանդիպին ի Մաքսիմիանոսէ (2), որ յամսեան Հոկտեմբերի 431 տարւոյն յաջորդեց չարազանդ Նեստորի ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսի: Հաւանական է որ Եղնիկ եւ հինգ ուսումնակիցք իւր՝ յետ իբր եւրեքամեայ վարժից յոյն լեզուի ի կայսերական մայրաքաղաքին՝ խմբովին մեկնած են ի Կոստանդնուպոլսէ յամին 434 եւ դարձած ի Հայս առ իւրեանց վարդապետս, պարգև բերելով նոցա յառատաձեռնութենէ Թէոդոս Բ. կայսեր և Պրոկղ պատրիարքի, — որ յաջորդեց Մաքսիմիանոսի յետ սորա մահուան յ'12 Ապրիլի 434 տարւոյ¹⁰⁾, — ընտիր ընտիր յոյն ձեռագրեր, յորոց գլխաւորքն էին Հին եւ Նոր Կտակարանաց օրինակք, «հաստատուն եւ ճշմարիտ աւրինակք»,

նից Փարպեցւոյն, 29—32, կերեւի թէ „սակաւ“ էր յունագիտութիւն Մաշտոցի:

⁸⁾ Վարք Մաշտոցի, 20—21: Ըստ Մ. Խորենացւոյ, Պատմ. Գ. Կ. 544, Եղնիկ եւ Յովսէփ „առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց“ կը չուեն ի Կոստանդնուպոլիս. նոյնպէս Ղևոնդ եւ Կորեան „յիւրեանց կամաց“ կուղեւորին ի նոյն քաղաք:

⁹⁾ Մ. Խոր. Պատմ. Գ. Կ. 544—545. Յոհանդ թուի ինձ ոչ Եկեղեցւային, որպէս կը համարի 2ամչեան, Պատմ. Հայոց Հ. Ա. 509, 521, (յորմէ եւ Հ. Գար. Զ. Հայկ. Հին. Դպր. Պատմ. 277, եւ Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ 93 ա.) այլ Յոհան Խոստովանող՝ զորմէ բազում գովութեամբ կը խօսի Կորեան ի Վարս Մաշտոցի, 28: Իսկ Արձան, զոր կը յիշէ եւ Ղ. Փարպեցի, Պատմ. 119, կը կոչուի Արծրունի ի նախագործութեան Բարձրացողեաց ճառին Դաւթի Անյաղթի, 99:

¹⁰⁾ Ըստ Ալիշանի, Այրարատ, 99 ա, ծան. 3.

ինչպէս կ'ըսէ Կորին ¹¹⁾, կամ «ստոյգ աւրինակք», ըստ Մ. Խորենացւոյ ¹²⁾: Յունական այլեայլ ձեռագրաց հետ բերին Թարգմանիչքն նա եւ զԿանոնս ժողովոցն Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ¹³⁾, եւ զԹուղթս Պրոկղի՝ Կոստանդնուպոլսի հայրապետին՝ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, եւ Ակակայ՝ Մելիտինոյ եպիսկոպոսին՝ առ Սահակ եւ Մաշտոց ¹⁴⁾:

Զկնի դարձին ի Կոստանդնուպոլսէ, Կորին հասած է վարդապետական աստիճանի (3), եւ իբր հաւատարիմ «արբանեակ» միշտ առննթեր գտնուած Երանելւոյն Մաշտոցի ¹⁵⁾ մինչեւ ի մահ նորին՝ որ հանդիպեցաւ յ'17 Փետրուարի 439 ամին (4): Ղազարայ Փարպեցւոյ ստեպ ստեպ ըսե՛ն Այրն ցանկալի Կորին, Այրն հոգեւոր Կորին, Երանելի այրն Կորին, Երանելին Կորին ¹⁶⁾, կը ցուցանէ թէ յոյժ բարի համբաւ թողած էր Կորին իւր վարուց սրբութեամբ, որ մինչեւ անգամ տեսչան արժանացած կը համարուի ի Փարպեցւոյն. քանզի խօսելով ի պատմութեանն, ե. 119—120, զՂեոնդէ Վանանդեցւոյ՝ կ'աւանդէ Ղազար, թէ «Յառաջագոյն ժամանակի կալով ի բուն սրբոյն (Ղեւոնդի), այրն Աստուծոյ Մաշթոց, վարդապետն նորին, հանդերձ աշակերտաւք (տպ. հանդերձ և աշակերտօք) իւրովք երանելեալն Կորեամբ և Արձանաւ, տեսանէին արթնութեամբ՝ ճառագայթեալ շուրջ զնովաւ լոյս սաստիկ. որք անդէն եւ անդ ծանեան երանելի արքն Սուրբ Հոգւով՝ զվախճան սըրբոյն թէ նահատակութեամբ կատարի: Զոր թէպէտ եւ նմա ոչ յայտնեցին զսքանչելագործութեան զտեսութիւնն, սակայն ի բազում շնորհն՝ պատմեալ հռչակեցաւ բան երեւմանս այսորիկ»: Յաճախ եւ այլ մատենագիրք մեր երբ կը յիշեն զԿորին, չեն մոռանար կցել նա եւ վերագիր մի՝ յայտարար իւր առաքինակրօն վարուց. օրինակ իմն, Երա-

¹¹⁾ Վարք Մաշտոցի, 21.

¹²⁾ Պատմ. Գ. կա. 547.

¹³⁾ Կորին, անդ, 21. Մ. Խոր. Պատմ. Գ. կա. 547, միայն զԿանոնս Եփեսոսի ժողովոյն կը յիշէ:

¹⁴⁾ Մ. Խոր. Պատմ. Գ. կա. 546, 547:

¹⁵⁾ Կորին, անդ, 28.

¹⁶⁾ Պատմ. 25, 63, 119:

նեղին Կորինն ¹⁷⁾, Սուրբն Կորինն ¹⁸⁾, Սքանչելի այրն Կորինն ¹⁹⁾:

Միակ մատենագրութիւն Կորեան հասեալ առ մեզ Վարդ երանելոյն Մաշտոցի Վարդապետի, եւ միակ թարգմանութիւն նորա յիշատակեալ ի Նախնեաց՝ Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ Ապաշխարող Կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբաթին. — Ժամանակն ոչ այլ ինչ հասուցած է մեզ յինքնագիր վաստակոց Կորեան՝ բայց եթէ զՊատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյ առն Երանելոյ Մաշտոցի ²⁰⁾ վարդապետի, մերոյ թարգմանչի, արարեալ ի Կորինն Վարդապետէ՝ յաշակերտէ նորին. զոր համառօտելով կը կոչեմ ի ամին գրութեան Վարդ Մաշտոցի: Ուրիշ պատմական գրուած մի եւս կը վերագրուի Կորեան ի Կիրակոսէ Գանձակեցւոյ, որ կ'ըսէ ի Պատմութեան իւրում, 17. «Եւ Կորինն զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ եւ այլ ժամանակաց»: Բայց կարելի է որ բանք Կիրակոսի արգիւնք են սխալ հասկացողութեան Թովմայ Արծրունւոյ մի հատուածին (5), քանզի այլուր չը յիշատակուիր այլ ժամանակաց Պատմութիւնդ Կորեան: Իսկ ի թարգմանութեանց՝ յանուանէ նշանակեալ կը գըտնենք ի վերոյիշեալ Կարգաւորութեան Աւրճնութիւնաբեր

¹⁷⁾ Թ. Արծրունի, Պատմ. 82.

¹⁸⁾ Գէորգ վարդապետ, ի Գանձին սրբոց թարգմանչաց. «Յովսէփ Պաղեսացի. նորուն վարժակից Եղնակ Կողբացի. Անյաղթն Գաւիթ, եւ սորոքն Կորինն» տես Ալիշան, Յուդիկք հայրենեաց Հայոց. Հ. Ա. 326—327: Գէորգը թուի ինձ Սկեւռացին կամ Լամբրունեցին յժԳ. դարու. որ բաց ի Մեկնութեանցն Եօայեայ եւ Գործոց Աւագեղոյ՝ գրած է «Եւ Գանձս յովսէփ տաւնից տէրունականաց եւ սրբոց Աստուծոյ» տես Հ. Գար. 2. Հայկ. Մտնգիս. 139.—Ի Գանձարանի գրեւոյ յժԳ. դարու, որ այժմ գտանի յԱղ-գային Մատենադարանի Պարիս քաղաքի, կայ Գանձ մի ի Բառաստոն վիպս, որոյ սկզբնատառքն յօդեն զանունն «Գէորգ Անեցի».

¹⁹⁾ Կիր. Գանձակեցի, Պատմ. 3.

²⁰⁾ Տգադիրն Մեսրոպայ. փոխեց Մաշտոցի, զի Կորինն ամենուրեք Մաշթոց կը կոչէ զվարդապետ իւր: Մաշտոց գրութիւնն լաւագոյն թուի ինձ քան զՄաշթոց, Մաշդոց. կայ գըրեալ եւ Մաթդոց (Հ. Գար. 2. Մտնգի. 664):

Յուցակի զՍրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ «Ապաշխարող արձակելոյ կարգն, զոր Թարգմանած է Կորինն աջակցութեամբ Արձանայ, «Ապաշխարող կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբաթին՝ երանելոյն Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ գրեալ ի դուռն սրբոյն Սիոնի՝ ի քսան եւ մի ամի հայրապետութեան իւրոյ ²¹⁾, յաւուրն յորում ընծայեցուցանէր զԵդովմայեցիսն (կամ զԵգիպտացիսն) յԱստուած. եւ Արձան եւ Կորինն Թարգմանիչք բերին ի Հայս» ²²⁾, անշուշտ ի Հայ Թարգմանեալ: Այս Ապաշխարողարձակէից կարգն, որ մինչեւ ցայժմ կը գտնուի կարծեմ ի Ձեռագիրս, անծանօթ է ինձ, եւ արտաբոյ կը մնայ իմ խուզարկութեանց:

Քննութիւն Վարուցն Մաշտոցի պատմաբանական եւ լեզուաբանական հայեցմամբք. — Մաշտոցի Վարքն, հիմն բովանդակ առաջիկայ գրութեանս, եւ զոր Կորինն յօրինած է իբր յամի 443—444, ի ինդրոյ աշակերտակցացն, եւ մասնաւորապէս՝ կաթողիկոսական տեղապահ Յովսեփայ Վայոյձորեցւոյ ²³⁾, երիս մասունս ունի. Ա. Յառաջաբան (կամ ինչպէս մատենագիրն կանուանէ՝ Նախակարգ բան. ե. 6,) վեց երես. Բ. Բուն կենսագրութիւն Մաշտոցի, քսանուերկու երես. Գ. Վերջաբան, կէս երես: Կորինն կը ներկայանայ մեզ յայսմ փոքրիկ մատենագրութեան իբր այր ծայրացեալ հոգեւորութեամբ, սնեալ եւ պարարեալ Սուրբ Գրովք, այլ յոյժ տկար՝ իբր Պատմաբան: Անդէն ի գլուխ Յառաջաբանին «առաւել բան զկար իւր» կը համարի պատմել զՎարս Մաշտոցի, եւ կը փութայ խնդրել ի սատարութիւն զաղօթս ուսումնակցացն, որպէս թէ բանի մի էջ բան

²¹⁾ Այսինքն յամին 371. զի Սուրբն Կիւրեղ հայրապետ կարգեցաւ Երուսաղեմի յամին 350:

²²⁾ Տես Հ. Գար. Զ. Մտնդր. 246. Փոխանակ Արձանայ գրեալ է անդ Արջեւան. իսկ ի Հայկ. Հին Գպր. պտմ. 277, Արջեւան կամ Արզեւան, ուր աւելորդ թուի ինձ ըսելն՝ թէ Կորեան ընկերակից Արձանն «Անշուշտ զատ է համանուն Արձան կամ Աղան Արծրունիէն» եւ այլն: Զամէեան, Պատմ. Հայոց. Հ. Ա. 769, կը բերէ Բնձակ եւ զնոյն կերկրորդէ Հ. Գար. Զ. յերես 291 իւր Հայկ. Հիւն Դպր. Պտմ.

²³⁾ Վարք Մաշտոցի, 1:

գրելն՝ ստուգիւ մարդկային կարողութենէ վեր ըլլար եւ Աստուածեղէն շնորհաց օգնականութեան կարօտ: Յետոյ զարմանալի երկիւղածութեամբ չհամարձակիր ձեռնարկել ի գործ իւր՝ մինչեւ որ Հին եւ Նոր Ատակարանաց խիտ առ խիտ վերկայութիւնք չքաջալերեն զինքն՝ թէ չիք ինչ անպատեհութիւն առ ի «գրով նշանակել զվարս արանցն կատարելոց», ե. 2: Այս վկայութիւնք Հինգ երեսէ աւելի տեղ կը գրաւեն, եւ եթէ նկատենք որ Մաշտոցի բուն կենսագրութիւնն հաղիւ քսանուերկու երես կը լեցնէ, կը ստիպուինք ըսել թէ այսպիսի կարճառօտ գրուածոյ համար այնչափ երկայն Յառաջաբանն՝ ամէն համեմատութենէ դուրս է: Ի Զուր կը փափազինք հանդիպել ի կենսագրութեանն Մաշտոցի պէսպէս մանրամասնութեանց՝ որ մեզ վերջնոցս համար մեծ կարեւորութիւն ունին և իրաւամբք կը զարթուցանեն զմեր հետաքրքրութիւն: Քանի՞ ամաց էր Մաշտոց երբ մտաւ յարբունի դիւանն (Խոսրովայ Գ-ի) եւ ո՞րչափ ժամանակ մնաց ի դիւանին, ե. 6 7.—Ինչ էին առ Դանիելի Ասորոյ գրտնուած հին հայերէն նշանագիրքն՝ զորս ժամանակաւ գործածած էին Հայք, բայց իբր անշահ՝ վերջապէս մէկդի թողած, ե. 8. 9.—ո՞ր հնարեց Երանելին զիւր նշանագիրս, և բանի՞ էին այնորիկ, երեսուն եւ վեց թէ տասնուչորս թէ եօթն, ե. 10.—ո՞ր Ասորի Սուրբ Հարց մատենագրութիւնք են, զորս Յովսէփ Պաղնացի եւ Եզնիկ Վողբացի թարգմանեցին յԵզեսիա յասորի լեզուէ, ե. 20.—զորոց «հայրապետաց սրբոց զճշմարիտ իմաստութիւնն» ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձոյց Սուրբն Սահակ, եւ ո՞յք են «չատ մեկնութիւնքն Գրոց» զորս թարգմանեց ընդ Եզնիկայ, ե. 21.—յորո՞ւմ տիս վախճանեցաւ Սահակ «լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակաւ», ե. 25. նմանապէս Մաշտոց իւր «ծերունական (տպ. տէրունական) հասակին» ո՞ր տարւոյն մէջ ել յաշխարհէս, ե. 26. եւ ալն եւ ալն. բնաւ ամենեւին այսպիսի էական խնդրոց վերայ չըսեր ոչ մի ինչ լիով, ոչ մի ինչ ճշգրտիւ, նա որ քաջ տեղեակ էր այսմ ամենայնի եւ պարտէր տեղեկացնել եւ զյետինս: Իսկ ժամանակագրութեան մասին, —բաց ի Վռամշապհոյ թագաւորութեան հինգերորդ, եօթներորդ, եւ ութերորդ տարիներէն, եւ քանի մի Սասանեան արքայից թագաւորութեան տարիներէն, որովք

կը ծանուցանէ թէ երբ մտաւ Մաշտոց ի կրօնաւորական կեանս, երբ սկսաւ Հայոց Դպրութիւնն, եւ երբ եւ յորում աւուր նաւասարդ եւ Մեհեկանի ամսոց վախճանեցան երանելի ամուրն Սահակ եւ Մաշտոց. — զժամանակ այլոց ոչ ինչ նուազ կարեւոր դիպաց երբեք չնշանակեր հաւաստեալ, այլ բաւական կը վարկանի ըսել Յետ այնորիկ, ե. 7, 14, 18, 20, 25. Այնուհետեւ. ե. 7, 8, 16. Զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս, ե. 7. Յայնժամ, ե. 12, 20, Յայնմ ժամանակի, ե. 12. 18. 25. Յորում ժամանակի. ե. 15. Յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ. ե. 15. 21. Առ որով ժամանակաւ, ե. 20: Այսպէս բոլորովին անգէտ ենք թէ Մաշտոցի աւետարանութիւնն ի կողմանս Մարաց, ե. 12, — ի Գողթն, ի Սիւնիս, ի Վիրս, ի գաւառս կէս ազգին Հայոց ի բաժնին Յունաց, ե. 14 — 16, — յԱղուանս, ե. 18 — 19, որ ամաց մէջ կատարուեցաւ. թէ յորում ամի գնաց Մաշտոց ի Կոստանդնուպոլիս առ Թէոդոս Բ կայսրն եւ առ հայրապետն Ատտիկոս, ե. 17, եւ նոյնպէս Եղնիկ եւ ինքն իսկ Կորինն ի նոյն քաղաք, ե. 21. այլովքն հանդերձ:

Ապաքէն Կորեան նպատակն եղած է գրել լոկ զԱԼԱՄՈՒԹԻՒՆ վարուց եւ մահուան իւր Վարդապետին. բայց Մաշտոցի կենսագիրն ոչ ինչ կը մեղանչէր եթէ ուրեք ուրեք ակնարկէր համառօտիւք այն մեծամեծ քաղաքական անցից՝ որ ի մահուանէ Վառժապհայ մինչեւ ցմահ Սահակայ եւ Մաշտոցի պատահեցան ի Հայաստան աշխարհին: Արտաշէս Գ. ի իգասիրութեան չեն հանդուրժեր սրբասէր — բայց անմիտ եւ ազգատեաց — նախարարքն, եւ չարախօսելով զիւրեանց թապաւորէն առ Վառժայ Հինգերորդի՝ զնորին գահընկեցութիւն կը խնդրեն. կը կործանի Արշակունեաց աթոռն. կաթուղիկոսական պատիւն կը յափշտակուի ի Սրբոյն Սահակայ՝ որ էր ի տոհմ Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ կաթուղիկոս կը նստին առանց արժանաւորութեան՝ բանսարկու չերէցն Սուրմակ Արծկեացի, Բրբիշոյ եւ Շմուէլ վատթար Ասորիք: Մինչդեռ Հինգերորդ գարու յետնագոյն պատմիչք՝ Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի՝ աղիողորմ սրտառուք բանիւք կողքան կաւաղեն զբարձուն Հայոց թապաւորութեանն եւ զգրկումն մեծին Սահակայ, Կորինն՝ ականա-

տես վկայ ժամանակին բոլոր թշուառութեանց՝ համբել լեզուակապ կը մնայ. «ոչ մի բան եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ դոյզն յիշատակ ինչ»²⁴⁾ կը նուիրէ հայ երկրին անլուր աղետից, հէք արքային դատապարտութեան, մանաւանդ մեծանուն կաթուղիկոսին հալածման, որ թերեւ աւելի քան ըզ. Մաշտոց հոգ եւ խնամ տարած էր իւր դատարարութեան: Այս ամենայն ծանր ծանր թերութիւնք կը պարտաւորեն զիս ըսել՝ թէ Վարդն Մաշտոցի իբրեւ պատմական գրուած չունի մեծ արժէս. ճառ մի է այն, եւ ոչ Պատմութիւն, եւ վասն այնորիկ մի ոմն յերկրորդ Աշակերտաց հարկ դատած է ի նորոյ գրել զկատարեալ Պատմութիւն Սահակայ եւ Մեսրոպայ²⁵⁾:

Եկեսցուք արդ ի լեզուաբանականն: Ճոռոմ, պերճ, վսեմ, աւասիկ Կորեան հայերէնն ի Մաշտոցի կենսագրութեան Խնչ յորդութիւն քաջահնչիւն բառերու. որպիսի՞ ճախարակեալ պարբերութիւնք (գլ. période), ո՞րքան զարդք, ո՞րչափ ձեւք եւ պէսպիսութիւն ասացուածոց. ի՞նչպէս ձայնըդ կը հանգչի յաւարտ մէն մի նախադասութեան՝ որպէս թէ ողորկ ոտանաւոր մի կարգայիր. միանգամայն իւր պաճուճաբան առատութեան հետ՝ ի՞նչպէս լաւ գիտէ դերբայներով հատու և սեղմ դարձուած տալ իւր գաղափարաց արտայայտութեան, եւ ո՞րչափ մեծ արուեստիւ կը զուգէ

²⁴⁾ Փ. Թեղանդ, Պտմ. Գ. Ժգ. 33.

²⁵⁾ Տես Գրեկասեք, Պրակ Բ. 17—18.—Տ. Յարութիւն Շմանեան յիւրում Ազգայնոյ ամսագրին, Մագրատ, 1795, ի Յանկին Մատենագրութեանց եւ Թարգմանութեանց Նախնեաց, Երեւք 188—192. կը գրէ. «Խոսքով թարգմանիչ, որ է Պատմ. սրբոյն Մահակայ հայրապետին» (տես Հ. Գր. Գալեմքեարեան, Պտմ. Հայ. Հրագր. Ե. 206. տես եւ Հ. Գար. Զ. Հայկ. Հին. Դար. Պտմ. 278, որ կը նշանակէ զխոսքովայ Պատմ. Սրբոյն Մահակայ, բայց ըստ իւր եպերելի սովորութեան՝ չըսեր թէ ուստի կառնու զտեղեկութիւնք, եւ տարակուսանաց կըմտնէ զՀ. Յ. Տաշեան, Հաւնդէս Ամսորեայ, 1892, 258 ա. ծան. 5). Կիրակոս Գանձակեցի երկից կը յիշէ ի Պատմութեան իւրում, Ե. 3, 16, զխոսքով ի շարի Հայ Պատմաց: 2 դիտեմ թէ մի եւ նոյն է յիշատակեալն ի Շմանեանէն Պատմութիւն Սրբոյն Մահակայ հայրապետի յօրինեալ Ե խոսքովայ թարգմանչէ, եւ կատարեալ Պատմութիւն Մահակայ եւ Մեսրոպայ՝ յոր կ'ակնարկէ զբիշն Բ. հատորոյ Հայկական Սոփերաց. Ե. 37.

մատենագրական բարձր լեզուին յատուկ ձեւոց եւ շարուածոց՝ ընտանեկան խօսից ձեւեր եւ շարուածներ:

Սակայն անաչառ քննադատին պարտքն է գովելով հանդերձ զմատենագրին առաւելութիւնս՝ խօսել նա եւ զպակասութեանցն եթէ կան: Եւ որովհետեւ ո՛ր է մատենագրի առաւելութիւնք կամ պակասութիւնք ի համեմատութենէ ընդ այլում մատենագրի լաւ եւս կը յայտնուին, յայսմ մասին բախտաւոր ենք, որ զԿորեան ինքնագիր Վարս Մաշտոցի կարենք կշռել ընդ ինքնագիր Ծառս ընդդէմ Աղանդոց Եղըճկայ Կողբացւոյ: Եզնիկ եւ Կորիւն ոչ միայն ժամանակակիցք են, այլ եւ սննդակիցք եւ ուսումնակիցք. բայց ոճով կը զանազանին մեծապէս: Զարդագիր են եւ երկոքին, այսու տարբերութեամբ որ Եզնիկ ոչ երբեք կախորժի սեթեւեթել՝ տուժելով զյստակութիւն (գլ. clarté). մինչդեռ Կորեան զարդերն կաղօտացնեն յաճախ զմիտս բանին: Առաջինն՝ ի սկզբանէ ցկատարած իւր գրութեան՝ կը նմանի հեզասահ վտակի, որոյ ակահակիտ ջրերուն միջէն պայծառապէս կը տեսնենք զյատակն. իսկ երկրորդն՝ շատ անգամ կարծես ուղիս մի է որ կը հոսի ծածկեալ ծաղկներով, եւ այս պատճառաւ աչք մեր չկարեն թափանցիկ լինել ընդ խորութիւնն: Առ Եղըճկայ՝ միշտ կանոնաւոր է քերականութիւնն ²⁶⁾. Իւրաքանչիւր մասն բանի՝ որոշ պաշտօն մի կը կատարէ եւ անսայթաք ի նպատակն կը դիմէ. իւր ամէն բարդութիւնքն՝ յայտնի նշանակութիւն ունին. կարճ բանմ, ի վերջակիտէ ի վերջակէտ՝ բայ, գոյական, վերադիր, ձեւ, դարձուած, ամենայն ինչ վճիտ է իբրեւ զվանակն (գլ. cristal): Այսորիկ աղագու անաշխատ կը հասկանանք զիւր գիրսն, եւ դիւրու կարող ենք թարգմանել յամենայն արեւմտեան բարբառս: Իսկ առ Կորեան չեն պակասիր ասացուածք որ չըլլան կամ անկանոն կամ տարտամ (գլ. vague), բացատրութիւնք եւ բարդութիւնք զորս անհնար է նոյն իսկ աշխարհաբար հայերէնի դարձնել, թող թէ օտար լեզուի: Այդ բացատրութեանց եւ բարդութեանց իբր օրինակ նշանակեմ. «Յիշատակարանս ծաղկեցուցանել, ե. 1. Արուեստախաւսել, 2.

²⁶⁾ Ոչ սակաւ անբերական ասացուածք ի մատենկան չքնադ հայկաւանիս՝ վերագրելի են անհմուտ ձեռագրողաց:

Աստուածամերձ աստուածամուկս կեանք, 2. Հաճոյական արուեստ, 2. Աստուածակրան արուեստականք, 4. Քրիստոսամեծար ասպնջական, 5. Շնորհապատու՞մ գրեալք, 6. Թեւումուկս միջամուկս (լինել) յաստուածատուր հրամանացն հանգաւանս, 7. Ի ձեռն առնուլ աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն, 12. Աւետարանագործ վարդապետութիւն, 15. Հոգեւոր սիրոյն եռանդմամբ զաղտ եւ զթանգ շարաւաճոտ դիւացն ի բաց (քերել), 15. Աշխարհամուտ դուռն, 17. Ծովացուցանել զվարդապետութեանն զխորութիւն, 18. Վայելել ի հիւթ եւ ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, 20. Պսակահամար (տպ. պսակահաս) քրիստոսագիր կէտ, 23. Ամենայն աստուածեղէն գանձուցն վայելչութեամբք լցեալք պարարտացեալք, 24. Վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք, 25. Ապա չեն ինչ զարմանք երբ Գերմանացի ոմն, Բ. Վելտէ (B. Welte), յիւր ազգային լեզու փոխելով զՎարս Մաշտոցի՝ կը ստիպուի բազում ուրեք շեղիլ ի հաւատարմութենէ եւ կրճատել ու յապաւել զմնագիրն ²⁷): Դարձեալ չեն ինչ զարմանք երբ մերազգին Յովհաննէս Ռափայէլ Էմն, յորպորեալ ի Վիկտոր Լանգլուսյէ որ թարգմանէ զայն ի գաղղիերէն, յանհնարին դժուարութենէն պրծանելոյ այլ հնարս չգտնել՝ բայց եթէ զվաւերական Կորիւնն իւր խոտան ի միակողմն թողուլ եւ Սուտ—Կորիւն ²⁸) մի

²⁷) „ Il existe une traduction allemande de la „Vie de Mesrob“ par Gorioun, due à M. le Dr. B. Welte, et qui fut publiée à l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'avènement au trône de Wurtemberg, du roi Guillaume I-er (Gorioun's Lebensbeschreibung des hl. Mesrop . . . , Tübingen, 1841. in—4°, 52 pages). Cette traduction, qui fut entreprise sur le texte publié en 1833 par les Mékhitaristes de Venise, est enrichie de notes nombreuses. Seulement nous ferons observer que cette version n'est pas toujours très-fidèle, et que l'auteur a fait, à plusieurs reprises, des suppressions qui nuisent à l'intelligence du texte“. V. Langlois, Introduction (à la Biogr. de Mesrob, par Gorioun), Collection etc., t. II. p. 4. a.—*Զգերմանական թարգմանութիւնդ Բ. Վելտէի եւ տեսած չեմ*:

²⁸) Հրատարակեալ ի Սոփիերս Հայկականս, Հ. ԺԱ. 5—37.

ընտրելագոյն համարել: Յայտնի չէ թէ ո՞վ է հեղինակ այս Սուտ—Վորեան. թուի վարդապետ ոմն ԺԱ կամ ԺԲ դարու, որ տեսնելով թէ սակաւուց հասկանալի է Վորեան բնագիրն՝ ջանացած է պարզել զայն, եւ միանգամայն՝ ըստ իւր խելաց՝ կատարելագոյն Վարք Մաշտոցի մի տալ մեզ ի վայելումն, բաղելով ի Պատմութենէն Մ. Խորենացոյ, եւ զանջրպետս երկու բոլորովին աննման մատենագրաց լեցնելով իւր կարկատանօք: Թէ որչափ այլանդակ երևոյթ կընծայեցնէ յայսպիսի «հակառակ եւ չհամազգի երիվարաց լըծեալ կառքն»²⁹⁾, հայագէտք միսյն կըմբռնեն: Բայց նոյն իսկ այս պարզեալ Սուտ—Վորեան թարգմանութեան մէջ կը գտնուին այնպիսի հատուածք՝ որ Գաղղիացոյ համար զուտ galimatias են (6):

Նկատմամբ մթութեանն՝ որով առաւել կամ նուազ պատեալ է Վարքն Մաշտոցի յայլեայլ տեղիս, կարելի է որ յանցանքն գլխաւորապէս տգէտ ընդօրինակողաց ըլլայ, որք անկարող հասանելոյ ի բարձրութիւն մատենագրին՝ խանգարած են բազում հատուածս: Յայդոցիկ զոմանս յաջողած եմ դարձնել ի բնիկ կերպարանսն՝ այնպէս ինչպէ՛ր ելած են ի գրչէ Վորեան 1450 տարի յառաջ. այլք կը մնան անլուծանելի, եւ չգիտեմ թէ զո՞վ մեղաբերեմ, զՎորեան թէ զիւր տխմար գրագիրս:

Բաղձալի էր նա եւ որ ասացուածոց պէսպիսութեան միտ դնող մատենագիր մի՛ որպիսի է Վորեան, խորշէր ի միակերպութենէ կամ ի նոյնաձայնութենէ ի յաջորդ բանսդ. «Երանելեաց արանցն ազնուականութիւն, ճշմարտութեան հաւատոցն հաստատութիւն, աստուածամերձ աստուածամուխ կենացն վայելչութիւն, սբանչելական կենացն պալծառութիւն», ե. 2. կամ «Ոմն ընդունելի պատարագաւարդար կոչեցեալ: Եւ այլ ոմն հաճոյական արուեստիւ (տպարուեստին)՝ ի վերայ ամենակուլ մահուանն կենաւք երեւեալ: Եւ միւս ոմն . . . հանգերձ ամենայն շնչականաւք՝ տարւոր ժամանակաւք նաւակաց պահեալ: Եւ միւսոյն

Կազդիերէն թարգմանութիւն Սուտ—Վորեանդ ի ձեռն Յ. Ռ. Է. մինի՝ կը գտնուի ի Ա. Լանգլուայի Collection եւ այլն, Հ. Բ. 9—16.

²⁹⁾ Եզնիկ ըստք ընդդէմ Աղանդոց, 17, 18:

յանկարծագիւտ հաւատովք արդարացեալ, աստուածամերձ աստուածախաւս դաշնաւոր կատարեալ, եւ զաւետիս հանդերձեցոց բարեացն ժառանգեալ»։ անդ։ Զիարդ եւ իցէ, հանդերձ իւր քանի մի խծբծելի մասամբք, Վարքն Մաշտոցի է եւ պիտի ըլլայ միշտ երկրորդ հոյակապ յիշատակարան ինքնագիր մատենագրութեանց մեր Ոսկեդարուն, առաջնութեան պարծանքն մնալով Ճառիցն ընդդէմ Աղայի Պոքրիկ է Եզնկայ մատենիկն, եւ Կորեանն՝ փորագոյն, այլ երկորին ևս բարձր նշանակութիւն ունին Հինգերորդ դարու դասական գրականութեան համար (406 — 462), եւ մեզ կը մատուցանեն կարի մեծ օգուտ իբր մի մի փորձաբարձ առ ի ճանաչել զզանազանութիւն պէսպէս Թարգմանութեանց նոյն շրջանին։

Թարգմանութիւնք զորս եւս Կորեան կը համարիմ. Գիրք Մակաբայեցոց, եւ Թաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, եւ Փաւստոս Բիւզանդ. — Արդ ո՞նց՝ որ ուշի ուշով կը կարգայ զՎարս Մաշտոցի, քաջ միտ դնելով Կորեան գրական արուեստին, եւ յետոյ կ'անցնի ի քանի մի Թարգմանութիւնս Ոսկեդարուն եւ զնոյն արուեստ ի նոսին կը գտնէ յար և նման, — այսինքն նոյնութիւն բերականական ձեւոց, զարդուց եւ աւելագրութեանց, նոյնութիւն բառից եւ բարդութեանց, բացատրութեանց եւ դարձուածոց, եւ առաւել քան զայդոսիկ՝ նոյնութիւն մանր մանր պատառիկներու երեք, չորս եւ հինգ բառերով, — Խնչ պէտք է հետեւցնէ։ Պատասխանն յայտնի է եւ բնական, այսինքն՝ Թէ Վարքն Մաշտոցի եւ այն Թարգմանութիւնք մի եւ նոյն անձին են, որ ամենուրեք ի կիր արկած է սեպհական բառս, ձեւս եւ բացատրութիւնս՝ անծանօթս այլ Առաջին Աշակերտաց, ըստ որում տեսանք ի Յառաջաբանի գրոցս մանրամասնաբար։ Յետ տեղեկանալոյ սերտ կապակցութեան Թարգմանութեանցք ընդ Կորեան բնագրին՝ եթէ եւ ընդ միմեանս համեմատենք զայնոսիկ ու գտնենք որ տարբեր տարբեր հեղինակներ իրօք կը նոյնանան լեզուաւ շատ եւ շատ անգամ, կարծեմ այլ ևս երկբայանաց տեղի չմնար Թէ Թարգմանիչն Կորիւն է Թէ ոչ։

Այս Թարգմանութիւնք են հետեւեալքք։

ա. Մակաբայեցւոց երեք գիրք.

ը. Եւթաղի Աղեքսանդրացւոյ Յառաջաբանք և Գլուխք
Գործոց Առաքելոց, Թղթոցն Վաթուղիկեայց և Պաւղոսի
Թղթոց, Յիշատակարան և Աղերս.

զ. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն դարձի Հայաստան աշ-
խարհին.

դ. Փաւստոսի Բիւզանդայ Պատմութիւն Հայոց:

Ժրագիր գործոյս. — Յառաջ քան զձեռնարկել ի ցու-
ցանել թէ վերոյնշանակեալ չորս մատենագրութիւնքդ
թարգմանեալք են ի Վորիւն Վարդապետէ, կարևոր կը հա-
մարիմ խօսել նախ (Գլուխ Բ.) զայլևայլ հայկաբանու-
թեանց Առաջին Աշակերտաց, որպէս զի յաջորդ քննութեանց
եւ համեմատութեանց մէջ լաւ տեսնուի թէ յորում կը դա-
նազանի Վորեան լեզուն ի լեզուէ երիցագոյն ընկերաց իւ-
րոց, եւ թէ ինչպէս Մակաբայեցիք, Եւթաղ, Ագաթանգեղոս
եւ Բիւզանդ կը կապուին գեղեցկապէս ընդ Վարս Մաշ-
տոցի եւ ընդ միմեանս: Յետոյ (Գլուխ Գ.) զչորեսին թարգ-
մանութիւնսդ կառնում համեմատել ընդ Վարս Մաշտոցի.
առաջին՝ զԱգաթանգեղոս, որ կարևորագոյնն է քան զալ-
սըն. երկրորդ՝ զԲիւզանդ. երրորդ՝ զՄակաբայեցիս. չորրորդ՝
զԵւթաղ: Ապա (Գլուխ Դ) կը համեմատեմ ընդ իրեարս
զչորս թարգմանութիւնսդ. առաջին՝ զԱգաթանգեղ ընդ Բիւ-
զանդայ. երկրորդ՝ զԱգաթանգեղ ընդ Մակաբայեցիս. եր-
րորդ՝ զԱգաթանգեղ ընդ Եւթաղի. չորրորդ՝ զԲիւզանդ ընդ
Մակաբայեցիս. հինգերորդ՝ զԲիւզանդ ընդ Եւթաղի. վեցե-
րորդ՝ զՄակաբայեցիս ընդ Եւթաղի. թէ՛ Գ և թէ՛ Դ գըլ-
խոց մէջ ըստ կարի մանրախուզիւ նշանակելով թէ իւր իւր
կօտարանայ Վորիւն յեզնէկայ եւ յայլոց (յաճախագոյն), եւ
յորում իմիք կը միաբանի ընդ նոսա (սակաւագոյն): ¹⁾

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ

¹⁾ Այս յօդուածը կազմում է առաջին գլուխը գիտնական
Ն. Բիւզանդացու՝ «Վորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանու-
թիւնք» անունով երկի, որ արդէն մամուլի տակ է:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ

Հետզհետէ հրապարակ կ'հանենք «Լուսմայ»-ի միջոցով մեր մատենադարանում գտնուած այն մագաղաթէ և թղթէ՝ կազմերի պահպանակներն ու այլ և այլ գրչազիրների մասնը պատառիկները, որոնք պատմական արժէք և բովանդակութիւն ունին:

Ա.

Մագաղաթէ 4 թերթիկ, առաջին ու վերջին թերթերի վերին մասերը պատռուած. փոքր երկաթագիր.

Ա. եր. «ուստի եւ իմ անարժանութիւն, թէպէտ եւ ըստ նորին արժանեաց եւ մեծի երախտեացն զոր ունէր առ իս ոչ եր բաւական հատուցանել սակայն ըստ հաճութեան...»

Բ. եր. «... որպէս զի ընդ լսելոյ զլուր բանին կենաց, տեսցեն իբրեւ աչաւք իմն զտիպ նախահարցն «եւ զփրկազորձ տնաւրէնութիւն բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ վաս (մի տառ ցեցակեր)»

Գ. եր. «դին, Աստուածապարգեւ աստուածապատիւ զաւակաւք իւրաւք, ուստերաւք եւ դստերաւք եւ «ամենայն ծննդաւք իւրեանց: Որոց ննջեցելոցն «հանգիստ եւ ողորմութիւն պարգեւեսցէ Քրիստոս Աստուած: եւ զկենդանիսն անխռով խաղա

Դ. եր. «եւ ես որպէս լիմարեալ ընդ կերողս եւ ընդ

«արբեցողս ընթացալ անառակութեամբ: եւ զի՛նչ
«ունիցիմ պատասխանի ի գալստեան տեառն ի-
«մոյ: վասն որոյ զխոստովանութիւն իմ գրով ար-
«ձանացուցանեմ, եւ աղաչեմ զժառանգաւորս

Ե. ԵՐ. «սրտի նորա ասելով երանի ում թողութիւն ե-
«ղեւ մեղաց եւ որ զկնի պատշաճի: եւ յիշեցէք
«աղաւթիւք ի տէր զարժանաւորսն ամենայն բա-
«րեաց յիշատակի զաստուածասէր թագաւորն Հե-
«թում, եւ զբարեպաշտ թագուհի նորա Զապիւլ,
«դուստր Լեւոնի արքայի,

Զ. ԵՐ. «եւ որդի սուբ արքային զծիրանածին Պարոնն
«Լեւոն որոյ մնան քով փրկութեան նորա: եւ
«զմեծազգի կենակիցն իւր զսրբասէրն Կերան, եւ
«զդեռաբոյս մանուկ սոցա Հեթում եւ զքորք
«իւր: Այլ եւ զբարեպաշտուհիք եւ զաւրիորդք

Է. ԵՐ. «... առաւել ի բազում եկեղեցիսն իւր զորս ինքն
կանկնեաց»:

«Վասնզի յաւուրս սորա եղեւ խաղաղութիւն
«մեծ աշխարհիս կիլիկեցւոց եւ հանգիստ քրիս-
«տոնէից: Մինչ զի ի բազում աշխարհաց ի սրոյ
«եւ ի գերութենէ

Ը. ԵՐ. «... Հայսց Հեթմոյ որ եւ ըստ մեծ յուսոյն իւ-
«րոյ զոր ունէր առ Աստուած յաւել եւ զայն
«զբասէր եւս լինել: եւ սիրող կարգաց եւ կրաւ-
«անից եկեղեցւոյ եւ նորին խորհրդոց: տաւնից տէ-
«ւրունականաց եւ սրբոց վկայից: որ եւ»:

Բ.

Մի թերթ բաց դեղին թուղթ, նստրգիր, աջ կող-
մից պատռուած, վրան կնիք փակագրով. մի երեսին

զանազան գրչափորձութիւնք, իսկ միւս երեսին հետեւեալ ոտանաւորը.

«Ես Աբրահամ վարդապետս Բաղիշեցի
 ելեալ փախստեամբ ի Վան գնացի,
 ութն ամիս ես անդ կացի,
 օր մի երբէք ոչ խնդացի,
 թիւ ըն տարոյն երբ թուեցի.
 Ի կաճառէ յարմարեցի
 զի այն քաղաքն չարեօք էր լի
 զոր հաւատով մարդ չկայր մի,
 որքան ես անդ ի շուրջ եկի,
 ծաղիլ ուստէք ոչ գիտացի,
 զի մարդ բարի ոչ գտանի:
 յերկիրըն այն յոյժ խոտելի,
 բայց միայն ոմն մանկագունի
 յոր մեծատուն վերաձայնի
 խօջալ մարխաս գեր գովելի,
 անուն որդոյն միրզախանի,
 սա եղև ինձ յոյժ սիրելի,
 եղբայրագիր և նազելի,
 հանց մեծարէր զիս ի պատուի,
 մինչ օրըն վերջ պատուով էր, լի:

ՆԻՒԹԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՏՓԽԻՍԻ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ 1836 ԹՈՒՒՆ

Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսը 1836 թ. օգոստ. 18 ին № 247 գրութեամբ ընդարձակ բացատրութիւններ է տալիս Վրաստանի պարոն կուսակալին, որից

այստեղ մենք առաջ ենք բերում այն կտորները, որոնք վերաբերում են Հայոց թեմական դպրոցներին:

8. «Ըստ այժմեան վիճակի գիտութեան Հոգևորականաց մերոց, ես հարկաւոր համարիմ առաւել քան զամենայն դարձուցանել զգիտաւորութիւն իմ յուսումնականութիւն նոցա, յորում ի ներկայս չեն ըստ ամենայնի կատարեալ Հոգևորականք մեր մանաւանդ յայսկոյս Կովկասու, վասնորոյ և արժան համարիմք կարգել զՀոգևոր դպրոցս յամենայն վիճակս Ռուսաստանի, որոց Հոգևոր կառավարչացն յանձնել, ըստ զօրութեան 114. յօդուածոյն այսորիկ բարձրագոյն կարգադրութեանն, զի նոքա նկատմամբ տարեկան արդեանց նոցա յանձնեալ վիճակացն, կառուցեն ուր և յարմար համարեսցին զհարկաւոր թիւս դպրոցաց, և պատրաստեսցեն զմանրամասնեայ կանօնս վասն սահմանելոյ զընթացս ուսման և զամենայն ներքին կարգադրութիւնս դպրոցաց առի առաջի առնել զայն լուսաւորչական Հայոց Սիւն-հոգոսին Էջմիածնի:

9. Աստանօր հարկաւոր համարիմք ասել ինչ զուսումնարանէն Հայոց Թիֆլիզոյ որ յանձնեալ էր վերատեսչութեան առանձին կօմիտէտի կազմելոյ ի պատուաւոր անդամոց ազգիս մերոյ. ըստ այսմ դատողութիւն իմ է, արձակել՝ զանդամս կօմիտէտին զկնի պահանջելոյն ի նոցանէ զօրինաւոր հաշիւ վեցամեայ տնտեսութեան նոցա, զվարժարանն դարձուցանել ի Հոգևոր Սէմինարիայ: Պահանջեալ նոյնպէս զհաշիւ և ի հոգեբարձուացն մահտեսի Կասպարին Վանեցոյ, յաղագս օրինաւոր կարգադրելոյն նոցա զկտակեալ դրամսն համաձայն կամաց հանգուցելոյն:

10. Իսկ որովհետեւ կառավարիչ վիճակին Երևանու եմ ես, վասնորոյ և զտնօրէնութիւնս իմ վասն նորին յուսումնականութեան մասին կարգեմ աստանօր: Ի վի-

ճակին Երևանու առաւել յարմար համարիմք, կառուցանել զհոգևոր դպրոց մի յԵրևան քաղաքի, բաղկացեալ յերկոց դասատանց, յորում ուսուցեն զլեզուս հայոց, ռուսաց և պարսից և զայլ գիտութիւնս այսու դասաւորութեամբ:

11. ա. դասատան: Ուսուցեն լոկ ընթեռնուլ և գրել հայերէն, ռուսերէն և պարսկերէն:

12. ք. դասատան: Հայերէն. քերականութիւն, բրիտօնէական վարդապետութիւն, պատմութիւն ազգային, և եկեղեցական Հոգևոր երաժշտական ուսանելիք:

13.

Ռուսերէն

Քերականութիւն, առաջին մասըն թուաբանութեան, պատմութիւն ռուսաց կայսերութեան, աշխարհագրութիւն նոյն կայսերութեան և բառագիտութիւն:

14.

Պարսկերէն.

Սկզբունք քերականութեաննոցա և բառագիտութիւն:

15.

գ. դասատան: Հայերէն. ճարտասանութիւն. թարգմանութիւն ի ռուսաց ի հայ:

16.

Ռուսերէն

Ճարտասանութիւն, թարգմանութիւն ի հայոց լեզուէ ի ռուս, երկրորդ մասն թուաբանութեան. ընդհանուր ազ-

17.

գալին պատմութիւն: Ընդհա-
նուր աշխարհագրութիւն:

Պարսկերէն

Այլ գերագոյն ուսանելիք ըստ
լեզուի նոցա. և թարգմանու-
թիւն ի պարսից ի հայ, և ի
հայոց ի պարս լեզու:

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Գիտնական քարեկամի իւրում Հօր Եփրեմայ Աս-
պետ վարդապետի

Ի Ս. Նազարեանց խնդալ:

Զհարազատիդ ընկալեալ զնամակ գեղեցկաբան՝ որում
ի վաղուց հետէ ապաժոյժ սպասէի, այո ոչ առանց քաղցր
համոզանաց սրտի ընթերցսյ զայն, տեղեկացեալ ամենայն
պատճառաց՝ որոց եղև խափանարկուն ձեզ լինել ի պատաս-
խանատրութիւն իմոյս թղթոյ: Յաւ է ապաքէն հայրենասէր
մերոյս սրտի տեղեկանալ առ ի ձէնջ՝ թէ Հայազինք մեր յա-
ռաջն յօժարամիտ առ օգտակարս, իսկ ի վերջն դանդաղ և
սառն՝ սակաւ ինչ ի լաւագունիցն յառաջ տանեն. խոստո-
վանիմ պարզամիտ՝ եթէ այդ արատ՝ վրդովեցուցիչ բարե-
սիրացն սրտի՝ է մի ի ժառանգականացն Հայոց. զայդման-
սիրութենէ իմաստութեան առ նախնիս մեր՝ իշխանս և թա-
գաւորս՝ բանս բամբասանաց բազումս առնէ արդէն բերթո-
ղահայրն մեր Մովսէս Խորենացի (գիրք ա. գլ. 3): Մի միայն
ծաղիկ և պարծանք հայկականս անուան՝ Հարբ և վարդա-
պետք եկեղեցւոյ՝ զորոց ականաւոր արգասեաց ի դպրու-
թեանս մասին կարէք ընթեռնուլ և յիմումս համառօտ տե-
սութեան Հայոց դպրութեան ցլարն երեքտասաներորդ՝ շա-
րագրելոյ ի Ռուս լեզու՝ որոյ օրինակք երեք այո և հինգք
և վեցք և եօթն են առ ձեզ ի Պետերբուրգ: Մեծամեծ
նպատակք կան առաջի աչաց իմոց. այլ ամսո՞ւ՝ զի այսմ

ամենայնի ոչինչ համեմատին թուլամորթ և սառնասիրտ բարբ
մերսյնոց. յաւել առ այս և զիմոյ վիճակի չբաւորութիւն
ի տարանջատ վայրս աշխարհի: Քաջայայտ է ձեզ՝ թէ առ ի
տպել զփոքրիկ պատմաբանական երկասիրութիւն իմ ի Հայ
լեզու, կարեւորին ի Ղազան 600 ուրբլի, այն է մի միայն
ծախք վասն մշակաց, թղթոյ և տպագրութեան. ուրեմն հա-
ւաքեալքն ձեր ցայժմ 455 ուրբլի (130 արծաթ) ոչ հե-
րիքասցին. բայց մտադրեալ է իմ այսպէս ընթանալ. ի
ստանալս ի ձէնջ զժողովեալն 130 ու. արծ. մատեայց աղո-
ջական նամակաւ առ Ղազար, Իվան Խակիմիչս եւ առ պա-
րոն Դիլանովն զի առանձինն զոհեսցեն ի պսակ կատարման
աղգագոգուտ գործոյս հարիւր հարիւր կամ աւելի ևս ուրբ-
լիս ընդ այր. և յայնժամ անյապաղ ձեռն ի գործ արկեալ
յառաջ տարայց գիրն: Ուրախ եմ՝ զի մտադրեալ էք եւ
խոստանայք առաքել ինձ զգրաման ի վախճան ամիս. և մաղ-
թեմ՝ յԱստուծոյ՝ զի և միայս նոր տարի յերկարաձգեսցի ցը-
միւսն առանց իրիք կատարման խոստմանդ: Մասն բարեկա-
մական ձերոց բարեհալցութեանց առ ծնունդ որդեկի իմոյ
ընկալարուք զերկդիմի մեր շնորհակալիս առ ի սրտէ և ի
հոգւոյ, նոյն և վասն պիտանի լրոցդ ի մասին վեհափառ Ե-
պիսկոպոսապետին մերոյ Ներսիսի: Ծիծաղելի ըստ չափ թուե-
ցաւ ինձ եղանակ ի չբմեղս կացուցանելոյ զանձինս Տեառց
Ղազարեանց վասն սառնասիրտն նոցայն լինելոյ առ իս. ո՞ւր
էին պատուական ազգասէրքդ, մինչ նախարարն աղգային լու-
սաւորութեան ի տարակուսի էր՝ թէ ուր տացէ ինձ պաշ-
տօն, իսկ ես ի մեծի անյուսութեան բռնապըստեալ գտանէի
մատնցոյց լինել տէրութեան ի բարբարոս վայրս Ղազանու,
ուր և եկի և կամ արդէն ի տառապանս բաղումս: Մար-
գարէ յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի, առ իւրս եկն
և իւրքն զնա ոչ ընկալան, ահաւասիկ է բանալի իրին:
Զհաստատիլ երկից ասիական աթոռոց ի համալսարանիդ Պե-
տերբուրքայ՝ որոց մի է և հայկականն, պիտեմ եւ ընթեր-
ցեալ է իմ ի լուրս Սիւնհոգոսին Ռուսաց. բայց զինչ. այ-
դոքիկ աթոռք ստորակարգ ինձ տեսանին՝ թէպէտ թոշակն
500 ուրբլիօք գերազանցէ քան զիմն այժմեան: Տէրութիւնն
վասն ընդարձակելոյ զուսումն արեւելեան լեզուաց՝ կամի
կարգել այդր եւ եւս քանի մի հասարակ վարժապետս (լէբ-

տօրս ասացեալ) վասն արեւելեան լեզուաց՝ առանց այնց արտօնութեանց՝ յորս եսն վայելեմ՝ թէպէտ փոքր մի սակաւ թոշակաւ, այն է, 2300. զորոյ հակառակն Պետերբուրքեան ասիական վարժապետքդ ստացին 2800: Են իմ արդէն նամակք ի Պետերբուրքեան համալսարանէ եւ ի Պարոն Դիւլանովայ եւ յայսմ մասին. բայց դեռ աս մեան տարակուսելիք բազումք, մինչեւ մարթացայց վճռաբար փոյթ տանիլ այդմ. մի՞ զի ոչ հաճեցայց ի բարձրագոյն տեղւոջէ խոնարհիլ ի ստորնագոյն. երկրորդ առ այդ հարկաւորի նոյնպէս համաձայնութիւն նախարարին լուսաւորութեան Ռուսաստանեայց, այն է միեւնոյն աստիճանաւ տեղափոխիլ ի Ղազանէ ի Պետերբուրք. եւ այլ նմանիք: Իդձ իմ մեծ էր լինել առ ձեզ պաշտօնաւոր ուսումնական, եւ յաչս իմ նախապատիւ հազարիցս քան ի բարբարոսական մեր Ղազան. այլ եղիցուք հաւատով, զի ամենալաւն է ի ձեռին Աստուծոյ: Ջգարգիլ էմի: Հայագիւնն ստորագիր վերակացու Ղազարեանց Ասիական ուսումնարանին 3000 ռուբլի թոշակաւ հանդերձ՝ թող զօթեւան եւ զկերակուր՝ կարծեմ լինել ձեզ քաջածանօթ յոյժ եւ առանց իմոց ծանօթաբանութեանց: Տես ահա՝ ո՞րպէս լիաձեռն վարձատրեն պատուական տնարքդ զանպիտանս, իսկ չվասն բանագիտաց եւ արժանաւորաց չիք առ դոսա պաշտօն: Ոչ նախանձիմ ընդ շահաւետ վիճակ Հայաստեւ եղբարց, այլ ցաւիմ՝ զի արժանիք մեան անպսակ եւ վատքանհասկանալի իմն բերմամբ կոյր բաղդի, կամ թէ բարեխօսութեամբ հայրենատեաց բարեկամաց յառաջ խաղան: Տէր ընդ նոսա. յուսով եմ՝ թէ ժամանակն բացցէ երբեմն զաչս մերոց ազգասիրաց առ ի տեսանել զանազօտ լոյս ճըշմարտութեան եւ հատուցանել նմա զիրան. առ ժամս ուրախանան դասք վատաց եւ ազգատեցից եւ տնրի արդարացի՝ սիրտք լաւաց եւ սաղպ հայրենասիրաց: Ջճանապարհորդիլ Խաչատրոյ Ղազարեանց յօտարերկրեայս լուեալ է մեր ի բանից պարոն Դիւլանովին. իսկ զարձակիլ ամբարտաւան Միքայէլ վարդապետի ի հայրենիս իւր ոչ համարիմ կորուստ ինչ վասն ազգիս. գնասցէ՝ ուր աճին պղպեղ եւ քացախ. ճշմարիտ իմաստութեան կից են եւ ընկեր համեստութիւն բարուց եւ յարգութիւն առ այլս, բայց սոքա ոչ տեսանին յառնդ յայլմիջ. քան զնա չիք յաշխարհի իմաս-

տուն եւ բանագէտ. եւ ամենեքեան՝ ըստ նորուն մոլար կարծեաց՝ արժանի են արհամարհանաց. ո՞վ սեւացեալ ոգոյն՝ որոյ ծնունդք այնքան դառնացուցիչք խոհականացն բմաց: Ողջունեսջիբ յիմոց դիմաց զնորին վեհափայլութիւն պարոն Խուդաբաշեանն (որոյ ընկալեալ յինէն ի պարգեւի մասին զառաջնապտուղ իմոց վաստակոց ի Ղազան՝ մնայ դեռ ինձ պարտական զբաղաբավարութեանն շնորհակալիս) նոյն եւ զփեսայն նորա, զպարոն Սուլտանեանն նոյն եւ զընտանիս Լազարեանց:

Առաքելով ձեզ զփորձ հայկականս տպագրութեան Ղազանու համալսարանի, կամ եւ մնամ միշտ՝ անփոփոխ առ ձեզ սիրով եւ յարգանօք:

Հարեզատ Ձեր

Ս. Նազարեան

Յամի 1844. ի նոյեմբ. 2.

ի Ղազան.

Ի 3 փետրվարի 1845 ի Ղազան:

Մեծապատիւ և գիտնական Հօր Եփրեմայ Ասպետ վարդապետի Ս. Նազարեանց խնդալ.

Զպատուականիդ ընկալեալ զնամակ՝ ընծայեալ ի յունվարի 20, և զառեգեալն ծրար յիսուն արծաթի ռուբլեաց, երազեմ ի պատասխանատրութիւն սիրելոյդ, առ ի միամիտ. զձեզ կացուցանելոյ յայսմ մասին և հաղորդելոյ ձեզ ինչ ինչ կարևոր ծանօթաբանութիւնս նկատմամբ առաջի եղեալ գործոյս: Ըստ ասելոյ ձեր ժողովեալ են արդէն 130 արծաթի ռ. յորոց առաքեալ ինձ առ ժամս յիսուն, մնայ դեռ ևս յուղի արկանելոյ զութսուն: Բարեհօք յոյժ առնէիք հաղորդելով ինձ զցուցակ պարգևատուացն՝ առ ի խելամուտ զիս առնել ո՞ր ուրուք որքան առատաձեռնեալ ի յառաջատուութիւն ազգասիրական մերոյս ձեռնարկի: Յառաջքան զստանալս զգումարն ամբողջ, յանհնարիցն տեսանի ինձ ձեռն ի գործ փութացուցանել. և ցանկալի էր յոյժ՝ զի որչափ ինչ էր կարողութիւն՝ երագեցուցանել և զյուզարկաւորու-

Թիւն մնացեալ դրամոցն՝ որով մարթացայց և ես յառաջ խաղալ յիմուամ գործի և արդարացուցանել զոր յիսն են հաւատք բարեսիրաց ազգիս:

Արդարեւ այսպիսի գեղեցիկ ձեռնտուութեամբ Հայազանց ի գործ պիտանի՝ պատճառ ընծայի մեզ եզրափակելոյ՝ եթէ ոչ ամենեցուն սիրտ և հոգի մեռեալ են վասն որոց լաւքն են և օգտընծայ՝ անտարակոյս, զոր և մտադրեալ է իմ ի յառաջաբանի մերոյս երկասիրութեան գովել և խոստովանիլ ի լուր և ի միութարութիւն, այո՛ և ի խրախոյս որոց միանգամ են միտք խոկալոյ և սիրտ զգալոյ՝ եւ զձեր բարեացապարտ վաստակս յայսմ մասին ոչ թողից առանց արժանին յիշատակութեան և գովասանութեան, միայն թէ փութայիք պսակ տալ գեղեցիկ ձերումդ ջանադրութեան: Ի բանից ձերոց յայտնի՝ եթէ գլխաւոր ձեռնտուք գործոյս են պարոն Լազարեանք՝ յորոց՝ ի լինիլ այսմ՝ ոչ մնայ այլ տեղի վերստին խնդրելոյ զօգնութիւն. յայսմ ոչինչ տարաձայնին կարծիք իմ ի ձերոցն. և մնայ ինձ միայն զայլ ուղի որոնել և զելս իրացն այլապէս գտանել: Ընկալարձեք առ ի մէջ զարժանին շնորհակալութիւն վասն պիտանի ծանօթութեանցդ մեզ հաղորդելոց ի մասին Եպիսկոպոսապետի՝ Ներսիսի և աթոռոյ Հայկական դպրութեան ի Պետերբուրգ: Եթէ ո՞ր կարծիք են մեր զասացեալ պաշտօնէդ, և ո՞ր է համարումն հասարակաց զայդմանէ, կարծեմ և ձեզ լինիլ քաջայայտ: Այդ աստիճան և պաշտօն առանց ուսումնական ինչ նպատակի կարգեցաւ ի տէրութենէն (որպէս ընթերցեալ է մեր լուրս Սիւնհոդոսի) առ ի պատրաստել ի հայազն պատանեկաց թարգմանս Հայկականին ի Վովկասեան գաւառս, ուստի և արտօնութիւն վարժապետին՝ Լէքսլոն ասացելոյ՝ այն է կարգացող, ոչինչ իւրիք համեմատի իմոյն՝ որ դասէ զիս արդէն ի դասս Պրօֆեսսորաց: Թող պարծեսցի անմիտդ այդ ստախօս՝ եթէ թոշակաւորի 3500 ռուբլեօք՝ մեք գիտեմք արդէն անձամբ տեղեկութեամբ սահմանելոյն առ այդ դրամոց՝ որ ոչ առաւելունքն զ2800 ռուբլիս թուղթ. որոց ոչ ընթերցան զգրեալսն ի կայսերէ է արդեօք հնար խաբելոյ զանձինս, բայց մեզ և ձեզ ոչ բնաւ: Զարմանք են զի Հայք ի մէջ լուսաւորեալ Եւրոպացի ազգաց ոչ ամաչին ի խօսելոյ զայդպիսի սուտ և անհիմն բան. և այդպիսեօք

ջանան փառս և պատիւ անձանց ստանալ: Խարել զանգէտս հեշտին իմն է, բայց և անարգանք և նախատինք սնապարծողոյն:

Մանուկ մեր ութնամսեայ արդէն երթալով երթայ և աճէ ի փառս Արարչի իւրոյ և ի մխիթարութիւն ջերմաթերմ զնա սիրող ծնողաց: Ցաւէ ինձ՝ զի ցայսօր չեղև հանդիպել առ մեզ Հայոց բահանայի ուրուք առ ի տալ մանկանս զդրոշմն սուրբ, կարծեմ հաղորդեալ ձեզ արդէն, եթէ առ վտանգի անկնիք կորուսանելոյ զմանուկն, բանադրեալ գտայ ես ի ներկայութեան երկուց վկայից ըստ կարգի բրիտոնէութեան կնքել զմանուկս անձամբ. զայս նախապատիւ ընտրեցի բան. . . Այս իսկ տարակալութիւն զամենայն Հայոց և ի լուսաւորչադաւան եկեղեցւոյ մի է՝ ի պատճառացն որոց զուգահեռանութիւն յաճախակի արդէն յարուցեալ է յիս զցանկութիւն հաստատուն՝ հրաժարիլ զկնի ամաց ինչ յիմոյս պաշտամանէ և դիմել ի Հայաստանեսոյս: Ծնեալ եմք Հայրենեաց. ահաւասիկ վարդապետական սկիզբն իմ. այլք հաճեսցին զմիտս իւրեանց որպէս և կամք են: Քանի՞ երջանիկ լինէր անձն իմ՝ փոխադրեալ երբեմն ի գիրկս ծերունի հասարակաց մօր մերոյ, Հայաստան ասեմ աշխարհի, և ընդ իմաստուն պաշտպանութեամբ ներսխի պարապեալ ի գործս բողոքանուէր ազգասիրութեան: Չիք օր մի ի կեանս իմ՝ յորում չելանել մաղթանք պաղատախառն ի բարձունս Երկնաւորին՝ առ ի տալ ինձ երբեմն զհնարաւորութիւն կելոյ և մեռանելոյ վասն Հայրենեաց: Ծեր է յոյժ ներսէս, երեկոյացեալ ժամանակն, բայց դեռ հունձք բազումք են առ դուրս: Եւ այս տարակուսելի ինձ տեսանի տակաւին՝ եթէ ունի՞ արդեօք ներսէս գնահատ լինել ուսումնական արանց, կամ եթէ միայն ասիականան դեռ վարի չափով կշռողութեան ուսումնական արժանաւորութեան. բազումք՝ որոց կարի յոյժ հաւատացեալ էր նա, խաբեցին զնա անագորոյն եղանակաւ որպէս Ջրպետն, Յարութիւն վարդապետ և այլ բազումք յառանին տնտեսութիւնս, գուցէ այս իսկ խտացուցեալ իցէ զսիրա նորուն և առ արժանաւորն՝ որոց սուրբ և անդրժեշի պարտականութիւն է և եղիցի ոչ չարաչար ի կիր արկանել զնորուն հաւատս և յանձնարարութիւն: Հայաստան բազմաց կարօ-

աի տակաւին առ ի մտանելոյ ի շարս լուսաւորեալ աշխարհաց, և առ այդ պէտք են լուսաւորեալ և շրջանկատ գլխոյ, մեծամեծ միջոցաց և գործունեայ արանց: Իմաստակը շատ, փայլունք հազարաւորք՝ երանի՜ զորս ոչ մասնեացէ տէր յորս ատամանց նոցա: Ընդհատելով զթել բանիցս առ ի ոչ կարի տաղտուկ ի ձեզ արկանելոյ եմ և եղէց առ ի սրտէ բարեմաղթութեամբք առ նորին տարին

Հարազատ բարեկամ ձեր

Ս. Նազարեանց:

ՏԻՒՋԵԱՆՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՈՂԵԱՒ ՊԱՏԱՀՄԱՆՅ ՏԻՒՋՕՂԵԱՆՅ ՑԵՒԻՆ, ԵՒ ԻՒՐ ՀԵՏԵՒՈՐԴ Ի ՀԱՅՈՑ ՀԵՐՁԵԱԼ ԲՈՒՈՐ ԱԶԳԻՆ ԵՂԵԼՈՅ Ի ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՍ:

Տիւզօղլեանց ցեղն ի Կոստանդինուպօլիս՝ յաւուրս տաճկաց տէրութեան. հին ցեղ, և յարքունի դրան յազգաց յազգս ծառայողք են. վասնորոյ բազում կերպ աղատութեան ֆերման ի նոյն տէրութենէն շնորհեալ էր ցեղի և հարց սոցա, որք ի վաղ ժամանակաց անուանէին զինքեանս ի հայոց լատինացեալ ըստ դաւանութեան:

Ի մերձ ժամանակս ի սերնդոց սոցա Յովհաննէս Չելէսլին էր բազմաց յայտնի, այլ պարկեշտ, խոնարհ, ողորմած, ազգասէր առանց խտրելոյ ընդ հայ և ընդ ֆրանգ անունն. (որ այլոց ի նոյն ազգէ եղելոց յովհարկաւոր, և իբր մասն հաւատոյ համարեալ է խտրել և անուանել զինքեանս ուղղափառ կամ կաթողիկ.) սա. կայն սոյն այս Տիւզեանց բոլոր ցեղին համարեալ թէ միևնոյն թուէր հայ և կաթողիկ անունն: Վասնորոյ 18 ամին, մինչ յոյնք կամէին ի ձեռաց հայոց ազգին մերոյ զսուրբ Յակոբայ վանքն՝ որ յերուսաղէմ յափշտա-

կեալ, յիշեալ Տիւզեան Յովհաննէս Չելեպին կենդանի, և յաչս տէրութեան սիրելի գոլով. իբր առաջին ջատագով և հետևողն ըստ պատուելեաց ազգին մերոյ այս Տիւզեանս էր, որ վերստին ունայնացան բաղձանք ազգին յունաց, և սուրբ Յակոբայ վանքն մեզ հայոցս մնաց:

Զյետ մահուան յիշեալ Յովհաննէս Չելեպուն մնացին որդիք՝ մեծն Գրիգոր և փոքրն Սարգիս Չելեպիքն, այնքան սիրելի եղեն յաչս սուլթան Սահմուտին, մինչ զի զամենայն արգելեալ գունաւոր հանդերձս զգենլոյ, ձիով մինչ ի թագաւորական պալատն գնալոյ, և մանաւանդ ընդ իւր իսկ թագաւորին ի միում շաքաթու երկիցս բերան առ բերան խօսելոյ կալան բացարձակ հրաման և համարձակութիւն, և գրեթէ թագաւորական գանձարանն կամ զարպխանայն ի ձեռս նոյն Տիւզեանց էր, մինչ այլազգի իշխանք և խորհրդականք տէրութեան ի սոյն Տիւզեանցն ակնածութեամբ վերապատուէին. թէև տկամայ: Բայց ըստ որում ազատութիւն և հարստութիւն է փորձանք մարդկային բնութեան՝ ըստ դարձուածս նոյն տէրութեան կանոնին 1817 թուին սեպտեմբեր ամսեան զարպխանայ Էմինի ասացեալ զառաջին այլազգ նախարարն փոխարկեալ զայլ ոք՝ որ յառաջագոյն ի նոյն զարպխանայն Սահապայարութիւն, այսինքն քննիչ, և տամզաճութիւն արարեալ, այժմ զարպխանայ Էմինի կացուցանէ տէրութիւն:

Սոյն այս զարպխանայ Էմինին տեսանելով զյիշեալ Տիւզեանց յոյժ մեծածախ շուայլութիւն, գուցէ և վասն իւր օգտի, յաւուր միում ասէ ցԳրիգոր Չելեպին: Այլուն Գրիգոր, մեզ հարկ է զարպխանայի ամենայն երումտիցն ծանօթանալ. ըստ որում տէրութիւն զմեզ յայս պարտաւորութիւն վերակարգեաց, պարտիմք ի հարկաւոր ժամանակին հաշիւ տալ տէրութեան. ուրեմն և դու պարտիս մի անգամ հաշիւ տալ մեզ, զի և մեք խելամուտ լիցուք որպիսութեան թագաւորական զարպխանէիս:

Ո՛հ ազատ համարձակութեան մառախլապատ մէզն նսեմացեալ զնրբանրկատ բանականութեան զհայելին,

պատասխանէ նոյն զարպխանայ Էմինոյն Գրիգոր Տիւղեանն՝ թէ իմ հաշիւ տալն կարօտի յատուկ կայսերական ստորագրութեամբ հրովարտակին: Լռեալ նախաբարն, ի դիպող ժամու ծանարտակաւ այսինքն արգայ կամ արգուհալ անուանեալ խնդրագրով յայտնէ տէրութեան, թէ մեծութիւն ձեր զմեզ յայս պաշտօն կացուցիք, գործն բոլորապէս ի ձեռս Տիւղեանց է, ես առաջարկեցի նմա հաշիւ տալ մեզ. պատասխանեաց թէ կարօտի ձերում մեծութեան հրովարտակի: Արդ՝ զի՞նչ բարեհաճութիւն ունիք առ այս:

Առ այս ծանարտակ տէրութիւն կայսերական ստորագրութեամբ հրովարտակ առաքէ առ զարպխանայ Էմինին, թէ այդ Տիւղեան հաշիւն ի վաղ ժամանակաց չէ տեսեալ ոք, ուրեմն հրամայեմ քեզ միանգամայն տեսանել զամենայն հաշիւսն:

ԱՆՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՏԻԻԶԵԱՆՑ

Զարպխանայ Էմինին ձայնէ առ ինքն գրիգոր Զելչին, և ասէ, կայսերական հրովարտակ կամէիր. ահա բարձրագոյն հրամանն. պարտիս տալ մեզ զհաշիւն: Պատասխանէ Գրիգորն՝ գլխոյս վերայ, և գնացեալ ի փոքր ֆոտիի, կամ փոշտի բարակ թղթոյ վերայ հինգ կամ վեց տող գիր գրեալ տալ ի ձեռս զարպխանայ Էմինոյն. թէ այսքան գումար ֆոտիինովիէ կայ. այսքան ոսկիք, այսքան արծաթ դրամք կան. և բոլորի գումարն է այսքան. և ի տէրութենէն՝ որ երեսուն երկու հազար քիսէ սերմայէ առեալ եմ և այսքան իրք կան հանդէպ նորա, հաւասար եղև ելեմուտն:

Հարցանէ զարպխանայ Էմինին աստ նշանակեալ գումարդ ի պատրաստի՞ է. պատասխանէ Գրիգորն, այո՛ ի պատրաստի է. ասէ զարպխանայ Էմինին, գնա՛ ի միասին ժողովեա՛. զի եկեալ միանգամ աջօքս տեսից, զի տեսից, զի այսպիսի տէրութեան հաշիւն այսքան տող գրով չէ կարելի ընդունիլ:

Գրիգորն գնացեալ տեսանէ, զիւր խոստացեալ գումարի երկց մասանց մինն հազիւ կայ. թող զանցեալսն

որք տակաւին չեն յայտնեալք: Ի յունաց ազգէ Եօրկի աղայ ոմն գոլով անտ ի պաշտօն զարպխանային խնդրէ ի նմանէ գնալ առ զարպխանայ Էմինին և յայտնել թէ խնդրէ Գրիգորն երեք օր ժամանակ. զի այսքան ոսկի ի թէ զամբի ջուրն կայ. այնքան ի հալլոց օճախն կայ, և նոյնքան յալլ տեղիս, զորս ի մէջ երից աւուրց ժողովեալ յայտնեցից ինքեան: Եօրկի աղայն գնացեալ ծանուցանէ ըստ բանի Գրիգորին. պատասխանէ նախաբարն զարմացմամբ. թէ ես հարցի նմա՝ թէ պատրաստ են. պատասխանեաց՝ թէ այո՛ պատրաստ են. և զքնչ է այս անհամեմատ խնդիրն. բայց հոգ չէ, թողում ինքեան երեք օր. սակայն մի կարացէ ելանել ի զարպխանայէն մինչև ամբողջ զհաշիւն յայտնեսցէ:

Զյետ երից աւուրց ի մի գումար ժողովելոյ ամենայն իրաց հաշիւ արարեալ յերեսուն երկու հազար քրսակիցն գտանի մետասան հազարն. իսկ քսանամէկ հազարն մնայ աներևոյթ: Յայնժամ ի մէջ զարպխանայի որքան անձինք ի վերան այնր հոգացողութեան պաշտօնի կային. գլխաւոր անձինք թէ ի Տիւղեանց ցեղէն, և թէ յալլ ազգայնոց և լրնկերաց նոցին. որք են ի Տիւղեանցն Գրիգոր և Սարգիս Զելէպիքն. Ազնաւուրեանց. (այս ազնաւուր անուամբ ի պօլիս երկու են. մին ի մեր հայոց, որ ալժամ անդ սարաֆլար քեահեասը է. իսկ միւսըն ի նոցանէ, որ ի մէջ այս անյաջողութեան պատահեցաւ այժմ) Աթանաս աղայն, իւրեանց փեսայ՝ Յովհաննէս Ալեքսանեանն, Զամչեան հայր Միքայէլի եղբայր Յովսէփն, և Գրիգոր Մանասէովն. զսոսա զամենեսին եղին ի բանդի, զտունս, զխանութս և զօտայս ամենեցուն կնքեալ յանցեալ 1819, հոկտեմբերին քննեալ ըզբնակութիւն Տիւղեանց և զալլոցն. գտին զեկեղեցիս շինեալս ի մէջ տանց նոցին ծածկաբար: Վասնորոյ տեսանելով տէրութիւն թէ անհաւատարմութեան են նըշանք ամենայն ընթացք. այդ ըստ ինքեանց կաթօղիկ անուանեալ ժողովրդոց. սոյն օրինակ վճռական դատակնիք տալով:

Սէնէ պին իքի իւզ օթուզ պէշ, մուհարրեմին տէօր. տիւնտէ, տէօրտ սէնէտէն պէրու զարպխանէի ամիրէ

միւթասարիֆլէրինտէն նաշիհ ճիպիլի էթլէրինտէն մէօս-
տիւր օլան խըյանէթ իճիրայէ խզմէթ օլարաք. իկիրմի
պին քէսէտէն թէ վաճիւզ աքճէ զիմէթլէրինէ կէչիւ-
րուպ, եալլար վէ քօնաքլերէ սարֆէն վարիսէ ըռա-
հաթ. վէ ինթշամլէրինէ սարֆ էտիւպ. վէ քէնտիլէ-
րինտէն մաատէ՝ միւթալիքլէրին խանէլէրինտէ քիլիսէ
պինա էտիւպ. քաթիլլիք փափազլէրի կէթէրէրէք փա-
լիթահտիմտէ պաթէլիէ տին իճրա ճէսարէթինտէն. տիւզ
օղլուլարընըն ճէսազը թէրթէպ օլունմուշտուր:

Ի 1819 հոկտեմբեր ամսեան զՏիւզեան Գրիգոր և
զՍարգիսն առ պապահիւմայիւն անուանեալ արքունի
պալատան մեծ դրամը գլխատեցին, զորոց Միքայէլ եղ-
բայրն և զսոցա հօրեղբօր որդի Մկրտիչն ի Եէնի քէօյ
անուանեալ ամարանոցն առաջի ծովահայեաց տան իւ-
րեանց կախեցին. և զՅակոբ անուանեալ եղբայր սոցա,
որ լծրուսաղէմ գնացեալ էր, միւպաշիր առաքեալ ի
ձամլըճայ տսացեալ քաղաքն ընթռնեալ ի հոկտեմբեր,
12: Բերին ի Պօլիս, և եգին ի բանտի ընդ իւր Կարա-
պետ և Պօղոս եղբարց:

Բաց յայսցանէ և ալ 15 անձինք 'ի գործս սոցա
գիտեալք են 'ի բանտի, և կին մի Մարիամ անուն սո-
ցա ամուճայ Անտօնի կողակից է 'ի բանտի. քանզի 'ի
տան սորա երեսուն հազար քիսէի յատուկ ճէվահիրե-
ղէն ապրանք են գտեալ: Ալ և թէ սոցա կանայք և
թէ ազգականաց կանայք մինչ 'ի վաթսուն հօգիք 'ի
հայոց պատրիարգարանն բանտարկել առաքեալ են:
Հրամանաւ տէրութեան սոյն հոկտեմբ: 10-ին տիւլ ող-
լուի եաշին այսինքն ամառնային տունն և զմիւս տուն-
սըն. զարշուի օտաներն բացեալ. բոլոր ապրանքն մե-
զաթով սկսան ծախել 'ի կողմանէ տէրութեան. յորս
գտան անթիւ զանազան ապրանք. մինչ 'ի յետին ոտից
ամանսն ևս վաճառեալ էին, և ի մէջ տանց իւրեանց
գտեալ էին ծածուկ մեծաշէն եկեղեցիք զարդարեալ ա-
մենայն փառաւորութեամբ. առաւել վասն այսր պատճա-
ռի յարդարադատ տէրութեան աչացն բոլոր տարձուած
կաթոլիկ տնուամբ անձինք անկանելով. տէրութիւնն
'ի հայոց պատրիարգարանն ֆերման առաքէ. պատրիարգն

ճանուցանէ բոլոր ժողովրդոց թէ ով ոք ընտ Տիւղեանց առ և տուր ունէր մինչ ցաւուրս երիս բերեալ զթէֆտէրն յայտնեցին պատրիարքին. ով ոք ինքնին չըլալանուի և յետոյ ալ կերպիւ իմացուի. խոստացել է տէրութիւնն զայնպիսիսն գլխատել. և ապրանացն տիրել. առ այս երկիւղալի պատգամ ամենեքեան յայտնեալ են՝ մինչ 'ի երեսուն Հազար քէսէի առնելիք և տալիք զհետ Տիւղեանց. և սոյն առևտուր անողքն ընտ նոսա ըստ մեծի մասին իւրեանց կաթուղիկքն են. զի այնպէս փակեալ էին սոքա Ստամպուլու առ և տուրն 'ի ձեռս իւրեանց. զի մի ազգն Հայոց գորացին, 'ի մէջ այսքան անձանց միայն անձն մի զազազ Յարութիւն է գտեալ ազգաւ Հայ երբեմն 'ի մէջ գործոց զարպիսանալի. և նա ողորմութեամբն Աստուծոյ մէկ տարի յառաջ Հաշիւ տեսեալ բաժանեալ է 'ի նոցանէ. զի տէրութիւնն զսոյն զազազ Յարութիւնն քննելով անպարտ է գտեալ, և հրամայեալ է 'ի մէջ Ֆերմանին յետ այսորիկ ով ոք կաթուղիկ անուամբ 'ի պէկ օղին տուն ունիցի, կամ 'ի մէջ տան ծածկեալ եկեղեցի լինիցի յաւիտեան արքունի պաշտօնի մի ծառայեսցէ. վասնայսորիկ, որ սոյն զազազ Յարութիւնն Հայ է իսկապէս, և անպարտ գտաւ 'ի Հաշիւն, կացուցեալ է տէրութիւնն 'ի տեղի Տիւղեանց վերակացու զարպիսանալի գործոյն. նաև կամեցեալ է 'ի տեղի Մանասէի զարպիսանալի սարափութեան գործոյն յատուկ 'ի Հայոց ազգէն կացուցանել. բայց խոհականք ազգի մերոյ նկատելով թէ որոգայթաւոր պաշտօն է այն. հրնարաւոր պատճառաւ յետս կացեալ 'ի սարափութեան գործոյն՝ Շամանթոյ անուանի հրէայ մի հաստատեաց տէրութիւնն 'ի տեղի Մանասէին:

Բաց 'ի գլխատեալ և կախեալ անձանց միւս բանտարկեալ արք և կանայք յանցեալ հոկտեմբերի մէկէն տակաւին 'ի բանտի են որոց ազատիլն Աստուծոյ է յայտնի:

Զայսմ միջոցի և Ստամպուլու վէզիրն, որ Տաւութ օղլու ասացեալ կաթուղիկի մեծաւորն էր, փոխեցին, և զՊրուսայու փաշայն արարին վէզիր, որոյ սարափն է 'ի Հայոց ազգէն Փափազ օղլու ձանիկ աղայն: Յայսմ

վէգիւրի ժամանակին 'ի բանտի եղեալ անձանց 'ի բոլորից տունսն և 'ի կրպակսն եղեալ կայն վաճառեցին, 'ի բանտէն ազատեցան երկու անձինք միայն. մին Չամչեան Յովսէփ աղայն, և միւսն Յովհաննէս տղայ մի 'ի հայոց ազգէն: Զկնի բոլոր կայիցն տիրելոյն. վասն առաւել հիւանդութեանցն թողին: Մնացեալ ազնաւոր օղլեանց երեք եղբայրքն Ալէքսանեան Յօհաննէս աղայի երեք եղբայրքն և Աթանաս աղայն և Մանասէեան Գրիգոր աղայն 'ի մէջ բանտին 'ի ժանտամահէն մեռանելով, միւս մնացեալ զեղբարսն 'ի տեղի մեռանողացն եղեալ են կրկին 'ի բանտ. իսկ 'ի մէջ բանտի մնացեալքն թէ արք և թէ կանայք ազատելոյ յոյս չունին. միայն կարծիք է թէ յանձանօթ տեղի ինչ աքսորելոց են. բայց թէ և ոչ աքսորեացին. թուի թէ և նոքա 'ի բանտի անտ մեռանելոցն են:

Իսկ Աթանաս աղայ ասացեալն որ իբր աթոռակալ կամ երիցփոխան 'ի վաղ ժամանակաց նոյն կաթողիկ ազգի Աբբացւոյ կողմն եղելոց կացուցետլ լինելով որ պէս հաւատարիմ ամենեցուն. սորա տան մէջն 'ի ներքոյ երկրի մեծ մահսէն այսինքն փոկրով և մեծ եկեղեցի շինած ունելով, որքան զանազան զարդարանք եկեղեցական պահարանք թուի թէ և 'ի վանուցն արբացւոց երբեմնապէս անդ պատահեալ են. նաև միւս անձանց թէ Տիւղօղլեանց, թէ Ազնաւորեանց, և կամ Ալէքսանեան Յօհաննիսի տանէն այնպիսի զարդարանք բազումք գտանելով ծանուցեալ են թագաւորին թէ այսքան տեսակ զանազան եկեղեցական զարդարանք գտաք, որք մեզաթով ծախելու իրք չեն, զինչ հրաման առ այս բարեհաճիք:

Յատուկ Ֆերմանով հրամայէ տէրութիւնն ուր որ էք այդպիսի եկեղեցական զարդք գտցին, զբոլորն ժողովեցին 'ի զարպախանայն, և նոցա ժողովելով զամենայն, մանաւանդ բազում անձանօթ գրեանք 13 սանդուկով յանցեալ դեկտեմբ. 31: Յատկապէս Ֆերմանով առ հայոց պատրիարգարն առաքելով հրամայէ այսպէս:

«ՊԸ քիլիսէէ միւթաւիք վէ այնընդայ իլազըմ

«օլան ճէմէն էշիալէրի միլլէթ էրմանիան քուլլէրէ
«ինամըմ օլունմուշտուր. պէ դէլիէսինէ պէշ իւզ պին
«քուրուշ քաթիլիկ տէնիլէն թալֆէսինդէն էրմէնի փաթ-
«րիկի մարիֆէթիննէն թահսիլ զարպիւանէի ամիրէիէ.
«էտայ. վէ տախի տէօլվէթ օսմանիէն հասըլ օլմուշ զէ-
«մանտան սապըք օլան շորութլար միւճիւպինճէ իւզ.
«մինլէթ րալէ քայըթ օլմաղլան. էրմէնիլի էրմէ-
«նի րուճուրում, եահուտիլի եահուտի. քալտըքի պու-
«սէնալէրտէ քաթիլիկ իսմիլիլէն պիր մէքտար ճէմա-
«աթ ֆէյտահ օլունմուշքի սուվալ էթտիքտէ, էրմէ-
«նի իգտէերլէր իզնի հիւմայիւնիւմ օլմուշտուր. հէր
«նէրետէքի քաթիլիկ փափազլարը վարիսէ. վէհէր հան-
«կը էվտէ քիլիսէլէրի վարիսէ, քիլիսէրինի պէզ սուվալ
«եըքըպ. վէ խարապ իտէսին, վէ փափազլէրինի տահի
«ճէմէն կէթիւրիւպ պիզլէրէ իֆատէ իտէսին. վէ պուն-
«տան մատտէ հէրնէ քատար քաթիլիկ իսմիլիլէն քիլի-
«սէ վարիսէ քէնտինէ 'իթահաթ էթտիքտէսին. վէ է-
«կէր 'իթահաթ էթմէլէնլէր զուհուր իտէրսէ, քափու-
«մայ թաքըր իտէսին. մալի սէնի, քաթլի պէնիմ:

«Օ միսիլլէ 'իթահաթսըզ տտէմլէրին: Վէ պու-
«ճիւմլէ հմրին էկէր իճրասընայ քութրէթին վաճ
«իսէ, տէօլվէթէ թահաեուտէտէսին. վէ էկէր 'ի տա-
«րինէ կիւվէնէրէք թահաեուտ էթտիքտէն սօնղրայ 'ի
«տարիսինէ քատըր օլմայըպ. զապիթլէրիմտէն պիր մահ-
«լէտէ քաթիլիք. վէ եահուտ փափազլէրինի. վէ եա-
«հուտ պիր մահլէտէ ճէմօլուպ քիլիսէտէլի 'ի պատեթ
«էթտիքլէրինի պաւլահաք օլտուքլէրինտէ. մալիւմիւն
«օլմասընտայ պլմիշ օլասըն քի քիւլիւէն թէքտիր օ-
«լուրսուն. զիրայ հիւքմիւմօլան պէլտէլէրտէ պիր վէ-
«զիշէն քաթիլիք իսմի ճէմաաթ պուլունմամալը. զիրայ
«էսպաքի քատէմպէն իւզ միննէթտէն քայըսընը թա-
«նըմայըզ:

Եւ այլ այսպիսի սաստկագոյն հրամանք որ ըստ
ամենայնի վճռոյ զօրութիւնն այս է թէ 'ի մէջ տէրու-
թեան օսմանցւոց ինքնաբոյս քաթիլիք անուամբ ազգ
և ժողովուրդք ունիլ ոչ կամի տէրութիւն օսմանցւոց.
այսու հրամանագրով առաքեալ եկեղեցական զարդքն,

թէ խուչք, սկիհք, սաղաւարդք եպիսկոպոսական չաթալ թագք. ծանրագին շուրջառք. յատկացեալ մասունք. բաց 'ի 13 սանտուկ գրեանցն գին հատեալ են երեք հազար քիսէ ստակ զի ըստ մեծի մասին ճէվահիրեղէնօք զարդարեալ են. մանաւանդ գրեանքն անգինք. այս է յատկապէս յեօթանց հրաշից մին որ Աստուած զօրութեամբ աղօթից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մեր որ այսքան ժամանակ, թէ այս զգեստուց զրամքն, և թէ իւրեանց վայելչութեան զրամքն, որ 'ի հայոց ազգէն մերմէ զանազան պատճառաւ ժողովելով լայնացեալ և ուռճացեալ էին նախատեսութիւն Աստուծոյ վերադարձուցեալ 'ի ձեռն արդարադատ տէրութեան ահա այսօր յանձնէ զմասն 'ի կորուսեալ կայիցն մերոց առ իսկ տէրն իւր. որ այնպէս մտադրեալ էին ժողով սոցին. թէ և ալ քանի մի տարի այսու յաջողութեամբ մնային, համայնգամայն ցանկութիւն նոցա էր. որպէս զվիշապն անդնդային կլանել զազգս հայոց: Իսկ նախախնամիչն եկեղեցւոյն մերոյ ըստ աղօթական բանից սրբոյն Նարեկացւոյն հրաշագործեաց յայնմ պահու, ուր հատեալ էր ակնկալութիւն վերանորոգման:

'Ի հետևութիւն կատարման այսմ բարձրագոյն հրամանի Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պողոս պատրիարքն նախապէս ժողովէ զգլխաւոր խորհրդական ութ ամիրայս հայոց ազգին. ընթեռնու զբարձրագոյն հրամանն և խորհրդով նոցին հրաման առաքէ եօթն. գլխաւոր անձանց և կաթողիկ ազգաց: 'Ի ներկայանալ նոցին յայտնեն զհրամանն և զխորհուրդն ասելով ահա տէրութեան հրամանն այս է. զի՞նչ ունիք պատասխանել: Նոքա տան պատասխանք թէ ըստ ամենայնի տէրութեան, և ձերում սրբութեան հնազանդ եմք: Բայց խնդրեմք քանի մի օր ժամանակ տալ մեզ, որ և մեք զհասարակութիւն մեր ժողովեալ խորհեսցուք 'ի միասին, և յայտնեսցուք տէրութեանդ: Պատասխանէ խոհեմամիտ պատրիարքն. սիրելիք, տէրութիւնն ի մէջ հրամանագրոյն մեզ օր չէ յատկակուցեալ. զի և մեք կարողացուք առ ձեզ յատկացուցանել. ես 'ի ձէնջ ասացեալ հասարակութիւն ոչ ճանաչեմ. միայն այս եօթն անձինսդ գիտելով

գլխաւոր. առ ձեզ յայտնեցի զբարձրագոյն հրամանն և զերեք առաջնորդութիւն իմ. նախ՝ ի տէրութենէն պահանջեալ հազար քիսէ ստակն իսկոյն հասուցանել աստ որ տամք ՚ի զարպխանայն. երկրորդ. ՚ի մէջ իմ թէֆտէրի նշանակեալ 98 ձեր տներն գտնուած կարգաւորքն պարտիք անպակաս բերել առ մեզ. և երրորդ՝ բոլոր ժողովովն ձեր պարտիք հնազանդիլ սուրբ եկեղեցւոյն մեր. և ես ձեր եօթն անձանց անուամբ. զոր ինչ և պատասխանէք, զնոյն ունիմ տէրութեան թախտիբ առնել, որ է ընկնող տալ:

՚ի վերայ այսր բանի շատ խնդրանօք հազիւ նոյն օրն ժամանակ ստացան ինքեանց, որ երկրորդ օրն պատասխանեցեն, որ է 1820 և յունվարի սկիզբն. յորում աւուր հայոց ազգն ուրախութեամբ շնորհաւորէին միմեանց զնոր տարին վասն փրկութեան և դարձման մոլորեալ ոչխարին: Իսկ նոքա զխորհուրդն նախախնամողին ոչ նկատելով ծածկաբար առ միմիանս ասէին անշնորհ լիցի սև տարի, Ապա եկեալ ՚ի պատրիարգարանն ոմանք կամայ և ոմանք ակամայ յայտնեցին զհնազանդութիւն իւրեանց սրբազան պատրիարգին. ստորագրելով և կնքելով զնիկիական դաւանութիւնն, որպէս ընթերցեալ լինի ՚ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյն մեր: Իսկ այլքն՝ որք տակաւին չեն եկեալ, պատրիարգն հրամայեաց բոլոր էսնաֆից, որ իւրաքանչիւր էսնաֆ տէֆտէրով յայտնեցին. թէ նոյն էսնաֆի մէջ քանի անձինք կան նոյն ծիսովն և ինչ կողմն է բնակութիւն նոցին յականէ անուանէ, որ և զսոյն տէֆտէրն ժողովեալ բերին ՚ի պատրիարգարանն հրամայեցաւ ՚ի պատրիարգէն ծանուցեալ կրկին իւրաքանչիւրոց՝ թէ ահա թէֆտէրով և անուամբ յայտնի էք ՚ի պատրիարգարանն ով որ գալ իւր կամօքն ՚ի հնազանդութիւն, բարի է, իսկ զչեկօղսն թէֆտէրով պարտաւորիմ յայտնել յարքունի դուռն:

Եւ առ նոյն եօթն անձինսն պատասխանեաց պատրիարգն. սիրելիք, տէրութիւն ոչ միայն զձեր հասարակութեան հնազանդութիւն եկեղեցւոյն մեր՝ պահանջէ առաջարկէ մեզ. այլ և զնոյն 98 կարգաւորսն հարկաւ պահանջէ. ուրեմն պարտիք նախ զնոսա բերել աստ,

առ այս՝ իմաստուն և խոհեմամիտ հարքն արքայի վանից՝ որքան և կային ի Պօլիս, յօժարութեամբ իւրեանց եկին ի հնազանդութիւն սրբազան պատրիարգին, իսկ այլ տեսակ կարգաւորքն, որք ըստ մտաց իւրեանց իմաստուն համարէին, զստինս ծնողաց խածանողք լիբանանու, որ է տիւրզու տաղի կարգաւէրքն իբր ծանր համարին յօժարութեամբ գալն ի հնազանդութիւն: Ի զօլանալ բռնութեան պատրիարգին խոստանան առաջակայք նոցին և զնոսա բերել ի հպատակութիւն: Եւ այսքան անցք, որք պատմեցան աստ սկսեալ ի 1819 հոկտեմբերի սկզբանէն մինչ ի 1820 յունվարի 15, որք ծանուցան մեզ:

Սրինակ Ֆերմանին առաքելոյ ի հայոց պատրիարքարանն թարգմանեալ յօսմանցւոց լեզուէ ի հայ բարբառ: Զայս եկեղեցւոյ պատկանեալ և օրինաց ձերոց պիտանի եղեալ բոլոր անօթս կամ ապրանք հայազգի ծառայից մերոց հաւատացեալ եմք: Ընդ փոխաբէն հինգ հարիւր հազար ղուրուշ ի կաթոլիկ անուանեալ անարգ ժողովոյն խորհրդով հայոց պատրիարգի արքունի փողեբանոցին (այսինքն զարախանային) յանձնելով հատուցի:

Նաև ի ծագմանէ անտի օսմանեան տէրութեան, և ըստ կանոնացն եղելոց առ այնու ժամանակօք. երեք ազգ ստրուկ յատկացեալ լինելով, այն է հայոցն՝ հայք, յունացն՝ յոյնք, հրէիցն՝ հրէայք: Բայց ընդ ամս ըստ այսոսիկ գլխապարտ անուամբ տեսակ իմն ժողովրդեան գոյացեալ է որոց ի հարցանելն՝ պատասխանին թէ հայ եմք: Բարձրագոյն հրաման իմ եղեալ է, զի ուր ուրեք և գլխապարտից կարգաւորք կայցեն, և յորում տանաղօթարան կայցէ, զաղօթարանսն առանց հարցանելոյ քակտեալ աւերակ արասցես, և զկարգաւորսն իսկ բոլորովին բերեալ մեզ յանձնեսցես: Եւ բաց յայսցանէ որքան գլխապարտից անուամբ ժողովարանք լինիցին քեզ ինքեանդ հնազանդեցուցես. և թէ ապստամբ ոք պատահեսցի, դրան իմում յալտարասցես կամ ինձ մատնեսցես. այնպիսի ապստամբ մարդկան ինչքն քեզ. և գլուխքն ինձ: Նաև այսց բոլոր հրամանաց կատարման եթէ կարողութիւն ունիս, տէրութեան գործով ցուց-

ցես. և եթէ կատարման ապաւինելով, զկնի սկսման գործոյն. անբաւական գտցիս առ կատարումն: Եթէ ուսմանք յարքունի պաշտօնէից իմոց ի միում թաղի ըզգլխապարտս, և կամ զկարգաւորս նոցին, և կամ ի միում թաղի ժողովել ալօթս մատուցանելն նոցա գտցեն, և քեզ յայտնի ոչ լինիցի, իմասցիս զի ըստ ամենայնի պատուհասակոծ լինելոց ես. քանզի ուր ուրէք և իշխանութիւն կամ հրամանն իմ հասանէ՝ ոչինչ իւրք գըլխապարտ անուամբ ժողովուրդ ոչ է գտանելոց. վասնզի ի շնորհաւոր ծագմանէ անտի մերմէ բաց լերից ազգաց զայլ ոք ոչ ճանաչեմք:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԳՆԱԽԱՆԱԲԱՆՈՒՆԵՐ ¹⁾

Բ. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԱՅԼԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ.

Այ կամ ահն. — Վ., գնթոնների տակից խողովակաձև բացուած ճանապարհ, որտեղից թոնիրն օդ է ստանում վառուելու համար:

Աղուէս. — Վ., երկրագործական սայլի կոտօշի և ծայրերի մէջ անցկացրած կանգնաչափ երկայն ու բազկաչափ հաստ փայտն է, որ գլորսից թղտաչափ բարձր է. սայլի բեռը կբերուց յետոյ մանիւքի մէկ ծայրը թողնում են գլորսի ծակի մէջ, իսկ միւս ծայրը կռնեցնում են աղուէս փայտին, որ բեռքաշ չվանը չքակուի:

Աղուր. — Վ., սայլի ճանապարհ:

Առեղ. — Վ. մշ., սայլի երկու կողի փայտերն են, որոնց վերայ կաղմուում են սայլի թամբը, սայլի կաղմուածքը:

Առեղախպեր. — Վ., երեք կանգուն երկայնութեամբ և 2 քիլ շրջապատով երկու հաստ փայտեր են, հաստատուած սայլի առեղների երկայնութեան տակ բռնցիցներով՝ կոտրտուելուց պահպանելու համար:

Բռնցից. — Վ., 1. սայլի առեղախպեր փայտերի 2 ծայրերին առեղների վերայ մեխուող ցիցեր: 2. Նոյնպէս կտաւագործի մի ցից է, գետնին զարնուած, որից ջուլհակը կապում է իւր խորապարանը:

Գլեորս կամ գլորս. — Վ., 1. գերանաչափ հաստ կլոր փայտ է, որ պարկեցնելով գետնին, նորա վրայից քաշում են դժուարակիր ծանր գերան, ծառ, ջրաղացաքար և ուրիշ ծանր բաներ՝ դիւրաւ սահեցնելու համար: 2.

¹⁾ Տես «Լումայ» 1898 թ. գիրք Ա.

Ճառճռի սոնակ, որի վերայ շարում են երկաթի ա-
տամներ:

Գործաւոր.—Վ., աբորի ծայրի ցից, որ անց է կացրած
կանտրիւ փայտէ օղակի մէջ:

Երկմատ, երկու մատէն.—Վ., երկմատնեայ հեծանոց է,
որով խուրձ են բարձրացնում սայլի կամ դէզի վերայ:
Թամբ.—Վ., 1. երկրագործական սեռնի վերայ դրուած
կազմուածք է, որի վերայ բեռն է դրուում: 2. Սրի
պատեան:

Թրացից.—Վ., 4 կանգուն երկայնութեամբ ձողաձև 2
փայտ, որոնց տնկում են երկր. սայլի ետևի կողմը,
վերի երկու ծայրերն իրար կապած:

Լակոտ.—Վ., 1. 2 կանգուն երկայն և 2 քիւ շրջապատ
հաստ 2 փայտ է, սայլի առեղախպօր երկայնութեան
տակ հաստատուած, ինչպէս որ առեղախպէրը առե-
ղան տակն է: 2. Լարանի ծայրին կցուած թիւ:

Նշտափաշ.—Վ., սայլի բեռը կողերի կողմից կապող չուան:

Վուտոշ կամ կոտոշ.—Վ., սայլի առջևի կողմը տնկուած 3
կանգուն բարձրութեամբ զուգահեռական 2 փայտեր,
որոնց ծայրից 3 քիւ ցած երկուսի մէջ տեղը անց են
կացնում գլորս փայտը:

Վունտ.—Վ., 1. ջրաղացի անիւի կունտ, որի վերայ հաս-
տատուած են փառերը. 2. սայլի և գութանի անիւ-
ների կունտ, որի մէջ պտտում է սեռնի ծայրը:

Ճամասոխ.—Վ., սայլի տակը ի կախ հաստատուած 4 ցից,
որոնց մէջ դառնում է սոնակը:

Ճամբարակ.—Վ., 1. բարակ փոկերից հիւստած բազկա-
չափ հաստ կաշեկապ է, որ գութանի էջն ու խարա-
զանը կապում է միմեանց հետ: 2. Ըստ վանեցւոց՝
սայլն ու իր լուծն իրար կապող թղաչափ լայն և մէկ
կանգուն երկայն զօլ կաշի է:

Մանիչք.—Վ., կանգնաչափ երկայն և բազկաչափ հաստ
երկու փայտ է, որոնցով կբռնում են երկրագործական
սայլի բեռքաշ չուանը:

Մառան.—Վ., տախտակաձև փայտերով բոլորշի կազմուած
գութանի կամ սայլի անիւ, անուի շրջանակի միջի
տախտակը:

Մճրայ.—վ., սայլի տախտակամածի երեք տեղն է, սանտրերի մէջ՝ վերեւից ու ներքեւից միմեանց վերայ մեխուած տափարակ փայտերը, որոնք արգելում են տախտակամածի ճօճալը:

Չարուխ.—վ., ձեռքի ափի ձեռվ և երկար պոչով երկաթ է, որի ափը հագցնում են սայլի տեղի վերայ, պոչերը երկու կողմից ցած կախուած և մառանի վերայ մեխուած՝ տեղը մառանի վրայից դուրս չգալու համար:

Սանտր.—վ., 1. սայլի մէկ առեղից մինչև միւսը երկայնացրած և նոցա վերայ հաստատուած երեք փայտեր, որոնց կողերը բլթաչափ խորութեամբ փորուած է՝ սայլի տախտակամածի ծայրերը նոցա մէջ անցնելու համար: 2. Զուլհակի սանտր, որ կազմուած է երկու հատ կանգնաչափ երկայն և մատնաչափ հաստ փայտերից. այս երկուսի մէջ շարուած է ասեղի հաստութեան չափ եղեգնի կտորներ խիտ առ խիտ, իւրաքանչիւրի միջից հինածի մէկ մէկ թել անցկացրած:

Վռան.—վ., երկու փայտերի միջնավայրում զարնուելիք փայտ կբելու համար. կամ սայլի և գութանի անիւները սեռնի վերայ հաստատուելու կբելու փինչ (թալաշ):

Տէօղ.—վ., գութանի կամ սայլի անիւի երկաթէ շրջանակը:

Փաշ.—վ., երկր. սայլի բեռը կապելու ճոպան, որի երկու ծայրերը կապուած են առեղների պոչից. միջի օղն էլ ձգում են գլորսի պտեղի ծայրին բեռը կապելու ժամանակ:

Գ. ԿԱԼԻ ԵՒ ԻՒՐ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.

Աշան.—վ., կասելու համար կամասայլի ներքեւ պարզուած օրան:

Բնատայ.—վ. 1. կալոտոյ ցուռ կապելու կամ դունչն անցնելու փայտէ օղակ. 2. գութանի շղթայ:

Գլորս.—վ. (տես սայլի վեր. բացատրութիւններ):

Եղրական.—վ. կամասայլին լծուած դրսի կողմի եղն:

Էրան.—վ. հոսող բամի, որ Վասպուրականի կողմերը ամառը ցերեկին արեւմտեից է փչում շարունակ, իսկ գիշերն արեւելքից:

Էրնիմ. — Վ., հոսել:

Թեղ — Վ., կասուած օրանի տեղն է:

Թեղեմ. — Վ., կասուած օրանը դիզել:

Թուր. — Վ., (առաջին նշանակութիւնը տես «գութանի» և այլն վեր. բացատրութիւններում). 2. երկրագործական սայլի առեղների իրար հետ միացած գլուխները միմեանց հետ փնչող (մեխող) թրածիւ փայտ:

Խայան. — Վ., նոյն օրուայ կասուած օրան:

Խզուզ կամ խզիւզ. — Վ., կալի մնացորդ (քեօզար):

Կալատեղ. — Վ. կամնասայլ բաշողների առջևից պարապ շըրջող կալտէք, որոնք միայն ոտքով են կալտում:

Կալէմաղ. — Վ., կալի մաղ, յարդը արմտիքից ջոկող մաղ:

Կամ կամ կամն. հաստ տախաակի ներքև կայծահան բարեր են ամրացնում, որոնցով կասուում է կալը:

Ճառճառ. — Վ., կամնասայլ, որի երկու սեռնի վերայ հաստատուած են շատ ուրագներ կասելու համար, կամն գործիքից բոլորովին տալբեր. սորա վերայ նստարան կայ, ուր նստում է եղնավար հոտաղը. իսկ կամնի վերայ կանգնում է:

Շօրական կամ շորակն. — Վ., կալտի այն եղներն են, որոնք կալի ներսի կողմը թեղի շուրջն են պատում թէ կամնասայլ բաշողները և թէ կալատեղները:

Վզտայ. — Վ., կալատեղներն իրար հետ կապող չուան:

Փոկէմաղ, — Վ., փոկից շինուած արմտեաց մաղ:

Քաղուոր. — Վ., բաղող հնձող:

Քաշան. — Վ., մի փայտ է, որի մէկ ծայրը կապուած է ճառճառին և միւսը լծան՝ ճառճառը բաշելու համար:

Քառէշտ. — Վ. (սովորաբար քառամատնեայ է լինում) հեծանոց:

Քարմաղ. — Վ., բարերը արմտիքից զատող մաղ, որի ծակերը կալէմաղից մանր են:

Դ. ԱՆԴԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ.

Աւկնիկ. — ?

Աշարայ. — Վ. աշնան ցանուած:

Աշնցան. — Վ., աշնանացան:

Առծնկան կամ գանձակ (գանձար). — Վ., արտի գործ

րուած երկու ակօսների մէջ տեղ անվար մնացած մասը, որ երկու խակընթաց (աջ ու ձախ) ակօսների հոգով է ծածկուում: Գանձակում ասում են խարաղ: Արտախիս.— Վշ., Պժանայ.— Վ., քաղուելիք արտի լրանալու օրը, երբ սարակներին (վարձկաններին) լաւ կերակուր է տրուում և ուրախանում են այդ օրը:

Աւետիկ.— Վ., Վանի ամենապատուական և ատոր ցորենն է, հասերի գոյնը նուազ կարմիր, քեռահաս եղած ժամանակ նորա ցօղունը և հասկը կարմրում է, իսկ լաւ հասնելուց յետոյ՝ սպիտակում:

Բարտ.— Վշ., երեսուն խուրձ:

Բարտոց.— Վշ., երեսուն խուրձ միատեղ դիզուած:

Գարնցան.— Վ., գարնան ժամանակի ցանած:

Գլխաւոր կամ ջրբեր.— Վ., արտի վրայի կամ գլխաւոր առուն, որտեղից ջուր է բաժանւում կորիներին:

Եղայ.— Վ., տհաս արմտի:

Լշառ, լշառակ.— Վ., արտի երկու կողմից վարածներն իրար հասած ու խառնուած տեղ, առուի պէս խոր ընկած գիծ:

Խաճառ.— Վ., սպիտակահաստ ցորեն:

Խոռամ.— Վշ., 1. փաթթուած խոտ. 2. Մշեցիք խոռամ կամ հոռամը մէկ խուրձ են կապում:

Խոռոմ, խուռոմ.— Վ., փաթթուած խոտ առանց կապելու. խուրձը կապելուց յետոյ տրցակ է ասւում:

Կակղան.— Վ., 1. մէկ երկու անգամ վարած, կակղացած արտ: 2. անոսկր միս, մսի կտոր:

Կծղած, կծղել.— Վ., վականած, — նել. արմտիքների հասնելուց յետոյ չորանալը, ատորահասների սմբիլը. կծղած արմտիքների հացը վատուժ ու անհամ է լինում:

Կորդ.— Գանձակի Ն. վարելու տափի չվարած կողմը:

Կորի.— Վշ., ջրարբի արտը մասերի բաժանող առուն՝ դիւրաւ ջրուելու համար:

Կռէթ.— Վ., հողակոշտ:

Կարոն.— Վ., կորտուծիւնից ելած, մի տարի առաջ վարած ու քաղած արտը միւս տարի կարոն է:

Հօնած, հէօնած.— Վ., արտ բաղող սարակների գլխաւոր:

Հօնածախպէր.— Վ., հէօնածի ընկեր, աջակից:

Ճաւ, ճեաւ. — Վ., խոտի կամ արմտիքի ցողուններից շինուած կապ (խրցան) կեմ:

Միջնատուն. — Վ., արտ քաղող սարակները թէւ մէկ կարգ են շինում, բայց երեք մասնակարգ կամ տուն են աււում. հէօնած, միջնատուն և պոչաւ: Հէօնածը՝ սարակներից առաջին կարգի քաջ գործունեաներին կարագում է հէօնածի տանը, երկրորդ կարգի գործունեաներին պոչատի տանը, իսկ ծոյլերին՝ միջնատանը, որպէս զի երկու կողմի քաջագործների մէջ ակամայից գործելով յետ չմնան:

Մունկ. — Վ., մանր յարդ, որ հոսելու ժամանակ քամու հետ գնում ցրւում է:

Մրիկ. — Վ., հասկի մէջ սեւացած ատոր:

Ոււթ. — Վ., ջրի դէմ բռնելու թումբ:

Ջրբեր. — (տես «գլխաւոր»):

Ջրկալ. — Վ. (արա ջրող:

Ջրւոր. — Վ. (արա ջրող:

Սնարք. — Վ., առնթեր եղած արտերը միմեանցից բաժանող սահմանագիծ:

Սոր. — Վ., ասւում է գերանդիով քաղուած խոտի կամ օրանի երկար թումբի պէս իրար վերայ պարկելը (ծովի ալիքների նման):

Փոցղ, փոձխ. — Վ. մանկեռի նման, բայց նորանից փոքր բազմամասն գործիք, որով ժողովում են հնձած ցորենը:

Քիս. — Վ., չքաղուած արմտիքի հասկերի վերայի բարակ ծղօտ:

Ե. ԶԻԹ-ՀԱՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ:

Արջ կամ առջ. — Վ., 2 գիրկ հաստութեամբ և 2 կանգուն երկայնութեամբ մէջտեղը ծակ մի փայտ է, որի մէջ ոլորւում է ձիթահանի պողոսակը. արջը շղթաներով կապուած է քամող գերանի երկձի ծայրերի վերայ:

Բուլտուն. — Վ., ձիթահանի հնոցի վարի սալայատակն է, որ շրջապատուած է թղաչափ բարձր թումբերով, որի մէջ բովում են կտաւատը, որից ձէթ պիտի բամեն:

Ժլիկ. — Վ., երեք քիւ երկայն և բազկաչափ հաստ երկաթ,

որ ձիթահանի քառակի բարը շրջեցնող նետի ծայրը գոռտնիկը գամում է քառակի սեան գլխի վրայ:

Լաշ.— Վ., ձիթահանի բամոզ գերանի ներքև շարուած զամբիւղների վերայ դրուած կոճղի վերայ դրուելիք 2—3 հին զամբիւղներ, որոնցով գերանը հաւասարակշռութեան մէջ են պահում:

Կիլաղ.— ?

Կնճակ.— Վ., ձիթահանի մթխլի բարի վերայ հաստատուած 3 լծաչափ փայտեր, որին լծուում է պողոսակ շրջեցնող գոմէշը:

Կռկան ծակեր.— Վ., ձիթահանի արջ փայտի 2 գլխի ծակեր, որոնց մէջ փայտի փինչ վարսելով՝ արջը հաստատուում է բամոզ գերանի ծայրերի վերայ:

Ճօճք.— Վ., երկու հաստ սիւն, որոնք տնկուած են բամոզ գերանի երկու կողմերը ծայրերը առաստաղից դուրս ելած, որպէս զի գերանը այս ու այն կողմը չշարժուի:

Մթխլի կամ բեռ բար.— Վ., 2¹/₂ կանգուն երկայն և 1 կանգուն հաստ բոլորշի բար, որ կախում են ձիթահանի պողոսակի ներքևի ծայրից:

Նետ.— Վ., 1. բնագերան— երկայն գերան, որի վերայ դրուում է փոքր գերանների մէկ ծայրը: 2. ձիթահանի նետը 5 կանգուն երկայն 2 քիւ շրջապատով հաստ փայտ է, որի մէկ ծայրը քառակի բարի ծակի միջից անցնելով մեխուած է քառակի սեան վերայ. միւս ծայրը բարը շրջեցնող գոմէշի ետևից բաշանով կապուած է լծան ծայրին:

Պորտ.— Վ., ձիթահանի բամոզ գերանի տակ միջնավայր տեղը գետին տնկուած մի կոճղ է, որի վերայ դնում են նախ փոխնդով լի զամբիւղներ և բամոզ գերանն իջեցնելով վրէն՝ տափակացնում են, որ բողազի տակ փոխադրելու ժամանակ զամբիւղները հեշտութեամբ միմեանց վերայ կանգնեն:

Պողոսակ.— Վ., ոլորուն մանկէն է, որի ներքևի ծայրից կախուած է մթխլի բարը. այս պողոսակը ոլորելով՝ ձիթահանի բամոզ (ճմոզ) գերանը բարձրանում է և իջնում, որովհետև ոլորում է արջ փայտի փորի մէջ:

Սեղանարս.— Վ., ձիթահանի բամոզ գերանի ներքև շարուած

զամբիւղների տակի քարը, որի վերայ իջնում է քամուած ձէթը և այնտեղից լցւում կարասի մէջ:

Վիւակ. — Վ. միկ թիզ երկայնութեամբ և բազկաչափ հաստ երկաթ, որ պողոսակի տակ հաստատուած է ինչպէս նորա ոտը:

Փիւղայ. — Վ. 1. գաճաճ, թզուկ: 2. ձիթահանի վրձին, որով սրբում են փոխնդի մաղի ծակոտիքը:

Փոխինդ. — Վ. ձիթահանի մէջ խարկուած կտաւանդը երբ քառակի քարի ներքև մանրւում է՝ փոխինդ է կոչւում:

Փոխնդատուն. — Վ., ձիթահանի մէջ մի քառակուսի փոս է, որի մէջ մաղում են փոխինդ եղած կտաւատը:

Քառակ. — Վ., ձիթահանի այն բոլորչի սալայատակն է, որի մէջ լցնում են բոված կտաւատը և վրէն քառակի քարը շրջեցնելով՝ փոխինդ է դառնում:

Քաշան. — Վ., քաշող մի չուան է, որ քառակի քարը շրջեցնող գոմէշի լուծն ու նետը կապում է իրար հետ:

Քառակի սուն. — Վ., քառակի մէջ տնկուած $1\frac{1}{2}$ երկայն և 2 թիզ հաստ սիւն, որի գլխի վերայ ամրացած է քառակի քարը շրջեցնող նետի ծայրը:

Քառակի քար. — Վ., 3 կանգուն բարձր, 1 կանգուն հաստ, բոլորչի քար է, որի 2 երեսը 2 քիլ երկայն և լայն և 5 մատ խորութեամբ մի փորուածք ունի քառփիղակներ զետեղելու. այս քարը բոված կտաւատի վերայ շրջեցնելով՝ փոխինդ է դարձնում:

Քառփիղակ. — Վ., 2 քիլ երկայն և լայն, 5 մատ հաստ մի քառակուսի փայտ, որ կապ ունի քառակի քարի քառակուսի ծակի մէջ և լծակը նորա մէջ հաստատելով շրջեցնում են քարը:

Վ Ա Ն Ի Կ Ե Ա Ն Ք Ի Ց

ԳՈՄԸԱԹՈՂ

(Երբ վանցի մաճկալը գարնան գոմէշներն առաջին
անգամ հանում է ախոռից):

Գարուն բացուերի,
Արև տաքերի,
Դաշտեր ու ձորեր
Կանաչ են կապեր:
Մանձկալն իկերի
Ծե մատաղ կէլի
Չմեռ ծի պախեց
Մկայ ¹⁾ տիւս կանի ²⁾:
Չեր մէջք խաստացե
Չեր վիզ կլորվե
Լծառք ³⁾ կակղցի
Չեր կեանք թաղացե.
Տէ' ⁴⁾ էլի Մուսլի ⁵⁾
Ախոռէն էլի
Թող աշխար տեսնայ
Որ շատ կտրիճ ես
Նման չկայ բեզ.
Կռուան ես, մուսլի,
Քեզ նման իսկի
Մէջ գեղին չկայ
Որ քեզ դէմ կենայ.
Առաջ տիւ ⁶⁾ քէլեւ
Ետեւէդ բերես
Նորախաս ձագեր

Կռտան գոմէշներ
Թուխ կապոտ ⁷⁾ եզներ:
Երբ տիւ տիւս էլնես,
Որ աչք չառնես
Նախանձ դրկցի
Հաղարի չի յնես:
Կէօ ⁸⁾ մշակ խօտաղ
Տիւս առջև դռան
Հաւի ձու բռնած
Քո ճակտին կռտան:
Բեր վզէտ զանկեակ
Կախեմ զըլզընկեայ
Մանձկալն ուրախնայ
Խօտաղ տըյտընկեայ ⁹⁾:
Թող, կոճէլ ¹⁰⁾ կախեմ
Որ շատ չվաղես,
Ոտքերդ չխամանայ,
Չղերդ չթուլնայ:
Կովան տի'ւս փրթաւ,
Աչքեր մթնտաց,
Խօտաղ թէ մշակ
Աչքին չերեաց:
Գեօռաց գորգոռաց,
Գետին պոտըվաւ ¹¹⁾

¹⁾ Այծմ. ²⁾ դուրս է հանում. ³⁾ վզի բայն, որի վերայ լուծն է դրւում. ⁴⁾ դեհ. ⁵⁾ մուսուլի գոմէշները շատ լաւ լինելու համար՝ լաւ գոմէշին սոսիս են առում. ⁶⁾ դու. ⁷⁾ կապոյտ. ⁸⁾ ահա. ⁹⁾ խաղայ. ¹⁰⁾ վզից կոճ են կախում, որ Չ ոտի մէջ քարշ տանէ և չհարողանայ շուտ վազել կամ ուրիշի վերայ յարձակուել. ¹¹⁾ գետինն քսուիլ:

Կուտշով ու գլխով
Հողեր փուլ ¹²⁾ արաց:

Էլաւ ու փրթաւ

Մէջ գոմէշներուն

Լարեց ¹³⁾ ուղարկեց

Զընէն կործանեց.

Ապա վիզ տընկեց

Աչքեր խորրտեց

Աջ ու ձախ նայեց

Խոռնակ ¹⁴⁾ մ'էլ բաշեց:

Որոնք որ շուտով

Փախան չկուռան

Կուռան մուսլիին

Յաղթող ճանչցան

Շուտով ինոր շուրջ

Էկան ժողվեցան

Պոռտիկ լիցեցին ¹⁵⁾

Հպատակ եղան:

Իսկ որք իրենց ոյժ

Փորձել կամեցան

Կուռան ու փախան

Թշնամի եղան:

Մուսլին նորէն

Դէս ու դէն նայեց

Հակառակորդներ

Շուտով նկատեց:

Մուսլին չմոռցաւ

Նոցա թշնամանք,

Միշտ հալածական

Պահեց ու սաստեց:

Նաւ մինչ աշուն

Քաշեց լուծ գութան

Լծուեցաւ սէլին

Խոտ օրան կրեց.

Երբ վիզ բարակցաւ,

Նա ախոռ մտաւ,

Մանձկալի խնամոց

Ապաստան եղաւ:

Մ Ա Ն Կ Ա Խ Ա Ղ

Մի բանի երեսայ միասին բոլորչի նստած՝ ձեռները
մէկ մէկի վերայ դնելով՝ պտղունցներով բռնում են իրար
ձեռքի վրայի մորթից և ամենքը միասին, ձեռքերը վեր ու
վայր բարձրացնելով և իջեցնելով՝ երգում են.

Ճվիկ ճվիկ կակլա ճվիկ,

Կակլէն գնաց երուսաղէմ,

Բուրդ իպե ¹⁾ բամբակ իպե,

Շաւ ²⁾ արաց, շլվար ³⁾ արաց,

¹²⁾ Գլխով ու քոտոշով հողը բանդել եւ ցրուել. ¹³⁾ հետա-
պնդել մէկի ետեւից. ¹⁴⁾ խոշոր աչքերով եւ գլխով յարձակուիլ.
¹⁵⁾ բոլոր յաղթուող գոմէշներն ի նշան հպատակութեան մէկ մէկ
զալիս են եւ յաղթողի պորտը կամ աւելի ճիշտ որցանդամը լի-
զում են:

¹⁾ Բերեց. ²⁾ բաճկոն. ³⁾ անդրալարտիք:

Ուրն ⁴⁾ արաց՝ ուր լաճուն չարաց:

Թո՛ւռ ճուճուղիկ ⁵⁾

Կտիկ կտիկ ⁶⁾:

Այս վերջին բառերն արտասանելուն պէս ամենքը շտապով իրանց ձեռքերն ազատելով՝ խողտացնում են ամեն մէկն իր քովի մանկան բկի տակ, ծիծաղում, իրար վերայ յենում, որով ձեւացնում են մանկական անմեղ զուարճութեան մի սիրուն տեսարան:

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ԵՐԳ

Հարսանեկան բազմաթիւ ծէսեր կան Վանում. առ այժմ հրատարակում ենք նոցանից հետեւեալը. —

Երբ նորապսակ զոյգը եկեղեցուց տուն են դառնում՝ թաշկինակի մի ծայրը տալիս են փեսայի և միւսը հարսի ձեռք. փեսան առջևից, իսկ հարսն ետևից ծանրաքայլ առաջ են դնում, որոնց առջևից գնում են գուսանք ու նուագածուք և երգեցիկ մանուկներ «Արեգական արդարութեան» շարականը երգելով՝ ընթանում են այսպէս փեսաւէրներով ու հարսնածուներով շրջապատած մինչև տան միջնապուռը, ուր դիմաւորում է փեսայի մայրը պնակը բազարջով ու բաղջրեղէնով լիքը և կաքաւում է այնտեղ:

Այդ միջոյին հարսնածուներն սկսում են հետեւեալ խաղն ասել.

— Թագաւորու մէր տիւրս էլի,

Քե ինչ վինչ եմ բիրե,

Քե կեօլք բատ եմ բիրե,

Լեզուն քանց գաղմ եմ բիրե:

— Թագաւորու մէր տիւրս էլի,

Քե ինչ վինչ եմ բիրե,

Տախտ աւելող եմ բիրե,

Ծամերտ փետտող եմ բիրե:

⁴⁾ Իւր. ⁵⁾ ճնճղուկ. ⁶⁾ խողտանք:

— Թագւորու մէր տիւրս էլի,
Քե ինչ վինչ եմ բիրե,
Սխտոր ծեծող եմ բիրե,
Քըոյ գլէօխ տըմփող եմ բիրե:

Անմիջապէս առում են և հետևեալը սկիսրոջ բերանից. —

« Երկաթ եմ ես պողպատ եմ ես
Երկաթ եմ ես պողպատ եմ ես »:

Եւ ^քդարձեալ հարսի կողմից.

« Հալայ կեցի ոտք կոխեմ ներս,
Երկաթ պողպատ հալեմ դու տես.
Հալայ կեցիր ոտք կոխեմ ներս,
Երկաթ պողպատ քամեմ դու տես »:

ԳՈՎՔ ՎԻՃԱԿԻՆ

Վիճակ նստե բով կանի
Վարդն երեսին հով կանի.
Վիճակ արե քե տանեմ
Տանըսէ տանիս խանեմ.
Վիճակն ի հօրայ հօլայ
Ազապ լաճեր վիճկին քէօլայ.
Սարի տկէն մուխ կուկայ
Ախպէր քիւրոջ խուր ¹⁾ կուգայ.
Ջան վիճակ ջան
Իմ ջան քե կուրպան:
Վիճակ տրերին ծանտըմակ
Էօխկէմ կուգայ ուր դմակ.
Վիճկի օրն ի չորեքշաբթ.
Վիճկի անուն աղասի
Ճէօպերն իշին ապասի.
Վիճակ նստե վեր իշուն
Վիճկի փէշերն արփշում:
Վիճակ նստե վեր պատին
Ազապ լաճեր վեր լակին.
Կանաչ կէնին աղջկներ

¹⁾ Հիւր.

Որ պինդ պախեցին վիճկներ.
 Մէջկակուտոր աղպներ
 Չկրցան տարին վիճկներ.
 Վիճկի անուն Մարիամ ի
 Լաճեր վերէն հէյրանին.
 Կոկուկ մօլուկ տանսներ
 Կան կուգան բէօրակ շներ:
 Վիճակ արե ինչ կուղես
 Կոճերով կուվան կուղեմ
 Տիրոջ տէօլվաթ կուղեմ.
 Վիճակ վիճակ ոսկի կօճակ
 Երուսաղէմայ պատէն կախ.
 Համբարձվնէ չում Եղիակ
 Քիւլէմ բամպակ զարկեր եմ ալ.
 Տէլ կէօ ալ, տէլ կէօ ալ
 Գէսվա մը ասեմ գէսվք մ'աւելի
 Չում բես մուրուս բէօրի.
 Էկէք խաղանք ակլափստիկ
 Ճըոչ թօղին խասան պստիկ
 Ծառի տկի տանտրմակ,
 Քես եար իմ եարոջ մշակ.
 Ծառի տկի պտտուր ջան վիճակ ջան
 Իմ եար քանծ քեոն խովտուն ջան վիճակ ջան:

ԾՈՅԼ ԱՂՋԿԱՅ ԵՐԳԸ

Վանեցի մի մայր իւր ծոյլ և ցոփ աղջկան յորդորում է աշխատասէր լինել. աղջիկը պատասխանում է նորան. —

Աման, մարէ, ի՞նչխ անեմ
 Բուրդը գզե՞մ, թէ չգզեմ.
 Հաւէս չունիմ, ի՞նչխ անեմ.

—
 Աման, մարէ, ի՞նչխ անեմ,
 Արջկան (մանած) մանե՞մ, թէ չմանեմ.
 Հաւէս չունիմ, ի՞նչխ անեմ:

Աման, մարէ, ի՞նչիս անեմ,
Գուլպայ գործեմ, թէ չգործեմ,
Հաւէս չունիմ, ի՞նչիս անեմ:

Փողն ի (փողոցի) դրան ես կայնեմ,
Եկող գնացող սէյր անեմ
Հաւէս ունիմ, ի՞նչիս անեմ:

Աչքով ընքով ինձ կանեն
Հաւէս կուտան, ի՞նչիս անեմ
Սիրտս կտաքնայ ի՞նչիս անեմ:

Աման, մարէ, ի՞նչիս անեմ.
Խօրօտ կտրիչ ախչիկ եմ.
Էրիկ կուզեմ, սէր կուզեմ
Սիրտս կեռայ ի՞նչիս անեմ:

ՎԻՃԱԿԻ ԵՐԳԵՐ

Էլեր ես կերթաս Վարագ Նորահարսներ հեծուցէք
Վարագայ ճանպախ պարակ Դուտ մուրատին հասուցէք:
Քեւ ուտելիք մեղր կարաք
Քեւ հագնելիք ալ ու կուգա՜յ: Ոսկի տաշտ ոսկի պնակ
Մէջն ի առէ դեղին արեգակ:

Էրթաս սուրբ խաչ
Տէր տայ բե լաճ
Ոսկի ուրուրոց
Մարգրտէ ծածկոց:
Պէօշ պազըրգեան իկեր ի
Մեր կալատեղն իջեր ի
Ոսկի ցցեր զարկեր ի
Հրեղէն ձիանք կապեր ի:

Մանուկ բնէ ծառի տակ
Ծալ ծալ ոսկին պարձի տակ
Մանուկ էլի վեր
Հուրն իրե տակդ:
Փունջ մանուշակ խրխրիցին.
Պարոն ս. Գէորգ նստցուցին
Վով էր իրե պարոն ս. Գէորգ
Մէջն ի կապե ուհ բեամար

Կանաչ կանաչ կանչեցէք
Կանչի մէյտան բացեցէք
Պէօզ պէօզ ձիանք թամբեցէք
Տնկիկ մը եմ տնկէ հետ

առվի ափան Անուն մխիթար
 Ճըղերի թալէ հետ արեգական
 Աստուած բե ստեղծէ տուե ձի Շղէ մարդ.
 համար Պատրագլէօն,
 Մէջքիկդ ի պարակ գրկելու Հաց վաստկող,
 համար Պատիկ իշուն
 Իրեստ ի կարմիր պագելու հա- Պեռ մը ապրշուն
 մար: Բե հերիք ի
 Երկնից պաշնսներ ընցաւ Զում աշուն:
 Երկնից դռներ բացվաւ
 Մեր տուն արիվով լցվաւ Տու ունես հազար մաքի
 Մեր սեղան կարմիր խնձորով: Հազարի պճեղ ոսկի
 Պատիկ թարածէմ դրինք Հազարի պուրթն ապրշում
 Մօտ Աստուած հարցում գնա- Հազարի կաթ կը կթես
 ցինք Հազարի հով կը նստես
 Մեր սեղան բարութնով լցվաւ Էսօր համպարծում
 Մեր պակն արիվով լցվաւ: Համպարծման կիրակին
 Էլար վեր աղբին Բրիստոս ուր աթոռով էջաւ
 Թուար վեր թախթին: մեր իգին
 Կութնի պարձ կութնի մին. Խաչակնքեց ընտիր գինին
 տար Պատրուս արաց վեր իրիքին
 Վերէն պառկի տռճի մշակ: Իտու իմ մօր, իմ մէր խմաւ
 Իպե մանուկ սրտին:
 Նստեր ես բէօշկ Տիւ պառկեր ես տանսէ
 Կուտես լէօշկ տանիս
 Կը համրես կռօշկ: Բեաշեր ես վերէդ սամուր
 Մտնես մառան քրքիկ.
 Ձեռտ պարզես ոսկու աման: Աստուած ըսկուն բե տայ
 Որ մօջման գեարվընի պէս կեայ:
 Թուրվանտա թաթար
 Պարձերես կաթար
 Կէրթաս աղթամար
 Սուրբ խաչի համար,
 Սուրբ խաչ քե տայ լաճ
 Մէրն ի կիրե խաւըրծիլ
 Տըղէն պիրէ ոսկի ծիլ.
 Մէրն ի կիրե թանխուս
 Տղէն պիրէ փամփուս:

Մէրն ի կիրէ գէօմշու կաշի Գէ ինչ պան կա ԹուԹիւնջնոց
Տղէն պիրէ կըղըլպաշի: ԹուԹիւնջներաց ծեռքի ցնջոց:

Մէրն ի կիրէ սուքի մուր Նստեր ես բօշկ
Տղէն պիրէ Թիւքը մուր: Խմես վաօշ.
Խամրես կըռուշ:

Մէրն ի կիրէ կեպի տակ Շիլա լըխէֆ.
Տղէն պիրէ պատի տակ: Ճաթ փօխքատար.

Մէրն ի կիրէ ճլպիւր Խիվինցար հէր
Տղէն պիրէ պլպիւլ. Չխաքար:

Մէրն ի կիրէ ձուազեղ Պատրուս մը եմ արե Թու-
Տղէն պիրէ կոր անծեղ: րէն ուր մէնէն
Աստուած ձիկ չի տուր շիւքը
եմ ուրմէնէնէն:

Ձարկի կողիդ արի եարա. Նստեր ես ծովու ափ լըվաց
Տու ինչ անես բօշք սարայ. Գո սապոն ոսկեջրած

Գանա ջախամ ծավար աղա. Իմ հօր մօր ինչ մեղ դրած
Խէրդ անիծած չլիուն կազար Իմ ճակատն էն ի գրած:

Հաղս ուղելով էլայ պէզար. Շարէ շապիք ոսկի կօճակ
Տուռ տփելով մաղաւ ճկիկ. Իւրիւսաղմայ դռնէնը կախ
Անիծի քե սուրբ Մկրտիչ: Քեանի կէնաս խաթուն կէնաս
Սարեր ինկէ բո խրինջոց. Եթէ մեռնիս լուսուն տիրանաս:

Ծորեր ինկե բո վըրվնջոց

Հ Ա Ն Ե Լ Ո Ւ Կ Ն Ե Ր

Թագաւոր Թագն է ողոց. Անկնունք տղան գիրկ,
Քառսուն կին ունի փողոց. Անծակել գինտն ակնձէն:
Իւր կթողնի կերթայ այլոց: (խաղող)
(աքաղաղ) Էրկէն փողան բարակ աղան,
Խաթիւն նստե խաթիւնանակ, Կուղմարգարէն կերթայ կուգայ
Ծամկո Թալե շարվստանակ (խուր եւ փարխամ)

Էնտէկը դար, Էնտէկը դար Երկնուց էլէի մը իջաւ լեզու
 Մէջն անդադար: չկէր. խրեղէն ձին էր հեծեր
 (առուն ու ջուր) հոգի չկէր. օր երկու ոչխար
 Ափ անեմ ծափ անեմ կուտէր ուսկոռ չկէր:
 Կարմիր իրես պաք անեմ: (տղայ ու ծիծեր)
 (քաղարջ) Մե չարշափ մը կայ՝ ամեն տեղ
 Զիկ ձող մը կայ, տորպարդեմ կծածկի մէկ ծով չծածկեր:
 Էն տեկ կերթայ: (միտք) (ծիւն)
 Խաւքմ ընցաւ էրկնուց ոսկի Խաւք մը կայ՝ աշխարհ ըմէն
 Լական կէր կտուց: կտըցէ կախ է:
 (արեգակ) (կարդալ եւ գրել)
 Ճըկոի դնեմ կատարդ բռնեմ Մե տուն մը կայ միլիոն աս-
 Արդար տու կուս ես: (կշիռ) քեար կտանի ոչ սուն կայ և
 Ոսկի կիւկիւմ մէջն իլիվան ոչ գերան: (մրջնի քոյն)
 (Ժամացոյց) Էլին էլ վէլին
 Տակ խանտակ պորտն արեգակ: Թագաւոր վէր սէլին.
 (մնուն) ջրնտով զարկին եարալու արին,
 Ալը խոտ ալմալը խոտ. Ծէր արուն դաղէ դաղ ցվրեցին
 կապոտ կանաչ առւոտ: ուսկոռն եր տան մէջ դաղիցին:
 (Ծիրանի գօտի) (ծծումը, իւղ, կօրօմաստ)

Հ Ա Յ Կ Ա Վ Ա Ն Ք

Հայկականք գիւղը իւր անունով մինչև այժմ գո-
 յութիւն ունի Վանտոսպ գաւառի մէջ. դա գտնուում է
 Վան քաղաքի բերդապարսպից դուրս արևելեան կողմը
 մի ասպարէզ հեռաւորութեան վերայ և կոչուում է
 «Խըախկըավըանք», Արդէն յայտնի է, որ վանեցիները
 հ տառը խ են հնչում, օրինակ՝ փոխանակ ասելով՝ հաց,
 հոր, հին, հպարտ ևայլն, ասում են՝ խաց, խոր, խին,
 խպարտ. ինչպէս նաև ա տառը երկու կերպ են արտա-
 սանում. մէկ՝ ա-ի սովորական հնչումով, ինչպէս օրի-
 նակ՝ մարդ, խաց, խարիր, ականջ, աչք, մատ-բառերի
 մէջ. իսկ միւսը հնչում են բերանաճապաղ՝ ա տառը՝
 ըա, ուստի մենք էլ գրում ենք այդ արտասանու-

թեամբ, այն է՝ խրախկնալըանք, որ համապատասխանում է «Հայկավանք»-ին:

Հայկավանքի մասին հետևեալ աւանդութիւնը կայ վանքցիների մէջ, որ այժմ էլ պատմում են նոքա իբրև ստոյգ տեղեկութիւն՝ ականատեսի պէս.

«Երբ որ Խայկ կերթըար Խաւուձոր (Հայոց Զոր, «որ գտնւում է Վանի հարաւային կողմը չորս ժամ «ճանապարհ հեռու) Բէլլա խետ կռվելիւ, ուր (իւր) «ճրոջ ու ծանտր բաներ ի թող (թողեց) էսա տեղը ա-
«պա գնաց կռվելիւ»:

Հ Ա Յ Կ Ա Բ Ե Ր Դ

Բացի «Խըախկնալըանք»-ից Հայոց Զորի արևելեան ծայրի մէջ, Աստուածաշէն գիւղի մօտերը գտնւում է և մի մենաստան «Խէքըալըանք» անունով, որ այժմ շէն է և մարդաբնակ, ինչպէս և Հայկավանք գիւղը: Աստուածաշէն գիւղի մօտ մի աւերակ բերդ կայ «Հայկաբերդ» անունով:

Բ Է Լ ՈՒ Է Յ Ս Ա Ր

Բէլլուայ սարը, որին տեղացի մահմեդականները Նէմրիլթ տաղի (Նեբրովթի սար) են կոչում, գտնւում է Վանայ ծովի արևմտեան կողմը, որ անջրպետում է ծովն ու Մշու «Զուխուր» ասուած դաշտը: Սարի ստորոտում կայ Բէլլու անունով գիւղ: Յայտնի չէ, գիւղն է իւր անունը սարի անունից ստացել թէ հակառակը: Բէլլուայ սարը երևում է թէ Վանի, թէ Հայոց Զորի և թէ Մշոյ դաշտի բնակիչներին:

Բէլլուայ սարը ակներև է «Հէրկերտ» (Հայկերտ՝)

անունով գիւղի բնակիչներին, որ գտնուում է Մշոյ դաշտի մէջ:

Լ Ե Զ Ք

Վան քաղաքի հիւսիսակողմը մի ժամուայ ճանապարհ հեռու «լէզք» անունով մի գիւղ կայ, որին տեղացի մահմեդականները գալաճուղ (բերդիկ) են անուանում, գիւղի մէջ ուղղաբարձր բերդանման մի քար լինելու պատճառով: Վանըցիները աւանդաբար պատմում են, թէ այդ գիւղի անունը «լէզք» է մնացել այնտեղից, որ հին ժամանակ այդ գիւղի քարագլխին է եղել շինուած Արային լիզող կոոց տաճարը:

Յիշեալ կռատունն անհետանալով՝ այժմ նորա տեղ շինուած է Ամենափրկիչ անունով եկեղեցին, որին հայերն ուխտ են գնում և մատաղներ անում թերևս հեթանոս հայերի 'ի հնումն կատարած զոհագործութեանց 'ի լիշատակ:— Հետաքրքիր է այդ մատաղն եփելը:— Թէպէտ գիւղն ինքը ջրաւէտ և ծառազարդ է և այգիներով լի, սակայն հայերն Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն իրանց ուխտը կատարելուց յետոյ՝ գիւղից կէս ժամի չափ հեռու արևելակողմը դաշտն են գնում, մի ամալի տեղ և այնտեղ են եփում իրանց մատաղը: Այդ տեղի համար աւանդութիւնն ասում է, թէ դա կուռքերի զոհերն եփելու թոնիրների տեղն է: Ուխտաւորներն այդտեղ ուտում են իրանց մատաղը, երգում, պարում և ուրախանում:

Հ Ա Յ Կ Ի ՈՐ Դ Ի Ք Ը

Հայկի որդւոց թուի մասին Մ. Էմինը Վարդանի պատմութեան ուղևերէն թարգմանութեան մէջ լիշում

է մի աւանդութիւն, որի համեմատ Հայկը ունեցել է 6 տղայ և 6 աղջիկ: Առաջ ենք բերում այստեղ վանեց-
ւոց աւանդութիւնն էլ այդ մասին. — վանեցիները մին-
չև այսօր «կշիռ» կոչուած աստղերն անուանում են
«խէքեր» (հէքեր, հայքեր, հայկեանք°): Երբ «բազումք»
աստղերից յետոյ հորիզոնի վերայ բարձրանում են «կշիռ»
աստղերը, վանեցիքն ասում են. «խէքերն էլան». երբ
մտնեն դէպի արևմուտ, ասում են. «խէքեր մտան»: Հետն էլ
վանեցիք ասում են, որ «հայկն երեք լաճ
ունէր, երեք աղջիկ, որ ասոնք են» ցոյց տալով խէքե-
րը երկնակամարի վերայ: ¹⁾

Ժողովեց Գիիյ ա. ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

¹⁾ Այս համարից սկսած «Լուսնայ»-ի մէջ սկսում ենք հե-
տզհետէ հրատարակել «Ժողովրդական» բաժնում ժողովրդական
աւանդութիւնների եւ բանաւոր գրականութեան մնացորդների այն
հարուստ հաւաքածոյքը, որ կազմել ենք մասամբ մեր՝ Տաճկա-
հայաստանում կատարած ճանապարհորդութեան միջոցին, մասամբ
էլ մեր ձեռքը հասած այլ ժողովածուներից: «Վանի կեանքից»
յօդուածում դրուած վերջին պատմական աւանդութիւնները վեր-
ցրած են հանգուցեալ Աղրւանեանի հատուկտոր ժողովածոյքից:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Անցեալ տարի «Լուծայ» հանդիսում ի յիշատակ Աբովեանի մահուան յիսնամեակի՝ հրատարակեցինք մեր աշխատակից պ. Ներսէս Տէր-Կարապետեանի (այժմ ընտրուած քահանայացու Բագուի «Սև» և «Սպիտակ» քաղաք կոչուած արուարձանների համար) կազմած՝ Խ. Աբովեանի կենսագրական նիւթերը, իսկ անցեալ գրքքումն էլ պ. Իս. Յարութիւնեանի մի ընդարձակ քըննադատութիւնը՝ նորա «Վէրք Հայաստանիի» մասին, որոնք երկուսն էլ հրատարակուած են նաև առանձին գրքոյկներով:

Այժմ՝ հայ մամուլի ներկայացուցիչներն ու գրագէտները, կամենալով միասին տօնել Աբովեանի մահուան յիսնամեայ յօբելեանը՝ որոշեցին հոգեհանգիստ կատարել և մի ճոխ երեկոյթ տալ, որ նուիրուած կըլինի յատկապէս Աբովեանի յիշատակին: Տօնախմբութիւնըն իրագործելը յանձնուած է մի մասնախմբի, իսկ հանդիսի կատարումը յետաձգուած է մինչև առաջիկայ սեպտեմբեր:

Գ Լ Ս Դ Ս Տ Օ Ն

Սոյն տարուայ մայիսի 6-ն աշխարհը կրեց մի մեծ հարուած: Այդ օրը Հովարդէնում կնքեց իւր երկրայինը դարձուս ամենամեծ մարդասէրը—Վիլիամ Գլադստօն:

Նա, որ վաթսուն հինգ տոկուն տարիներ շարունակ բերկրութեամբ և ուրախութեամբ զեղել է իւրա-

քանչիւր անհատի սիրտ, որ միշտ վահան ու պատնէշ է հանդիսացել մարդկութեան սպառնացող թշուառութիւնների ու պատուհասների դէմ, որ ազգութիւնների մէջ խտրութիւն չդնելով և չտարբերելով իւր հայրենակիցն ուրիշներից, սիրել է ամենքին աւետարանի գաղափարներին յենուած — սիրել բոլորին հաւասար իւր անձի նման, նա իւր մահով չէր կարող հարուած չը պատճառել բովանդակ աշխարհին:

Ընդհանուր մարդկութիւնը մեծ սիրով կապուած էր Գլադստոնի հետ: Իւրաքանչիւր թշուառի հայեացքը դարձրած էր դէպի նա: Նրա կեանքն ամենքի համար այնքան քաղցր էր, որ երբ մեծ ծնրունին հիւանդ պառկած էր անկողնում, Հովարդէնի պալատում հեռագիրների հեղեղ էր թափուում: Ամենքն էլ սրտատրոփ էին նայում անողորմ հիւանդութեան, առողջութիւն էին ըզձում — առողջութիւն ընդհանուրի հօր, մարդկութեան եղբօր և թշուառների մխիթարչի համար:

Գլադստոնն իւր կենսութեան ձայնը հնչեցրեց դեռ երիտասարդ հասակում: Նրա հայրը — Ջոն Գլադստոն Լիվէրպուլում յայտնի առևտրական էր, միևնոյն ժամանակ և անուանի գործիչ:

Ջոն Գլադստոնը բարեկամական մեծ կապեր ունէր այն ժամանակուայ նշանաւոր անգլիացիների հետ, որոնք, յաճախ այցելելով նրա ընտանիքին, մեծ ազդեցութիւն էին ներգործում փոքրիկ Վիլիամի վրայ, որ իւր կողմից դեռ մանուկ հասակում իւր մտքերով և դատողութիւններով զարմացնում էր ամենքին:

Վիլիամ Գլադստոնը ծնուել է 1809 թուականին և մինչև տասներկու տարեկան դառնալը ապրել և կրթութիւն է իրանց ընտանիքում: Իւր սկզբնական ուսումը նա ստանում էր տեղական քահանայից և ապա մի տիւրացուից, որ լաւ կարծիք չունէր ապագայ նշանաւոր

եղևմտից նախարարի մաթեմաթիքական ընդունակութիւնները մասին:

1821 թ. նրան ուղարկեցին Իտոնի ուսումնարանը, որ գտանուում էր Լոնդոնից երեսուն վերստ հեռավորութեան վերայ: Իւր ձիրքերի և ընդունակութիւնները շնորհիւ նա առանց պատրաստուելու, միանգամից մըտաւ առաջին դասարանը, որ այն ժամանակ դա զարմանալի երևոյթ էր համարուում:

Այդ ուսումնարանը չնայած, որ պատկանում էր արիստոկրատիական դասակարգին, այլ և շատ մօտ էր արքունի դրան, այնու ամենայնիւ նրա ուսման ծրագիրը շատ ողորմելի էր: Եւ անշուշտ եթէ չլինէին բնական ընդունակութիւնները, Քլադստօնն այդտեղից ոչինչ չպիտի տանէր:

Իտոնի ուսումնարանն աւարտելուց յետոյ նա դիմեց բարձրագոյն ուսում ստանալու, և երբեմն Կալկաթայի արքեպիսկոպոս Դօքտոր Թէօրների մօտ երկու տարի նախապատրաստուելով, ամենայն յաջողութեամբ մտաւ Օքսֆորդի համալսարանը, տարեկան հազար ռուբլի թոշակ ստանալով, որի մէջ սակայն ինքը կարիք չունէր: Բայց կար մի հիմնարկութիւն ևս, առ որ նա կեդրոնացրել էր իւր բոլոր ուշադրութիւնը:— Դա Օքսֆորդի Union կամ ուսանողական պարլամենտն էր:

Քլադստօնը Union ի կանգիդատ էր հաշուում դեռ Օքսֆորդ եկած օրից, միայն այդտեղ մտնելու համար սկզբում շատ դժուարութիւնների հանդիպեց, իսկ իւր արտասանած մի հրաշալի ճառով նա միանգամայն այդ հիմնարկութեան քարտուղար ընտրուեց և կարճ ժամանակից յետոյ բազմեց նախագահի աթոռին:

1832 թ. նա աւարտեց համալսարանը և ստացաւ այն ընծան, որ տրւում էր աւարտողներին միմիայն մէկին — այն էլ տրւում էր մեծ դժուարութեամբ:

Այդ օրն Անգլիայի պատմութեան մէջ նշանաւոր դարագլուխ պէտք է համարել: Այդ օրը Գլադստօնը ինչպէս մի նոր Իսրայէլ բաց ճակատով կանգնեց Անգլիական ազգի դիմաց և կեանք և ազատութիւն գոչեց լօրդերից, կալուածատէրերից և հոգեւորականներից իրանց ստրուկ դարձրած խեղճերի համար: Այդ օրը Անգլիայի գլխին ծփծփաց նրա դրօշը, որի ծալքերում գետեղուած էր խղճի ազատութեան, իրաւունքների հաւասարութեան և ընդհանուր մարդասիրութեան գաղափարները:

Նա ընտրուեց պարլամենտի անդամ և սկսեց իւր երկաթէ կամքով ու անյողդողդ ուղղութեամբ ճիգ թափել իւր կենսատու ծրագիրները պսակելու:

1852-ն նա ընտրուեց ելկմտից նախարար: Այդ ասպարէզում նա չտեսնուած, մինչև իսկ առասպելա կանութեան հասցրած յառաջադիմութիւն ցոյց տուաւ: Նրան յանձնուած գրեթէ դատարկ գանձարանը կարճ ժամանակում ահռելի գումարներ մտաւ, իսկ առևտուրը հասաւ այնպիսի ծաղկած դրութեան, որ այդ ժամանակը անգլիական առևտրականութեան մի նոր, մի ոսկի դարագլուխ համարուեց: Նրա հակառակորդները խոնարհում էին, մինչև իսկ ոմանք նրա գործերը հրաշք էին համարում: Ապա նա զանազան բեֆորմաներ մըտցրեց կառավարութեան օրէնքների մէջ. — հեշտացրեց բանուոր դասակարգի դրութիւնը, մեծ արտօնութիւններ շնորհեց առևտրական դասակարգին և ամեն տեղ տիրեց մի նոր շարժում, ամեն տեղ նեղուածը շունչ առաւ և գլուխ բարձրացրեց: Նա բանուորներին և արհեստաւորներին քաղաքացիական իրաւունքներ տուաւ և ամբոխային դրութիւնից նրանց դարձրեց պատուաւոր ժողովուրդ, որ այնուհետև հտաւասար բոլորի հետ մասնակցեց պարլամենտական և այլ զանազան ընտրութիւնների: Եւ Գլադստօնն այնուհետև դարձաւ միլիօնաւոր բանուորների կռուքը:

Վաթսունական թուականներին Գլադստոնն իւր ձայնը բարձրացրեց ճնշուած ու նեղուած Նապոլիի և Սիցիլիայի համար, որ և մի կողմից շնորհիւ նրա եռանդի, միւս և աւելի զօրեղ կողմից — Գարիբալդիի անձնուէր քաջութեան, Իտալիայից արտաքսուեց ապիկար և անպէտք Փերդինանդը և Նապոլին ու Սիցիլիան ազատութեան հոգի առած միացան Իտալական կառավարութեան հետ:

Գլադստոնի օգնութիւնը այդ ժամանակներում հասնում էր և տաճկական բռնակալութիւնից նոր շունչ առած Յունաստանին, որին և վերջը նրա աշխատանքի շնորհիւ յատկացուեց Իօնիական կղզիները: Այդ կղզիները դեռ 1815 թուականից գտնուում էին Անգլիացոց հրամանատարութեան տակ, բայց Յունաստանն ազատուելուց յետոյ կղզիների բնակիչները կամեցան, որ իրանց երկիրը ինչպէս հնումը, նոյնպէս և այժմ միացած լինի Յունաստանի հետ: Այդ նպատակով կղզիների վերայ տեղի էին տալիս զանազան խռնակութիւնների:

Եւ ահա հնչում է Գլադստոնի ձայնը: Նա պահանջում է արդարութիւն, ճնշուածին ազատութիւն և խօսում է ընդհանուր մարդասիրութեան և միացած եղբայրութեան համար:

Անգլիական կառավարութիւնը կամենալով վերջ դնել այդ խռնակութիւններին, իրան Գլադստոնին իբրեւ քննիչ ուղարկեց իմանալու թէ՛ բոլոր Իօնիկցիներն են կամենում կղզիները միացնել Յունաստանի հետ, թէ գուցէ խռնակութիւնների պատճառը միմիայն բաղտախնդիրների մի խումբ է:

Եւ գնաց Գլադստոնը, շրջեց բոլոր կղզիները, ընդունեց զանազան պատգամաւորութիւններ, հաւաքեց մանրամասն տեղեկութիւններ, խօսեց նրանց սենատի հետ Կորֆու կղզում, կազմեց նրանց համար կոնստիտուսիօն կառավարութեան մի գեղեցիկ ծրագիր, ապա

վերադարձաւ Անգլիա և լայտնեց, որ բոլոր կղզիների բնակիչները միաձայն կամենում են միանալ Յունաստանի հետ, ուրեմն և պէտք է միացնել:—Այդպէս էլ եղաւ: Այդտեղ ևս փառաւոր կերպով պսակուեց մեծ մարդասէրի գեղեցիկ աշխատանքներից մէկը:

Հասաւ եօթնասնական թուականները, երբ Բալկանեան թերակղզու քրիստոնեաները այլ ևս անգոր գտնուելով տաճկաց բարբարոսութիւններին հանդուրժել, սկսեցին ամենուրեք ազատութիւն գոչել,

Սերբիան և Չերնոգորիան բացայայտ կերպով պատրաստուեցին պատերազմի: Տաճկաստանն այդ միջոցում ծայրահեղ նեղութեան մէջ ընկաւ: Դժուարութիւնները ոչ միայն զրսի կողմից էին, այլ և ներսից: Դրամական ծայրահեղ պակասութիւնը սուլթանին հասցրեց մինչև իսկ «ինքնասպանութեան»: Այդ միջոցներում Բօլգարիայումն էլ սկսուեցին շարժումները, որից լետոյ տաճիկները հասկացան թէ ինչ է սպասում իրանց: Եւ զիմեցին իրանց այն օրէնքին, որ թէպէտ սուրբ ու նուիրական է իսլամի որդւոց համար, բայց միևնոյն ժամանակ՝ այդ իսկ օրէնքն է, որ սուլթանին հասցնում է «ինքնասպանութեան»: Այդ այն էր, որ կառավարութեան կողմից բաշիբոզուկների ահագին խումբ կազմուեց և ուղարկուեց Բօլգարիա: Արիւնըռուշտ վագրերի պէս նետուեցին նրանք գիւղեր ու քաղաքներ և, չինայելով ծերութիւնն ու մանկութիւնը, ամեն մի պատահածը պատառ պատառ անելով, քրիստոնեայ Բօլգարիան մարդկային զոհերի կոյտեր շինեցին:

Ահա այդ միջոցում ևս հնչուեց Գլադստօնի խրոխտ ձայնը և իսկոյն հրապարակ եկաւ նրա «Բօլգարիայի կոտորածը և արեւելեան հարցը» վերնագրով գրքովը: Այդ գրքովով նա հրաւիրում էր Անգլիայի կառավարութեան միանալ Ռուսիայի հետ և ազատութիւն շնոր-

հել տանջուող, ճնշուող ժողովրդին — ազատութիւն կիսալուսնի առաջ անարգուած խաչին և բարբարոսի ձեռով ցեխը նետուած աւետարանին:

Տարաբաղտաբար այդ ժամանակ Անգլիայի առաջին նախարարը այլ հայեացք ունէր տաճկական կառավարութեան վերայ: Նա տակաւին պնդում էր սուլթանի յարատեւութիւնը և մինչև անգամ խէթ աչքով էր նայում ազատութեան կարօտ սլաւոնների վերայ: Սակայն Գլադստօնը չէր լուում և իւր հօր ձայնը հասցնելով Անգլիայի սահմաններից դուրս, փրկութիւն, ազատութիւն էր գոչում աշխարհի ճնշուածների համար:

Եօթանասնական թուականներին ազատուեցին Սերբիան, Չերնոգորիան և Բօլգարիան, իսկ իննըսնական թուականին հերթը հասաւ դարերով արտասուող Տաճկա-Հայաստանին...:

Եւ այսպէս ամբողջ վաթսուն և հինգ տարի Վիլիամ Գլադստօնը աւետարանը կրծքին սղմած, անընկճուն ժալօի պէս, անյողդողդ հաւատով և անվեհեր հոգով քաջ ախոյեան հանդիսացաւ աշխարհի ճնշուածների, խեղճերի և արտասուողների համար:

Եւ տասնեկիններորդ դարը համընթաց գլորւում էր նրա կեանքի հետ լցնելով պատմութեան էջերը շարունակ արտասուքով և ողբով:

Կ.

Մեր հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Գիւան Հայոց պատմութեան» ժողովածուի Դ. գիրքը, մի ստուար հատոր, այս օրերս լոյս կտեսնի, այդ հատորը բովանդակում է իւր մէջ Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներն ու նոցանից քաղուածքներ:

Պատրաստում ենք հետեւեալ հատորը, որի մէջ կը

մտնեն բազմաթիւ ժամանակագրութիւններ հանգ. Աւ-
ւոնդ վարդ. Փէրզալէմեանի և մեր հաւաքածոյքից.
մեր բաժանորդների համար անհետաքրքիր չենք հա-
մարում առաջ բերել այստեղ այդ Ե. հատորի հա-
մառօտ ցանկը. —

1. Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի.
2. Սիմէոն վարդապետ Ռըշտունցի.
3. Թովմայ Մինասենց.
4. Յովհաննէս բաճ. Արձիշեցի.
5. Գրիգոր դպիր.
6. Դաւիթ վարդապետ Բաղիշեցի.
7. Բարսեղ վարդապետ Վարդեցի.
8. Յովհաննէս ք. Ծղակեցի.
9. Բարդուղիմէոս արքեպ. Շուշանցի.
10. Իգնատիոս երէց Համթեցի.
11. Վարդան վարդապետ Բաղիշեցի.
12. Այսայտ ժամանակագիր.
13. Հաւաքումն պատմութեանց տանն Վասպուրականի.
14. Յարութիւն քահանայ Խալֆայեան.
15. Յաջորդութիւնք Վանայ Բղեշխիցն.
16. Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ.
17. Յովհաննէս վարդ. Ադար Մոկացի.
18. Ինչ ինչ ժամանակագրութիւնք.
19. Իսահակ երէց Սահրատեան.
20. Յովհաննէս եպիսկ. Շահխաթունեան.
21. Վաթուղիկոսք Աղթամարայ.
22. Մանուէլ վարդ. Կիւմիւշխանեցի. և այլն:

Աչքի առաջ ունենալով այն մեծ նշանակութիւնը,
որ ունի պատմական քրոնիկոնների և դօկումէնտների
հրատարակութիւնը ազգային պատմութեան ուսումնասի-
րութեան և թերին լրացնելու համար, որոնց անքան
հաճութեամբ նուիրել ենք մեր թոյլ ոյժերը, սիրելի է
մեզ յուսալ, որ կգտնուին բարեսէր անձինք, որոնք կը
նպաստեն այդ մեծահատոր փողովածուի տպագրութեան
գործին:

Առիթ ունեցանք տեսնելու ս. Էջմիածնի մատենադարանի գրչագիրների լիակատար ցուցակը, մի խիստ ընդարձակ գործ, որ պատրաստել է բարեշնորհ Մեսրոպ վարդ. Տէր-Մովսիսեանը: Մենք հնար ունինք մի քանի հետաքրքիր մանրամասնութիւններ հաղորդել այդ մասին:

Ս. Էջմիածնի մատենադարանի ամբողջ գրչագիրների թիւն է 3350 (այսքան կազմի մէջ են ամփոփուած): Դոցա ցուցակի պատրաստութիւնն սկսուած է 1893 թուին, բաղկացած է մօտ 380 տպագրական թերթից և բաժանուած կլինի երկու հատորի: Կազմուած է վերջերս ընդունուած ձևով ¹⁾, առաջ հայերէն մասն ընդարձակ և ապա կցուած գերմաներէն և ռուսերէն համառօտ ցանկը:

Ցուցակի տպագրութիւնը, մեր հաշուով, կարժեանայ մօտ 13,000 ռուբլի, հրատարակութիւնն իւր վերայ է առնելու ս. Էջմիածնի տպարանը և կբացուի դորա համար բաժանորդագրութիւն, 30 ռուբլի վճարով երկու հատորին: Տպագրութեան կյանձնուի առաջիկայ յունուար ամսից:

Անշուշտ մեր հարուստները կօգնեն այդ ստուար գործի հրատարակութեան:

¹⁾ Այդ ձևով մինչև այժմ զանազան մատենադարանների հայ գրչագիրների ցուցակներ կազմել են Աիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնը, պ. պ. Ն. Քարամեան և Ս. Կանայեան և հ. Տրդատ վարդապետ Պալեանց:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Միկրոֆոնագրաֆը՝ որ մի շատ սրամիտ միացումն է միկրոֆոնի, ֆոնոգրաֆի և տելեֆոնի, մինչև այժմ, ինչպես յայտնի է, գործ էին ածում միայն ամեն տեսակ՝ թէ թոյլ ու աննշան և թէ բարձր ու զօրեղ ձայներ ըմբռնելու համար: Իսկ հիմա՝ ինչպես ցոյց են տալիս կատարուած հարկաւոր փորձերն ու հեղինակաւոր անձանց վկայութիւնները, միկրոֆոնագրաֆը թանկագին միջոց է ճանաչուած նաև խլութեան և խուլութեամբութեան դէմ: Ահա՛ այդ իսկ պատճառով ներկայումս այդ հրաշալի գործիքը սկսել է բաղաբացիութեան իրաւունք ստանալ և ապագայում մեծ դեր է խաղալու բժշկական պրակտիկայի մէջ ընդհանրապես և խուլութեամբութեան ուսումնարաններում մասնաւորապէս:

Թէ՛ հնարիչ Գիւսսոյի, թէ՛ ֆիզիկո. մատեմատիկական գիտութիւնների մասնագէտ Ժօքերի և մանաւանդ տելեֆոնի վերաբերեալ խնդիրներում յայտնի ինժեներ Բերտոնի անխոնջ աշխատութիւնների շնորհիւ ներկայումս այնպիսի կատարելութեան է հասցրած յիշեալ գործիքը, որ Փարիզի բժշկական ակադեմիայի անդամ Լեաբօրդի կարծիքով՝ դրա նոր կաղապարը անհամեմատ գերազանց է մինչև այժմ եղած բոլոր տելեֆոններից: Հիմնովին փոփոխուած և կատարելագործուած այդ միկրոֆոնագրաֆը որ զարմանալի պարզութեամբ և մեծ ուժով վեր է արտադրում իւր մէջ ընդունած ձայները, հիանալի միջոց է թմրութեան դատապարտուած կամ անզարգացած լսողութեան գործարանը լսելու մէջ վարժեցնելու. վարժութիւն՝ որի մէջ է իսկապէս կայանում նոր մետօդով խլութեան բուժումը:

Հարկ ենք համարում նկատելու, թէ խուլութեամբութիւնը յատկապէս նրանից է, որ ամենախնջլսելով՝ որևէ գաղափար չունին ձայների մասին, և խուլութեամբութիւնը ոչ թէ զուրկ է լսելիքից, այլ թէ չափազանց թուլացած է դրա լսողութիւնը:

Նոյն ակադեմիայի պրոֆ. Գարիէլը երեք ամիս առաջ

գիտնականների ընկերութեան դահլիճում տեղի ունեցած ժողովի մէջ միկրոֆօնօգրաֆի մասին զեկուցանելիս յայտնեց, թէ լսողական ֆունկցիա ասուած բանը գոյութիւն ունի՝ թէեւ սաղմային, այսինքն շատ անզարգացած դրութեամբ — 100 խուլութեամբից 97-ի մօտ կայ այդ ֆունկցիան, որ կարելի է կենդանացնել ու զարգացնել միկրոֆօնօգրաֆով: Բազմաթիւ փորձերը ցոյց են տուել, որ ըստ երեւութին, բոլորովին խուլ անհատները՝ որոնք նոյն իսկ ականջների տակ հանած ամենազօրեղ ձայնն անգամ չեն լսում, սկսում են լսողական տպաւորութիւններ ընդունել — լսել, հէնց որ նրանց ականջներին են մօտեցընում բանոյ միկրոֆօնօգրաֆի լսողական խողովակը: Եւ երբ թմրած ականջին դրած միկրոֆօնօգրաֆն սկսում է նուագել որեւէ եղանակ, խուլ անհատը կենդանանում է, յուզւում, հրճուանքի նշաններ է ցոյց տալիս և այդ ձայների համեմատ տակտ խփում... Ուրեմն խլութեամբ տանջուողի լսողութիւնը զարթոցնելու, կամ այլ խօսքով՝ թերի, անզարգացած կամ թմրած — ֆունկցիայի անընդունակ լսելիքին ձայներ ընդունել տալու համար անհրաժեշտ է չափազանց զօրեղ ձայնական գրգռումն առաջացնել: Եւ հէնց այդպիսի գրգռման են ենթարկւում խուլ անհատի ականջները, երբ նա սկսում է գործ դնել միկրոֆօնօգրաֆը, որի վերարտադրած սարսափելի զօրեղ ձայները մի վայրկեան անգամ, առանց սուր ցաւ զգալու, տանել անկարող է առողջ ականջը: Առաջին անգամ բանի գցած միկրոֆօնօգրաֆը երբ սկսում է իւր որոտալից ձայները, խուլն սկզբում լսողական թոյլ զգացողութիւն է ստանում, իսկ եթէ փորձերը կանոնաւոր կրկնւում են, թմրած կամ անզարգացած լսելիքը բիչ-բիչ վարժութւելով՝ սովորում է ձայնական թրթռումները զանազանել իրարից և ընդունակ է դառնում շատ թոյլ ձայներով էլ գրգռուելու: Փորձերը շարունակելով, հետզհետէ գործիքի մէջ գտնուած ելեկտրական հոսանքի թուլացմամբ, մեղմացնում է ձայների աստիճանը և բուժման ենթակայ անձի ականջը՝ այդ կանոնաւոր վարժութիւններով, սկսում է հետզհետէ աւելի և աւելի տեղի տալ ձայնական գրգռման — բիչ բիչ զարգանում է լսողական ֆունկցիան, լսելիքն աւելի և աւելի սրութիւն է ստանում և վերջիվերջոյ կարողանում է

բուրբուրողին պարզ ըմբռնել առաջուանից շատ աւելի թղլ ձայներ: Այդ ձևով բուժամբ լսողութեան գործարանը՝ շատ զգալի և հաստատուն կերպով է լաւանում, իսկ շատ անգամ, նոյն իսկ կարճ միջոցում, իսպառ վերացւում է թէ ի ծնէ ունեցած և թէ յետոյ ստացած խլութիւնը, և այն անհատները, որոնց համար բուրբուրողին, կամ համարեա բուրբուրողին գոյութիւն չունէր ձայնական աշխարհ ասուած բանը, սկսում են լսել սովորական մարդկային ձայները և առհասարակ այնպէս են վերաբերւում ձայներին, ինչպէս առողջները: Եւ ուրեմն կրկին հաստատւում է այն հին և ամենքին յայտնի ճշմարտութիւնը, թէ ֆունկցիան գործարան է ստեղծում:

Ներկայումս բաւական մարդիկ կան, որոնք միկրոֆոնօգրաֆով բուրբուրողին բժշկուել են խլութիւնից կամ խուլութեանից:

Աերև յիշուած գիտնականների ընկերութեան ժողովում գոկտօր Նեաբօրդը ցոյց տուաւ իւր հետ ժողով բերած մի խուլութեամբ, կամ աւելի ուղիղն ասած՝ երբեմն եղած խուլութեամբ, որ ծնունելուց մինչև 40 ամեայ հասակը որևէ հասկացողութիւն չի ունեցել ձայների մասին, սակայն միկրոֆոնօգրաֆով կատարած ձայնական վարժութիւններից յետոյ սկսել է լսել ու խօսել այնքան լաւ, որ այժմ դժուար է իմանալ, թէ այդ մարդը 40 տարի շարունակ տանջուելիս է եղել խուլութեամբ:

Փարիզի խուլութեամբների ազգային վարժարանի պրօֆ. Դրուօն իւր՝ «Խուլների և խուլութեամբների բուժումն Դիւսսոյի միկրոֆոնօգրաֆի միջոցով» ¹⁾ յօդուածում հաղորդում է մի քանի հետաքրքրական դէպքերի մասին: Ահաւասիկ դրանցից մի երկուսը:

Թատրոնի սիրահար մի պարոն գնալով Դրուօյի մօտ գանգատուել է, թէ իւր լաւ լսողութիւնը հետզհետէ դադարելով, այժմ այլևս չի լսում բեմի վրայ խաղացող դերասանների ձայները: Յօդուածի հեղինակը խորհուրդ է տալիս նրան՝ թուլացած լսելիքի նախկին ֆունկցիան տալու համար, գործ գնել միկրոֆոնօգրաֆ: Թատերասէր պարոնը՝ ճշտութեամբ կատարելով բժշկի խորհուրդը, վեց շաբա-

¹⁾ La nature, 1897, № 1282, Décembre.

Թում միկրոֆոնագրաֆով վերարտադրած ձայների ազդեցու-
թեան տակ սկսում է լսել նախկին սրութեամբ:

Սակայն դրանից աւելի հետաքրքրական հետեւեալն է.

Ի ծնէ խուլութեամբ երեխայի լսելիքին անմատչելի էին մարդկային խօսակցութեան նոյն իսկ ամենաբարձր ձայները, և միայն մի քանի ձայնաւորների հասարակ հնչիւններն էր լսում մեծ դժուարութեամբ, և այդ էլ այն ժամանակ, երբ այդ տառերը չափազանց բարձր ձայնով արտասանում էին ուղղակի ականջին: Այդ երեխային սկսում են բժշկել միկրոֆոնագրաֆով, որ այս միջոցին դեռ բոլորովին նոր հնարութեամբ լինելով՝ չունէր այժմեան կատարելութիւնը: Փորձերի հէնց սկզբից ստացուած արդիւնքն այնքան յուսադրական է լինում, որ վճռում են եռանդով շարունակել փորձերը: Վերջիվերջոյ ձեռք բերած յաջողութիւնը ամենահամարձակ ականալութիւնից էլ անցնում է— երեխան սկսում է լաւ լսել, սովորում է կանոնաւոր խօսել: Ներկայումս լիցէի ուսանող է այդ երեխան, որ դասընկերներին հաւասար սովորում է դասերը՝ առանց որեւէ դժուարութեան հանդիպելու լսելիքի կողմից:

Միկրոֆոնագրաֆով բուժման գլխաւոր առաւելութիւնը կայանում է նրանում, որ խուլութեամբի խօսելու ընդունակութիւնը կատարւում է բնական ճանապարհով, այսինքն այնպէս, ինչպէս որ առողջ երեխաներին, որոնք հէնց ըսկզբից աստիճանաբար վարժւում են մարդկային խօսակցութեան:

Ընդհանուր գործածութիւն գտած Պերէրի մետոդով խուլութեամբի խօսել ուսուցանելիս, ինչպէս յայտնի է, նրանցից պահանջւում է, որ իրանք էս այնպէս շարժեն շրթունքները, լեզուն, ևայլն, ինչպէս որ հետները խօսողները, կամ այլ խօսքով՝ խօսակցութեան գործն սկսում են վերջին: Խուլութեամբ աշակերտը պահանջած շարժումներն աշխտում է քիչ—քիչ հասնում է այն բանին, սր սկսում է դեռ համապատասխան ձայներ հանել, ապա առանձին բառեր և յետոյ էլ ամբողջ խօսքեր արտասանել: Խուլութեամբ, ինչպէս յայտնի է, իւր դիմացինի խօսակցութիւնը՝ նրա բերանի շարժման համեմատ, կարգում է աչքերով, եթէ կարելի է այդպէս ասել: Այդ կերպով լաւ վարժուած խուլութեամբ

առանց ձայների մասին գաղափար ունենալու, կարողանում է իրեն տրուած հարցերին պատասխանել և առ հասարակ կանոնաւոր զրոյց անել: Սակայն մի այդպիսի յաջողութեան հասնելու համար թէ շատ ժամանակ և թէ ահագին դժուարութիւնների պէտք է յաղթել: Բացի դրանից այլև այդ ձևով ձեռք բերուած խօսակցութիւնը այնուամենայնիւ դեռ շատ հեռու է լինում լիակատար լինելուց. որովհետև խուլուհամբը չլսելով ոչ իւր և ոչ ուրիշի ձայնը անկարող է լինում ստուգել իւր արտասանութեան կանոնաւորութիւնը, և դրա համար էլ նրա հանած ձայները խուլ են լինում և կոպիկ, խօսակցութիւնը միակերպ, զուրկ վանազանակերպութիւնից, զուրկ որևէ արտայայտութիւնից և առհասարակ մի տեսակ մեքենայականի և մեռածի տպաւորութիւն են թողնում լսողի վրայ: Բայց միանգամայն դրա հակառակն է միկրոֆօնօգրաֆով ձեռք բերած խօսակցութիւնը:

Ընորհիւ կանոնաւոր ձայնական վարժութիւնների՝ որ կատարուում է Դիւսոյի հրաշալի գործիքով, թէ լսողութեան գործարանն է զարգանում և թէ անգործութեան դատապարտուած լսողութեան նեարդերի ու լսողութեան ուղեղի կենդրոնի փունկցիան է վերականգնում, այն է՝ ձայներից առաջացած մասնական թրթռումները՝ այդ կենդրոնից հաղորդուելով աւելի հեռու, բնական անատոմիքական ճանապարհով հասնում են մինչև խօսքի կենդրոնին. սա էլ իւր կարգին գրգռուելով՝ սկսում է գործել — զարկն ուղարկում է դէպի խօսքի գործարանը, և այդպիսով շատ հեշտանում է խօսելու ունակութիւնը: Եւ ուրեմն խուլուհամբը միկրոֆօնօգրաֆով խօսել սովորելով, լսում է ոչ միայն ուրիշի, այլև իւր սեպհական խօսելը, ձեռնհաս է լինում համեմատելու իւր և ուրիշի խօսելու կերպն իրար հետ և կարողանում է ուղղել իւր արտասանութեան պակասութիւնները: Սեպհական արտասանութեան ստուգումը՝ Դիւսոյի գործիքով խօսել սովորածի համար, շատ դիւրին է. որովհետև ընորհիւ լսողութեան նեարդերի և ուղեղի կենդրոնների փունկցիայի կենդանութեան զարգանում է նաև ձայների յիշողութիւնը: Ահա՛ այդ ամենը միասին վերցրած հաստատում են խուլուհամբերին՝ համեմատաբար աւել-

լի հեշտութեամբ և կարճ միջոցում սովորել խօսելու արուեստը:

Փարիզի Սալըպետրէր անուն հիւանդանոցի՝ ականջի հիւանդութիւնների պրոֆ. Ժելլէն մօտ ժամանակներս Société de Biologie-ում մի զեկուցումն աւելով միկրոֆօնօգրաֆի միջոցով իւր կատարած հետաքրքրական հետազօտութիւնների մասին, ի միջի այլոց նաև նկատեց, թէ Դիւսսոյի գործիքի օգնութեամբ խուլութեամբ չհամարուող համեմատաբար, ոչ միայն լաւ խօսել են սովորում, այլև՝ միջին թուով, հինգ տարով աւելի շուտ, քան Պէրէյրի նմանողութեան մետոդով: Բացի դրանից նմանողութեան մետոդը՝ իւր էութեամբ, կարելի է գործադրել միմիայն քիչ թէ շատ հասակ առած անհատների վրայ, որոնք ընդունակ են իրանցից պահանջածները հասկանալու և կատարելու. մինչդեռ Դիւսսոյի գործիքով կարելի է ձայնական վարժութիւններն սկսել նոյն իսկ ամենափոքր հասակից. մի հանգամանք, որ ահագին նըշանակութիւն ունի. վասնզի երեխան որքան շուտ ազատուի այն կղզիացած դրութիւնից, որի մէջ գտնուում է իւր խուլութեամբ պատճառով, այնքան էլ նա աւելի վաղ կսկսէ լիակատար հաղորդակցութիւն ունենալ իրան շրջապատող արտաքին աշխարհի հետ, այնքան էլ նրա հոգեկան զարգացման համար անհրաժեշտ ճանաչուած նիւթերը թէ՛ աւելի ճոխ և թէ՛ աւելի բաղմաղան կըլինին, այնքան էլ այդ հոգեկան փոփոխութիւնները աւելի արագ և աւելի կանոնաւոր կընթանան: Ուրիշ խօսքով՝ միկրոֆօնօգրաֆի բարերար ազդեցութեամբ, խուլութեամբ համարեա նորից կը վերածնունդ:

Միկրոֆօնօգրաֆի միջոցով առաջին անգամ ձայնական տպաւորութիւն ստացող երեխան, ասում է պրոֆ. Ժելլէն, սովորաբար սկսում է սաստիկ յուզուել: Պատճառը հասկանալի է. խուլութեամբ երեխայի առաջ յանկարծ նոր տպաւորութիւնների մի ամբողջ աշխարհ է բացուում, որ խիստ զարկ է տալիս նրա ներադառնալիքային համակարգութեան: Մշտական լուսկաց, հանդարտ, մոայլ ու քիչ շարժուող խուլութեամբ երեխան՝ միկրոֆօնօգրաֆով կատարուած հէնց առաջին իսկ փորձերից, կարծես, կենդանանում է, շրջապատողների համար զարմանալի փոփոխութիւններ է պատա-

հում — երեխան այլևս չի կարողանում միտել դադար նշատել, դառնում է անհանգիստ, ճիչ է առձակում, ծամածռում է երեսը, ձեռքերով շարժումներ է անում, սենեակի մէջ վազվզում է դէս ու դէն, թռչկոտում, աղաղակում և առհասարակ ամեն անսակ չարութիւններ անում, որոնցից առաջ ալատ էր: Նոր տպւոթութիւններից յուզուած, աշխուժացած երեխան, ըստ երևութիւն, ձգտում է այն բանին, որ կրկին և կրկին վարժեցնէ իւր մէջ այն նոր, մինչ այդ իրան անծանօթ տպաւորութիւնները, որ զգացել է հրաշալի գործիքով կատարուած փորձերից: Նա աղմուկ ու ձայներ է որոնում, ուստի այդ նպատակով սկսում է ձեռքով պատի վրայ տպտպացնել կամ կահ կարասիքներին խփել և ականջ դնելով այդ ձայներին՝ այդպիսով իւր նոր գարթող լսելիքը վարժեցնել: Հետզհետէ ձայներին ընտելանալու զարգացման հետ վերականգնւում է նաև լսողական փունկցիան և այն նախնական աղմկալից հոգեկան-բնախօսական հակադրեցութիւնը քիչ-քիչ մեղմանալով՝ դրա փոխարէն աւելանում է լսողութեան գործարանի ընդհանուր կենսականութիւնը:

Թարգմ. Լ.Ի.ՈՒՆ Մ.-Ա.

ՎԱՆՔԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄ

Մեր ընթերցողները կ'իշեն, որ «Լումայ».ի առաջին տարուայ առաջին համարում մի լօղուած նուիրեցինք «քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդրին», որի մէջ բազմակողմանի կերպով արծարծելով ալդհարցը, ասել էինք. —

«Զմոռանա՞նք լիշել նաև մի հանգամանք, որ պակաս անպատուաբեր չէ թէ քահանայի, թէ ժողովրդի և թէ այն «ծան» պաշտաման համար, որի մեծ Տէրը խարազանով դուրս արեց այնտեղից բոլոր հատավաճաններին և լուծայափոխներին: Մեր խօսքը գանձանակի

շրջեցման մասին է, որի չխչխկոցը սուրբ խորհրդի ամենավեհ, ամենանուիրական մասերում, ուր ժողովրդի մրմունջները վեր պիտի ուղղուէին Ամենակալի գահոյքի առաջ, մի վայրկեանում երկնայինը երկրաւորի է փոխանակում և մշտամուռն շաղթողը զժգուհեացման մրմունջը շրթունքին՝ ձեռքը անզգալապէս գրպանն է իջեցնում...»:

Այս տգեղ սովորութեան առաջն առնելու համար առաջարկեցինք վերացնել «ժամոցը, որ շրջեցնում են եկեղեցիներում իւրաքանչիւր պատարագի օրերին»։ Իսկ դորան փոխարինել ի միջի այլոց յարմար էինք դատել «իւրաքանչիւր եկեղեցու դրան պատից միայն մի մի տուփ կախել, որի արդիւնքը մտնում է ընդհանուր կենդրոնական գանձարան»:

Պէտք է ասել, որ մեր արծարծած խնդիրները, ինչքան էլ անհաճոյ էին որոշ մարդկանց, բայց և այնպէս քննութեան նիւթ էին մատակարարում մամուլին, իսկ «ժամոց»-ի խնդիրը վաղուց արդէն սկսել էր զբաղեցնել մեր հոգևորականների՝ մի մասին. մանաւանդ շատ հետաքրքրուած էր այդ հարցով Վանքի ա. եկեղեցու միաբանութիւնը, որի ականջին հասնում էին շարունակ ժողովրդի տրտունջները պնակների շարքով շրջեցման առթիւ:

Մի քանի միաբանական ժողովներում միաբանութիւնն այս տարի արծարծելով այդ հարցը և ի նկատի ունենալով թէ ժողովրդեան տրտունջները և թէ այն որ մի էական խնդիր չէ ներկայացնում եկեղեցու համար՝ նորա պաշտօնեաների այս կամ այն կերպ հասոյթն ստանալը, որ վերջապէս եկեղեցում նիւթականի խառնելը հոգևորի հետ վերաւորում է ժողովրդի նուիրական զգացմունքները, վերջնականապէս համոզուեց, որ ժա-

մանակ է վերացնել ժամոցի այն ձևը՝ ինչպէս որ նա գոյութիւն ունի ներկայումս:

Ուստի և մի արձանագրութեամբ որոշեց վերացնել վարձատրութեան այդ մաշուած ձևը, որից լաճախակի առաջացած ծանր հետևանքների վկայ ենք հանդիսացել մենք և դորան փոխարինել 1, ժամանակաւորապէս, որպէս փորձ, կնքուած տուփ կախելով եկեղեցու դռնից, պատշաճաւոր ծանուցումով, — այս ժամաւորների համար, և 2, տալով իւրաքանչիւր քահանայի ձեռքը մի մի տպագրուած անդորրատետր՝ ամեն մէկը իւր ծրխից տարեկան կամաւոր ժամոցադրամ ստանալու:

Այս կարգադրութիւնը վերաբերում է քահանաներին. իսկ ինչ վերաբերում է՝ սարկաւագների ու դպիրների գանձանակներին՝ նոցա փոխարէն եկեղեցու վարչութիւնը տնօրինեց կրկնապատկել նոցա ռոճիկները՝ կրած զրկանքի փոխարէն:

Վանքի միաբանների այս օրինակելի կարգադրութիւնը յոյս ունենանք, որ արձագանք կգտնէ և միւս եկեղեցիների պաշտօնեաների մէջ, իսկ միւս կողմից պէտք է կարծել, որ հասարակութիւնն էլ տեսնելով իւր իղձերի մարմնացումը՝ կօժանդակէ իւր հովիւներին այն ամեն բարենպատակ գործողութիւնների մէջ, որոնք հակառակ չլինելով հանդերձ Հայաստանեայց ս. եկեղեցու հոգուն՝ միեւնոյն ժամանակ նպաստում են եկեղեցու մէջ խիստ կարգապահութիւն աշահպանելուն:

ՆՈՒԷՐՆԵՐ

1. Բարեգործ պ. Աւետիս Բ. Ղուկասեանը «Լումայ» ի 10 օրինակ նուիրում է Շուշուայ և Երևանի թեմ. Դըպրոցներին, Թիֆլ. երկաթուղու բանուորների զրադարանին,

Կ. Պօյսի Ազգային Կենդրոնական մատենադարանին և Խարկովի, Պ. Բուրգի. Մոսկուայի, Լայպցիգի, Փարիզի ու Օդեսայի հայ ուսանողների գրադարաններին:

2. Բարեգործ պ. Առաքել Ծատուրեանը նպաստ է ուղարկել «Լումայ» ի հրատարակութեան մի հարիւր ուսուցիչ խմբագրութիւնը յայտնում է իւր շնորհակալութիւնը:

3. Բագուից՝ պ. Բուղդան Դօլուխանեանը մի օրինակ թողնում է խմբագրութեան տնօրինութեան, որ ուղարկուեց Թիֆլիզի էժանագին գրադարանին:

4. Բագուից՝ պ. Մկրտիչ Հահկերտանեանը 2 օրինակ «Լումայ» նուիրեց 1. Դերբէնդի քաղաքային ուսումնարանին և 2. Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան մատենադարանին:

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԳՐՔԵՐ

Ծոցի օրացոյց ս. Երուսաղէմի. 1898.

Նուէր մանսկներին. Էրգոյսկայա. Գիւղում. Թարգմ. Տըփ-խիս 1898

— Ուիդա. Նելլոն ու պատրաշը. Թարգմ. Տիխիս 1897.

— Անդրէէա. Աղքատի բախտը. Թարգմ. Տիխիս 1896.

— Շմիդտ. Առաջին վիշտ. Թարգմ. Տիխիս 1896.

— Սմիրնովա. Անտառապահ. Թարգմ. Տիխիս 1896.

Յարոյ. Նկարներ. Տիխիս 1898.

Մարաղեան Տ. Ք. Յիսուս Բրիստոսի երկրաւոր կեանքը. Բագու. 1898.

Սահակեան Ս. Ք. ուսումն քրիստոնէական կրօնի. Տիխիս 1898.

Ս. Հ. (Թարգմ.) Շէլլուի սպանութիւնները. Տիխիս. 1898.

» » Պրօֆ. Ն. Մարր. Վրացի պօէտ Ակակին հայերի մասին. Տիխիս 1898.

Հաշիւ խնամարկութեան հոգեւորականաց Ն. Նախիջևանի և շրջակայ 6 գիւղորէից նորին վասն 1897 ամի. Ռոստով 1898.

Մկրտումեան Գ. Ք. (փոխ.) Տաճիկ փաշա. Բուլգար միանձ-

նուհու յիշատակարանը. Մոսկ. 1896.

Երզնկեան Ե. Ք. Կրօնի դասագիրք. Տփլիս 1898.

Փափազեան Վ. Սանթօ. Տփլիս 1898.

Վովկասեան Հայոց Բարեգ. Ընկ. Հուշու ճիւղի 1897 թ.
Հաշիւ.

Հայրիկը Բագու. Բագու 1898.

Յովհան կրանաւոր. Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց
Յովսէփի որդւոյ թագաւորին հնդկաց. աշխ. Մես-
րովպ վ. տէր Մովսիսեանի. Վաղարշապատ 1898.

Ն. Քարամեան. Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց յա-
րաբերութիւնները Հայոց հետ. Վաղարշապատ. 1897.

Թ. Նէօլդէքէ. Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան ծանօթ.
և յաւել. թարգմ. Ն. Քարամեան. Վաղարշ. 1896

Գ. Խալաթեանց (հրատ.) Յաւելուած Գրիգորի Խլաթեց-
ւոյ պատմական վիպասանութեան, Վաղարշապ. 1897.

» Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները. Գրիգոր
Աստուածաբան. Վաղարշապատ 1898.

Սահակ եպիսկոպոս և Մեսրոպ վ. Բաղդատութիւն տպագիր
Սոկրատի և Երուսաղէմի ձեռագրի. Վաղարշ. 1897.

Վարապետ եպ. Սամնացի. Ներբողեան յաղագս վարուց և
մահուան ս. վարդապետին Մեսրոբայ. աշխ. Մես-
րոպ վ. տէր Մովսիսեան. Վաղարշապատ. 1897.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Լումայ»-ի առաջիկայ գրքից կսկսենք հրատարակել
մեր աշխատակից պ. Արշակ Կայծունու «ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹ-
ՆԱՅԻ» պատմական վէպը:

«Լումայ»-ի համար ուղարկելիք յօդուածները պէտք է գր-
ուած լինին պարզ եւ մաքուր:

Այն յօդուածները, որոնք խմբագրութիւնից արժանի կդա-
տուին տպագրութեան, կարող են փոփոխութեան ենթարկուիլ
խմբագրութեան հայեցողութեամբ:

Յունուարի գրքի համար յօդուածներ ընդունուած են մինչեւ նոյեմբերի 15-ը՝ իսկ յուլիսի գրքի համար՝ մայիսի 15-ը:

Հետեւեալ համարից «Լուսայ»-ի մէջ կ'հրատարակենք այն լրագիրներն եւ հանգէսներն յայտարարութիւնները, որոնք անվճար կտպագրեն եւ մեր հանգիսի յայտարարութիւնը:

«ԼՈՒՄԱՅ»-Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ

ԱՐՄԱԻԻՐ	— Գրիգոր Թառնոսեանց
ԱԽԼՅԻԱ	— Աղեքսանդր Միմոնեանց
ԲԱԳՈՒ	— Գրասենեակի «Աստղիկ» ընկերութեան
	— Անտոն Կարա—գործակալ, «Միաստեղրի» ընկ.
	— Լեւոն տէր Յովհաննիսեան
	— Հ. Եղիշեկ Գեղամեան
	— Ներսէս Տէր Կարապետեան
	— Սէյեադ Ամիրեանց
ԳԱՆՉԱԿ	— Յովսէփ Խօջայեանց
	— Գրաւթաւանդոց Աղայ Աղայեանի
	— Յոռսիկ ք. Վերդեան
ԳՕՐԻ	— Մկրտիչ ք. Արշակունի
ԷՋՄԻԱԺԻՆ	— Հ. Բաբգէն վարդապետ
Կ. ՊՕԼԻՍ	— Յակոբոս ք. Տէյեմեկեան
ՇՈՒՇԻ	— տ. Սառա Ղալամեան
ՍԻՄՖԷՐՕՊՕԼ	— Հ. Օգսէնտ առ. քահ. Կոպչակեանց
ՏՓԽԻՍ	— «Լուսայ»-ի խմբագրութիւն
	Կենտրոնական գրաւթաւանդոց

Հրատարակիչ Գրիգ Բ. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԼԱ ՏԱՐԻ

Բաժանորդագրինն է (Ռուսաստանում 4 ռ.
(Արտասահմանում 5 ռ.

Հասցեն.—Св. Эчмιάдзинѣ. Типографическому Комитету.

«Ա Ղ Բ Ի Ի Ր»

«Տ Ա Ր Ա Ջ»

Միամսեայ պատկերազարդ պատկերազարդի շաբաթա-
Հանդէս մանուկներին, ծնող- թերթ ընտանեկան ընթեր-
ներին և դաստիարակ. համար ցանութեան համար

1898 թուին կը հրատարակուին նոյն ուղղութեամբ.
«Աղբիւր»ի տարեկան գինը 3 ռ., Աբով պրեմիայով 4 ռ.
(արտ. 5 ռ. կամ 12 ֆր.), Մայրական բախտ պրեմիայով
7 ռ. (արտ. 10 ռ. կամ 30 ֆր.): «Տարազի տարեկան
գինը 6 ռուբլի:

Հասցեն՝ Тифл., Ред. иллюстр. жур. Агбюръ-Таразъ.

«Ն Ո Ր - Դ Ա Ր»

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Ред. ежедневной газеты НОРЪ-ДАРЪ.

«Մ Շ Ա Կ»

Գրականական և քաղաքական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Редакція МШАКЪ.

ՀԱՌՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿՏԵՄՆԻ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՐՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Ր Բ Դ.

(Ղ Ո Ի Կ Ա Ս Կ Ա Թ Ո Ի Ղ Ի Կ Ո Ս)

Բաժանորդագրինն է 3 ուրլի:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

Խ Ո Ս Ր Ո Վ Ի Կ Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ի 2

Հրատ. Գիտտ ա. քահ. Աղանեանի:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

Պ Ա Տ Ի Օ Ր Ա Յ Ո Յ Յ

1899 թ.

(Տասն և յեկերորդ տարի)

Կազմեց Գիտտ ա. քահանայ Աղանեանց.

Գինն է 50 կոպէկ, ճանապարհի ծախքով 65 կոպէկ:

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

Պ Ե Տ Ր Ո Ս Ժ Ա Ն Ժ Ե Ա Ն

ԳՐԵՅ ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(Պատկերով)

(արտատպած «Լոււմայ» հանդիսից)

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.Դիմել «Լոււմայ»ի խմբագրութեան կամ Կենտրոնական գրա-
վաճառանոցին:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Խ Ո Հ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Հ Ի

Կերակուր պատրաստելու ձեռնարկ

Կ ա զ մ ե ց Թ. Ա.

Գինն է 40 կոպէկ, գումարով զեջում:

Դիմել «Լոււմայ»ի խմբագրութեան:

«Լ ՈՒՄ Ա Յ»

ԴՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1896 Ա. ԳԻՐԲ

Արտոյտ, զըոյց. Թումանէ:

Սուրբ ոսկերք, Բաֆֆի:

Մի՛ լար, իմ ընկեր.) Թումանէ:

Լուսմ են ամպերը.)

Ստեփաննոս Պալասանեան, Իս. Յարութիւնեան:

Հայրենիք, Լեօպարդի. Թարգմ. Ճ.

Երկու ամիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհն. Բաֆֆի:

Մի կտոր հաց, Ի. Պատապէնկոյի, Թարգմ. Գ. ք. Ա.

Երրորդ սեռ, Վ. Ֆէրրերոյի, Թարգմ. Յ. Լալայեան:

Դէպի Աթէնք, Հ. Սենկէիշի, Թարգմ. Գ. ք. Ա.

Դաստիարակ. զօրութիւնը, Թարգմ. Ս. Մանդինեան:

Քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիրը,

Գիւտ քահ. Աղանեանց:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա. Գարագաշ, Քննակ. պատմ. Հայոց, Ա. Խաչատրեան:

Փ. Քորիձէ, վրացերէն երգեցմունք պատարագամատուցի:

Ա. Գալստեան, Բագուի աղքատախն. եկ. Հոգ. պատմ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տիխիսի աւերումը աղա Մահմադ խանի ձեռքով:

Մ. Էմինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին:

Յ. Չէրքէզեանի նամակը Մատթէոս Վաթուղիկոսին:

Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս Վաթուղիկոսին:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Դիետի սխալներ, Կ. Հեսսի, Թարգմ. Ս. Կանայեանց:

Փառուտ, Գէօթէի, նախերգ. Գ. Բարխուդարեանց:

Նիւթեր դպրոցական պատմութեան համար:

Մայր Աթոռի թանգարանը:

Ստացուած գրքեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1896 Բ. ԳԻՐԲ.

Սանիկ, վէպ, Ս. Կ.

Կիլիկիա, Բակ:

Աղթամար, Ա. Թաշճեան:

Տացու Յովէսը, Կ. Զ.

Լրտես օրիորդ, անգղ. թարգմանեց Կ.

Խաչատուր Աբովեան, Ն. Տէր-Վարապետեան:

Երկու ամիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհն. Բաֆֆի:

Վապ բռնողը, Ս. Աւետիքեան:

Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն, գերմ. թարգմ. Ս. Մանգինեան:

Նորամուծութիւններ Հայաստանեայց եկեղեցու, Գիւտ քահ. Աղանեանց:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Դրանսիականիոյ Հայոց Մեծարապօլիսը, Հ. Գր. Գովրիկեանի, Յ. Ճաղարբէգեան:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ղաղարոյ Փարպեցւոյ պատմութեան Հայոց Յառաջաբան, Նորայր Ն. Բիւզանդացի:

Նիւթեր դպրոցական պատմութեան Համար:

Երկու հատուած մեր հին մատենագրութիւնից:

Ս. Նաղարեանի նամակներ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մի նոր հոսանք:

† Յովհաննէս Խաչումեան:

Կրթութիւն (գերմաներէնից)

Ս. Պատարագի արարողութիւնը ըստ պ. Մ. Եքմալեանի, Արմոգ.

Բեռնոգէնի գիւտը, Ա. Սպարապետեան:

Պետաւրոցցու 150 ամեակը:

Ծանուցումներ:

Ստացուած գրքեր:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերտրուդ, Պետաւրոցցու, գերմ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեանց:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1897 Ա. ԳԻՐԲ.

Անդրէաս երէց, պատմական վիպակ, Մուրացան:

Խաչատուր Աբովեան, Ն. Տէր-Կարապետեան:

Մեր տէրը, պատկեր, Ս. Աւետիքեան:

Ազգասէր մարդը իր մահուն վախտը, Խ. Աբովեան:

Առ մայրն իւր, Խ. Աբովեան:

Մշոյ աշխարհ

Կարօս խաչ (Ժողովրդական բանահիւսութիւն):

Ինքնօգնութիւնը կանանց կօլլէջներում Մս. Բէնքսի,

Թարգմ. Ա. Սպարապետեան:

Քաղաքակրթութիւն և հին աշխարհներ, Վ. Հէնի,

գերմ. փոխադրեց Տիրատուր:

Աշակերտի յուշատետրը, Ի. Յարութիւնեան:

Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնգիրք Գ. ք. Աղանեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնները ֆրանսիական դեսպանին և նախարարին:

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնը Նապօլէօն ձեռին:

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութ. Գերմ. Ֆրանց Գ. կայսեր:

Բարձրագոյն խորհրդ. գրութիւնը Նապօլէօն ձեռին:

Պարսից տիրապետութեան վերջին տարին, Գ. ք. Ա.

Ս. Նազարեանի նամակները:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Աստուածաշունչի տպագրութիւնը ս. Էջմիածնում:

Գաւրդան երէց (մշու բարբառով):

Քահանայ մը, որ չկշտանար, Յ. Պարոնեան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերտրուդ, Պետալոցցու, գերմ. Թարգմ.

Իս. Յարութիւնեան:

1897 Բ. ԳԻՐԲ.

Պետրոս Շանշեանց. կենս. Մելքիսեդէկ եպիս. Մուրատեան:

Անդրէաս երէց. պատմական վիպակ, Մուրացան:

Մշոյ աշխարհ, տեղագրութիւն:

Խաչատուր Աբովեան, կենս. Ն. Տէր-Վարապետեան:
 Հայր սուրբ. պատկեր, Ս. Աւետիքեան Բանանցեցի:
 Բանաստեղծի ժամացոյցը, Ա. Թումանեան:
 Մանուկ, բանաստեղծութիւն, ա. Ալինի:
 Աւօ, պատկեր, Ա. Մկրտչեան:
 Աղբատի հալը, պատկ., Յ. սարկ. Ճուղուրեան:
 Մամօ զին, քրդերէնից, Սաղաթիէլ:
 Վարակիչ հիւանդութ., գ. Թ. Բժշ. Ս. Մայսուրեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Նիւթեր Աղուանից պատմութեան համար:
 Գ. եպիս. Սրուանձտեանցի նամակը Հ. Ալիշանին:
 Օտեանի նամակը Գ. եպիս. Սրուանձտեանին:
 Ք. Պատկանեանի նամակն առ նոյն:
 Մ. Նալբանդեանի մի նամակ:
 Ս. Նազարեանի նամակներ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհ. Հայրապետի նուէրը:
 Վանի բւեռագիրները:
 Հարիւրամեակ Նոր-Նախիջևան քաղաքի:
 Մտքի լուսանկարը, Թարգմ. Ա. Սպարապետեան:
 Տէգրանակերտի կանանց զարդերը:
 Ստացուած գրքեր:
 Հանգ. Սրուանձտեանի երկերի հրատարակութիւնը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Լինհարդ և Գերտրուդ, Պետտալոցցու, գերմ. Թարգ.
 Իսթ. Յարութիւնեանց:

1898 Ա ԳԻՐՔ.

Պետրոս Շանշեանց, կենս. Մեքիսեդեկ եպիս. Մու-
 րատեան:

Անդրէաս երէց. պատմ. վիպակ. Մուրացան
 Յասմկ. բանաստ. Արշակ Վայծունի
 Մշոյ աշխարհ. տեղագր.
 Զփոզը. պատկ. Ստ. Աւետիքեան-Բանանցեցի.

Վրէժ. Ֆօն-Վիլֆէնբրուխի թարգ. Մուշէ վարդապետ:
Վարակիչ հիւանդութիւններ. գերմ. թարգմ. Բժշ. Ս.

Մայսուրեանց:

Հրահանգ հայ քահանաներին. Գ. աւ. ք. Աղանեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Մեծամեծ կայսերաց թուղթ

Բերդի մեծ եկեղեցի:

Նիւթեր դպրոցական պատմութեան

Ս. Նազարեանի նամակներ

Մի դաշն

ՍԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Խ. Արդիւնի երկերը. Իսահակ Յարութիւնեան:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Վարագայ այգեպանի այծը:

Սիրերգ

Գաւառաբառեր

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց. Գ. ա. ք. Ա.

Իբս ճառագայթների նոր գործադրութիւն. Ա. Ս.

Երեք քարոզ:

Ստացուած գրքեր

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒՄԾ

Մօրէի իշխան. թարգմ. Վ. ծ. վ. Բաստամեան:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ը ը .

Աղթատեար. գ. տպ. փոփոխած 1898		— 10
Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)		— 15
„ բ. տ. Գ. տպ. 1891		— 25
„ գ. տ. Գ. „ 1890.		— 25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ս. եկ. բ. տպ. 1894		— 50
Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891		— 10

Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահ-Մես- րոպ մրցանակին արժանաց. 1893	2 —
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշա- տակ. կենսագրութեամբ, յաւելումներով աւ ծա- նօթ. Սահակ-Մեսրոպ. մրցանակին արժան. 1894.	7 —
Կարգ Աստուածպ. Հայաստան. ս. եկեղեցւոյ բ. տպ. 1895.	40

Բ. Թ ա ր գ մ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ր ք .

Հաւատարմ. ամեն արգելքների յաղթում է. Ֆ. Հոֆ. 1877	40
Խաւարից գէպի լոյս. Ֆ. Հոֆմանի. 1877	40
Դօն Քիշոտ լամանշէցի Մ. Սերվան. 1878 (սպառուած).	
Գէորգ Ռօլէստոն, վէպ 1879 (սպառուած).	
Երրորդ ոսկի, առակ Լակիգէի բ. տպ. 1893	10
Ռոբէնզօն (Հրատ. Թիֆլիսի տպագր. ընկ.) 1881	60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882	1 —
Ակտէա, տ. Սիսօեվայի 1885	50
Եան Էրնստ Սմօլեար. Ն. Եանչուկի 1885	20
Արծուի մտածմունքը. պոֆ. Մ. Բոգդանովի 1892	50
Գիւղի սուրբը, Սվետոսլով Զէթի, 1892	10
Կեանքի դպրոցը, Գիկկէնսի 1892	1 —
Դէպի Ռթէնք. Սենկէւիչի, 1896	15
Մի կտոր հաց. Պօտապէնկօի. 1896	10

Գ. Հ Ր ա տ ա ր ա կ ու թ ի լ ն ն ե ր ք

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրք. 1893 Տփլիս	1 50
Իշխ. Կ. Բեհրուդեան. Ծուլս. 1893	15
Ռանգարէ. Իմէ. վէպ. Թարգ. Յ. Լալայեանի	25
Ալբեր Անո. Գուրգի լեառն. Թարգ. 1894	25
Ճաղարեգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. 1894	30
Խրիմեան Հայրիկ. Ժամանակ. 1895	15
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յար. 1895	15
Բակ. Կիլիկիա. 1896	15
Պետալօցցի. Լինհարդ եւ Գերարուդ 1897.	1 50
Մէլք. եպ. Մուրատեան, Պետրոս Շանշեանց, պատկ. 1897	50
Թ. Ա. Խոհարարուհի. 1897	40
Լոււմայ. գրական հանդէս 1896. ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1896 բ. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1897 ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1897 բ. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1898 ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. " " 1898 բ. գիրք.	2 —

« Լ Ո Ւ Մ Ա Յ »

գրական հանդիսից արտատպուած գրքերը

1. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Ստեփ. Պաշտանեան գ. 25 կ.
2. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕ. Մի կտոր հաց. թարգմ. Գ. քահ. Աշանեանց գ. 10 կ.
3. ՍԵՆԿԵՒԻՉ. Դէպի Աթէնք. թարգմ. Գ. քահ. Աշանեանց գ. 15 կ.
4. Դաստիարակութեան զօրութիւնը. թարգմ. Ս. Մանդինեան գ. 30 կ.
5. ԲԱԿ. Կիլիկիա գ. 15 կ.
6. Ն. ՏԷՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ. Խաչատուր Արովեան 60 կ.
7. Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն. թարգմ. Ս. Մանդինեան գ. 25 կ.
8. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Աշակերտի յուշատետրը գ. 30 կ.
9. ՍՏ. ԱԻՏԻՔԵԱՆ. Ղեկավարներ գ. 40 կ.
10. ՊԷՍՏԱԼՈՑՑԻ. Լինհարդ և Գերտուդ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան գ. 1 ր. 50 կ.
11. ՄԵԼՔԻՍԵԳԻԿ ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ. Պետրոս Շանշեան. պատկերով. գ. 50 կ.
12. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ. Զգացմունքների աշխարհ (Խ. Արովեանի երկերի առթիւ) գ. է 30 կ.

ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑԻ Հետեւեալ թարգմանութիւնները վաճառուում են Տիխիսի Կենդրոնական գրավաճառանոցում և թարգմանչուհում:

Յովհան Գուտէնբերգ	— 15
Դօկտոր Ջէննէր	— 20
Մանկական թատրոն	1 —
Իբսէնի, Նորա	— 30
Լիւր արքայ	— 5
Գայլ	— 3
Թուղթ և հին գրքեր	— 5
Տիրուացի աղջիկ և ժլատ	— 5
Մեր պապի գաւազանը	— 5
Անհանգիստ գիշեր	— 5
Որսի գնդակ	— 5
Մայրական սէր	— 5

Մրցումն.	.	.	.	.	.	.	—	5
Գէորգ Կրաբբ	.	.	.	.	.	.	—	5
Չինական առասպելներ	.	.	.	.	.	.	—	15
Չինուոր Յակովբ	.	.	.	.	.	.	—	7
Կեանքի դպրոց	.	.	.	.	.	.	—	10
Օնիկն ու Մարգարիտը, նապաստակն ու ոգնին,								
գայլն ու խորդը	.	.	.	.	.	.	—	10
Աստղէ դրամ, հարուստ և աղքատ, սպիտակ օձ	.	.	.	.	.	.	—	7
Մատանի, Թռչնիկ, Չար մտքով չէ	.	.	.	.	.	.	—	7
Յունաց ուսուցիչ Սոկրատեսը	.	.	.	.	.	.	—	20

Կ. ԿՈՍՏԱՆԾԱՆՑԻ երկասիրութիւնները.

Հիւսուած բանից նախնի պատմագրաց հայոց, Վիեննա,
1877 (երեք հատոր):

Հայոց հեթանոսական կրօնը, Վաղարշ. 1879:

Սեւփ. Օրպէլեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն Էջմ. Թիֆ. 1885.

Հայոց վանքերը, Մոսկով, 1886.

Թովմայ Մեծոփեցու Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1892.

Յովհաննէս Թղիւրանցին և իւր տաղերը, Թիֆ. 1892.

Նոր ժողովածու, Միջնադարեան հայոց տաղեր և ոտանաւորներ. Ա. պրակ, Թիֆ. 1892.

Բ. պրակ, Թիֆ. 1892.

Գ. պրակ, Թիֆ. 1896.

Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1896.

Ս. Լուսաւորչի Աջը, Վաղարշ. 1896.

Տէր Պետրոս Գետադարձ. Վաղարշ. 1896.

Դասագրքեր.

Գրաբառի խոնարհումը. Թիֆ. 1881.

Գրաբառի հոլովումը, Թիֆլ. 1881.

Ծաղկաբաղ արձակ և չափածոյ բանից, յերիս շրջանս,
Թիֆլիս, 1881/94.

Բառացուցակ (Ա. շրջ. ծաղկաբաղի համար), Թիֆլ. 1885.

Նախաշաւիղ, Թիֆլ. 1893 (բ. տպագր.):

Մամուլի տակ է՝

Գրիգոր Աղթամարցին և իւր տաղերը:

Դիմել՝ Վաղարշապատ, հեղինակին, և Թիֆլիս՝
Կենդրոնական գրադաճառանոցին: